Маматқул ЖЎРАЕВ
Зебинисо РАСУЛОВА

МИФ, МАРОСИМ ва ЭРТАК

83.3(5Ў)6
Р-25

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Маматқул ЖЎРАЕВ
Зебинисо РАСУЛОВА

МИФ, МАРОСИМ ВА ЭРТАК

Тошкент
«MUMTOZ SO‘Z»
2014

УЎК: 821.512.133
КБК 83.3(5Ў)6

Ўзбек халқ эртаклари сюжетини ташкил этувчи асосий мотивлар, анъанавий образлар ва бадиий деталларнинг тарихий асослари аждодларимизнинг мифологик тасаввурлари, мағик қарашлари, эътиқодий ишончлари, қадимги маросимлар, урф-одатлар ва архаик ритуаллардан бориб тақалади. Шунинг учун ҳам кўплаб эпик образ ва мотивларнинг тадрижий ривожи жараёни миф→ маросим→фольклор босқичларини ўз ичига олади. Мазкур монография қадимги миф ва маросимларнинг эртак жанри генезисида тутган ўрни масаласига бағишланган бўлиб, унда ўзбек халқ эртакларидаги "сеҳрли" рақамлар ҳамда "жаройиб нарса"ларнинг тарихий асослари ва бадиий талқини хусусида сўз юритилади.

Монография фольклоршунос ва этнолог олимлар, халқ оғзаки бадиий ижоди бўйича илмий изланиш олиб бораётган тадқиқотчилар ҳамда номоддий маданий меросимиз дурдоналари билан қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори,
профессор **Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ**

Тақризчилар:
филология фанлари номзодлари
Раҳматулла БАРАКАЕВ,
Латифа ХУДОЙҚУЛОВА

83.3(5Ў)6
Р 25
Расулова, Зебинисо

Миф, маросим ва эртак / Жўраев М., Расулова З.; масъул муҳаррир Ҳ.Болтабоев; Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2014. – 308 б.

I. Жўраев М.

ISBN 978-9943-398-99-3

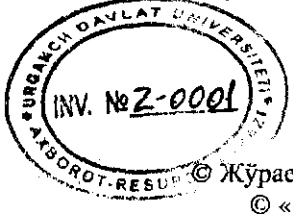

© Жўраев М., Расулова З., 2014
© «MUMTOZ SO'Z», 2014

МУҚАДДИМА

Мамлакатимизда асрлар мобайнида яратилган ғоятда бой номоддий маданий мерос дурдоналарини асраб-авайлаш, муҳофаза қилиш, илмий ўрганиш, тарғиб қилиш ва янада тараққий эттириш, айниқса, бугунги кунга қадар ўзининг жонли ижро ҳолатини сақлаб келаётган достончилик, қўшиқчилик, эртакчилик, аскиячилик анъаналарини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Халқ оғзаки бадиий ижодиётининг ноёб намуналарини кенг кўламда тадқиқ ва тарғиб этиш ҳар томонлама етук, баркамол ва бахтиёр авлодни тарбиялаб вояга етказишдек эзгу мақсад билан бевосита боғлиқдир. Бинобарин, фольклор асарларида ўз ифодасини топган миллий қадриятлар ёш авлодни ҳар томонлама кучли, маънавий жиҳатдан етук ва баркамол қилиб тарбиялашнинг муҳим омилларидан биридир. Зеро, халқ оғзаки ижоди маънавий тараққиётга доимо қувват бериб келган. Мамлакатимиз Президенти И.Каримов таъкидлаганидек: "...қанча авлод-аждодларимиз "Алпомиш" достони асосида тарбия топган, ўзлигини англаган, маънавий бойликка эга бўлган"[1]. Шунинг учун ҳам халқимизнинг қалб қўри, юксак ақл-заковати билан асрлар давомида яратилиб, авлоддан авлодга ўтказиб келинган фольклор намуналарини ўрганиш жуда ҳам муҳимдир.

Ўзбек халқи жуда қадимий асосга бориб тақалувчи ғоятда бой ва серқирра фольклор меросига эга. Халкимиз тарихининг ўзига хос бадиий солномасига айланган "Алпомиш", "Кунтуғмиш", "Гўрўғли" сингари мухташам достонлар, зукко аждодларимиз даҳосининг олмос қатраларига айланган мақол ва маталлар, ҳар биримизни сеҳрли мўъжизалар оламига етаклайдиган ҳаётбахш эртаклар ва остонаси тилло юртимизнинг сўлим гўшаларида асрлар оша янграб келган қадриабад қўшикларда миллий ўзлигимиз тараннум этилган. Ўзбек фольклоршуносларининг қарийб юз йиллик изланишлари натижасида номоддий маданий мерос дурдоналарига доир бой фактик материал тўпланди, хусусан, халқ оғзаки ижодиётининг энг яхши намуналари ёзиб олинди ва нашр этилди, фольклор асарларининг жанр хусусиятлари, поэтикаси, халқ бахшиларининг эпик репертуари ва ижрочилик санъати, эпик асарларнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари, вариант ва версиялари, эпик асарлар

[1] **Каримов И.** Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 33.

сюжети ва етакчи мотивларининг тарихий илдизларини ойдинлаштиришга доир фундаментал тадқиқотлар яратилди. Шарқ халқлари цивилизацияси тараққиётида муҳим ўрин тутган ўзбек фольклори бамисоли қайнар булоқдай бўлиб, унинг бебаҳо дурдоналарини тўла чоп эттириш ва ўрганиш борасидаги ишлар бугунги кунда ҳам изчил давом эттирилмоқда. Хусусан, ўзбек маросим фольклорининг жанрлар таркиби, ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос урф-одатлари ва қадриятлари, турли анъаналар билан алоқадор айтим ва аломатлар, халқимизнинг қадимий мифологик тасаввурлари, афсона ва ривоятлар, аждодларимиз тафаккурининг бетакрор мўъжизаларидан бири ҳисобланган эртакларидаги эпик образ ва поэтик тимсолларнинг тарихий асослари, маросим ва урф-одатларнинг эртакларидаги талқини каби масалаларни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Бадиий даҳоси ғоят беназир бўлган халқимизнинг қадимий эпик анъаналарини ўзида мужассам этган эртаклар халқимизнинг мифологик тасаввурлари, эътиқодий қарашлари, турмуш тарзи ва маънавиятини ўзида мужассамлаштирганлиги учун ёш авлодга кучли бадиий-эстетик таъсир кўрсатиш имконига эга. Уларни тадқиқ ва тарғиб қилиш орқали миллатимиз маънавияти ва маданияти тарихига оид кўпгина маълумотларни билиб олиш мумкин. Шунинг учун эртакларнинг ўзига хос бадиий хусусиятларини чуқур ўрганиш халқимиз бадиий тафаккурининг қонуниятларини янада теранроқ англашга хизмат қилади.

Ўзбек халқ эртакларини ёзиб олиш ва нашр этиш борасидаги илк тажрибалар XIX асрнинг охиридан бошланган бўлса-да, XX асрнинг 30-йилларидан ўзбек халқ эртакларини изчил тўплаш ва ўрганишга киришилди. 1939 йилда "Ўзбек халқ эртаклари" тўпламини нашр этган Б.Каримий эртаклар таснифи ва асосий хусусиятлари ҳақида тадқиқот ёзди[1]. 1964 йилда М.Афзаловнинг "Ўзбек халқ эртаклари ҳақида" номли китоби чоп этилди[2]. XX асрнинг 70-80-йилларида ўзбек халқ эртакларининг жанр хусусиятлари, поэтикаси, эртакчилик анъаналари тарихи ва эртак ижрочилиги масалалари К.Имомов[3], Ғ.Жалолов[1] ва Х.Эгамов[2] каби фольклоршу-

---

[1] **Буюк Каримий**. Ўзбек халқ эртакларининг баъзи бир хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1995. – №5-6. – Б.57-62; 1996. – №1. – Б.59-65.

[2] **Афзалов М.** Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1964.

[3] **Имомов К.** Ўзбек халқ сатирик эртаклари. – Тошкент: Фан, 1974; **Ўша муаллиф.** Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент: Фан, 1981.

нослар томонидан ўрганилди. Шунингдек, болалар эртаклари, адабий эртаклар бадиияти ва магик рақамларнинг эртаклардаги поэтик вазифалари ҳам тадқиқ этилди.[3]

Республикамиз мустақилликка эришгач, К.Имомовнинг ўзбек халқ насри поэтикасига бағишланган монографияси[4], Ж.Юсуповнинг Хоразм эртакларига оид тадқиқотлари[5], шунингдек, Қ.Бекназаров, С.Жумаева, З.Усмонова, Н.Дўстхўжаева, М.Содиқова, Н.Қодиров каби тадқикотчиларнинг ўзбек халқ эртакларини тадқиқ этишга доир диссертация ишлари юзага келди[6].

Ўзбек фольклоршунослигида эртак жанрини ўрганиш борасида муайян ютуқларга эришилган бўлишига қарамай, ҳозирги маънавий-маърифий эҳтиёж фольклоршунослардан эртакларни янада чуқурроқ ва кенг қамровда ўрганишни тақозо этмоқда. Чунки жаҳон фольклоршунослигида Ю.Крон, А.Аарне, С.Томпсон, У.Уити, А.Андреев, С.Г.Барац ва бошқа олимлар томонидан халқ эртакларининг сюжет ва мотивлар кўрсаткичлари тузилган. Шунга кўра, миллий эртакчилик анъанасида мавжуд бўлган эпик сюжет ва унинг таркибидаги мотивларнинг тарқалиш ареали, вариантлари, дастлаб юзага келган жўғрофий ўрни ва поэтикаси хусусида муайян илмий хулосаларга келиш мумкин.

Шунингдек, қадимги миф ва маросимларнинг эртак жанри генезисида тутган ўрни, эртак сюжет қурилишини ташкил этувчи

---

[1] **Жалолов Ғ.** Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976; **Ўша муаллиф.** Ўзбек фольклорида жанрлараро муносабат. – Тошкент: Фан, 1979; **Ўша муаллиф.** Узбекский народный сказочный эпос. – Ташкент: Фан, 1980.

[2] **Эгамов Х.** Совет Шарқи туркий халқлари эртакчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

[3] **Жаҳонгиров Ғ.** Болалар эртаклари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1972; **Алимов С.** Формирование и развитие жанра литературной сказки в узбекской литературе: АКД. – Ташкент, 1984; **Жўраев М.** Ўзбек халқ эртакларида сеҳрли рақамлар. – Тошкент: Фан, 1991.

[4] **Имомов К.** Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.

[5] **Юсупов Ж.** Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. – Тошкент: Фан, 1997; **Ўша муаллиф.** Хоразм эртаклари поэтикаси. – Урганч, 2005.

[6] **Бекназаров Қ.** Ўзбек халқ маиший эртаклари (ўрганилиши, таснифи, поэтикаси): Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1993; **Жумаева С.Ч.** Ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг генетик асослари ва спецификаси: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1996; **Усмонова З.** Ўзбек эртак-новеллаларининг ўзига хос хусусиятлари ва бадиияти: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1999; **Дўстхўжаева Н.** Ўзбек сеҳрли эртакларининг структурал таҳлили: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1999; **Содиқова М.А.** Ўғай қиз типидаги туркум эртакларнинг спецификаси, генезиси ва бадиияти: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 2003; **Қодиров Н.** Ўзбек сеҳрли эртакларида замон ва макон талқини: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 2004.

анъанавий мотивлар, эпик образлар ва бадиий деталларнинг шаклланишида архаик тасаввурлар ҳамда ритуалларнинг тутган ўрни каби масалалар жиддий тадқиқ этилиши лозим. Бадиий тасвир воситалари ғоятда ранго-ранглиги ва сюжет элементларининг поэтик табиати бениҳоя гўзаллиги билан ажралиб турувчи ўзбек халқ эртакларида қўлланилувчи "сеҳрли" рақамлар ва "ғаройиб нарса"лар ана шундай ўрганилиши зарур бўлган ҳодисалардан бири ҳисобланади.

"Сеҳрли-магик" рақамлар ҳақидаги қадимий эътиқод ва анъаналар халқимиз турмуш тарзига, урф-одат ва маросимларига, фольклор асарларига шу қадар чуқур сингиб кетганки, ҳатто кундалик жонли сўзлашувда ҳам у ёки бу рақам билан боғлиқ ибора ва мақолларни ишлатишга ўрганиб қолганмиз. Агар кексалар суҳбатига қулоқ тутсангиз, уддабурон, ишбилармон одамлар ҳақида "*қилни қирқ ёрмоқ*" иборасини эшитасиз. Наҳотки, қилни қирқтага бўлиш мумкин бўлса, деб ажабланишингиз табиий. Гап шундаки, бундай ибораларда инсоннинг маълум фаолияти билан боғлиқ имкониятлари бўрттириб, кучайтириб ифодаланар экан. Яъни "қирк" сўзи бу ўринда сиз билган рақам (4x10) сифатида қўлланилмайди, балки "жуда кўп", "сон-саноқсиз" деган маънони англатади. Шунингдек, "*қирчиллама қирқ ёшида*", "*қирқ қулоқли қозон*", "*қирқ кокилли қиз*" каби ибораларда ҳам шу тарзда яратилган.

Тилимизда рақамлар билан боғлиқ бундай ибора ва тушунчалар жуда сероб. "*Етти қават ниқоб*", "*тўққиз ўнгарилган тоғ*", "*тўққиз пахсали қўрғон*", "*қирқ газ чўзиладиган шамшир*", "*қирқ қулоч соч*" иборалари достон ва эртакларда кўп учраса, жонли сўзлашувда "*кўзи тўрт бўлмоқ*", "*тўрт томонинг қибла*", "*етти ўлчаб бир кес*" каби ибораларни кўп ишлатамиз. Айниқса, ўзбек халқ эртакларининг бадиий олами "ғаройиб рақам"ларга ниҳоятда бой: уч оға-ини ботирларнинг "борса келар", "борса хатар", "борса келмас" деб аталувчи уч йўлдаги саргузаштлари, кенжа ботирга уч вазифа топширилиши, ялмоғиз кампир билан уч марта олишув, нуроний чол берган уч нарса – ойна, тароқ, игнанинг ғаройиб хислатлари тасвири нечоғли қизиқарли бўлса, қирқ қароқчи ёки қирқин қизларга бағишланган эртаклар ҳам шунчалик мароқлидир. Айрим рақамлар муайян мақолларни бутунлай "ўзиники" қилиб олишга ўхшайди. Дейлик, 7 рақами ишлатилган мақолларни эслаб кўринг. "*Етимнинг ҳақи етти дарёни қуритар*", "*Бола еттига киргунча*

ердан етти таёқ ер", "*Еридан айрилган етти йил йиғлар*", "Еттининг бири Хизр" каби. Ҳар гал шу мақолларга дуч келганда нега энди айнан етти марта экан деб ўйлаб қоласан, киши. Тўғри-да, 7 ўрнига 9 рақамини қўйиб, "Тўққиз ўлчаб бир кес" деган маъқул эмасми? Ахир саккиз ёки тўққиз марта ўлчанса, шошилмасдан, обдан ўйлаб кўрилса, янаям яхши бўлади-ку!

Етти рақами эса халқ оғзаки ижодиётида, жонли сўзлашувдаги айрим ибора ва тушунчалар таркибига шу қадар ўрнашиб олганки, уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Хусусан, *етти қароқчи*, *етти хазина*, *етти иқлим*, *етти мўъжиза*, *етти гўзал*, *етти фалак*, *етти ота-бобо*, *етти пушт*, *етти аждод*, *етти донишманд* иборалари таркибидаги рақам ўзгартирилса, бу тушунчаларнинг мазмунига путур етади. Шунинг учун ҳам асрлар давомида халқ оғзаки ижодиётида, маросим ва удумларимизда бу рақамга анъанавий тарзда мурожаат қилинаверган. Тошпмоқ айтилганда пиёзнинг пўсти айнан еттита эмас, анча-мунча кўплигини кўра-била туриб, "*Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор*" жумбоғини келтиришимизнинг боиси ҳам ана шунда.

Хўш, бу рақамларнинг нима сеҳри борки, уларга бу қадар катта аҳамият берилади? Маълум бўлишича, қадим замонлардан бери одамлар турмушда айрим рақамларни қўллашда турғун анъаналарни яратганлар. Аждодларимиз дастлабки рақамни ўйлаб топган кундан тортиб санок усуллари такомиллашиб кетган бизнинг давримизгача ўтган вақт ичида рақамлар ҳақида хилма-хил тасаввурлар пайдо бўлган, қанчадан қанча афсона-ю нақллар яратилган. Боболаримиз тафаккурининг энг буюк кашфиётларидан бири бўлган ўнлик санок усули қадимги одам учун энг азиз ва мўътабар ҳодисалардан бири ҳисобланган. Ҳозир ҳатто мактабгача тарбия муассасасининг тарбияланувчиси бирпасда айтиб берадиган ўнта рақамнинг юзага келиши учун эса аслида жуда узоқ вақт зарур бўлган. Шунинг учун бўлса керак, бирдан ўнгача бўлган рақамлар ҳақидаги қадимий тасаввурлар халқимиз хотирасида узоқ вақтлардан буён сақланиб қолган. Бу сонлар билан боғлиқ айрим иборалар, тушунча ва сўзлар тилдан тилга ўтиб, сайқалланиб, асрлар давомида анъанага айланиб қолган. Кейинчалик халқ ижодиётида, кундалик турмушда қўлланиладиган анъанавий ракамлар пайдо бўлди. Бу гаройиб хусусиятли рақамлар жаҳоннинг барча халқлари фольклорида мавжуд бўлиб, улар "сеҳрли" сонлар дейилади. Ўзбек халқ

оғзаки ижодиётида ўзига хос анъанавий бадиий силсила сифатида қўлланиладиган *3, 4, 5, 7, 9* ва *40* рақамлари ана шундай тафаккур мўъжизалари ҳисобланади.

Ўзбек халқ сеҳрли эртакларини халқимиз тарихи, маданияти, ўзига хос турмуш тарзи, мифологияси, архаик маросимлари ва қадимий эътиқодий қарашларини ўрганишнинг муҳим манбаларидан бири, деб ҳисоблашимизнинг яна бир сабаби бор. Зеро, халқ эртакларининг сюжет структурасида *сеҳрли узук, қуш пати, ур тўқмоқ, қилич, пичоқ, тароқ, ойна* сингари "ғаройиб нарса"лар жуда муҳим ўрин тутади. Тилсим билан алоқадор бундай "ғаройиб нарса"ларнинг иштирок этиши сеҳрли эртакларнинг энг муҳим жанрий белгисини ўзида намоён этади. Шунинг учун ҳам сеҳрли эртаклардаги "ғаройиб нарса"ларнинг ўзига хос хусусиятлари, таснифи, тарихий илдизлари ва поэтик вазифаларини тадқиқ қилиш эртак жанрининг бадиий-эстетик хоссаларини белгилашга асос бўладиган муҳим хулосаларни беради.

Сеҳрли эртакларда учрайдиган "ғаройиб нарса"ларнинг генезиси қадимги мифологик тасаввурлар, ибтидоий диний эътиқодлар (фетишизм, тотемизм, анимизм), табу ҳамда маросимларда айрим *предметларнинг "образлантирилиши"* жараёни билан бевосита алоқадордир. Сеҳрли эртаклардаги "ғаройиб нарса"ларнинг турлари кўп бўлиб, улар эпик матндаги вазифадошлиги ва поэтик талқинлари билан бир-биридан фарқланиб туради. "Ғаройиб нарса"ларнинг ҳар бири ўзига хос мифопоэтик табиатга эгалиги, генезиси, эпик талқини ва бадиий-эстетик вазифаси билан алоҳидалик касб этади.

Сеҳрли эртаклардаги "ғаройиб нарса"ларнинг образлантирилишида хаёлий уйдирмадан фойдаланишнинг ўзига хос эпик қонуниятлари ва бунга асос бўлувчи бадиий-эстетик омиллар мавжуд. Сеҳрли эртакларда "ғаройиб нарса"ларни тасвирлашда турли хил поэтик воситаларни қўллашда ўзбек эртакчиларининг ҳар бири ўзига хос эпик услубдан фойдаланган. Шунинг учун ҳам ушбу монография ўзбек халқ эртакларидаги "сеҳрли" рақамлар ва "ғаройиб нарса"ларнинг ўзига хос хусусиятлари, бадиий-эстетик вазифалари ва тарихий асосларини тадқиқ этишга бағишланган бўлиб, унда рақам тимсолларининг генезиси ва "сеҳрли" предметлар образининг мифопоэтик асосларини очиб беришга алоҳида эътибор қаратилган.

Халқ ижодиёти асарларида қўлланилувчи бундай "сеҳрли" рақамлар ҳамда "ғаройиб нарса"ларнинг муайян мифологик асослари мавжуд. Аждодларимиз санашни кашф этган қадим замонларда айрим рақамларнинг илоҳийлаштирилишидан "сеҳрли" рақамлар тўғрисидаги тасаввурлар келиб чиққан бўлса, муайян нарса-предметларни табулаштиришга оид қадимги ритуаллар ҳамда фетишистик инончларнинг ривожи давомида сеҳрли эртак бадиий структурасида "ғаройиб нарса"лар билан алоқадор эпик мотивлар юзага келган. Сеҳрли эртакнинг ўзига хос табиати ва моҳиятини акс эттирувчи асосий белгилардан бири ҳисобланган бу деталларнинг эпик матндан жой олиши мифологик қарашларнинг маросим ва фольклорга сингиб кетиши жараёни билан бевосита боғлиқдир. Бинобарин, "сеҳрли" рақамлар ва "ғаройиб нарса"лар эртак бадиий структурасига шунчалик ўрнашиб қолганки, зукко эртакчилар репертуарида асрлар бўйи сайқалланиб келган анъанавий мати таркибидаги бирорта магик рақам ёки "ғаройиб нарса" номи ўзгартирилса, асар бадииятига путур стади. Шунинг учун ҳам "сеҳрли" рақамлар ва "ғаройиб нарса"ларнинг эртак поэтик қурилишидаги бадиий ўрни ва вазифаларини ўрганиш фольклоршуносликнинг умумназарий масалалари сирасига киради.

Ушбу монографияда ўзбек фольклоридаги 3, 4, 5, 7, 9, 40 каби "сеҳрли" рақамлар ҳамда *очил дастурхон*, *қайнар хумча*, *ур тўқмоқ*, *сеҳрли най*, *учар гилам*, *ойнаи жаҳон*, *сеҳрли чироқ*, *сеҳрли тароқ*, *сангилсополтош* сингари "ғаройиб нарса"лар билан боғлиқ эътиқодларнинг тарихий асослари ва фольклор асарларида турғунланиш жараёни "миф→маросим→фольклор" босқичларини ўз ичига олиши илмий жиҳатдан асосланади.

Монографиянинг "Рақамлар магияси ва эртак поэтикаси" фасли филология фанлари доктори, профессор Маматқул Жўраев томонидан ёзилган, "Сеҳрли эртакларда "ғаройиб нарса"лар" номли фасли эса филология фанлари номзоди Зебинисо Расулова қаламига мансубдир.

РАҚАМЛАР МАГИЯСИ ВА ЭРТАК ПОЭТИКАСИ

"СЕҲРЛИ" РАҚАМЛАРНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Ўзбек халқ эртакларида фольклоримизнинг бошқа жанрларидаги каби хилма-хил рақамлар мавжуд. Улар бадиий текстнинг поэтик тузилишида ўзининг муайян ўрни ва бадиий вазифасига кўра анъанавий тарзда қўлланади. Маданият ёдгорликларидаги бундай рақам рамзларини тадқиқотчилар "***эпик рақам***", "***сакрал рақам***", "***рамзий рақам***", "***магик рақам***", "***мистик рақам***" каби атамалар билан номлашган.[1] Болгар фольклоршуноси З.И.Иванова халқ қўшиқларидаги иккидан минггача бўлган сонларни "типик рақам" деб атаса[2], ўзбек таржимашуноси Ғ.Саломов турли типларда "айрим тушунчаларни бир хилда ифодалайдиган" сонларни "традицион рақамлар" деб ҳисоблайди.[3] Аммо генетик асоси ва вазифаси анъанавий бўлган сонларнинг барини бир атама билан ифодалаш унча тўғри эмас. Чунки фольклор асарларида қўлланиладиган рақамлар (масалан, 3 ва 8) ўзига хос фарқланувчи белгиларга эгаки, уларни бир умумий атама остида бирлаштириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам фольклоршунослар халқ ижоди асарларида қўлланилган рақамларнинг бадиий матндаги вазифаларига кўра фарқларини аниқлаб, бир неча турга бўлиб ўрганишган. Масалан, А.Т.Хроленко фольклор асарларида ишлатиладиган сонларни лингвопоэтик хусусиятларига кўра иккига ажратади: а) реал рақамлар; б) рамзий рақамлар.[4] Н.Л.Жуковская эса бурят ва қалмиқлар эпоси "Жангар"-даги анъанавий рақамларни маъно хусусиятларига қараб уч гуруҳга бўлиб ўрганган: 1) қалмиқ халқи аждодларининг қадимги мифологик қарашлари билан боғлиқ сакрал рақамлар; 2) эпоснинг кейинги вариантларига жиддий таъсир кўрсатган буддизм анъаналари билан боғлиқ рамзий рақамлар; 3) бадиий тасвирни бўрттириш, яъни гиперболизация мақсадида қўлланилувчи рақамлар.[5]

---

[1] **Лотман Ю.М.** Семантика чисел и тип культуры // III летняя школа по вторичным моделирующим системам. Тезисы. – Тарту, 1968. – С.103.

[2] **Иванова З.П.** Типични числа в българските народни песни // Известия на семинара по славянска филология при университета в София. Кн.IV. – София, 1921. – С.516-526.

[3] **Саломов Ғ.** Мақол ва идиомалар таржимасига доир. – Тошкент, 1961. – Б.55.

[4] **Хроленко А.Т.** Числительные в современной частушке // Научно-практические очерки по русскому языку. Вып. 6. Курск, 1972. – С.66.

[5] **Жуковская Н.Л.** Семантика чисел в калмицком эпосе "Джангар" // "Джангар" и проблема эпического творчества тюрко-монгольских народов. – М., 1980. – С.207.

Фольклор асарларидаги рақамларни бундай гуруҳлаштириш, фикримизча, уларнинг бадиий матн таркибидаги қўлланиш хусусиятларини тўла акс эттирмайди. Биринчидан, рақамларни "реал" ва "рамзий" деб баҳолаш анчайин мавҳум ва умумийдир. Фольклорда реал, аниқ миқдорни англатувчи рақамлар, хусусан, киши танасининг аъзолари, йил фаслари, тақвим кунлари, тарихий саналар ва ҳ.к.ларни ифодалайдиган сонлар кўп учрайди. Шунинг учун ҳам аниқ математик миқдорни англатмайдиган рақамларнинг барчасидан рамзий маъно излаш унчалик тўғри бўлмайди. Н.Л.Жуковскаянинг юқоридаги таснифи эса "Жангар" эпосида қўлланилган рақамлар доирасидагина чекланганлиги учун у қадар мукаммал эмас. Бунинг устига, биринчи гуруҳга киритилган 3, 4, 7 каби "сакрал рақамлар" фақат қалмиқ фольклорининг маҳсули бўлмай, балки ўрол-олтой қабила бирлашмаси мифологияси орқали палеолит даврида яшаган қадимги одамларнинг эътиқодий қарашларига боғланади.[1] Қалмиқ эпосида қайд этилган 3, 4, 7 сонлари билан боғлиқ рамзий ифодалар (уч такрор, тўрт томон, етти қароқчи каби) туркий халқлар фольклори учун ҳам типологик ҳодисадир.

XIX асрдан бошлаб айрим олимлар халқ оғзаки ижодиётида, кундалик турмушдаги маросим ва удумларда баъзи рақамларга алоҳида эътибор берилишини қайд қилиб, бундай "ғаройиб" сонларга эътиқод қўйиш анъанасининг пайдо бўлиш сабабларини аниқлашга ҳаракат қилишган. Сайёрамизнинг турли жойларида истиқомат қилган ва қадимий аждодларининг мифологик қарашларини кўпроқ сақлаб қолган элатлар фольклори ва урф-одатларини ўрганган Э.Б.Тайлор, Л.Леви-Брюль, Е.Лефлерь каби этнографлар ўтмишда санаш усулларининг кашф этилиши натижасида айрим сонлар билан боғлиқ эътиқодий ишончлар келиб чиққанлигини алоҳида таъкидлашган.[2] А.В.Васильев, Д.О.Шепинг, И.И.Чистяковлар "сеҳрли" сонлар билан алоқадор халқ қарашларининг илмий моҳиятини ёритиб беришган бўлса,[3] Ю.М.Лотман, А.Я.Сиркин, В.Н.Топоров, Вяч.Вс.Иванов, Б.Л.Огибенин, А.И.Бородин, М.Л.Членов, С.В.Иванов каби олимларнинг тадқиқотларида "ғаро-

---

[1] *Бу ҳақда қаранг*: **Фролов Б.А**. Числа в графике палеолита. – Новосибирск, 1974.

[2] **Тайлор Э.Б**. Первобытная культура. – М., 1990. – С.239; **Леви-Брюль Л**. Первобытное мышление. – М., 1930. – С.136; **Леффлерь Е**. Цифры и цифровые системы культурных народов в древности и в новое время. – Одесса, 1913. – С.17.

[3] **Васильев А.В**. Числовые суеверия. – Казань, 1889; **Шепинг Д.О**. Символика чисел. – Воронеж, 1909; **Чистяков И.И**. Числовые суеверия. – М.-Л., 1927.

йиб" сонларнинг моддий ва номоддий маданият ёдгорликларидаги талқинлари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган.[1]

Рақамларнинг "сеҳрли"-магик хусусиятлари кўпроқ анъанавий маданият ва фольклор асарларида ўз ифодасини топганлиги сабабли, А.Т.Хроленко, О.А.Давидова, Л.Л.Габишева, Т.А.Новичкова, Е.Г.Багаев, Е.Е.Завадская, И.А.Седакова каби олимларнинг халқ оғзаки ижоди, бадиий адабиёт ва санъат намуналаридаги рақам рамзларига доир тадқиқотлари эълон қилинди.[2]

Археолог олим Б.А.Фролов Сибирда олиб борган археологик изланишлари чоғида топилган қадимий осори атиқаларни ўрганаётиб, ғалати бир анъанани пайқаб қолади: тош асрида яшаган одамлар томонидан яратилган иш қуроллари, уй-рўзғор буюмлари ва сопол идишларнинг четидаги чизиқларнинг сони кўпинча 5-10 ёки 7-14 та экан! Шунда олим буни балки бир тасодифмикан, деб ўйлайди. Аммо жаҳоннинг бошқа археологик манзилгоҳларидан топилган ашёларни синчиклаб текширган олим тош асри одамлари тасаввурида 4, 5, 7, 10, 14 рақамлари мукаддас ҳисобланмаганмикан, деган хулосага келади. Унинг тош асри даври санъатидаги рақам

---

[1] **Лотман Ю.М.** Семантика чисел и тип культуры // 3-летняя школа по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1968. – С.103-108; **Сыркин А.Я.** Числовые комплексы в ранних панихидах // Труды по знаковым системам. 4. – Тарту, 1969; **Ўша муаллиф.** Числа // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – М., 1982. – Т.2. – С.629-631; **Топоров В.Н.** К семантике троичности (славян. тризна и др.) // Этимология – 1977. – М., 1979; **Ўша муаллиф.** О числовых моделях в архаических текстах // Структура текста. – М.: Наука, 1980. – С.3-58; **Иванов Вяч.В.** Числовые характеристики римской мифологии и ритуалов // 3-летняя школа по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1968. – С.124-127; **Огибенин Б.Г.** Структура мифологических текстов "Ригведы" (ведийская космогония). – М., 1968; **Бородин А.И.** Число и мистика. – Донецк, 1975; **Членов М.Л.** Числовая символика и тайные союзы на Молуккских островах // Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. – М., 1979; **Иванов С.В.** Числовая символика и пол в представлениях и обрядах народов Азии // Страны и народы Востока. Вып. XXV., география, этнография, история. – М., 1987. – С.179-185.

[2] **Хроленко А.Т.** Числительные в разных жанрах фольклора // Научные труды Курского пединститута. – Курск, 1972. – Т.6 (102). – С.187; **Давыдова О.А.** Числительные в русских поговорках и пословицах // Специфика фольклорной лексики и фразеологии. – Курск, 1978. – С.15-27; **Габышева Л.Л.** Функции числительных в мифоэпическом тексте на материале олонхо // Язык, миф, культура народов Сибири. – Якутск, 1988. – С. 78-92; **Новичкова Т.А.** Традиционные числа в былинах // Известия АН. Серия литературы и языка. 1984. Т.43 – №2. – С.144-155; **Багаев Е.Г.** О некоторых числовых символах // Русская речь. – М., 1997. – № 2. – С.72-75; **Завадская Е.Е.** Эстетика числа в китайской живописи // Ш летняя школа по вторичным моделирующим системам. Тезисы. – Тарту, 1968. С. 147-149; **Седакова И.А.** Семантика и символика второго у болгар (*с некоторыми славянскими параллелями*) // Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С.М.Толстая. – М.: Индрик, 2002. – С.209-224.

рамзлари талқинига бағишланган бир қатор асарлари "сеҳрли" рақамларнинг тарихий асосларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.[1]

Рақамларнинг лингвопоэтик хусусиятларини ўрганган олимлар эса мақол, халқ қўшиқлари ва эпосда қўлланилувчи айрим сонлар "сакрал маъно" англатишини алоҳида қайд қилганлар.[2]

Рақамларни фольклор элементи сифатида ўрганишга киришган илк тадқиқотчи болгариялик З.П.Ивановадир. Унинг 1921 йилда эълон қилинган бир мақоласида болгар халқ лирик қўшиқларидаги "типик рақамлар" таҳлил этилган.[3] Аммо бу асар асосан рақамли бадиий формулалар қўлланилган қўшиқлар матнининг баёнидан иборат бўлиб, "сеҳрли" сонларнинг ўзига хослиги, пайдо бўлиши тарихи, турлари, функционал-семантик хусусиятлари ҳақида маълумот берилмаган. Н.Л.Жуковская эса калмиқ халқ эпосидаги анъанавий рақамларнинг эпик асар поэтик қурилишидаги ўрни ва вазифаларини таҳлил этди.[4]

Шунингдек, туркий тиллардаги сон категориясига мансуб лексемалар таҳлилига доир илмий тадқиқотларда ҳам рақамлар математик миқдор ифодаси сифатидаги асосий маъносидан ташқари, муайян сўз бирикмалари ва иборалар таркибида келганида тимсолий моҳият касб этиши ҳам қайд этилган.[5]

---

[1] **Фролов Б.А.** К истолкованию *числовой* символики палеолита // Сибирский археологический сборник. Древняя Сибирь. – Новосибирск: Наука, 1968; **Ўша муаллиф.** Числа в графике палеолита. – Новосибирск, 1974; **Ўша муаллиф.** Представление о числе 7 у народов Сибири и Дальнего Востока // Бронзовый и железный век Сибири. Новосибирск: 1974. – С.294-303; **Ўша муаллиф.** Персонаж с 7 лучами в наскальном искусстве // Археология Северной и Центральной Азии. – Новосибирск, 1975. – С.58-62; **Ўша муаллиф.** Палеолитическое искусство и мифология // У истоков творчества. – Новосибирск, 1978. – С.106-115.

[2] **Давыдова О.А.** Числительные в русских пословицах и поговорках // Специфика фольклорной лексики и фразеологии. – Курск, 1978. – С.15-26; **Хроленко А.Т.** Поэтическая фразеология русской народной лирической песни. – Воронеж, 1981. – С.130-137; **Ўша муаллиф.** *Числительные* в разных жанрах фольклора // Научно-практические очерки по русскому языку. Вып.6. – Курск, 1972. – С.74-82.

[3] **Иванова З.Т.** Типични числа в българските народни песни // Известия на семинара по славянска филология при университета в София. кн.IV. – София, 1921. – С.513-529.

[4] **Жуковская Н.Л.** Семантика чисел в калмыкском эпосе "Джангар" // "Джангар" и проблемы эпического творчества тюрко-монгольских народов. – М., 1980. – С.212; **Ўша муаллиф.** Число в монгольской культуре // Археология, этнография, антропология монголов. – Новосибирск, 1987 – С. 241-258; **Ўша муаллиф.** Число девять как *символ* полноты и завершенности в архаическом мировоззрении и традиционной культуре (на монгольском материале) // Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции. – Якутск, 1992. – С.171-183.

[5] ***Қаранг:*** **Самойлович А.Н.** Турецкие числительные количественные и обзор попыток их толкования // Языковедные проблемы по числительным. – Л., 1927. – С.146-147;

Кейинги йилларда турли халклар фольклори ва маросимларидаги магик рақамларнинг ўзига хос бадиий талқинлари, семантик функциялари, афсун-авраш ва ритуал матнлардаги рақам магияси,[1] жуфт-тоқлик билан боғлиқ халқ қарашлари,[2] математик ифодалар ва саноқ усулларига оид иноч-эътиқодлар[3] ва рақамларга сиғиниш анъанасининг тарихий асосларига доир бир қатор илмий тадқиқотлар юзага келди. Рақам символикасининг келиб чиқиш тарихи ва ўзига хос семантик моҳиятига бағишланган диссертация ишлари яратилди.[4]

Ўзбек фольклоршунослигида магик рақамларнинг ўзига хос бадиий талқинларига илк бор эътибор каратган олимлардан бири Ғ.Жаҳонгиров болалар фольклоридаги санамаларда турли хил анъанавий рақамларнинг қўлланилиш сабабларига тўхталиб: "Ўрта Осиё ҳудудида яшаган халқларнинг тарихида ҳам ҳар хил эътиқодлар билан боғланган сирли рақам сонлари бўлган. Буларнинг ўзбек эртаклари, достонларида, мақол ва ривоятларида ҳам излари кўп. Аммо ўйин вақтларида учраган рақамлар сирли рақамлар маъносида ишлатилмай, кўпинча саноқ сўзларида қофиялар талаби билан ишлатилади",[5] – деб ёзган. Олим болалар ўйинларида қўлланилувчи рақамлар муайян бадиий конуниятларга бўйсунишини тўғри кўрсатган.

Эрнитс Э.К. К происхождению числительного "один" в разных семьях языков // Финно-угроведение. – М., 1973. – №3. – 7-18; **Ўша муаллиф.** К происхождению числительного "один" // Сов. Тюркология. – Баку, 1987. – №2. – С.77-79; **Тенишев Э.Р.** Тюркские "один", "два", "три" // Тюркологический сборник – 1974. – М, 1978. – С.97-115; **Чанышев Я.А.** К этимологии тюркских числительных первого десятка // Теория и практика этимологических исследований. М., 1985. – С.78-82.

[1] **Топоров В.Н.** Числовой код в заговорах. По материалам сборника Л.Н.Майкова "Великорусские заклинания" // Заговорный текст. Генезис и структура. – М.: Индрик, 2005. – С.194-246; **Хуснуллина И.И.** Числа в заговорах татар Заказанья // Татарская фольклористика: исследования молодых / Сборник материалов чтений школы молодых фольклористов. – Казань, 2010. – С.15-17; **Ўша муаллиф.** Число "три" в заговорно-лечебной традиции // Татарское народное творчество / Научные исследования и фольклорные образцы. Кн.V. – Казань, 2010. – С.57-62.

[2] **Брусько З.М.** Концепт чет – печет в фольклоре семейной обрядности татар // Татарское народное творчество / Научные исследования и фольклорные образцы. Кн.V. – Казань, 2010. – С.57-62.

[3] **Аммосова Т.П.** Математические знания и представления якутов. Ч.1. – Якутск: "Бичик", 1994.

[4] ***Қаранг:*** **Праведников С.П.** Семантико-функциональная характеристика имени числительного в фольклорном тексте (на материале различных фольклорных жанров). АКД. – Курск, 1993; **Избекова Е.И.** Числительное в олонхо. АКД. – Якутск, 2000; **Мурятова Р.Н.** Символика чисел в башкирском языке. АКД. М., 2009.

[5] **Жаҳонгиров Ғ.** Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент, 1976. – Б.99.

Фольклоршунос К.Имомов ўзбек халқ насридаги "анъанавий учликлар – уч йўл, уч ака-ука, уч от, уч кеча-кундуз – сюжет ҳаракатининг бир қолипда секин давом этишини таъминлайди",[1] – дея магик рақамларнинг эпик матн структурасида муҳим роль ўйнашини аниқлаган.

Ўзбек фольклоридаги "сеҳрли" рақамларни алоҳида тизим сифатида махсус тадқиқ этишга бағишланган дастлабки илмий изланишлар ушбу сатрлар муаллифининг қаламига мансубдир. Бизнинг бир қатор мақолаларимиз,[2] китобларимиз[3] ва номзодлик диссертациямизда[4] магик рақамлар ҳақидаги халқ қарашларининг пайдо бўлиши, қадимги маросим ва удумларда рақам рамзлари тарзида қўлланилиши, рақамларнинг мифологик тушунча англатувчи белгидан фольклор асарларидаги бадиий унсурга айланиши қонуниятлари, ўзбек халқ эртакларидаги "сеҳрли" рақамларнинг тарихий асослари ва поэтик вазифалари каби масалалар атрофлича таҳлилга тортилган.

Фольклоршуносликка доир тадқиқотларда тарихий-мифологик асослари ва бадиий функциялари бир-биридан фарқ қилувчи рақамлар умумий атама билан номланиши баҳсталабдир. Чунки халқ оғзаки ижодида қўлланилувчи рақамлар ўзига хос хусусиятларига кўра бир-биридан фарқланиб туради. Айрим сонлар урф-одат ва маросимларимиздан тортиб фольклоргача барини "ўзиники" қилиб

---

[1] Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, 1980. – Б.140-141.

[2] **Жўраев М.** Етти иқлимдаги "етти"лар // ФТ. – Тошкент, 1979. – 9-сон. – Б.18-20; **Ўша муаллиф.** "Қирқ"нинг қирқ хил тавсифи // ФТ. – Тошкент, 1981. – 7-сон; **Ўша муаллиф.** Эртакларлаги анъанавий уч йўл мотивининг генезиси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1983. – 3-сон. – Б.31-36; **Ўша муаллиф.** "Тўрт" рақамининг эртакларлаги бадиий функцияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1985. – 5-сон. – Б.43-44; **Ўша муаллиф.** "Тўққиз" сири // Сирли олам. 3-тўплам. – Тошкент, 1986. – Б.48-55; **Ўша муаллиф.** "Уч" ҳақида уч ҳикоя // ФТ. – Тошкент, 1986. – 8-сон. – Б.12-19; **Ўша муаллиф.** Эртакларда магик рақамлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – 3-сон. – Б.25-28; **Ўша муаллиф.** "Сеҳрли" рақамлар // ФТ. – Тошкент, 1989. – 4-сон. – Б.26-27; **Ўша муаллиф.** Етти ҳомийнинг мифологик асосларига доир // Адабий мерос. – Тошкент, 1989. – 2(48)-сон. – Б.65-69; **Ўша муаллиф.** "3"дан "40"қа кадар // Ёш куч. – Тошкент, 1989. – 12-сон. – Б.13; **Ўша муаллиф.** Етти қароқчи // Мактабгача тарбия. – Тошкент, 1995. – 7-8-сон. – Б.44-45.

[3] **Жўраев М.** Рақамларда яширинган олам. – Тошкент: Ўзбекистон, 1986; **Ўша муаллиф.** Етти иқлимдаги "етти"лар. – Тошкент: Фан, 1989 (К.Холмуҳамедов билан ҳамк.); **Ўша муаллиф.** Ўзбек халқ эртакларида "сеҳрли" рақамлар. – Тошкент: Фан, 1991; **Ўша муаллиф.** "Сеҳрли" рақамлар сири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991.

[4] **Жўраев М.** Магические числа в узбекских народных сказках (исторические основы и поэтические функции) : АКД. – Ташкент, 1987.

олганга ўхшайди. Ҳатто жонли сўзлашувда ҳам баъзи рақамлар бот-бот қўлланилиши ҳеч биримизга сир эмас. Халқимизнинг ана шундай "ардоқли" сонларидан бири – еттидир. Ўзбек фольклорида 7 сони билан боғлиқ анъанавий тушунчалар жуда кўп. Хусусан, "етти хазина" ҳақидаги халқ қарашлари ҳам ана шу "сеҳрли" соннинг сирли тарихи билан боғлиқ.

Халқ оғзаки ижоди дурдоналарини излаб 1983 йил май ойининг иссиқ кунларидан бирида Ангрен шаҳри этагида жойлашган сўлим Қорабоғ қишлоғига кириб борганимизда кун пешинга оғиб қолган эди. Омадимиз бор экан: бу қишлоқда омоч ортида қолган деҳқон изидан тортиб, юлдуз тўла осмонни кучиб ётган сокин тонг оқшомларигача офтобдек ҳароратли мисраларга жо этган чечан ўланчи Яхшигул момо Мирзақулованинг дарагини топдик. Онахонни ипак куртига барг солаётган ҳолда учратдик. Қўшиқ излаб келганимизни айтганимизда, "Ипак курти – қизларнинг сепи, етти хазинанинг бири-да, болам!" – деди кулимсираб. Шунда беихтиёр ўйлаб қолдим: хўш, "етти хазина"нинг биттаси ипак курти бўлса, қолганлари нима экан?

"Маълум бўлишича, ўтмишда аждодларимиз оламда одамни боқадиган ва бой қиладиган етти хазина бор деб билишган экан:

1. **Сигир** – рўзғорнинг қассоби ва баққоли.
2. **Асалари** – оиланинг табиби.
3. **Ипак курти** – қизларнинг сепи.
4. **Обжувоз** – қозоннинг ёғи.
5. **Тегирмон** – қорининг белбоғи.
6. **Ўрмон** – иморат суяги, қозон олови.
7. **Товуқ** – ҳам оби ёвғон, ҳам дори-дармон.

Боболаримиз қадим замонлардан буён кўп йиллик турмуш кўникмалари, катта ҳаётий тажрибалари асосида шунга аҳамият беришганки, инсоннинг кундалик фаолиятида айрим маҳсулотлардан фойдаланишга эҳтиёж жуда кўп бўлар экан. Чунки юқоридаги "етти хазина" рўйхатида номи тилга олинган нарсалар бўлган тақдирда одам бемалол яшайверар экан. Бу нарсалардан кундалик турмушда қанчалик кўп фойдаланилмасин, уларнинг ўрни яна мунтазам равишда тўлиб тураверган. Масалан, сигир доим сут бериб турса, товуқ ҳар куни тухум туғаверади. Агар дон солиб турилса, обжувоз ва тегирмон ҳам тинимсиз маҳсулот бераверади. Асаларининг боли-ю, ўрмондаги дов-дарахтлар ҳам нисбатан олганда туга-

мақдир. Қадимда ипак мато бозорда камбағалларнинг қурби етмайдиган даражада қиммат турган. Шу боис, қизлари бор хонадонларда ипак қурти боқилган, кейин пиллани ипакчилардан матога айирбош қилишган".[1]

Таниқли қозоқ тилшуноси С.Кенесбоевнинг ёзишича, овчиликка, қуш солишга устаси фаранг қозоқ мерганлари итни "етти хазинанинг боши" деб ҳисоблаганлар. Улар турмушда кенг қўлланиладиган парса, касб-ҳунар ва жониворларнинг номларини етти хазина сифатида тилга оладилар: 1) югрук ит; 2) бургут; 3) милтиқ; 4) сулув қиз; 5) учқур от; 6) эр йигит; 7) илм. Хазиналар сони еттита бўлишига қарамасдан, қозоқ овулларида унинг таркиби турлича белгиланаверар экан. Баъзилар "эр йигитнинг боши хазина" деса, бошқа бирови "қозон хазина" ёки "охир оёғи қозон тутқич хазина" дейишган.[2]

Хўш, "етти хазина" ҳақидаги тасаввурлар қандай пайдо бўлган? Тарихий-бадиий асарларнинг гувоҳлик беришича, "етти хазина" тушунчаси Марказий Осиё халқларига жуда қадим замонлардан бери маълум бўлган. Хусусан, қадимги ҳинд эпоси "Ахтарведа"нинг Вишну ва Агни номли афсонавий қаҳрамонларга бағишланган қисмида "етти хазина" ибораси ишлатилган. Унда ҳар бир хонадон оиланинг бахт-иқболи рамзи бўлмиш етти хазинага эга бўлишига истак билдирилади. Қизиғи шундаки, "веда"да етти хазинанинг мукаммал таркиби баён этилмаса-да, рўзғорда энг кўп қўлланиладиган зарурий неъматлардан бири бўлган мой шу таркибга кириши қайд этилган. Бундан чиқди, халқимизнинг мойжувозни "етти хазина"нинг бири деб талқин қилиш анъанаси жуда қадимги даврларда юзага келган экан-да!

Демак, инсоннинг кундалик турмуши учун зарур бўлган нарса ва ҳодисаларни "*етти хазина*" тарзида умумлаштириш анъанаси Шарқ халқлари аждодларининг қадимий ибтидоий тасаввурлари маҳсулидир. Зеро, ўзбек халқ достонларида, эртак ва афсоналарида "етти хазина" ибораси кўп қўлланилади. Масалан, "Гулпари" тўпламига киритилган "Маликаи Жаҳон" эртагида шоҳнинг гўзал қизи отасининг етти хазинаси фахри бўлмиш қимматбаҳо сеҳрли тошни олса, "Ҳасан билан Фотима" эртагида қабиҳ ниятли бойвуччалар

[1] Етти ҳақида етти мисол // ФТ. – Тошкент, 1979. – 9-сон. – Б.27.

[2] **Кенисбаев С.** Үш, тоғыз, жеті, қырық пен байланысті ұғымдер // Известия АН Казахстана. Серия общ. наук. – Алмата, 1946. – С.4.

INV. 12Z-0001

ўзлари ёллаган жодугарга етти хазинанинг ярмини ҳадя этишади. "Етти хазина" тушунчаси ўзбек халқ оғзаки ижодида бойлик ва тўкин-сочинликни ифодаловчи анъанавий тимсол сифатида кенг тарқалган.

Анъанавий халқ қарашларига кўра, биз юқорида тилга олган ҳодисалар "етти хазина" сифатида кўпчилик томонидан эътироф этилган. "Етти хазина"га айнан шу нарсалар киритилганлигининг ҳам муайян сабаблари бор. Чунки инсон ҳаёти учун зарур нарса ёки ҳодисалар камми? Йўқ, албатта, улар талайгина. *"Балиқчилик – етти хазинанинг бири"* деган гапни эса ҳозирда ҳам эшитиб турамиз. Баъзилар қиш бўйи халқимизни турфа нозу неъматлар билан таъминлаб турадиган иссиққхона хўжалигини чинакам хазина дейишади. Яна хазина дейишга арзигулик бошқа кўп нарсалар бор. Хўш, у ҳолда "етти хазина" дейишнинг боиси нимада? Гап шундаки, боболаримиз қадим замонлардан буён "етти" рақамига алоҳида аҳамият беришгани сабабли бу ўринда ҳам хазиналар сони ўша анъанавий "ғаройиб" сонга боғлиқ ҳолда "еттита" деб белгиланган. Одамлар мавжуд хазиналардан ўзларига маъқулларини танлаб олиб, "етти хазина" дейишган. Балиқчилик гоҳ етти хазинанинг бири деб аталиши, гоҳида эса рўйхатда тилга олинмаслигининг сири ҳам шунда.

Қадим замонларданоқ 7 рақамини муқаддаслаштириб, унга сиғинган аждодларимиз турмушдаги турли ҳодисаларни шу рақамга боғлаб изоҳлашга одатланганлар. Айрим рақамлар тилимиздаги ибора ва тушунчалар таркибига рамзий миқдор ифодаси сифатида мустаҳкам ўрнашиб қолган. *"Етти ўлчаб бир кес"*, *"Етти бобони билган эр етти юртнинг ғамин ер"* каби мақолларда, *"Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор"* сингари топишмоқларда, *"етти қават кўрпача тўшамоқ"*, *"етти букилиб салом бермоқ"*, *"етти ухлаб тушига кирмоқ"* каби иборалар таркибидаги 7 рақами ана шундай анъанавий қўлланилувчи миқдор белгиси ҳисобланади. Шунингдек, *"қирқ кокил қиз"*, *"қирқ қулоқли қозон"*, *"қирқ қиз"*, *"қирқ йигит"*, *"қирқ чилтон"*, *"беш кунлик дунё"*, *"тўрт томонинг қибла"* тушунчаларидаги рақамлар ҳам ўзгармаслир. Бундай ибора ва тушунчалардаги рақамлар доимий бўлиб, миқдор кўрсаткичи ўзгартирилса, турғун формула тарзида шаклланган тушунчанинг табиийлиги йўқолади.

Ўзбек фольклорида воқеа-ҳодисаларни, қаҳрамонлар хусусияти ёки бирор белгисини бўрттириб, кучайтириб, муболағали тасвирлашда ҳам анъанавий рақамлардан кенг фойдаланилади. Одатда, бўрттириб тасвирлаш усулида юз, минг, ўн минг, ўн саккиз минг, қирқ минг, етмиш минг, тўқсон минг, юз минг, етти юз минг каби "улкан" сонлар ишлатилади. Бадиий матнда учрайдиган бундай рақамлар аниқ математик миқдорни англатмайди, балки муболағали қилиб тасвирланаётган нарса ёки ҳодисанинг миқдорий белгисини ўта кучайтириб, мавҳумлаштириб кўрсатади ва "кўп", "жуда кўп", "сон-саноқсиз" деган маънони англатади.

Ўзбек халқ эртакларида эпик масофа (қирқ йиллик йўл, минг йиллик йўл, беш юз йиллик йўл), эпик вақт (минг йил яшамоқ, 997 йил кутмоқ), эпик макон (ўн саккиз минг олам, 786 бозор), лашкар сони (18000, 30000, 100000, 700000 лашкар), бойлик (ўн саккиз хазина, ўн саккиз дафина, қирқ минг тилла туҳфа)ни бўрттириб ифодалашда ҳам анъанавий рақамлар қўлланилади. Эртакчи ёки бахши юқоридаги каби "улкан" сонлар воситасида истаганча муболаға қилавериши мумкин. Бундай миқдорий кучайтиришлар бадиий тасвирнинг таъсирчанлигини оширади. Рақамли муболағаларни баъзан тасаввур қилиш мумкин бўлса-да (мас.: 99 исм ёки 500 йигит), одатда халқ оғзаки ижодиётида инсон ақлига, тасаввурига сиғдириш қийин бўлган миқдорий белгилар (ўн минг йиллик йўл, ўн саккиз минг олам) қўлланилади.

Ўзбек фольклорида ўзига хос бадиий шаклга эга бўлган рақамли поэтик формулалардан яна бири аллитерация санъатида кўзга ташланади. "*Санамай саккиз дема, ўйламай ўттиз дема*" ёки "*Ўнта бўлса ўрни бошқа, қирқта бўлса қилиғи бошқа*" каби мақоллардаги 8, 10, 30, 40 рақамлари муайян сўзлар билан фонетик жиҳатдан мутаносиблигига кўра қўлланилаяпти. Дейлик, биринчи мақолдаги 8 ва 30 сонлари ўрнига 9 ва 40 рақамларини қўйиб, "санамай тўққиз дема, ўйламай қирқ дема" деб бўлмайди, чунки 9 ва 40 сўзлари "санамай" ва "ўйламай" сўзларига фонетик жиҳатдан мос келмаганлиги боис, бу ҳолатда аллитерация санъати юз бермайди. Баъзан рақамли муболаға ҳам аллитерация воситасида ифодаланиши мумкин. "Авазхон" достонининг муқаддимасида Чамбил шундай тасвирланади: "Чамбил Чамбил бўлганда, Чамбил обод бўлганда, қирқ йигитнинг егани қанд билан поввот бўлганда қандай Чамбил эди: олтмиш ошхонали Чамбил, етмиш жевахонали Чамбил,

саксон сардобали Чамбил, тўқсон тўйхонали Чамбил, оқ дарвозали ва кўк дарвозали Чамбил, ер юзига овозали Чамбил".[1]

Ўзбек фольклорида қўлланилувчи рақамларнинг ўзига хос бадиий оламини яхшироқ тушуниш учун рақамли жумбоқлар асосига қурилган эртак мотивларига бир назар ташлайлик.

Ўзбек халқ эртакларидаги баъзи топишмоқли сюжетлар анъанавий рақамлар асосига қурилган. К.Имомов топишмоқ эртак сюжетини шакллантирувчи муҳим композицион элемент эканлигини таърифласа-да, топишмоқ таркибидаги рақамларнинг поэтик табиатига эътибор бермайди.[2] Ҳолбуки, эртаклардаги жумбоқлар қадимги эътиқодий қарашлар ва архаик маросимлар билан боғлиқ бўлиб, топишмоқнинг ечими анъанавий рақамларнинг моҳиятидан келиб чиқади. Шунинг учун анъанавий рақамларнинг топишмоқли матн поэтик қурилишида тутган ўрнини аниқлаш жуда муҳимдир.

Таниқли олим А.Н.Веселовский славян халқлари фольклорида ҳам ўзига хос рақамли топишмоқлар мавжудлигини қайд қилган эди. Ўзбек халқ эртакларида ҳам рақамли жумбоқларнинг хилма-хил турлари мавжуд. Қаҳрамон томонидан айтилаётган сирли жумбоқдаги рақамлар тилсимини ечиш ўзига хос заковат имтиҳони саналади. "Султоншоҳ деган подшо умрининг охирида Ҳуройим деган қизга уйланмоқчи бўлиб, унга совчи юборибди. Ҳуройим қалинига:

Ўнта улоқ,
Йигирмата бўри,
Ўттизта йўлбарс,
Қирқта тулки,
Элликта нўхта,
Олтмишта ахта,
Етмишта саргалдоқ,
Саксонта чақалоқ,
Тўқсонта тумалоқ.
Юзта жумалоқ, берсин, – дейди.

Бу топишмоқнинг жавоби қуйидагичадир:

---

[1] **Авазхон** (ўзбек халқ достони). – Тошкент: Фан, 1965. – Б.13.
[2] **Имомов К.** Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент, 1981. – Б.31.

Йигирмада бўридай бўлади,
Ўттизда йўлбарсдан бўлади,
Қирқда тулкидай бўлади,
Элликда нўхталанган отдай ақли расо бўлади,
Олтмишда ахталанган отдай қайтиб қолади,
Етмишда сарғалдоқдай тилда бору дилда ҳеч нарса бўлмайди,
Саксонда гўдак боладай бўлади,
Тўқсонда уйдан чиқмай думалоқ бўлади,
Юзда берилигидан нарилиги ўнғайлироқ бўлиб қолади.

Султоншоҳ Ҳуройимнинг сўроғига жавоб бергандан кейин ушга уйланади. Ҳуройим Рустам деган ўғил туғади.[1]

Бундай рақамли жумбоқ одатда совчи келган қизнинг донолиги, ақли расолигидан далолат беради. Бу ғалати қалин, бир томондан, зийрак, эсли, ақли расо жуфтни топишга қаратилган бўлса, иккинчидан, номуносиб, қари, мияси суюлиб қолган талабгор таклифига рад жавобининг ўзига хос поэтик ифодасидир. 1959 йилда Самарқанд вилоятидаги Зомин туманининг Қарапчи қишлоғида яшовчи Ёрлақаб бахши Бекназар ўғлидан фольклоршунос М.Афзалов ёзиб олган топишмоқли эртакда эса доно қиз қалин қўйиш баҳонасида подшонинг совчиларини қайтариб юборади. Эртакда тасвирланишича, подшо бу қизнинг ақли расолигига қойил бўлиб, совчи юборади. Қиз эса келган совчиларга: "Подшо менга уйланмоқчи бўлса қалинимга йигирмата шер, ўттизта бўри, қирқта айгир, олтмишта нўхта, етмишта ахта берсин", – дейди. Бу топишмоқнинг маъноси: "Подшо йигирма ёшда бўлганда шердек эди, ўттизга кирганда бўридай кучга тўлган эди, қирқда эса кучга тўлган айгир от каби эди, олтмиш ёшида эса қариди, етмишга кирган тайини бўлмаган қари чолни бошимга урамашми?" – дегани эди.[2]

Қиз қалинини жумбоқ шаклида бўрттириб таърифлаш Марказий Осиё туркий халқлари эртакчилик анъаналарининг муштарак хусусиятларидан биридир. Чунки "Ҳутди Ҳумар", "Камбағалнинг доно қизи" каби туркман халқ эртакларида ҳам қиз қалини анъанавий рақамлар комбинацияси асосида маълум қилинади. "Камбағал-

---

[1] Топишмоқлар. ЎХИ. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: **З.Ҳусаинова**. – Тошкент, 1983. Б.186-187.

[2] **Афзалов М.** Сўнг сўз // Кенжа ботир. Эртаклар. – Тошкент, 1973. – Б.173-174.

нинг доно қизи" эртагида[1] қиз қалини ва унинг ечими қуйидагича ифодаланади:

1) ***ўн қўзи*** – мен ҳозир қўзидайман;

2) ***йигирма серка*** – йигирма яшар бўлсанг, серкадай бўлардинг, тегардим;

3) ***ўттиз тулки*** – ўттизда тулкидай бўлардинг, тегардим;

4) ***қирқ қурсоқ*** – қирқда қурсоқдай, яъни бўридай бақувват бўлардинг, унда ҳам тегардим;

5) ***эллик йилқи*** – элликда йилқидай бўлардинг, унда ҳам тавакқал қилиб тегардим;

6) ***олтмиш ахта*** – олтмиш ёшда ахтадай бўлсанг, қандай тегаман?

7) ***етмиш пўхта*** – етмишда нўхталанмайдиган бўлсанг, қандай қилиб тегайин?

8) ***саксон тери*** – саксонда теридай қотган бўлсанг, қандай қилиб тегаман?

"Зулайҳо" номли ўзбек халқ эртагида эса худди шу рақам – жумбоқ формуласи қалин ҳисоби маъносида эмас, балки қўшни юрт подшосининг синов-саволдан иборат шарти сифатида қўлланилган: "Бир куни қўшни юрт ҳукмдоридан Анвар подшо ҳузурига одамлар келиб:

– Султонимиз сиздан ўттизта тулки, қирқта йўлбарс, саксонта серка, тўқсонта тўрғай, юзта тухум топиб юборишларингизни илтимос қиладилар, – дейишибди. Анвархоннинг хотини Зулайхо бу илтимоснинг сирини шундай тушунтиради:

– Эҳ, сизнинг оғайнингиз одамларнинг қайси ёшда қандай ҳолатда бўлишини топишмоқ қилиб айтибди, – дебди ва: – ўттиз ёшда киши тулкидай юради, қирқида қизил йўлбарсдай бўлади, саксонда серкадайин бўшашиб, тўқсонда тўрғайдай тили тутилиб қолади, юзга кирган киши тухумдай чайқалиб ётиб қолади, – дебди".[2]

Бу эртакда ҳам рақамли жумбоқ шоҳга қаратилган бўлса ҳам, ундаги сонлар тилсимининг сирини аёл киши топади. Мазкур эртакдаги рақамли жумбоқнинг тарихий илдизлари доно қиз ва куёв орасидаги савол-жавоб анъанасига боғланади. Рақамли жумбоқнинг бу кўриниши жамоа аъзоларини бир ёш-табақа мансубияти-

---

[1] Шамар. Туркман халқ эртаклари. - Ашгабат, 1981. – Б.79.

[2] Гулпари. Наманган эртаклари / ЎХИ. – Тошкент, 1969. – Б.220.

дан бошқасига ўтказиш мақсадида ташкил қилинган қадимий синов-инициация маросимларининг миф ва фольклорга таъсири натижасида шаклланган бўлиб, эртакларда ақл-идрок ва зукколикнинг жаҳолат ва зулмдан устунлигини кўрсатишга хизмат қилади.

Рақамли жумбоқ формуласи икки қисмдан иборат:

1) топишмоқнинг савол қисми;

2) топишмоқнинг ечим қисми.

Топишмоқнинг савол қисми ҳам икки компонентдан ташкил топган:

а) рақам кўрсаткичи;

б) предмет ёки ҳайвон номини англатувчи сўз.

Фольклор асарларидаги бу каби рақамли жумбоқларда фақат ўнлик сонлар, асосан, ўндан юзгача, айрим эртакларда эса 20-70, 10-90, 30-80 рақамлари асосига қурилган бадиий формулалар учрайди. Қиз қалинининг "ўнлик"лар воситасида бўрттириб тасвирланишига сабаб, топишмоқнинг ечими инсон ёши билан боғлиқлигидадир.

Қалин формуласидаги рақамни изоҳловчи сўзлар ҳайвон, жонивор номлари, нарса-предмет атамалари ёки жисмларнинг белги-хусусиятларини билдирувчи сифатлардан иборат бўлади. Рақамли жумбоқ тасвирида аллитерация санъати ҳам муҳим роль ўйнайди. Бу санъат топишмоқли эртакдаги синов мотивининг бадиий-эмоционал таъсирини кучайтиради. "Ўн улоқ", "кирқ қўчқор", "қирқ қизил йўлбарс", "олтмиш ахта", "саксон серка", "тўқсон тўрғай", "тўқсон тумалоқ", "юз жумалоқ" каби рақамли формулаларда қўлланилган рақам атамалари ва нарса-ҳодиса, жонивор номини билдирувчи сўзлар бош ҳарфини англатувчи товушларнинг ўзаро мутаносиблиги аллитерация санъатини вужудга келтириб, эртакдаги қалин мотивининг бадиий теранлигини таъминлаган.

Топишмоқнинг ечим қисми ҳам икки компонентли бўлиб, биринчи қисмдаги савол формуласидаги рақамлар ҳеч ўзгаришсиз қайтарилади. Иккинчи компонент эса инсон ҳаётининг турли ёшдаги ҳолати баёнидан иборатдир. Савол қисмида қўлланилган рақам маълум предмет ёки ҳайвонлар сонини билдирган бўлса, ечим қисмидаги сонлар одам ёшини билдирувчи миқдорий кўрсаткичга айланади. Қиз қалини сифатида сўралган нарсаларнинг сирини, яъни жумбоқ замирида яширинган пурмаъно ҳикматни (топқир, зийрак) вазир ёки доношманд киши англай олади, холос. Жумбоқ

ечимида одам умрининг маълум босқичларида организмнинг физиологик ҳолати, куч-қуввати ва имкониятлари савол қисмидаги предмет ёки жониворларга қиёслаб тушунтирилади. Топишмоқнинг ечимида ёшлик қариликка, кучлилик ожизликка, гўзаллик хунукликка, ҳаёт ўлимга қарама-қарши қўйилади.

Рақамли жумбоқ жавобида унинг савол қисмида номи қайд этилган нарса-предмет ёки жониворларнинг характерли белгиси инсон тасвирига кўчирилади. Одамнинг ўн ёшда улоқдай, яъни шўх, беқайғу, навқирон, навниҳол бўлиши ёки йигирмада бўридай, така ёки шердай айни кучга тўлган йигитлик навқиронлиги бу жониворларнинг шиддати, куч-қувватига қиёсланади. Жисмоний етукликка монанд ҳолда ақлий баркамоллик ҳам шаклланади. Қирқда тулкидай, қўчқор ёки айғирдай бўлиш ҳам ақлий, ҳам жисмоний камолотдан дарак берса, элликда нўхталанган отдай ёки белбоғдай бўлиш ақли тиниқлашганлигидан, одам ўзини тутиб олганлигидан далолат беради.

Умуман, элликдан кейин одамнинг "ёши қайтади", аввалги шижоат, куч-қувват ўрнини кексалик аломатлари эгаллайди. Олтмиш ёшда ахталанган отдай ожиз, етмишда сарғалдоқдай тилда бору, амалда ноилож бўлиб қолиш, саксонда боладай бўлиш, тўқсонда уйдан чиқолмай қолиш, юз ёшга етганда эса тухумдай пишиб қолиш ҳолатларини рақамли жумбоқ воситасида ифодалаш қадимги аждодларимизнинг ҳаёт ва ўлим, инсон умрининг муҳим босқичлари ҳақидаги мифологик қарашларига боғланади. Жумбоқ айтувчи қиз, биринчидан, шоҳ ёки бошқа талабгорларнинг ақл-идрокини синаб кўрса, иккинчидан, совчи юборган кишининг жисмоний жиҳатдан никоҳга ярамаслигига, қарилиги, ёши ўтиб қолган одам гўзал ва ёш қизга номуносиблигига ишора қилинади.

Рақамли жумбоқнинг ҳал қилиниши қиз билан унга уйланмоқчи бўлган талабгор муносабатларига ойдинлик киритади. Ўқувчи камбағал, аммо ниҳоятда гўзал қизнинг окилалигига тан беради. Зийраклик ва доноликнинг калтабинлик ва ақлсизлик билан қиёсланиши камбағал қиз образига жозиба бахш этади. Рақамли жумбоқ эртак сюжет қурилишидаги асосий тугун, эмоционал-эстетик аҳамиятга эга бўлган бадиий восита ва муҳим композицион элемент ҳамдир.

Ўзбек халқ эртакларида ўгликларга асосланган рақам жумбоғининг пайдо бўлиши қадимги туркий қавмларнинг фольклор

анъаналари ва дастлабки санок усуллари билан боғлиқ. Маълумки, ривожланган санок тизими ўнликка асосланади, бу усулнинг келиб чиқиши эса аслида бешлик, яъни бармоқлар воситасида санашнинг пайдо бўлиши билан боғликдир. Эътибор берилса, ўнлик санок тизимидаги рақамлар тартиби (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) юқоридаги рақамли жумбоқнинг композицион структурасига тўла мос келади (10, 20. 30, 40, 50, 60, 70 80, 90, 100).

Рақамли топишмоқлар ичида ўнликка асосланган вариантлар ҳам кўп учрайди. Бу ҳақда З.Ҳусаинова қуйидагиларни ёзади: "Яна шундай топишмоқлар борки, унда маълум предметлар назарда тутилган ҳолда бошқа нарсаларга ўхшатилмайди, таққосланмайди ва белгилари ҳам айтилмайди, жумбоқда қанча предмет назарда тутилса, ўша сон жумбоқ ҳисобланади. Бунда ҳар бир сонга бир предмет қўшилиб саналади. Ундаги ҳар бир соннинг бошланғич товушига кейинги предмет номининг биринчи товуши мос келиши – аллитерация юзага келиши шарт.[1]

"Топишмоқлар" тўпламидаги 1587-жумбоқ ана шу типдаги фольклор намунаси ҳисобланади. Топишмоқнинг савол қисми фақат бирдан ўнгача бўлган рақамлардан иборат:

Бир, икки, уч, тўрт,
Беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн?

Жавоби:

Бирим – билагим,
Икким – элагим,
Учим – ўчоғим,
Тўртим – тўшагим,
Бешим – бешигим,
Олтим – ошиғим,
Еттим – етовим,
Саккизим – серкам,
Тўққизим – тўқлим,
Ўним – ўймоғим.[2]

Бу топишмоқнинг иккинчи вариантида ечим бирмунча бошқача талқин қилинади:

---

[1] **Ҳусаинова З.** Сўнг сўз // Топишмоқлар / ЎХИ. – Тошкент, 1981. – Б.341.
[2] Топишмоқлар. ЎХИ. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: **З.Ҳусаинова**. – Тошкент, 1983. – Б.178.

Жумбоқ:

Бир, икки, уч, тўрт,
Беш олти, етти, саккиз,
Тўққиз, ўн?
Ўн бир қора бир жумбоқ.

Жавоби:

Бир деганинг – билакдир,
Икки деганинг – элакдир,
Уч деганинг – учқурдир,
Тўрт деганинг – тўшакдир.
Беш деганинг – бешикдир.
Олти деганинг – ошиқдир,
Жети деганинг – желакдир,
Саккиз деганинг – серкадир,
Тўққиз деганинг – тўқлидир,
Ўн деганинг – ўймоқдир,
Ўн бир қора бир жумбоқдир.[1]

Бу топишмоқнинг энг муҳим хусусияти сонлар тартиби бармоқлар миқдорига, яъни ўнлик, саноқ усулига боғлиқлигидир. Ўтмишда бармоқлар ёрдамида санаш анъанаси жуда кенг тарқалган ва анча ривожланган эди. Қадимги саноқ усулининг дастлабки ютуқларидан бири беш ва ўнгача санашни ўрганиш бўлганлиги, бинобарин, ўнлик саноқ тизими турмушда кенг қўлланилганлиги жуда кўп археологик, этнографик ва тарихий манбалардан маълум.[2] Ўнлик саноқ тизими асосида халқ оғзаки ижодида, ритуал ва маросимларда рамзий-магик маъно англатувчи миқдорий белги ифодалари қўлланила бошланган.

Рақамларга муайян нарса-ҳодисалар ёки предметларни қиёслаб жумбоқ яратиш анъанаси қадимги маросимлар ва саноқ тизими тараққиёти давомида юзага келган анъана ҳисобланади. Рақам – предмет модели қадимги маданият ёдгорликлари, ритуал ва мифлар билан боғлиқлигини Э.В.Тайлорнинг қизиқарли бир маълумоти ҳам тасдиқлайди. Қадимги ҳинд-санскрит ёзма манбаларида қайд этилишича, рақамни эсда сақлаш мақсадида ҳар бир сонга синоним сўз белгиланган экан:

---

[1] Ўша жойда.

[2] **Фролов Б.А.** Число в графике палеолита. – Новосибирск, 1974. – С.116, 114.

1) бир – ой ва қуёш (чунки уларнинг сони битта);

2) икки – кўз, қанот, қўл, жағ (жуфт предметлар);

3) уч – Рама, олов (уч Рама, уч олов, уч хислат);

4) тўрт – "веда" океанлар (улар тўрттадан деб тасаввур қилинган);

5) олти – йил фасллари (йил фасллари олтита деб белгиланган);

6) етти – етти донишманд;

7) ўн икки – қуёш, йилнинг ўн икки ойи;

8) йигирма – тирноқ (бармоқ тизимига ишора).[1]

Рақамнинг муайян предмет ёки ҳодиса атамаси билан синоним сифатида тушунилиши унда "миқдор" маъносидан кўра тимсолий-мажозий мазмун устуворлик қилишини кўрсатади.

Қадимги ҳиндларда ҳар бир рақам муайян сўз ва тушунча билан ифодаланганидек, баъзи архаик ритуал ва мифларда предмет ёки афсонавий қаҳрамонлар, диний тушунча ва табиий ҳодисалар номига эквивалент сифатида қўлланилувчи миқдорий белги атамалари мавжуд бўлган. Хусусан, халдейлар ҳар бир худонинг ўз рақами бор, деб ўйлаганлар: оламнинг яратувчиси Бэл – 20, Юпитер сайёраси худоси Мардук – 11, Ой тангриси Син – 30. Қуйи табақа руҳлар касрлар билан ифодаланган. 653 эса бутун оламнинг рамзи хисобланган.[2]

Анъанавий қалин ифодасини рақамлар асосига қурилган жумбоқ модели воситасида баён қилиш анъанаси ҳам ўнлик саноқ тизими билан боғлиқ бўлиб, юқоридаги топишмоқ бадиий қурилишининг турли хил вариантлари туркий халқлар фольклорида кенг тарқалган. Рақамли жумбоқларда у ёки бу рақамнинг муайян предмет номи ва хоссалари билан боғлиқлиги асосга олинади. Халқ эртакларидаги қалинни рақамлар воситасида бўрттириб тасвирлаш мотиви куёвни синаб кўриш вазифасини бажаради.

Санаш усулларининг тараққиёти таъсирида шаклланган рақам тимсимлари жумбоққа айланиши эртакдаги эшик баён талқинига гайритабиийлик ва сирлилик бахш этади. Бир қараганда, қалинга бўри, тулки, нўхта, чақалоқ, йўлбарс, тахта сўраш, бунинг устига "қалин моли" учун белгиланган нарсалар миқдори ўндан юзгача ошириб айтилиши ғалати туюлади. Шунинг учун бундай калин талаб қилган қиз шарти катта қизиқиш уйғотади, тингловчи "жум-

---

[1] **Тайлор Э.Б.** Первобытная культура. – М., 1990. – С.223.

[2] **Чистякова Е.М.** Математика и религия. – Краснодар, 1962. – С.6.

боқ" ечимини сабрсизлик билан кутади. Рақамли жумбоқ, биринчидан, муайян парса-ҳодисалар ва предмет миқдорини сўз табуси орқали баён этиш орқали тингловчи ёки ўқувчининг бадиий-эстетик дидини ўстиришга хизмат қилади, иккинчидан, персонажларнинг фалсафий-ахлоқий, дидактик қарашларини акс эттиради, учинчидан, каҳрамонларнинг ноёб ақлий қобилиятини юзага чиқаради.

Демак, ўзбек фольклорида қўлланиладиган хилма-хил рақамларнинг умумий белгиси бадиий матн қурилишида анъанавийлик касб этишидир. Аммо баъзи рақамлар нафақат фольклорда, балки маросим ва удумларда ҳам ишлатилади. Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиёти ва маросимларида алоҳида эътибор бериладиган 3, 4, 5, 7, 9 ва 40 сонлари аждодларимизнинг қадимий тасаввурлари асосида тилсимлаштирилган миқдорий белгилардир. Бу сонларга қадим замонлардан бери эътиқод қўйиб келингани боис, халқ бадиий тафаккури, дунёқараши ва маданий қадриятларининг турли кўринишларига сингиб кетган. Бинобарин, фольклор асарларида халқимиз эътиқодий қарашларининг муайян ифодаси сифатида қўлланиладиган "сеҳрли" рақамлар ва бевосита ижрочилик маҳорати билан боғлиқ ҳолда бадиий матнга киритилган анъанавий рақамлар мавжуддир. Биз халқ оғзаки ижодиётида қўлланилувчи рақамларни уларнинг тарихий асослари, бадиий асар матнидаги ўрни ва вазифалари, ўзига хос поэтик табиатига кўра иккига ажратдик:

1) ***"сеҳрли" рақамлар***;

2) ***анъанавий рақамлар.***

Инсоният тафаккури тараққиётининг тетапоя даврларидаги ибтидоий маросимлар ва мифологик тушунчаларнинг миқдорий кўрсаткичи сифатида шаклланган ҳамда халқ қарашларида муқаддас код сифатида тилсимлаштирилган сонлар "сеҳрли" рақамлар дейилади. Халқимиз тасаввурида, маросим ва удумларидаги айрим тушунчалар таркибида тимсолий миқдор белгиси сифатида анъанавийлашган 3, 4, 5, 7, 9 ва 40 сонлари ўзбек фольклорининг "сеҳрли" ёки "магик рақамлари" ҳисобланади. Фольклор асарларида, маросим ва анъаналаримизда қўлланилувчи турли хил ибора ва тушунчалар, эътиқодий ишонч ва удумлар тарзида сақланиб қолган ҳамда қадимги одамлар назарида алоҳида магик қудратга эга деб тасаввур қилинган "сеҳрли" рақамлар фольклорда ҳам, маросимларда ҳам фаол қўлланилади.

Фақат фольклор асарларидагина қўлланилувчи ва генетик асосларига кўра қадимий мифологик тасаввурлар ҳамда архаик маро-

сонлардаги ритуаллар билан бевосита алоқадор бўлмаган миқдорий ифодаларни эса "анъанавий сонлар" деб аташни лозим топдик.

Хўш, "сеҳрли" рақам тушунчасининг маъноси нима ва у қандай пайдо бўлган?

Қадимги одам само ёриткичларининг доимий ҳаракатини, ёмғир, қор, шамол, олов, ер қимирлашлари каби табиат ҳодисаларининг асл сабабини билмаган. Шу боис, аждодларимиз ташқи оламнинг хилма-хил мўъжизалари сирини билишга доим интилиб келган. Табиат ҳодисалари олдида ожиз бўлган қадимги одам ташқи оламда инсон заковатига бўйсунмайдиган ғайриоддий кучлар бор, бинобарин, сеҳр-жоду йўли билан уларга таъсир этиш мумкин деб ўйлаган. Шу тариқа сеҳр-жоду қудратига ишонишга асосланган магик маросимлар мажмуаси, яъни диний-мифологик тасаввурларнинг қадимий шаклларидан бири – магия пайдо бўлган.

Магик маросимлар сўз ёки ҳаракатнинг табиат ҳодисаларига, инсон ёки муайян предметларга ғайритабиий таъсир эта олиш қудратига ишонишга асосланади. Масалан, бадик, кинна каби маросим фольклор жанрларида сўзнинг магик қудрати ёвуз кучларни ҳайдашга қаратилади. Хўш, рақам сеҳри ёки магияси нимадан иборат? У нимани рад қилади-ю, нимани тасдиқлайди? *Етти мўъжиза, уч йўл, қирқ қулоқли қозон, қирқ йигит, қирқ қиз* тушунчалари таркибидаги рақамларнинг қандай сеҳри борки, фольклор асарларида, кундалик турмушда уларга қайта-қайта мурожаат қилинаверади? Ҳозирги пайтга келиб халқ орасида 3, 4, 5, 7, 9, 40 каби рақамларга алоҳида аҳамият бериш анъанаси сақланиб қолганлиги кўринади.

"Сеҳрли" рақамлар ҳақида фикр билдирган олимлар айрим рақамларга алоҳида аҳамият бериш, эътиқод қўйиш анъанасининг тарихий асослари масаласини етарли ёритишмаган. Б.А.Фролов, М.Иоселева каби олимларнинг айрим рақамлар генезисига бағишланган тадқиқотларида "магик рақам" тушунчасининг моҳияти, рақам сеҳри нимада эканлиги масалалари очиқ қолдирилган. С.А.Токарев магик инончларнинг ҳозирги даврларгача сақланган қолдиқлари сифатида "бахтли" ва "бахтсиз" кунларга, хосиятли ва бехосият сонларга ишониш, етти йил меҳр-оқибатдан маҳрум бўлиб қолишдан чўчиб, стол бурчагига ўтирмаслик ирими, "бахтсиз" рақамлар ва кунлардан қочиш удумларини ҳам тилга олади.[1]

---

[1] **Токарев С.А.** Сущность и происхождение магии // Исследования и материалы по вопросам религиозных верований. – М. 1959. – С.9.

Фольклоршунос В.П.Аникиннинг қайд этишича эса "сеҳрли" рақамлар ҳақидаги халқ қарашларининг келиб чиқиши қадимги диний эътиқодлар билан боғлиқ бўлиб, ўтмишда яшаган одамларнинг "бахтли" ва "бахтсиз" сонларга ишониши айрим рақамларга алоҳида эътиқод қўйилишига сабаб бўлган. Унинг фикрича, "қадимда уруғ ва қабила аъзолари муайян жавобгарлик билан боғлиқ топшириқларни бажариш чоғида у ёки бу миқдорий белгини ифодаловчи рақамлардан фойдаланишда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлганлар. Шу тариқа "бахтли" ва "бахтсиз" рақамлар ҳақидаги тасаввурлар келиб чиққан".[1] Болалар фольклоридаги рақам тимсолларини тадқиқ этган А.Н.Мартинова эса айрим сонларнинг халқ ижодида анъанавийлашиши сабабларини қуйидагича изоҳлайди: "Қадимда одамлар рақамлардан сирли маъно ифодаловчи тушунча сифатида фойдаланиб, ўз яқинлари билан сирлашганлар. Масалан, ов чоғида ўлжа қилиб олинган жониворлар сонини ифодалаш, хўжалигидаги паррандалар ёки уй ҳайвонлари миқдорини бошқалардан яшириш мақсадида сирли миқдор белгиларини қўллаганлар".[2]

Демак, рақамлар инсон тақдирига, ҳаётига қандайдир ғайритабиий йўсинда таъсир этади, турмушда омадли ёки омадсиз ҳодисалар рўй беришида айрим сонларнинг ҳам маълум роли бор, деган хурофий тушунчалар, ирим-сиримлар узоқ вақт халқ орасида яшаб келган.

Фикримизча, айрим рақамлар сеҳргарликка асосланган қадимги магик маросимларда рамзий моҳият касб этувчи миқдорий белги сифатида қўлланилган. Маросим таркибидаги ҳар бир хатти-ҳаракат ёки сўз маълум рамзий вазифани адо этгани каби, магияда қўлланилган рақамлар ҳам шунчаки тасодифий бўлмай, муайян мақсадга қаратилган бўлади. "Сеҳрли" рақамларнинг вазифаси магик ритуал ёки эътиқоднинг умумий мақсадига бўйсунади.

Халқимиз орасида "*чақалоқ чилласи*", "*келинлик чилласи*" деган тушунчалар мавжуд. *Чилла* – қирқ кунлик муддат бўлиб, чақалоқ ёки келинчакни ёмон кўздан, ёвуз руҳлардан асраш мақсадида қирқ кун ичида маълум иримларга қатъий амал қилишидир. Чилталик даврида бирон сабаб билан бола касалланса ёки янги келин тушган хонадонда бирор нохушлик рўй берса, буни ёмон руҳлар хуружи

---

[1] **Аникин В.П.** Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. – М., 1957. – С.113.

[2] **Мартинова А.В.** Потешки. Считалки. Небилицы. – М., 1989. – С.128.

ёки чиллада амал қилиниши лозим бўлган муайян тақиқ – табу анъанасининг бузилишидан, деб билганлар. Ўзида халқимизнинг зурриётини асраш ва муҳофаза қилиш билан боғлиқ халқ қарашлари асосида пайдо бўлган чилла сақлаш анъанаси 40 рақами ҳақидаги афсонавий тасаввурлар билан бирлашиб кетган. Бу магик удумга асос бўлган "кирқ" сони анокретик, яъни ёвуз руҳларни қувлаш ва катартик ёки ҳимоя қилиш вазифасини бажаради.

Рақамларнинг магик хусусиятларига ишониш анъанаси, айниқса, бола тарбияси билан боғлиқ удумларда яққол кўринади. Илгарилари одамлар чақалоқ ҳаётининг дастлабки даврида бир неча хавф-хатарли кунлар бор, деб ўйлашган. 5, 7, 9-кунлар, айниқса, хатарли ҳисобланган. Худди шу кунларда ёмон руҳларни ҳайдаш мақсадида турли ирим-сиримлар амалга оширилган. Бу хатарлардан омон-эсон ўтган боланинг умри узун бўлади, деб ирим қилганлар. Рақамларнинг бола саломатлигига ғайритабиий йўл билан таъсир кўрсатишига ишонган кишилар хатарли кунлардан омон-эсон ўтиб олган болага қарата айтиладиган магик айтимларни яратишган. Чақалоқ беш кунлик бўлганида қуйидаги айтим айтилган:

Бешдан ўтди бу бача,
Тошдан ўтди бу бача,
Энди ўлмайди бача,
Онасининг ош пичоғи,
Отасининг қўш пичоғи.[1]

Ёки чақалоқ тўққиз кунлик бўлганида ҳам махсус айтим айтилган:

Тўққиздан ўтди бу бача,
Эндики ўлмас бу бача,
Боғларнинг гўраси бача,
Болалар жўраси бача,
Шу уйнинг тўраси бача,
Шамсу қамару ситора,
Ҳамроҳи шу бача.[2]

[1] Бойчечак. Болалар фольклори. Меҳнат қўшиқлари. ЎХИ / Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: **О.Сафаров, К.Очилов**. – Тошкент, 1983. – Б.52.
[2] Ўша манба. – Б.53.

Бу удумларда 5 ва 9 рақамларининг мағик хусусияти ёмонлик келтирувчи "хосиятсиз"лик аломати сифатида қаралаяпти. Табобат илми тараққий этмаган даврларда одамлар бу рақамларнинг "зиёни"дан қўрқиб, чақалоқни бу "хавф-хатар"дан ҳимоя қилиш мақсадида турли ирим-сиримларга амал қилишган.

Айрим мағик маросим ва удумларда рақамлар хайрли, хосиятлилик аломати сифатида намоён бўлади. Шарқ халқлари одатига кўра, наврўз байрамини нишонлашда ўзига хос "еттилик" анъанасига амал қилишган. Улуғ юртдошимиз Абу Райҳон Берунийнинг хабар беришича, хоразмликлар наврўз дастурхонини етти хил неъмат билан безатишга ҳаракат қилишган.[1] Халқимизнинг одатига кўра, наврўз кунлари деҳқонлар махсус идишга етти хил дон экиб, уларнинг униб чиқишига қараб кузда олинадиган ҳосил чўғини чамалаганлар. Агар донлар бир текис униб чиқса, баракали йилдан нишона, яккам-дуккам унган майсалар камҳосил кўздан дарак беради деб ишонишган.[2] Хоразмликларнинг яна бир одати бўйича, наврўз кунлари, албатта, "*наврўз гўжа*" пиширилади. Бу мазали таом масаллиғини тайёрлашда етти хил дондан фойдаланилган: *жўхори, бугдой, арпа, тариқ, гуруч, мош, ловия*.[3]

Наврўзда еттилик анъанасига риоя қилиш удумининг ниҳоятда кадимийлигини К.А.Иностранцевнинг сосонийлар даври наврўзида 7 рақамининг рамзий маъно ифодалашига катта аҳамият берилганлиги ҳақидаги маълумоти ҳам тасдиқлайди.[4]

Наврўз байрамида 7 рақамига бу қадар катта аҳамият берилганлигининг сабаби уни омад, яхшилик, эзгулик рамзи деб тушунганликларидадир. Йил ва ҳислар янгиланадиган ажиб тантаналарда хосиятли рақам – еттига амал қилиш, келаётган йилнинг баракали, осойишта, тўкин-сочин бўлишига умид билдиришдир. Одамлар етти рақамидаги сеҳрли қудрат йилнинг баракали келишига таъсир кўрсатади деб ўйлаганлар.

Маросимлар ва удумлар таркибидаги рақамлар, одатда, анъанавий тарзда қўлланилаверади. Масалан, қўнғирот уруғига мансуб ўзбеклар эътиқодига кўра, агар экинларга чигиртка, кўк қурт, гул

---

[1] **Абу Райҳон Беруний**. Танланган асарлар. I-жилд. – Тошкент, 1968. – Б.228.

[2] ***Муаллифнинг дала ёзувлари***. Бу маълумот 1986 йил июль ойида Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жиғачи қишлоғида яшовчи 71 яшар Х.Файзуллаевдан ёзиб олинган.

[3] **Снесарев Г.П**. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. – С.215.

[4] **Иностранцев К.А**. Сасанидские этюды. – СПб., 1909. – С.97.

қурти тушса, унда етти чалпак пишириб, шу хашаротлардан учтасини тутиб келиб, ис ёғи билан оғзини мойлашган. Ана шунда улар даф бўлади, деб ўйлашган[1] ёки бирор элда ўлат давом этса, биринчи ўлган одамнинг қабрига бориб тўртта қозиқ қоқиб, уни етти марта калава ип билан айлантириб чиқишган.[2] Бу удумларнинг асосий мазмуни рақамлар сеҳрига сиғинишдир. Чигиртка балосидан қутулиш учун оз эмас, кўп эмас, айнан еттита чалпак пишириш зарур деб ҳисобланган. Ёки ўлат тегиб вафот этган одам қабрига тўрт қозиқ қоқиб, етти марта ип билан ўраб олиш удумининг асоси тўрт ва етти рақамларининг балогардонлик қудратига ишонишдадир. Қабрни айнан 7 марта (6 ёки 3 марта эмас) ип билан чегаралаб ташлаш бу иримнинг асосий шарти ҳисобланган. Демак, бундай рақамларнинг сири уларда қандайдир сеҳрли куч бор, бу куч табиатдаги айрим ҳодисаларга, қолаверса, инсоннинг ўзига ҳам ғайритабиий равишда таъсир эта олади, деган қадимий эътиқодларга боғланади.

Кўринадики, халқимизнинг турмуш тарзи билан боғлиқ турли-туман удумларда учрайдиган магик рақамлар гоҳ "фойдали", гоҳ "зарарли" ҳодиса сифатида намоён бўлган. Қадимда рақамларнинг бу хусусияти ўтказиладиган маросим қандай мақсадга қаратилганига боғлиқ бўлган. Зиён келтирувчи магияда (вредоносная магия) қўлланилувчи рақамлар кўпинча "ёмонлик" аломати вазифасида келади. Масалан, "*Еттига кетгир*", "*Еттингни ичай*", "*Еттингга кирмай, гўрингдан етти тикан кўкарсин*" қарғишида ижрочининг тилаги – қарғиш қаратилган шахснинг тезроқ нобуд бўлиши 7 рақами воситасида ифодаланаяпти. "Етти" – ёмон ният амалга ошиши назарда тутилган вақт (ёш) ифодасидир. "*Молинг еттингга сўйилсин*", "*Еттингни ей*", "*Еттига сўйилгур*" каби қарғишлардаги рақам кўрсаткичи эса марҳум вафотидан кейин ўтказилиши анъанавийлашган "етти" маросимини билдиради.

Магик маросимларнинг бошқа турларида, масалан, даволаш магиясига (лечебная магия) асосланган шомонистик расм-русум ва маросимларда қўлланиладиган рақамларнинг одамни дарддан фориғ қила оладиган сеҳрли қудратига ишонч асосга олинган. Бундай удумлардаги рақамлар хасталик сабабчиси деб фараз қилинган ёвуз руҳларни ҳайдаш, яъни апокретик вазифа бажарувчи магик восита ролини ўтайди. Қозон татарлари фольклорини ўрганган

[1] ЗЎФА. Инв.№1753. – Б.18. 1981 йилда Х.Худойбердиев ёзиб олган материаллардан.
[2] ЗЎФА. Инв.№1753. – Б.25. 1981 йилда Х.Худойбердиев ёзиб олган материаллардан.

INV. 02-0001

Қ.Носиров кўзга говмижжа чиққанда айтиладиган афсун матнини ёзиб олиб нашр қилдирган. Афсун бирдан тўққизгача бўлган рақамлар асосига қурилган. Говмижжани кетказиш учун афсунни беш марта такрорлаш керак. Афсун ижро этилаётганда рақамлар тартиби қуйидаги тарзда ўзгариб бораверади (афсуннинг матни аслида татар тилида бўлиб, биз уни ўзбек тилига ўгирдик):

Бир, икки, уч, тўрт, беш,
Олти, етти, саккиз, тўққиз,
Тўққиздан қайтсин,
Тўзонга, тупроққа кетсин!
Бир, икки уч, тўрт, беш, олти, етти,
Еттидан қайтсин,
Елга, бўронга кетсин!
Бир, икки, уч, тўрт, беш,
Бешдан қайтсин,
Беш йўл томонга кетсин!
Бир, икки, уч,
Учдан қайтсин,
Уч йўл томонга кетсин!
Бир,
Бирдан қайтсин,
Эми-думи шу эмиш,
Шуни кутиб турганмиш.[1]

Сўз магиясига оид бу афсунда даволаш функцияси асосан "сеҳрли" рақамлар зиммасига тушяпти. Афсуннинг поэтик матни тўққиздан биргача бўлган тоқ рақамларнинг изчил комбинациясига асосланган турғун шаклга келиб қолган. Қадимги одам – говмижжа чиқишини инсон танасига ёвуз руҳлар ўрнашишидан деб билган. Бинобарин, ўша ёвуз кучларга афсун матнида "беш йўл томонга кет", "елга, бўронга кет", "тўзонга, тупроққа кет" деб мурожаат қилинган. Бу афсундаги магик эътиқод инсон танасига говмижжа сифатида ўрнашган ёвуз руҳларни рақамларнинг сеҳр-жодуси воситасида даф этишдир. Бу маросимнинг магик-мифологик асоси бевосита рақамларнинг сеҳрли қудратига ишониш анъанаси билан ало-

[1] **Насыров К.** Поверья и обряды казанских татар // Записки императорского Русского географического общества. Отд. этнография. Т.VI. – СПб., 1880. – С.267.

қадор қадимий эътиқодларга боғланади. Рақам сеҳрига асосланган даволаш амаллари чуваш маросим фольклорида ҳам мавжудлиги қайд қилинган. Г.Магницкийнинг ёзишича, агар бирор кишининг бошида шиш пайдо бўлса, бемор боши устида ит боши суягини айлантириб туриб, бирдан тўққизгача санашган, яъни татар фольклоридаги афсун матнидаги рақамли формула деярли ўзгаришсиз қайтарилади. Бир рақамини айтиб саноқни тугатган табиб суякка уч марта тупуриб, бирор овлоқ жойга ташлаган.

Маълум бўлишича, чуваш халқ табобатида рақамлар сеҳрига асосланган бундай гаройиб "даволаш амали"нинг яна бир усули борлиги қайд қилинган. Айрим жойларда бошда пайдо бўлган шишни даволашганда фақат ток рақамларнинг ўзи саналар экан: саноқда рақамларнинг тўққиздан биргача (яъни миқдорнинг ўсиб бориши тартибида эмас, балки қисқариб, камайиб бориши мезони асосидаги саноқ қатори) қараб борувчи қуйидаги тартиби қўлланилар экан:

Тўққиз, етти, беш, уч, бир,
Етти, беш, уч, бир,
Беш, уч, бир,
Уч, бир,
Бир.

Бундай рақам афсуни чипқон, говмижжа каби яраларни даволаш пайтида ижро этилган.[1]

Халқимизнинг турли хасталикларни даволаш билан алоқадор магик маросимларида ижро этиладиган айтимларда сўз магиясига ишониш анъанаси устуворлик қилса, маросимнинг ўтказилиши жараёнида бажариладиган хатти-ҳаракатларда рақам магиясининг излари яққол кўзга ташланади. Масалан, одамга кўз тегишидан сақлаш учун ҳафтанинг пайшанба куни чорраҳадан чўп терилади, яъни бир жойдан тўрт тарафга қараб кетган йўлларнинг кесишган жойидан икки-уч бўлак ҳар хил чўп, латталар териб келинади ва уларни исириққа қўшиб тутатаётган пайтда:

Куйсин, куйсин, куйсин,
Ҳамсояю ҳақнинг кўзи бўлса куйсин,

---

[1] **Магницкий Г.** Материалы к объяснении старой чувашской веры. – Казань, 1881. – С.138-139.

Кўчада турганларнинг суқи бўлса куйсин,
Отасининг кўзи бўлса куйсин,
Онасининг суқи бўлса куйсин,
Ака-опаларининг суқи бўлса куйсин,
Бисмилло, бисмилло, бисмилло, – дейилади ва исириқ уч марта тавоф қилинади.[1]

Маълумки, туркий халқлар эътиқодига кўра, тоқ рақамлар, айниқса, 1, 3, 5, 7, 9, 40 рақамлари кўпинча хайрли, бахтли саналган. Тоқ рақамларни ёвуз руҳларга қарши қўйиладиган ҳомий, сеҳржоду кучига эга гайритабиий ҳодиса сифатида тушуниш асосида туркий халқлар фольклоридаги магик санок формулалари пайдо бўлган. Рақамлар сўз магиясига асосланган қадимги магик маросимларнинг зарурий компоненти ҳисобланганлигини ўзбекларнинг дўл ёғишини тўхтатиш мақсадида бажарилган магик амалларида ҳам кузатиш мумкин: кучли дўл ёққан пайтда 9 ёки 3 та дўл доналарини териб олиб: "*Бор ирим-сириминг шу бўлсин, оловда ёниб-куйиб қуриб кет*!" – деб ўчоқда ёнаётган ўтга ташлаганлар. Айрим маҳаллаларда қинда сақланаётган ўткир пичоқни ерга тиқиб қўйишган. Айтишларича, ўткир пичоқ дўлнинг тафтини-кучини кесар экан. Баъзан қозонни ташқарига олиб чиқиб тўнкариб қўйишади ва дўл доналаридан 3, 5, 7 ёки 9 та (албатта, тоқ) териб олиб тўнкарилган қозоннинг тагига солишаркан. Шундай қилинса, дўл қопланиб қолади деб ирим қиладилар.[2] Сурхондарё вилоятининг Кумкўрғон туманидаги Чўкирчи қишлоғида эса дўлни тўхтатиш учун уч ёки етти донасини териб олиб оиладаги тўнғич боланинг қўлига берганлар. Дўл эриши билан ёғин тўхтайди, деб ирим қилишган.[3]

"Сеҳрли" рақамлар магия ёки сеҳргарликнинг муайян шакли эмас, балки магик маросимларнинг доимий узвларидан биридир, холос. Рақамлар магиясининг сири қадимги одамлар айрим сонларда қандайдир сирли, гайритабиий куч бор деб тушунганликларидадир, яъни баъзан рақамларнинг "сеҳрли" қудратидан нажот кутиб, ёки айрим сонларнинг "хосиятсиз" аломатидан эҳтиёт бўлиб яшаган қадимги одамлар айрим рақамларга алоҳида эътиқод қўйиш анъанасини яратишган. Чунки магиянинг турли кўринишларида

---

[1] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. Навоий вилоятининг Навбаҳор туманидаги Боқи қишлоғида яшовчи Лола Жумаевадан ёзиб олинган.

[2] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2008 йилда Маматмуродова Дилафрўздан ёзиб олинган.

[3] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2008 йилда Б.Исмоиловдан ёзиб олинган.

қўлланилган "хайрли" ёки "бехосият" сонларнинг таъсирига чиппачин ишонган қадимги одам "сеҳрли" рақамларга алоҳида эътибор берадиган бўлган.

Рақамларнинг магик қудратига ишонишнинг ўзига хос кўринишларидан яна бири "сеҳрли" рақамлар туморига сиғинишдир. Шуниси қизиққи, қадимги ҳинд табобатида ҳам "сеҳрли" рақам туморларидан кенг фойдаланилган экан. Этнограф олим Л.Леви-Брюль рақам туморларидан бирини шундай тасвирлайди: "Энг кўп тарқалган туморлардан бири рақамларнинг ўзига хос жойлашувига асосланган "сеҳрли" ёки магик квадратлардир. Бефарзанд хотинларга ана бундай тумор берилган: бир парча нон устига квадрат шаклини чизиб, унга рақамларни шундай жойлаштиришганки, ҳар қанақасига ҳисоблаганда ҳам натижа 73 га тенг бўлган. Аёл бу туморни маълум муддат ўзи билан олиб юргач, қора итнинг олдига ташлаган".[1]

Олим "сеҳрли" рақамлар ёзилган туморларни тақиш удуми антик дунё табобатида, ўрта аср Европа магиясида, кўпгина Шарқ халқларининг шомонистик маросимларида ҳам кенг расм бўлганлигини қайд қилади. Ев.Кагаров ҳам туморларни тасниф қилар экан, "сеҳрли" рақам туморларига сиғинишни бу инончнинг алоҳида тури сифатида тавсифлайди.[2] Рақам туморларини тақиш – "сеҳрли" таъсир кучига эга деб тасаввур қилинган сонларнинг магик қудратига ишонишдан пайдо бўлган анъанадир.

"Сеҳрли" рақамлар ўзининг саноқ тизимидаги эквивалентига айнан тенг эмас. Магик рақамлар ва саноқ тизимидаги оддий сонлар ўзининг вазифасига кўра ҳам фарқланади. Саноқ тизимидаги сонлар қатори муайян арифметик муносабатлар – қўшув, айирув, кўпайтирув, бўлув амалларини бажариш, яъни нарса-ҳодисаларнинг ҳисобини олишга мўлжалланган. "Сеҳрли" рақамлар эса реал миқдорий тушунча маъносини англатмайди, улар ҳамиша рамзий маънода қўлланилади. Улар қадимги одам кандайдир ғайриоддий куч бор, деб сиғинган сонлар ҳақидаги асрлар бўйи шаклланган мифологик тасаввурлар асосида пайдо бўлган халқ қарашлари маҳсулидир. Фольклор асарлари ва урф-одатларда, жонли сўзлашувда анъанавий тарзда қўлланиладиган "сеҳрли" рақамлар саноқ тизи-

---

[1] **Леви-Брюль Л.** Первобытное мышление. – М.-Л., 1930. – С.144.

[2] **Кагаров Ев.** Культ фетишей, растений и животных в древней Греции // Журнал министерства народного творчества. – СПб., 1912. – №7. – С.307-308.

мидаги "эгизаги"дан ўзининг "сирли қалпоғи" билан ажралиб туради. Бугунги кунда рақамлар магиясига бўлган эътиқодлар сусайиб, йўқолиб кетган бўлса-да, халқ тилида ва фольклор асарларида бу анъананинг таъсири ҳамон сақланиб қолган. Айрим рақамларга алоҳида эътиқод қўйиш анъанаси фойдали ва зарарли, жуфт ва тоқ рақамлар, бахтли ва бахтсиз кунлар ҳақидаги тасаввурлар тарзида ҳам қолдиқ ҳолда сақланиб қолган.

Жаҳоннинг турли мамлакатларида яшовчи халқлар айрим сонларни бахт, омад рамзи деб билишган, баъзи рақамларни "хосиятсиз" деб "бадном қилишган". Д.О.Шепшингнинг ёзишича, "илгарилари европаликлар ҳар ойнинг 3, 7, 9, 15 ва 27 числоларини омадли, бахтли кун, жуфт кунларни эса "бехосият кун" деб билишган экан.[1]

Яхши ва ёмон рақамлар ҳақидаги тасаввурлар асосида бахтли ва бахтсиз кунлар тўғрисидаги халқ қарашлари пайдо бўлган. Халқимиз тасаввурига кўра, ҳар ойнинг биринчи куни шарққа, учинчи куни жанубга, бешинчи куни ғарбга, еттинчи куни шимолга юриш қилмаганлар. Қадимда чорвадор ўзбек уруғларидан бири қўнғиротлар шу кунлари янги яйловларга кўчмаганлар. Гўё бу кунлар "оғир" бўлиб, бирор хавф-хатар рўй берармиш. Одамлар ҳатто ҳар бир ойда хам хосиятли кунлар мавжудлигига қаттиқ ишонишган. Айтишларича, ҳар бир ойнинг белгиланган кунида рўй берадиган табиат ҳодисаларига қараб туриб, яхшилик ёки ёмонлик аломатларини аниқлашга уринганлар. Масалан, жадднинг 11-кечаси, далвнинг 9-кечаси, ҳутнинг 7-кечаси, ҳамалнинг 5-кечаси, саврнинг 3-кечаси, жавзонинг 1-кечаси Ҳулкар юлдузи ой билан баб-баравар боғар эмиш. Ана шу кунларда кечаси ё ёмғир ёғади, ё шамол бўлади, дейдилар. Агар ёмғир ёғса яхшиликка, қурғоқчилик келиб, гармсел эсса ёмонликка йўйадилар.[2]

Ўтмишда деҳқончиликнинг баракали, ўт-ўланлар сероб бўлиши кўп жиҳатдан ёғин-сочин миқдорига боғлиқ эди. Йиллик ёғин миқдори ва тартибини, табиатдаги турли ўзгаришларни узоқ йиллар давомида кузатган аждодларимиз само жисмлари ҳаракатининг муайян ҳолати (мас.: ой билан юлдузлар ҳаракатидаги айрим мутаносибликлар) турли табиий ҳодисаларга сабаб бўлади, деб ўйлаганлар. Бирор ўзгариш кутиладиган кунлар одамларга гоҳ орзикиб

[1] **Шепшинг Д.О.** Символика чисел. – Воронеж, 1803. – С.8-9.

[2] ЗЎФА. Инв.№1753. – Б.3. 1981 йилда Х.Худойбердиев ёзиб олган материаллардан.

кутилган ёмғирни ҳадя этиб хурсанд қилса, баъзан қуруқ келиб ёмонлик аломати бўлиб туюлган.

Тоқ рақамлар билан боғлиқ мағик инончлар ўзбек ҳисобдонлари томонидан яратилган ўзига хос вақт ҳисоби амали – "тўқуш" ёки "тўғал ҳисоби"да ҳам ўз ифодасини топган. Само ёритқичлари ва осмон жисмлари ҳаракатини муттасил кузатиш асосида бой фенологик билим тўплаган ўзбек ҳисобдонлари Ҳулкар юлдузининг осмондаги бошқа ёритқичлар, жумладан, ой билан муносабатига ҳам алоҳида аҳамият берганлар. Натижада Ҳулкар билан ойнинг ҳаракат йўналишидаги муайян кесишув нуқталарининг изчил тизимига асосланган ўзига хос вақт ўлчови юзага келган. Бу ҳисоб халқ орасида "*тўқуш*" ёки "*тўғал*" деб юритилган. Этнограф М.С.Андреев XX асрнинг 20-йилларида Тошкент вилояти бўйлаб фольклор-этнографик экспедицияси ўтказганида халқ ҳисобининг "*беш тўқуш*" деб аталувчи даври билан боғлиқ қуйидаги ҳикояни ёзиб олган эди: "Тўқуш – Ҳулкар юлдузининг ўз йўлида янги тўққан ой билан қўшилиши демакдир. Тақвимий белгиларга айланган бундай "тўқуш"лар бир йилда беш марта содир бўлади: қамарий тақвим бўйича тўққизинчи (9 тўқуш), саккизинчи (8 тўқуш), еттинчи (7 тўқуш), бешинчи (5 тўқуш) ва учинчи (3 тўқуш) ойида. Охирги қўшилиш муддати, яъни 3 тўқушдан сўнг арна думбул бўлади".[1]

Ўрта Осиёнинг айрим туркий халқлари орасида Ҳулкар юлдузи билан боғлиқ "тўқуш ҳисоби" кенг қўлланилган. Қозоқ халқ тақвимида ҳам бу ҳисоб "тўқуш" деб юритилади ҳамда "ойнинг Ҳулкар юлдузи билан икки марта учрашуви оралиғидаги вақт" маъносини англатади. Тилшунос олим С.Кенесбаев қозоқлар орасида ой номларининг икки хил анъанавий атамалари ёнма-ён қўлланилишини қайд қилар экан, уларнинг бир-бирига муқобил номларини келтирган: 1) "тўққуз тоғыс" – икки оғайни (ёки оқлон); 2) "жеті тоғыс" – наврўз; 3) "бес тоғыс" – кокек; 4) "үш тоғыс" – мамыр; 5) "бір тоғыс" – маусым; 6) "23 тоғыс" – саратон; 7) "21 тоғыс" – чілде; 8) "19 тоғыс" – тамыз; 9) "17 тоғыс" – қыркуяк; 10) "15 тоғыс" – мизам; 11) "13 тоғыс" – қарашакаус; 12) "бір тоғыс" – қантар.[2] Қирғиз ҳисобдонлари ой билан Ҳулкар юлдузининг ҳар

---

[1] **Андреев М.С.** Таджики долины Хуф. Т.2. – Сталинабад, 1958. – С.174-175. *Ўзбек халқ тақвимидаги "беш тўқуш" муддати ҳақида яна қаранг*: **Андреев М.С.** Поездка летом 1928 г. в Касансайский район (сев. Ферганы) // Известия общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. Т.1. – Ташкент, 1928. – С.125.

[2] **Кенесбаев І.** Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алмата: Ғылым, 1977. – Б.623.

икки учрашуви, яъни икки само жисмининг йўли кесишиши, тўқишиши оралиғидаги муддатни "тогоол" дейдилар. Анъанага кўра, ҳисобчилар бу тақвим бўйича вақт ҳисобини декабрь ойидан, яъни ўн учинчи тогоолдан бошлайдилар. Биринчи тогоол эса май ойига тўғри келади.[1]

Ўзбек чорвадорларининг тўғал ҳисоби ҳақидаги нисбатан тўла маълумот халқ бахшиси Раҳматулла Юсуф ўғли томонидан ёзиб олинган. Маълум бўлишича, "тўғал" ой билан Ҳулкарнинг ўз ҳаракат йўналишидаги жуфтлашиши бўлиб, бу вақт бирлигини Нурота тоғларида қўй боқувчи чўпонлар "Қўзибой майриқнинг ҳисоби" деб юритадилар. Нуроталик чўпонлар орасида "Қўзибой майриқ" номи билан машҳур бўлган бу ҳисобдон ҳақида Раҳматулла Юсуф ўғли қуйидаги маълумотларни келтиради:

"Қўзибой асли "Қўйчибой" бўлиб, бизнинг оқсоқ-тўқсоқ тарокимамиздаги қозаёкли уруғининг "қўйчибой" шахобчасининг бобоси дейдилар. Агар Қўзибойни Қўйчибой десак, XIII-XIV асрни кўзда тутган бўламиз. Чунки "қўйчибой" уруғи Чингизхон истилосидан буёғига купайганлиги маълум. Қўзибой майриқ асли бундан 4 минг йиллар чамаси аввал яшаган туркий қабилалардан бирида ўтган катта доншманд бир чолдир. Қўзибой майриқ туркийча ойларни ойдинлаштирган одам".[2]

"Баъзиларнинг айтиши бўйича, бундан беш юз йиллар чамаси илгари Қоратовда Қўйчибой деган бир ҳисобдон одам ўтган экан. Мазкур Қўзибой майриқ ўша одам экан. Баъзиларнинг айтишича, Қоратовда Қўйчибойдан бошқа алоҳида Қўзибой майриқ деган ҳисобдон одам бўлган экан. Баъзиларнинг айтишича, Қўзибой майриқ жуда-жуда бурунги замонда туркийлардан чиққан бир ҳисобчи экан".[3]

Раҳматулла Юсуф ўғлининг келтиришича, "Қўзибой майриқнинг ҳисоби бўйича ҳижрий-шамсий тақвим ҳисобидан ҳафта олдин ой боши қилинади. Масалан, жадди 29 кун бўлса, 23-чи арабий жаддида Қўзибой майриқнинг ҳисоби бўйича биринчи дали киради. Ундан кейин Қўзибой майриқнинг ҳисоби бўйича "Ҳулкарга ойнинг туғилиши", яъни Ҳулкар билан ойнинг жуфтлашиши ҳоди-

[1] **Байбосунов А.** Донаучные представления киргизов о природе. - Фрунзе: Мектеп, 1990. – Б.44-45.

[2] ЗЎФА. Инв.№1443/VII.

[3] ЗЎФА. Инв.№1443/III.

саси рўй беради. "Ҳулкарга ойнинг туғилиши" ҳодисаси шамсий тақвим ойларига нисбатан қуйидагича баён қилинади: *биринчи тўғал* – асадда; *учинчи тўғал* – сунбулада; *бешинчи тўғал* – мезонда; *еттинчи тўғал* – ақрабда; *тўққизинчи тўғал* – қавсда; *ўн биринчи тўғал* – жадъийда; *тўққизинчи тўғал* – далвда; *еттинчи тўғал* – ҳутда; *бешинчи тўғал* – ҳамалда; *учинчи тўғал* – саврда; *биринчи тўғал* – жавзода; *нолинчи тўғал* – саратонда. Шу кунларда муқаррар ҳаво бузилиб, ҳеч бўлмаса ёмғир томчилаб ўтади. Ҳали чорвадорлар орасида Қўзибой майриқнинг бу ҳисоби жуда мўътабардир".[1]

Қашқадарёлик деҳқонлар эътиқодича, "Ҳулкар тўғали ҳар ойнинг 8, 9-кунларига тўғри келади, баъзида янги ойларнинг 7, 5, 3, 1-кунларида ҳам келиши мумкин экан".[2] Ҳулкар билан ойнинг баб-баравар ботиши ҳам ҳисобдонлар эътиборидан четда қолмаган. Қашқадарёлик Ҳазратқул Худойқуловнинг айтишича, ҳижрий-шамсий тақвимнинг "олти ойида, яъни жадднинг ўн биринчи кечаси, далвнинг тўққизинчи кечаси, ҳутнинг еттинчи кечаси, жавзонинг биринчи кечаси Ҳулкар деган юлдуз билан ой баб-баравар ботади. Ана шу кунларда, тунларда ҳам бир аломат бўлади, деб ирим қиладилар. Агар шу кеча кишига табиатдан яхшилик сезилса – яхшилик, ёмонлик сезилса – ёмонлик келар эмиш. Масалан, ёмғир ёғса –яхшилик, қурғоқчилик бўлса – ёмонликнинг аломати деб ҳисоблайдилар".[3]

Демак, тўғал ёки тўқуш ҳисоби янги ой билан Ҳулкар юлдузи йўлларининг кесилиши, яъни бу само ёритқичларининг ҳар икки марта "жуфтлашиши" даври оралиғидаги вақт бирлигининг ифодасидир. Маълумки, ой билан Ҳулкар юлдузи йўлларининг кесишиши муддатларининг даврий айланмаси "сидерик ой" дейилади. Бу атама юнонча "юлдуз" маъносини англатувчи "сидерос" сўзидан олинган бўлиб, "сидерик ой" ойнинг у ёки бу юлдуз ёнига қайтиб келиши учун кетган вақт бирлиги ифодасидир. Ой билан Ҳулкар юлдузининг икки марта "тўқушиши" оралиғидаги вақт 27,32 суткадан иборат сидерик ойни ташкил этади. Маълумки, қамарий тақвим бўйича бир ой, яъни ой фазаларининг тўла алмашиниши

---

[1] ЗЎФА. Инв.№1443/Ш.

[2] **Раҳмонов Ф.** Қашқадарё воҳаси аҳолисининг зироатчиликка оид урф-одат ва маросимлари (асрнинг XIX охири – XX аср бошлари): тарих фанлари номз. дисс. – Тошкент, 2001. – Б.70.

[3] ЗЎФА. Инв.№1753/1-102.

муддатини ўз ичига оладиган "синодик ой" 29,53 суткага тенг. Синодик ой билан сидерик ой орасидаги фарқ эса 2,21 суткани ташкил этади. Бу эса "тўғал ҳисоби" бўйича Ой билан Ҳулкарнинг "учрашуви" ҳар ойда олдинги "тўқуш" муддатига нисбатан 2,21 сутка аввал содир бўлишини кўрсатади.[1] Туркий халқларнинг анъанавий фенологик тақвимидаги "тўқуш" ёки "тўғал" ҳисоби ойларининг номини англатувчи рақамлар оралиғидаги фарқ иккига тенглигининг боиси ҳам ана шунда. Хулоса қилиб айтганда, бу ҳисоб Ҳулкар юлдузининг туғиши ва осмон гумбазидаги даврий ҳаракатланиш қонуниятларини муттасил кузатиш натижасида йиғилган ҳаётий тажрибалар асосида келиб чиққан.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, ўзбек ҳисобдонларининг анъанавий фенологик тақвимида ойнинг тоқ кунларига ғайритабиий тус берилган бўлса, қадимги халдейлар бунинг тескарисига қатъий амал қилишган экан. Улар ҳар ойнинг 2, 4, 6, 20-кунлари бирор хайрли ишларни бошламаганлар. Гўё бу кунлар одамларга ёмонлик келтирувчи ёвуз кучларга тааллуқли бўлиб, ўша куни бошланган иш бехайр бўлади, деб тасаввур қилишган.[2]

Бахтли ва бахтсиз кунлар ҳақидаги эътиқодларда тоқ жуфт, тоқ тоқ рақамларнинг иштирок этиши ҳолати жаҳоннинг барча халқларида бирдай эмас экан. Чунки айрим рақамлар бир халқ тасаввурида бахтли саналгани ҳолда, бошқа бир мамлакатда бутунлай ёмон отлиқ қилиниши мумкин. Хусусан, ўзбек фольклорида эзгулик тимсоли сифатида қўлланиладиган, шарқнинг кўпгина халқлари ҳам ихлос қўйган омад ва бахт рамзи 7 рақамини мўғуллар жинидан баттар ёмон кўришаркан. Г.Д.Пюрбаевнинг ёзишича, мўғиллар 8, 9, 10 ракамларини яхши кўришса, еттини ёмонлик аломати ҳисоблашаркан.[3]

Юқорида айтганимиздек, қадимги маросимларнинг доимий белгиларидан бири бўлган рақамлар инсон тасаввурида тоқ яхшилик аломати, тоқ ёмонлик белгиси сифатида намоён бўлган. Қадимда ўтказилган магик маросимларда бажарилган рамзий ритуаллардан кўзланган мақсадга кўра, рақамлар ана шундай икки хил вазифа бажарганлиги кейинчалик халқ қарашларида уларнинг баъзан бахтли, баъзан эса хосиятсиз ҳодиса сифатида тушунилишига са-

---

[1] **Байбосунов А.** Кўрсатилган асар. -- Б.44-45.

[2] **Шеппинг Д.О.** Кўрсатилган манба.

[3] **Пюрбаев Г.Д.** Глагольная фразеология монгольских языков. – М., 1972. – С.22-23.

баб бўлган. Шунинг учун ҳам ўзбекларнинг бахтли рақами (етти) мўғуллар учун бахтсизлик аломати сифатида баҳоланади. Бахтли ва бахтсиз кунлар тушунчаси ўзбекларнинг ҳафта билан боғлиқ ирим ва эътиқодларида ҳам маълум даражада из қолдирган. Илгарилари халқимиз баъзи кунларни оғир ҳисоблаб, хайрли ишларни, айниқса, қурилиш, экин-тикин ишларини бошламаганлар. "*Жума бичма, шанба кўчма*" мақолининг замирида ҳам ана шу эътиқод мавжуд. Ўзбеклар хайрли ишларни ҳафтанинг чоршанба куни бошлайдилар. Хусусан, кўкламги дала ишлари чоршанба куни бошланади, чунки чоршанба – чопи куни эмиш.[1]

Рақамларни яхши-ёмон, фойдали-зарарли, бахтли-бахтсиз, хосиятли-бехосият деб иккига ажратиб қараш жуфт-тоқлик билан боғлиқ қадимги тасаввурлар асосида юзага келган. Халқимиз удумларига аҳамият берилса, кўпинча тоқ ва жуфт рақамлар бир-бирига карама-қарши қўйилади. Илгарилари қизлар сочини тоқ қилиб ўришган. Хусусан, чаккасидан тушириб қўйиладиган соч ўримлари "*беш кокил*" дейилган. Гўё соч тоқ қилиб ўрилса, жуфт бўлай деб ўсар эмиш. Кокили қирқ ўрим қизлар сочини "*қирқ кокил*" ёки "*шоҳ кокил*" деб атайдилар.

Ўзбекларда иморат томини ёпишда уйнинг бичимига қараб 5, 7, 9, 11 ва 15 та тўсин ёки ёғоч қўйилади. Ёғочлар сонининг тоқ бўлиши сабабини Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Каттақарик қишлоғида яшовчи Хайрулла бобо Файзуллаев "худонинг ҳисобига тўхтасин, худо билан жуфт бўлади, шунинг учун болорлар сони тоқ қўйилади", деб изоҳлади. Бизнингча, ёғочлар сонининг тоқ бўлиши исломдан аввалги мифологик қарашлар билан боғлиқ бўлса керак. Чунки Г.П.Снесарев*нинг ёзишича, хоразмлик*лар дафн маросимида мурда ювиладиган хонага 5 ёки 7 та хода олиб киришган. Марҳумни шу ходалар устига ётқизиб қўйиб ювганлар. Агар ходалар сони жуфт бўлса, марҳумнинг яқинларидан бири қазо қилади, деб ирим қилганлар.[2] Бу иримда рақам магиясининг таъсири жуфт-тоқлик ададида яққол кўриниб турибди. Жуфтликни ёмонлик аломати деб тушуниш оқибатида тўсинлар сонининг тоқ бўлишига риоя қилинган. Жуфт рақам – кулфат белгиси, тоқлик эса унинг тескариси, яхшилик рамзи ҳисобланган.

---

[1] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. Бу маълумот Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жиғачи қишлоғида яшовчи 58 ёшли Шарофат Муродовадан 1981 йил май ойида ёзиб олинган.

[2] **Снесарев Г.П.** Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969. С.134.

Никоҳ тўйи билан боғлиқ маросим ва удумларимизда эса, аксинча, жуфтлик ададига амал қилинади. Куёв томондан келинникига юбориладиган "тўйлик" таркибидаги *кўнгина нарсалар* жуфт қилинади. "Фотиҳа тўйи"да икки тарафнинг розилиги аломати сифатида иккита нонни жуфт қилиб синдирадилар. "Келин тушди" маросимида янгалар олиб келган бир тобоқ уннинг устига иккита қошиқ қўйилади ва ҳ.к.

Демак, рақамларга *сиғиниш* қадимги одамнинг сонлар ҳақидаги ғайриилмий тасаввурлари асосида шаклланган. Табиат сирларидан воқиф бўлмаган қадимги одамлар ташқи оламнинг мўъжизалари сабабини билишга доим интилиб келишган. Улар оламда, табиатда инсон фаолиятига, тақдирига сирли йўсинда таъсир эта оладиган мўъжизакор куч бор, деб ўйлашган. Гоҳ эзгулик, гоҳ ёвузлик аломати тарзида тасаввур қилинган бу ғайриоддий куч қадимги эътиқодий инончларнинг илк шаклларидан бири – магиянинг турли кўринишларидан иборат бўлган. Аждодларимиз ҳар хил *нарса ва* ҳодисалар қаторида айрим рақамларда ҳам қандайдир сеҳрли хусусият бор, деб билган. Бу сеҳрли куч инсонга бахт ёки бахтсизлик, яхшилик ёки ёмонлик, фойда ёки зарар келтиради, баъзан касалликдан халос қилса, баъзан бало-қазога рўпара қилади, деб ўйлашган. Рақамларнинг *ғайритабиий таъсири* ҳақидаги мифологик тасаввурларга ишонган қадимги одамлар "сеҳрли" сонларга алоҳида эътибор берганлар. Магик маросимларнинг муҳим узвларидан бири ҳисобланган миқдорий белгилар – рақамлар ёки рақамли формулаларнинг асосий вазифаси магик маросим ва расм-русумлардан кўзланган умумий мақсадга мувофиқ яхшилик ёки ёмонликка хизмат қилишдан иборат бўлган. Магиянинг турли кўринишлари таркибида халқ қарашларига сингиб кетган анъанавий рақамли формулалар аста-секин алоҳида эътиқодлар мажмуи тарзида анъанавийлашиб кетган.

Халқ оғзаки ижодиётида "сеҳрли" рақамлардан ташқари, бошқа кўпгина миқдорий белгилар ҳам қўлланилади. Ўзбек халқ эртакларидаги рақамларнинг статистик таҳлили шуни кўрсатадики, фольклорда бирдан юз минггача бўлган рақамлар ишлатилар экан. Фольклор асарларининг бадийяти учун унчалик аҳамиятли бўлмаган ва қадимги эътиқодий инончлар тизими асосига қурилган маданият намуналари (миф, архаик эпос, ибтидоий тасвирий санъат ва ҳ.к.), ритуал ва удумлардаги доимий рақам кўрсаткичлари билан алоқадор бўлмаган сонлар "*анъанавий рақамлар*" дейилади.

Фольклор асарларида информатив эстетик функция бажарувчи "сеҳрли" сонлар билан "анъанавий рақамлар" орасида муайян фарқлар бор:

1. "Сеҳрли" ёки магик рақамлар – қадимги одамларнинг табиат ҳодисаларини узоқ вақт кузатишлари натижасида тўпланган ва архаик маросимлар таркибидаги рамзий-ритуал аҳамият касб этган анъаналарида ўз ифодасини топган мифологик тасаввурлари маҳсулидир. Рақамларни муқаддаслаштириш анъанасининг тарихий асослари ўтмишда яшаган аждодларимизнинг олам ҳақидаги қадимги мифологик қарашларига боғланади. Шунинг учун ҳам "сеҳрли" рақамлар ўзбек халқ эртакларининг бадиий қурилишида мифологик рамзлар тизимининг эпик диффузияси кўринишларидан бири сифатида сақланиб қолган.

Фольклор асарларида, хусусан, эртакларда учрайдиган "анъанавий рақамлар"нинг бадиий матндан ўрин олиши эса халқ ижоди намунасининг ижро этилиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, бевосита қадимги тасаввурлар ва ибтидоий маросимлардаги миқдорий тушунчаларнинг рамзий ифодалари билан алоқадор эмас.

2. "Сеҳрли" рақамлар ҳақидаги халқ қарашлари даставвал қадимги мифологияда шаклланиб, аждодларимизнинг архаик маросимлари ва удумларида муайян ритуал тушунчалар ва магик қарашларни ифодалаш воситаси тарзида тимсоллаштирилгандан сўнг фольклор асарларида турғунлаша бошлаган. Жаҳон халқларининг аксарияти томонидан "сеҳрли-магик сон" дея эътироф этилган рақамлар анъанавий маросимлар, урф-одатлар ва фольклор асарларида айрим тушунчаларни бир хилда ифодалашининг боиси ҳам ана шунда. Тўй маросимларида тўққизлик анъанасига (тўққиз товоқ, тўққиз дастурхон) амал қилиш, дафн маросимида 3, 7, 40 ададига риоя этиш, шомонистик удумларда қўлланилувчи рақам рамзлари (уч марта айланиш, афсун матнини уч марта такрорлаш, етти ёки кирқ битта пилик ёқиш) ўзининг этнографик моҳиятига кўра турли хил вазифаларни бажаради. Аммо фольклор асарларида қўлланилувчи бундай "сеҳрли" рақамлар ўзининг маросим ва удумлардаги анъанавий формулаларини сақлаб қолган. Шунинг учун ҳам 3, 4, 5, 7, 9 ва 40 каби "сеҳрли" рақамлар қадимги маданий ёдгорликлардан тортиб бугунги маросим ва фольклоргача бўлган улкан қадриятлар силсиласининг бутун бир тизимига хос бўлган "тароийб" миқдорий кўрсаткичлар ҳисобланади. Ўзбек халқ эртакларидаги "сеҳрли" рақамлар билан алоқадор эпик мотив, образ ва бадиий

формулалар ҳам сюжет тизимининг анъанавий унсурлари сирасига киради. Чунки бундай рақамлар ўзбек халқ эртакларининг бадиий қурилишида ўзгармас, яъни турғун поэтик тизим сифатида қўлланилади.

"Анъанавий рақамлар" эса турғун бадиий формулалар тарзида хосланмаганлиги туфайли кўпинча муайян бир ижро жараёнигагина тегишли бўлади, холос. Фольклор асарларида қаҳрамон ёши, саргузаштлари ва фаолиятини изоҳловчи турли хил миқдорий кўрсаткичлар айни сюжет учун турғун ҳодиса бўлмай, одатда, сайёр мотивлар янги бадиий заминга кўчиши билан анъанавий рақам белгиси ҳам ўзгариб кетаверади. Шу боис, бу тип сонларда "сеҳрли" рақамлар учун хос бўлган анъанавийлик, яъни турғунлик хусусияти учрамайди. "Анъанавий рақамлар" қадимги мифология ва архаик қарашлардаги "муқаддаслашув" жараёнини бошдан кечирмаганлиги учун маросим ва удумлардаги рақам тимсоллари билан генетик жиҳатдан алоқадор эмас.

3. "Сеҳрли" рақамлар ҳақидаги халқ қарашлари қадимги мифологик рамзлар тизимидаги ритуал миқдорий белгилар билан боғлиқ иноич-эътиқодлар асосида юзага келган. Шунинг учун ҳам "*уч шарт*", "*уч йўл*", "*уч бошли образ*", "*тўрт томон*", "*беш кунлик дунё*", "*етти ҳомий*", "*етти аждод*", "*етти қароқчи*", "*қирқ чилтон*", "*қирқ йигит*", "*қирқ қиз*" каби тушунчаларни талқин қилиш учун мифологик рамзларни тадқиқ этиш керак бўлади. "Анъанавий рақамлар" мифологик рамзлар билан эмас, балки фольклор ижрочисининг бадиий маҳорати ва бевосита жонли ижро жараёни билан боғлиқдир.

4. "Сеҳрли" рақамлар ғоҳида анъанавий рақам вазифасини бажара олиши уларнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Масалан, бир сўз бош ҳарфининг кейинги сўзнинг биринчи товушига мос келиши шарти – аллитерация санъатида анъанавий сонлар билан бирга "сеҳрли" рақамлардан ҳам кенг фойдаланилади:

Момом айтди бор, деди,
Чўпчак териб кел, деди,
Ўрдан тердим ўн қучоқ,
Қирдан тердим қирқ қучоқ,
Сойдан-чи, саккиз қучоқ,
Шуйтиб келдим кечга чоқ.[1]

[1] Ўзбек халқ эртаклари. 2-том. – Тошкент, 1963. – Б.155.

Кўринадики, аллитерация юзага келишида 10 ва 8 рақамлари билан бирга ўзбек фольклорининг "сеҳрли-магик" рақамларидан бири – 40 сони ҳам иштирок этмоқда.

Баъзан эпик тасвирни бўрттириш мақсадида ҳам "сеҳрли" рақамлар қўлланилади. Эртакларда парилар юртига отланган ботир кўпинча "қирқ минг йиллик йўл юради" дейилади. Қирқ рақами бундай эпик макон формулаларида "анъанавий рақамлар" каби соф миқдорий кўрсаткични бўрттириш вазифасини бажаради. Демак, "сеҳрли" рақамларнинг қўлланиш кўлами кенгроқ ва ранг-баранг бўлиб, улар баъзан "анъанавий рақам" вазифасида келавериши мумкин, анъанавий сонлар эса "сеҳрли" рақам вазифасини бажаролмайди.

5. "Сеҳрли" рақамлар ҳақидаги халқ қарашлари дунё халқлари фольклори учун типологик ҳодисадир. Турли минтақаларда истиқомат қилган қадимги одамларнинг турмуш тарзи, яшаш шароитларидаги ўхшашлик, ибтидоий тасаввур ва эътиқодларнинг муштараклиги жаҳоннинг кўпгина халқлари фольклорида айнан бир хил (3, 4, 5, 7, 9, 40) рақамларга сиғишиш анъанасининг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Бу рақамлар ҳақида қадим замонларда яратилган мифологик инончлар авлоддан авлодга ўтиб, анъаналар силсиласи сифатида турли халқлар фольклори ва маросимларида бугунги кунга қадар етиб келган. Хусусан, "сеҳрли" 7 рақамига эътиқод қўйиш анъанаси тош асридан тортиб то бизнинг кунларгача сақланиб колганлигининг[1] боиси ҳам шунда.

"Анъанавий рақамлар" бундай типологик хусусиятга эга эмас. Ҳар бир халқ фольклорида ўзига хос "анъанавий рақамлар" қўлланилади, бинобарин, улар орасида муайян боғлиқлик йўқ.

"Сеҳрли" рақамлар ҳақидаги мифологик қарашлар халқ турмуш тарзига ва ижтимоий тафаккурнинг турли кўринишларига чуқур сингиб кетган. Бундай ғаройиб сонлар:

1) миф, ибтидоий санъат каби қадимги ёдгорликлардаги рақам рамзлари;

2) фольклор асарлари ва бадиий адабиётдаги поэтик формулалар;

3) маросим ва удумлардаги анъанавий миқдор белгилари;

4) кундалик турмушда анъанага айланган тушунча ва одатлар (масалан, кино ёки концерт залларида томоша бошланишидан ав-

[1] **Фролов Б.А.** До следам одного числа // Будущие науки. Вып.4. – М., 1971. – С.331.

вал уч марта қўнғироқ чалиб огоҳлантириш, уч марта танбеҳ бериш, чойни уч марта қайтариш каби) тарзида қўлланилади.

Ўзбек фольклорида, урф-одат ва маросимларида кундалик турмушда қўлланиладиган "сеҳрли" рақамлар асосан уч хил йўл билан пайдо бўлган:

1. **Саноқ усулларининг тараққиёти натижасида "сеҳрли" рақамларнинг пайдо бўлиши**. Санашни ўрганиш – инсоният тарихидаги оловнинг кашф этилиши каби буюк ихтиролар сирасига киради. Қадимги одамнинг миқдор тушунчасини ифодаловчи дастлабки рақамни ўйлаб топганидан тортиб то мукаммал саноқ тизимининг яратилишигача бўлган тараққиёт босқичи жуда мураккаб тарихий жараён ҳисобланади. Санокда янги усулларнинг кашф этилиши натижасида айрим рақамларга алоҳида аҳамият берилиши халқ қарашларида ҳам турли хил эътиқодларнинг юзага келишига асос бўлган. Саноқ тизимининг доимий ўсиб бориши "сеҳрли" рақамлар ҳақидаги мифологик тасаввурларнинг шаклланиши учун дастлабки замин вазифасини ўтаган. Л.Леви-Брюль, Э.Б.Тайлор, В.Г.Богораз, Ф.Н.Блехер, А.И.Бородин, А.Б.Фролов каби олимларшинг фикрича, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 20, 40, 60 каби рақамлар қачонлардир саноқ тизимида ҳисобнинг чеки ёки охири вазифасини бажарган. Санаш усуллари такомиллашиб, ҳисобда янги усуллар кашф этилиши натижасида катта рақамларнинг собиқ шуҳрати ҳақида афсонавий талқинлар пайдо бўлган. "*Учдан кейин пуч*", "*беш кунлик дунё*", "*қилни қирқ бўлиб*" каби иборалардаги рақамлар кўпликни, мукаммалликни ифодалаб, ўзига хос чегара маъносини англатишининг сабаби ҳам ана шунда. Чунки бу сонлар бир замонлар ибтидоий саноқ усулига кўра ҳисоб-китобда энг катта сон, яъни санокнинг чеки вазифасини бажарган бўлиб, қадимги одам ундан катта миқдорни "кўп" тушунчаси билан ифодалаган. 3, 5, 40 каби рақамлар санаш усулларининг такомиллашуви натижасида ўз мавқеини йўқотган чегара сонлар бўлиб, муайян эътиқодий қарашларга айланган рамзий миқдор ифодаси сифатида халқ орасида анъанавийлашиб қолган сонлардир. Шунинг учун ҳам бу рақамлар фольклор асарларида, маросим ва удумларда кўпинча сон-саноксиз, саноғига етиб бўлмайдиган предметларнинг умумий миқдорини ифодалашга, аниқроғи, "кўп" тушунчасини билдиришга хизмат қилади.

Биз ҳозир бир йилнинг ўн икки ойга бўлинганлигига кўникиб қолганмиз. Ўн икки юлдуз буржлари, қўлимиздаги соатимизга

чизилган ўн иккита рақам ҳам ҳозир ҳеч кимни ажаблантирмайди. Аслида 12 сони билан боғлиқ бир қатор халқ қарашлари мавжудки, улар бир вақтлар одамлар ўн иккидан катта рақамни билмаганликларини кўрсатади.

А.Бородиннинг қайд қилишича, 12 рақами қадимги Вавилонда, Хитой, Рим ва бошқа кўпгина давлатларда муқаддас ҳисобланган экан. Ҳатто Плутон ўзининг "Қонунлар" асарини ўн икки китобдан иборат қилиб ёзган. Насроний дини таълимотига кўра, Исо пайғамбарнинг 12 шогирди (апостоллар) бўлган, "Библия" қаҳрамонларидан бири Яхвенинг ўн икки ўғли ҳақидаги ривоятларнинг келиб чиқиши қадимги яҳудийларнинг 12 қабиласига боғланаркан. Диний ривоятларда айтилишича, худо гуноҳкорларни ўн икки авлодгача жазолайди.[1]

12 рақамининг халқ қарашлари ва тасаввурларидан мустаҳкам ўрин олганлигига сабаб шуки, қадим замонларда ўн иккилик саноқ усули мавжуд бўлган. Бу саноқ усулига кўра, 12 саноқнинг чеки вазифасини бажарган, яъни ўн иккида саноқ тугаган. Ўн иккидан катта миқдорни қадимги одам "кўп" сўзи билан ифодалаган. Шунинг учун ҳам кундалик турмушда ишлатиладиган айрим ўлчов бирликларининг миқдор ифодасини белгилашда ана шу қадимий саноқ усули асосга олинган. Масалан, дюжина ўлчов бирлиги учун 12 рақами асосга олинган. Европада нарса ва предметларнинг ҳисобини олишда қўлланиладиган бир дюжина – 12 донани, бир гросс – 12 дюжинани, бир масса 12 гроссни англатади. Шунингдек, бир фут – 12 дюм, бир шиллинг – 12 пенсдан иборат.

Шундай қилиб, ўн иккилик саноқ усулига кўра, 12 рақами кўплик, мукаммаллик ва яхлитлик рамзи сифатида тушунилган. Ўлчов бирликларининг миқдорий белгиси сифатида инсон фаолиятида муҳим роль ўйнаган бу рақам ҳақида аста-секин диний ақидалар тўқилган. Хусусан, қадимги Анатолияда яшаган хеттларнинг ҳосил байрамида подшо саройида ўн икки коҳин, ўн икки канизак, ўн икки деҳқон, ўн икки саркарда ҳозир бўлган. Ҳукмдор ўн икки хетт худолари шарафига 12 марта шароб ичган ва ҳ. к.[2]

Хуллас, саноқ тизимининг тараққиёти давомида жуда кўп рақамлар ҳисоб-китобдаги охирги сон вазифасини бажарган. Саноқ усуллари ўзгариб, такомиллашиб боргани сайин собиқ "катта" ра-

---

[1] **Бородин А.И.** Число и мистика. – Донецк, 1975. – С.122-123.

[2] **Ардзинба В.Г.** Ритуалы и мифы древней Анатолии. – М., 1982. – С.42-44.

камлар ҳақидаги халқ қарашлари мифологик эътиқодларга айланган. Бундай "катта" сонлар саноқ тизими тараққиёти давомида халқ дунёқарашида рамзий миқдор ифодаси сифатида ўрнашиб қолган рақамлардир.

2. **Табиат ҳақидаги мифологик тасаввурлар – "сеҳрли" рақамлар пайдо бўлишининг иккинчи омилидир**. "Сеҳрли" рақамларга эътиқод қўйиш анъанасининг юзага келиши қадимги одамларнинг табиат ҳодисалари ҳақидаги мифологик тасаввурларига ҳам боғлиқдир. Қадим замонларда табиат ҳодисаларининг мўъжизаларига ишонган, уларнинг асл моҳиятларини билмаган кишилар ташқи оламнинг ҳар бир таъсирини илоҳийлаштириб қабул қилганлар. Ҳамма нарсани жонли деб тасаввур қилган қадимги одам айрим рақамлар ҳам яхшилик ёки ёмонлик келтиради, деган ақидаларга ишонган.

Қадимги туркийлар ҳам табиатда одамга яхшилик қилувчи эзгулик ҳомийлари ва офат, касаллик, ёвузлик келтирувчи бахил кучлар мавжуд, деб ўйлашган. Улган ва Эрлик номли афсонавий қаҳрамонлар номи билан боғланган қарама-қарши кучлар ҳақидаги дуалистик эътиқодлар асосида ҳам қадимги одамнинг яхши-ёмон руҳлар тўғрисидаги ибтидоий тасаввурлари ётади. Аждодларимизнинг космогоник тасаввурларидаги олам тузилиши уч қисмли борлиқни ўзида мужассамлаштирган. Мифга кўра, Улган бошлиқ эзгулик ҳомийлари Кўкда, Эрлик бошлиқ ёвуз кучлар эса Ер ости дунёсида жойлашган эмиш.[1] Руҳлар макон этган Кўк, Ер ости ва инсон ўзи истиқомат қиладиган Замин тўғрисидаги космогоник қарашлар қадимги мифологияда уч қисмли олам ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланишига асос бўлган. Архаик миф қаҳрамонларининг саргузаштлари ана шу уч оламда кечган. Оламнинг космогоник тузилишини ўзида мужассамлаштирган Кўк, Ер усти ва Ер ости дунёлари қадимги одам тасаввурида бир-бирининг устида, яъни вертикал йўналиш бўйича жойлашган, деб талқин қилинган.[2]

Инсоният тарихида кашф этилган дастлабки саноқ усулларидан бирига кўра атиги учта сон, яъни 1, 2 ва 3 рақамлари иштирокида ҳисоб-китоб амалиёти бажарилган даврларда уч рақами саноқнинг

---

[1] **Дьяконова В.П.** Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л., 1976. – С.277.

[2] **Мелетинский Е.М.** Поэтика мифа. – М., 1976. – С.207.

чеки, охирги рақам бўлгани учун архаик мифологияда бу сонга алоҳида эътибор берилганлиги табиийдир. Бу сон билан боғлиқ ана шу эътиқодий қарашлар оламнинг уч қисмли, яъни Кўк, Ер усти ва Ер ости дунёларидан иборатлиги ҳақидаги мифологик тасаввурлар билан тўлдирилиши натижасида уч рақами "сеҳрли" сонлар қаторидан мустаҳкам ўрин олган.

Маълумки, қадимги мифларда дунё тўрт томонга эга бўлган макоий бирлик сифатида талқин қилинган. Шунинг учун ҳам архаик маросимлар ва удумларда дунё томонлари рамзига алоҳида эътибор бериш анъанаси асосида тўрт сони "сеҳрли" рақамга айланган.

7 рақамининг анъанавийлашуви эса қадимги одамнинг осмон жисмлари ҳақидаги астромифологик қарашларига бориб тақалади. Айниқса, осмоннинг Шимолий ярим шаридаги Етаган, яъни Етти қароқчи юлдузларини етти ҳомий ёки етти аждод сифатида тушуниш халқ оғзаки ижодиётида 7 рақамининг тимсоллаштирилишига асос бўлган.

Етти ёруғ юлдузга айланган етти ака-ука ҳақидаги астрал мифларни яхши билган қадимги одам табиатдаги бошқа еттиликлар – ой фазаларининг ҳар етти кунда ўрин алмашуви, етти сайёра, камалакнинг етти хил рангига ҳам аҳамият берганлиги шубҳасиздир. Турмушда ҳар қадамда дуч келган "еттиликлар" қадимги одамга сирли мўъжиза бўлиб туюлган. Шу тариқа афсоналарда 7 рақами билан алоқадор ақидалар ва мифологик тушунчалар шаклланган.

3. **"Сеҳрли" рақамлар ҳақидаги халқ қарашларининг ривожланиши ва янги рақам рамзларининг юзага келиши.** Этнографик ва фольклористик кузатишлар шуни кўрсатадики, халқ оғзаки ижодиётида, удум ва маросимларимизда "сеҳрли" рақамлар икки хил шаклда қўлланилар экан: муайян "сеҳрли" рақамнинг ўзи ёки унинг ҳосиласи.

Агар ўзбек халқ эртакларини варақласак, унда етти рақамининг 14, 70, 77, 700 каби, тўрт рақамининг 8, 400 каби, тўққиз рақамининг 18, 90, 99 каби, уч рақамининг 6, 9, 33, 30, 300, 360 каби, қирқ рақамининг 41, бир кам қирқ (39) каби ҳосилалари кенг қўлланилишининг гувоҳи бўламиз. Ҳосила рақамлар "сеҳрли" сонлар ҳақидаги қадимги тасаввурларнинг ривожланиши натижасида маросим ва удумларда анъанага айланган рақам тимсолларидир.

Маданият ёдгорликлари тараққиёти давомида ҳосила рақамлар ҳақидаги халқ қарашларининг мустақил эътиқодга айланиши на-

тижасида янги "сеҳрли" рақам ҳам яратилиши мумкин экан. Тарихий жиҳатдан удумларимиздаги анъанавий учликнинг уч марта такрорланиши туфайли *янги рақам рамзи* сифатида туғилган тўққизлик адади "сеҳрли" сон сифатида магик рақам ҳосиласининг тадрижий шаклларидан биридир. Аммо бу ўринда "тўққиз" сонининг "сеҳрли" рақамга айланишида қадимги урф-одатлар ва маросимларнинг ҳам ўрни муҳимлигини эътибордан соқит қилмаслик керак, албатта.

Халқ оғзаки ижодиётида 3, 4, 5, 7, 9, 40 рақамлари қадимги мифларда, сеҳргарлик санъатига асосланган магик маросимларда муайян муқаддас тушунчаларни ифодалашга хизмат қилгани учун ҳам "сеҳрли" сон ҳисобланади. Чунки маълум маросим ёки миф ижросида бу рақамлар муқаддас эътиқодларга айланган анъанавий миқдор белгилари сифатида қўлланилган. Миф ва маросимларнинг халқ оғзаки ижодиётига сингиб кетиши натижасида "сеҳрли" рақамлар ҳақидаги дастлабки ибтидоий қарашлар ҳам навбатдаги тарихий босқичга ўтади. Маросимлар "сеҳрли" рақамлар тўғрисидаги мифларда туғилган илк қарашларни ўзига сингдириб, алоҳида эътиқодлар мажмуи тарзида янада мукаммаллаштирган. Кўпинча "сеҳрли" рақамлар билан боғлиқ тушунчалар маросимларда шаклланган муайян анъанавий тушунчалар сифатида халқ оғзаки ижодига кўчади. Рақамларнинг қадимги тасаввурлардаги мифологик код ва архаик маросимлардаги магия элементидан эстетик аҳамиятга эга бўлган бадиий воситага айланишида маросим фольклори ўзига хос кўприк вазифасини ўтаган. Бу эса ўзбек фольклоридаги "сеҳрли" рақамлар ҳақидаги тасаввурларнинг юзага келиши ва тадрижий ривожи жараёни "миф→маросим→фольклор" босқичларидан иборат, деб баҳолашга асос беради.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИДА АНЪАНАВИЙ УЧЛИКЛАР

Халқимизнинг қадимий удумларига аҳамият берсак, "ер қоидаси уч, учдан кейин пуч", "отинг бир қоқилмасин, бир қоқилса уч мартагача боради" каби ибораларни кўп учратамиз. Илгарилари никоҳ тўйларида келин-куёв гулхан атрофида уч марта айлантирилларди. Марҳум вафотининг учинчи куни махсус маросим қилинган. Турмушда учлик ўзига хос "қоида"га айланиб қолгандек кўринади, ундан ҳатто ҳозир ҳам фойдаланилади. Масалан, қўлни уч марта ювиш, чойни уч марта қайтариш, кинотеатр ёки концерт залларида томоша бошланишидан аввал уч марта қўнғироқ чалиш ва ҳ.к. Бирор сабаб билан огоҳлантириш лозим бўлган кишига уч марта танбеҳ берилади, *айрим спорт* турларида, *айтайлик, баландликка сакрашда* спортчи уч марта уриниб кўришига рухсат этилади. Спортнинг "уч ҳатлаб сакраш" деган тури ҳам бор.

Мамлакатимизнинг жўғрофий харитасига назар ташласак, Учқудуқ, Учқўрғон, Учтегирмон, Учқир, Учтош каби жой номлари кўплигига амин бўламиз. Бунинг устига "Уч оға-ини ботирлар", "Уч ўртоқ", "Уч ёлғондан қирқ ёлғон", "Уч насиҳат" каби эртакларнинг номлари ҳам ана шу "сеҳрли" рақам билан алоқадор. Шунингдек, ўзбек халқ достонларини ёки эртакларимизни варақласангиз, уч оға-ини ботирлар, уч опа-сингил, уч ўртоқ, уч шарт, уч йўл, уч тўсиқ, уч савол, уч бошли аждарҳо, уч синов, уч кунлик муҳлат, уч жанг, уч вазифа, уч кўмакчи, уч дев, уч от каби мотив ва анъаналарда ҳам 3 рақами иштирок этганини кўрамиз.

Эртакларимизда муайян тилсим ёки сеҳрли қасрлар билан боғлиқ учликлар жуда сероб: уч марта таъзим қилиш, уч марта салом бериш, вафодор отнинг уч марта кишнаши, ғаройиб хислатли чолни уч марта чақириш каби мотивлар уч марта такрорланади. Хусусан, "Булбулигўё" эртагида тасвирланишича, шаҳзода ёғоч отнинг кулоғини уч марта бураб қўйса, у сирли ғорнинг оғзига бориб қолади. Ёки "Қорасочхон" эртагида маликанинг канизаги тепалик ортидаги катта гулнинг атрофини уч марта айланиб, кўздан ғойиб бўлади. "Олтин балиқ" эртагининг қаҳрамони билан хайрлашаётган балиқ киёфасидаги сирли йигит сув остига тушаётиб: "Мабодо керак бўлиб қолсам, кўк денгиз қирғоғига бориб, уч марта чақирсанг, дарҳол хизматингга ҳозир бўламан", – дейди.

Уч рақами ўзбек халқ эртакларининг композициясини белгиловчи муҳим бадиий элементлардан биридир. Дейлик, "Уч оға-ини

ботирлар" эртагининг сюжет қурилиши анъанавий учликка асосланган. Чолнинг уч ўғли, уч кеча йўл юриш, кечани учга бўлиб пойлоқчилик қилиш, уч қизни учратиш, уч синовдан ўтиш каби учлик асосига қурилган эпик мотивлар эртакни бошдан оёқ ўзига бўйсундириб олган. Шунинг учун ҳам В.Я.Пропп анъанавий учликни эртак поэтик қурилишининг муҳим узвларидан бири, деб ҳисоблайди.[1]

Э.Б.Тайлор, Ф.Н.Блехер, А.И.Бородин, О.А.Давидова, А.Т.Хроленко каби олимлар[2] қачоплардир қадимги қабилаларда амалда бўлган саноқ усули атиги учта рақамдан иборат бўлган ва бунда "уч" рақами охирги сон вазифасини бажарган, деб ҳисоблашади. В.Г.Богоразнинг ёзишича, "учлик қадимги саноқ системасининг охирги ва уни бешлик ҳисоб-китоб усулидан ажратиб турувчи рақамдир. Унга алоҳида эътиқод қўйилишининг боиси ҳам шунда".[3] О.М.Косвен, В.Я.Пропплар ҳам шу гипотезани қўллаб-қувватлайдилар.[4]

К.Имомовнинг ёзишича, "уч сони ибтидоий одам хаёлида бахтсизлик келтирадиган сон сифатида ўрнашган эди".[5] Аммо ибтидоий одамлар тасаввурида 3 рақами бахтсизлик тимсоли сифатида тушунилганлиги бирон бир дадил билан исботланмаган.

Қадимги мифологик тасаввур ва ритуаллар семантикаси тадқиқотчиларининг фикрича, фольклор ҳамда маросимларда 3 рақамига алоҳида эътибор берилишига сабаб, уч оламнинг вертикал тузилиши, яъни космоснинг трихотомик тузилишии ҳақидаги қадимий мифологик тасаввурлардир. М.Элиаденинг фикрича, олам ўқи (ҳаёт дарахти, самовий тоғ) воситасида бир-бири билан боғланиб турадиган уч қисмли космик макон – Осмон, Замин ва Ер ости дунёлари тўғрисидаги мифологик тасаввурлар қадимги маданиятдаги "учлик" анъанасини юзага келтирган.[6] В.В.Иванов, В.Н.Топоров, Н.С.Широкова ҳам қадимги кельт ва славянларнинг диний-

---

[1] **Пропп В.Я.** Фольклор и действительность. – М., 1976. – С.96.

[2] **Тайлор Э.Б.** Первобытная культура. – М., 1990. – С.234; **Блехер Ф.Н.** Число и счет. Диссертация представленная на соискания ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 1946 (рукопись). – С.48-49; **Бородин А.И.** Число и мистика. – Донецк, 1975. – С.91; **Давидова О.А.** Числительные в русских пословицах и поговорках // Специфика фольклорной лексики и фразеологии. – Курск, 1978; **Хроленко А.Т.** Поэтическая фразеология русской народной лирической песни. – Воронеж, 1981. – С.130-131.

[3] **Богораз В.Г.** Христианство в свете этнографии. – Л., 1928. – С.32.

[4] **Косвен О.М.** Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Тошкент, 1960. – Б.153; **Пропп В.Я.** Кўрсатилган асар. – Б.96.

[5] **Имомов К.** Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент, 1981. – Б.20.

[6] **Элиаде М.** Космос и история. – М., 1987. – С.145.

мифологик қарашларида 3 рақамининг семантик асоси *оламнинг* вертикалига учга бўлинишига боғлиқлигини исботлаб беришган.[1]

Уч рақамининг мифологик тасаввурлар билан боғлиқлигини космик моделнинг трихотомик қурилиши ҳақида халқ қарашларининг тадрижий ривожи мисолида Б.Г.Огибенин ва Н.Л.Жуковскаялар[2] ҳам исботлашган. Уларнинг фикрича, фольклор асарлари, мифологик ва ритуал матнлардаги учлик анъанасининг асоси архаик *мифологияда оламнинг вертикалига* учга бўлиниши ҳақидаги тасаввур мавжуд бўлганлигига боғланади. Ер юзидаги кўпгина элатлар қачонлардир факат учгача санашни билишган, холос. Бармоқлар воситасида санашга ўтилгач эса, аввалги "катта рақам", яъни 3 ўзининг саноқнинг чеки сифатидаги илгариги мавқеини йўқотган. Аммо учлик санок усули асосида яратилган айтим ва афсунлар узоқ вақт одамлар хотирасида сақланиб қолган. Дастлаб қадимий саноқ усулининг рамзий ифодасига айланган айтимлар кейинчалик бадиий формулалар тарзида фольклор асарларига сингиб кетган. Агар болалар ўйин фольклорига аҳамият берсак, қуйидаги санамани эшитамиз:

Бир, икки, уч,
Учдан кейин пуч.
Агар билагон бўлсанг,
Сен жойингдан кўч!

ёки:

Бир, икки, уч,
Учдан кейин пуч![3]

Болалар ўйини билан боғлиқ бу каби санамаларда қўлланилган 3 сони тарихан қадимги эътиқодлар билан боғлиқ бўлса-да, мазкур матн таркибида келганида "сеҳрли" рақам сифатида эмас, балки қофия ва ритм талабига кўра қўлланилганга ўхшайди. Бинобарин, "саноқ *ритми асос* бўлган санамалар халқимизнинг этнографиясига чам-

---

[1] **Иванов В.В., Топоров В.Н.** Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М.-Л., 1969. – С.36, 81; **Широкова Н.С.** Число "3" в религии и мифологии древних кельтов // Жебелевские чтения-2. Тезисы докладов научной конференции. – М., 1999. – С.87.

[2] **Огибенин Б.Г. и др.** Этимология. 1977. – М., 1979. – С.14; Структура мифологических текстов "Рыгведи" (ведийская космогония). – М., 1968. – С.13; **Жуковская Н.Л.** Формы проявления культа природы в пантеоне и ритуалах ламаизма // Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии. – М., 1970. – С.113.

[3] Минг бир бола ўйини. – Тошкент, 1978. – Б.47, 73.

барчас боғлиқ ҳолда қачонлардир катталарнинг рақамларга сиғинишлари замирида шаклланиб, ижтимоий тараққиёт таъсирида болаларнинг ўйин репертуарига ўтиб турғунлашганлигини, ниҳоят болалар ижодкорлиги натижасида такомиллашганлигини тасдиқлайди".[1]

Уч сони иштирок этган қуйидаги санама ҳам болалар ўртасида жуда кенг тарқалган:

Бир бугдой, икки бугдой,
Уч бугдой, пуч бугдой![2]

Лекин диққат қилинг-а: нега энди учдан кейин – пуч? Тўрт, беш, олтилар қани? Умуман, бу билан нима дейилмоқчи? Маълум бўлишича, болалар фольклоридаги бундай санамаларда аждодларимиз томонидан қачонлардир амалда қўлланилган учлик саноқ усулининг излари сақланиб қолган экан. Гап шундаки, тараққиётнинг қуйи босқичидаги қадимги қабилаларнинг саноқ системасида икки ёки учта рақам мавжуд бўлган. Уч сони эса охирги рақам, яъни саноқнинг чеки ҳисобланган. Бундай саноқ усули Оксания ва Филиппин оролларида, Австралияда яшовчи кўпгина элатларда, Бразилия ўрмонларидаги ботокуди, бороро қабилаларида, Цейлон оролидаги "ўрмон ведда"ларида қўлланилгани маълум.[3]

Ҳали бармоқларини ҳисоблашни ўрганмаган қабилаларда "уч"-дан юқори миқдор тушунчаси "кўп" сўзи билан ифодаланган экан. Инсоният тарихининг тетапоя даврларида 3 рақами узоқ вақт саноқнинг чеки вазифасини бажарганга ўхшайди. Миқдорни рақамлар воситасида ифодалашга эҳтиёж сезилганида бу мақсад учта сон доирасида амалга оширилар экан.

Уч рақами туркий халқлар маросим фольклори ва урф-одатларида ўзига хос ритуал формула сифатида кенг қўлланилади.[4] Ўзбек болалар фольклоридаги ўйин қўшиғида ҳам 3 раками маълум ҳаракат ёки ҳолатнинг чегарасини, муайян нуқтасини англатади. "Бир, икки, уч, учдан кейин пуч!" айтими қадимги саноқнинг ўйин

---

[1] **Сафаров О.** Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Тошкент: *Ўқитувчи*, 1985. - Б.154.

[2] **Жаҳонгиров Ғ.** Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент, 1975. – Б.96.

[3] **Бородин А.И.** Число и мистика. – Донецк, 1975. – С.21; **Леви-Брюль Л.** Ўша асар. – Б.120.

[4] **Муратова Р.Т.** Сакральное число өс ('три') в представлениях башкир о мире // Башкирская филология. – Уфа: Гилем, 2005. – С.156-161; **Ўша муаллиф.** Символика числа өс ('три') в духовной культуре башкир // Духовное наследие и современная культура: текстология, освоение и изучение. Материалы международного симпозиума. – Алматы, 2006. – С.142-147.

фольклорига айланган кўринишидир. Қадимги одам бирор нарсани санаётиб, учдан сўнг келадиган рақамни тополмай, "кўп" сўзини қўллагани каби, болалар ҳам ўйин фольклорида учдан кейинги рақамни "билолмай", "пуч" деб қўя қолишган. "*Бирдан икки яхши, иккидан – уч*" мақоли ҳам аждодларимизнинг ибтидоий саноқ усулидан бизнинг кунларгача етиб келган ёдгорликдир.

Демак, аждодларимизнинг миқдор ҳақидаги қадимий тушунчаси "бир, икки, кўп", "бир, икки, уч" тарзида намоён бўлган. Уч рақами саноқдаги охирги рақам бўлгани учун "кўп" тушунчасини ўзида мужассамлаштирган эди. Шу боис, қадимги мисрликларнинг миххат усулида битилган ёдгорликларида "кўп" тушунчаси уч чизикли иероглиф, яъни "III" белгиси билан ифодаланган экан.[1] Ҳатто ҳозир ҳам ёзувда маълум нотугалликни акс эттириш учун чала қолган жумла ёки туширib қолдирилган сўз ўрнига уч нуқта қўямиз. Шеърий китобларда ҳам тўртликларни бир-биридан ажратиш учун уч юлдуз шакли қўлланилганини кўриш мумкин.

Саноқ усуллари ривожланиб, ҳисобда бармоқлардан фойдаланишга ўтилгач, ибтидоий одамнинг миқдор ҳақидаги тушунчаси ҳам кенгайиб бораверган. Аввалари сон-саноқсиз бўлиб кўринган дарахтлар, ҳайвонлар, нарса-ҳодисаларни санаш, уларнинг миқдорини белгилаш имконияти пайдо бўлган. Бора-бора учдан кейинги рақамлар муайян номлар билан атала бошлагач, саноқ тизими такомиллашиб, качонлардир охирги рақам вазифасини бажарган 3 сони ўзининг катта рақам сифатидаги мавкеини йўқотган. Аммо учни саноқнинг чеки сифатида тушуниш анъанаси қадимги одам онгида шу қадар чуқур из қолдирганки, маросим ва удумларда, фольклор асарларида, санъат ёдгорликларида бу адад узоқ вақт сақланиб қолган. Аслида эса бу анъана халқимиз қадимий қарашларининг оддий бир кўриниши, холос.

Демак, учлик саноқ усули миф ва фольклорда, маросим ва удумларимизда 3 рақами иштирок этган анъанавий семантик моделлар тизимининг шаклланишига маълум таъсир ўтказган. Хусусан, эртакларидаги учлик мотивларининг поэтик хусусиятлари бу "сеҳрли" рақам генезиси оламнинг трихотомик тузилиши, яъни уч самовий бутунликдан иборатлиги тўғрисидаги самовий тасаввурларга ҳам боғлиқлигини кўрсатади. Ўзбек халқ эртакларидаги учлик билан боғлиқ мотивлар генезисини ўрганиш бу рақам анъанасининг тарихий асосини оламнинг мифологик қиёфаси ҳақидаги

[1] **Бородин А.И.** Кўрсатилган асар. – Б.26.

тасаввурларга боғлайди. Анъанавий учликнинг генезиси қадимги одамларнинг космогоник-мифологик дунёқараши билан боғлиқлиги эртакларда кенг тарқалган анъанавий уч йўл мотиви, уч бошли образлар ва сюжет элементларининг уч марта такрорланиши каби магик учлик билан боғлиқ сюжет элементлари таҳлилида яққол кўзга ташланади.

АНЪАНАВИЙ УЧ ЙЎЛ МОТИВИ

Ўзбек халқ эртаклари персонажлари сафарининг эпик макондаги йўналиши, анъанавий шартларнинг турли эпик юртларга боғлиқлиги масалалари ҳалигача тўла ўртанилмаган. Эртакшунос олим М.Афзалов эртаклардаги уч оға-ини олдидан уч йўл чиқишини "стилистик формула" сифатида баҳоласа,[1] К.Имомов "бундай анъанавий учликлар навбатдаги саргузашт учун йўл очади ва унинг қизиқарли бўлишини таъминлайди",[2] дейиш билан чекланади. Уч йўлни уч олам руҳларининг ўзаро алоқада бўлишларига имкон берувчи магик нуқта, деб ҳисоблаган Б.Саримсоқов эса "уч йўл ўз навбатида эзгулик ва ёвузликнинг ажралиши, бир-биридан узоқлашиш йўли ҳамдир. Бундай йўлда ҳамма вақт яхшилик ва ёмонлик кучлари сараланади", – деб ёзади.[3]

Ўзбек халқ эртакларида сюжет ривожини таъминлайдиган анъанавий уч йўл қаҳрамоннинг сафар йўналишини белгиловчи бадиий унсурдир. "Абулқосим" эртагида пишган тариқ номаълум сабабларга кўра пайҳон этилади. Подшонинг уч ўғли навбатманавбат пойлоқчилик қиладилар. Фақат учинчи кеча қўлга тушган девлар кенжага тулпорининг тукидан беришади. Ғаройиб отларни излаб сафарга отланган оға-инилар олдидан уч йўл чиқади.[4] "Мамажон ва Қундузой" эртагида сафар сабаби зотдор отларнинг йўқолиши бўлса,[5] "Миср подшоси"да шоҳ тушида кўрган тилла қафас ичидаги булбулни излаб уч ака-ука йўлга чиқадилар.[6] Одатда, бундай эртакларда кенжа ўғил машаққати номидан маълум

---

[1] **Афзалов М.** Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент, 1964. – Б.112-113.

[2] Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, 1980. – Б.147.

[3] **Саримсоқов Б.** Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.192.

[4] Гулшари. Наманган эртаклари / ЎХИ. Нашрга тайёрловчи: **Т.Ғозибоев**. – Тошкент, 1969. – Б.33-34.

[5] Ўша манба. – Б.45.

[6] Ўша манба. – Б.53-54.

"борса келмас" йўлини танлайди. Қўрқоқ акалар эса "борса келар" ва "борса хатар"га отланишади.

Фикримизча, аньанавий уч йўл мотиви қадимги туркийларнинг мифологик тасаввурларига бориб тақалади. Моддий оламнинг пайдо бўлишини изоҳловчи мифологик афсоналарнинг бизгача етиб келган намуналарида оламнинг тузилиши ҳақидаги ибтидоий қарашлар тўла сақланган. Айтилишича, қачонлардир бутун борлиқ чексиз сувлик бўлиб, унинг ичида ўғли Улганни елкасига миндириб олган Оқ эна сузиб юрган. Улган энасининг кўмагида қуруқликни яратган. Сув устидаги Ерни мустаҳкамлаш учун Улганга учта балиқ кифоя қилган: иккитаси чеккага, бири ўртага қўйилган. Ўртадаги балиқ боши шимолга қаратилган бўлиб, ернинг асосий таянчи ҳисобланган.[1]

Улганнинг Заминни яратиши жараёнида вертикалига икки томонлама ҳаракат йўналиши сезилади. Сувдан иборат хаос ичида ернинг пайдо бўлиши биринчи ҳаракат йўналишининг натижасидир. Навбатдаги жараён юқорилама ҳаракатдан иборатдир. Е.М.Мелетинский бу ҳақда "чексиз уммондан қуруқликнинг ажралиши мифларда хаоснинг космосга айланиши жараёни сифатида намоён бўлади. Агар дастлабки самонинг дунё океанига қиёсланиши ҳақидаги тасаввурларга асослансак, шу йўналишдаги навбатдаги босқич – ердан осмоннинг ажралиши, моҳият-эътиборига кўра, дастлабки мавзуга мос келади. Худди шу жараённинг биринчи марта қуйига, кейин эса юқорига йўналган ҳаракати уч олам (Кўк, Замин, Ер ости)нинг ажралиб чиқишига сабаб бўлди (иккиликка асосланган бўлинишдан учликка ўтиш). Замин қуйидан сувга, юқоридан Кўкка қарама-қарши туради",[2] – деб ёзган эди. Биз Е.М.Мелетинскийнинг фикрига тўла қўшилган ҳолда, трихотомик (учликка асосланган) тузилиши архаик мифологиянинг маҳсули, деб ҳисоблаймиз.

Уч олам ҳақидаги тасаввурларга аслида икки олам тўғрисидаги энг қадимги мифологик қарашлар асос бўлган.[3] Ибтидоий инсоннинг олам ҳақидаги тасаввури – ўзи яшаётган моддий олам ва унга қарши турган "ўзга" дунёни фарқлашдан бошланади. Мифларда

---

[1] **Дьяконова В.П.** Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л.: Наука, 1970. – С.169.

[2] **Мелетинский Е.М.** Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976. – С.207.

[3] **Пропп В.Я.** Русский героический эпос. – Л., 1955. – С.34.

ҳам ана шу икки олам қиёсланган. Шимолий Америкада яшовчи квакютль қабиласи мифларида ҳам замон-макон тушунчасининг миқдор белгиси "икки" рақамидир. Мифлар матнида "уларнинг юқори олами" ва "бизнинг қуйи олам" ёки (баъзан) "бизнинг юқори олам" ва "уларнинг қуйи олами"га қарама-қарши қўйилади.[1] Мана шу дуал бўлиниш квакютлларнинг олам модели ҳақидаги асосий тасаввуридир.

Шомонизмгача бўлган давр мифологиясида иккилик универсал миқдорий тимсол сифатида англанавийлашган. Қадимги туркий афсоналарда ҳам дастлаб икки олам – ўз ва ўзга юрт ҳақида гап борган. Бу мифологик тасаввур ўзбек халқ эртакларидаги эпик макон тасвирида ҳам ўз ифодасини топган. Анъанавий уч йўл мотивининг таҳлили бир мифологик макон талқинида уч олам (Кўк, Замин, Ер ости) ҳеч қачон бир-бирига қиёсланмаслигини кўрсатади. Чунки эртакларда ҳамиша икки йўл – икки олам қиёсланади. "Булбулигўё" эртагида зумрад дарахт баргини ўғирлаб кетган қушни излаб сафарга отланган шаҳзодаларнинг олдидан уч йўл чиқади. Катта ака "борса келар"га, ўртанчаси "борса хатар"га, кенжа эса "борса келмас"га жўнайди. Шунда ўртанчаси: "Бу "борса хатар" чатоқ, *акам билан биргалашиб, гаплашиб кетсам бўлмайдими*", – деб акасининг кетидан кетиб, унга стиб олибди".[2] Оламнинг дуал тузилиши акс этган бу мотивнинг характерли хусусияти – икки оламнинг ҳаёт, ўлим, омад-омадсизлик йўналишида қиёсланишидир. Катта акалар кетган йўл – яхши, омадли бўлиб, ҳаёт тириклик манбаи бўлса, "борса келмас" – ёвузлик, ўлим билан алоқадор. Вяч. Вс.Иванов ва В.Н.Топоровлар тўғри ёзишганидек, "уч йўл мотиви мавжуд фольклор асарларида кўпинча икки четдаги (биринчи ва учинчи, баъзан эса иккинчи) йўлни омад-омадсизлик, ҳаёт-ўлим типидаги қадимий қарама-қаршиликлар жуфтлиги билан алоқадор мифик қарашларга боғлиқ деб караш лозим".[3] Баъзан икки йўл қиёсланаётганлиги тўғридан тўғри кўрсатилмайди. Хусусан, "Оққуш", "Абулқосим", "Миср подшоси" эртакларида уч ака-ука уч йўлга бўлиниб кетишади. Ўртанчанинг йўлдан қайтиб, катта ака изидан жўнаши эпизоди йўқ, аммо эртак сўнгида архаик миф та-

---

[1] **Сегал Д.М.** Мифологические изображения у индейцев Северо-Западного побережья Канады // Ранные формы искусства. - М., 1972. – С.340.

[2] Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент, 1981. - Б.44.

[3] **Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н.** Славянские языковие моделирующие семиотические системы (древний период). – М.-Л., 1965. - С.92.

лабига кўра просюжетда диада қатнашганлиги маълум бўлади. Оқкупини олиб "борса келмас"дан қайтган кенжа иккала акасини бир жойдан – "борса келар"дан топади: бири ҳаммомда гўлах, иккинчиси мантифурушга ўт ёқувчи бўлиб тирикчилик қилишаётган бўлади.[1] Ёки оқ, сариқ, қора девларни сигиб, ғаройиб отларни қўлга киритган Абулқосим қора девнинг хотини берган ойнаи жаҳонда икки акаси қандайдир тоғ орасида дайдиб юришганини кўради.[2] "Миср подшоси" эртагида "борса келар"да сарсон бўлиб юрган катта ва ўртанча шаҳзодаларни Ҳамро келиб қуткаради.[3] Агар катта ва ўртанчанинг битта йўлга кетишига эътибор берилса, бундай эртаклардаги макон тушунчаси "борса келар" – "борса келмас"дан иборат дуал тузилишга эгалиги аниқланади. Дуал тузилиш ўзбек халқ эртакларида ҳозиргача сақланиб қолган. "Мурқумомо" эртагида қаҳрамонларнинг олдидан икки йўл чиқади: бир йўлга "борса келар", иккинчисига "борса келмас" деб ёзилган экан. Мажид "борса келмас"га, акаси Ҳамид эса "борса келар"га жўнайдилар.[4] Бизнингча, оламни икки қисмдан иборат деб тушуниш қадимги туркий мифологияда шаклланган анъаналардан бири бўлиб, маросим ва удумларда ҳам икки олам ҳақидаги тасаввурлардан фойдаланишган.

Фольклоршунос В.Я.Пропп икки олам ҳақидаги қадимги дуалистик тасаввурларни мифнинг эпосга ўтган асосий хусусиятларидан бири деб ҳисоблайди.[5] Архаик мифларда оламнинг асли бир бутун бўлиб, унинг иккига ажралиши ака-укаларнинг фаолиятига боғлаб изоҳланган. Хусусан, эвенклар фольклорида катта ака "юқори олам" эгаси бўлса, кичик ука "куйи олам" эгаси ва ўрта, яъни одамлар яшайдиган Заминнинг яратувчиси сифатида талқин қилинади.[6] Туркий халқлар билан ўзаро яқин маданий-этник алоқада бўлган тунгусларнинг мифологик тасаввурларида ака-ука икки оламнинг бунёдкори ва эгаси сифатида тасвирланиши ҳам ўзига хос мифологик тасаввурдир. Бинобарин, ўзбек халқ эртакларидаги эпик макон йўналишининг тасвири олам ҳақидаги қадимги тасаввурлар маҳсули бўлиб, мифологик образларнинг хаёлий-мифик макондаги ҳаракат йўналишининг бадиий ифодаси икки олам ҳақи-

---

[1] Гулпари. – Б.191.
[2] Ўша манба. – Б.35.
[3] Ўша манба. – Б.59.
[4] Ўзбек халқ эртаклари. 2-том. – Тошкент, 1960. – Б.179.
[5] **Пропп В.Я**. Русский героический эпос. – Л., 1955. – С.34.
[6] **Василевич Г.А**. Материалы по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору. 1. – Л., 1936. – С.29-30.

даги ибтидоий қарашлар синтези сифатида мифдан эртакка ўтиб, эпик сюжет таркибида турғунлашиб қолган. Аслида, қаҳрамонлар олдидан уч йўл чиқса-да, бу эпик мотивнинг бадиий талқинларида унинг архик қатлами – қадимий ўзаги сақланган: катта акалар борган эпик юрт кенжа кетган "борса келмас"га қарама-қарши қўйилади. Ана шу дуалистик талқин замирида оламнинг икки қисмдан иборатлиги ҳақидаги мифологик қарашлар ўз аксини топган.

Мифологик тасаввурларнинг тадрижий тараққиёти натижасида оламнинг тузилиши ҳақидаги қарашлар ҳам мураккаблаша борган *яъни икки олам ҳақидаги тасаввурларнинг ривожи туфайли* оламнинг уч қисмдан иборатлиги тўғрисидаги ипончлар келиб чиққан. "Айрим халқларда икки олам концепцияси асосида уч олам ҳақидаги тасаввурлар юзага келган, – деб ёзган эди В.Я.Пропп, – ўзга дунё қаҳрамоннинг эзгу ҳомийлари яшайдиган юқори олам ва *унинг рақиблари макон этган қуйи оламларга бўлинади.* Ўрта оламда эса одамлар яшайди, қаҳрамоннинг ўзи ҳам шу маконга мансуб".[1] Бунда қадимги мифдаги "ўзга олам" тушунчаси "қўшалоқлаштирилган". Афсонавий "ўзга" оламнинг одамга нисбатан ижобий ва салбий муносабати уч олам ҳақидаги қадимий тасаввурларнинг мифологик асосидир. Мифларда уч *оламнинг тузилиши* икки хил талқин қилинади: а)горизонтал йўналиш бўйича; б) вертикал йўналиш бўйича.

Е.А.Алексеенко ва Е.Д.Прокофьева горизонтал-семантик моделни олам тузилиши ҳақидаги энг қадимий қарашлардан бири деб ҳисоблашса,[2] Г.М.Василевич "юқори ва қуйи оламларнинг жойлашувида дастлаб вертикал йўналиш асосга олинган"лигини қайд этади.[3] Бизнингча, илк мифларда юқори ва қуйи оламлар ёнма-ён, яъни горизонтал ҳолатда изоҳланган. Чунки уч олам ҳақидаги мифологик қарашлар ҳали шомонизм қарор топмаган замонлардаёқ яратилган. Қадимги одам қуёш ҳаракати ва кун-тун алмашинувига бефарқ қарамас эди. Қуёш чиқиши → кундуз → ёруғлик ҳаёт манбаи бўлиб, куннинг ботиши → тун → зулмат азалдан ёвуз кучларнинг фаоллашуви жараёни билан боғлиқ. Натижада, тонг →

---

[1] **Пропп В.Я.** Кўрсатилган асар. – Б.34.

[2] **Алексеенко Е.А.** Представление кетов о мире // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л., 1976. – С.91; **Прокофьева Е.Д.** Старые представления селькупов о мире // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л., 1976. – С.11.

[3] **Василевич Г.М.** Ранние представления о мире у эвенков // Исследование и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. – М., 1958. – С.187.

қуёш чиқиши яхшилик ҳомийлари, ҳаёт, тирикликнинг мангулиги, ёвуз кучларнинг чекиниши билан характерланса, тун ёвузлик олами ҳукм сурадиган вақт сифатида тушунилади. Бошқача айтганда, шарқ инсонга яхшилик қилувчи эзгу руҳлар маскани, ғарб кулфат келтирувчи ёвуз кучлар макони бўлиб, ўртада одам ўзи истиқомат қиладиган Замин жойлашган. Бу тасаввурларга кўра, ғарб – ёруғликнинг сўниши ва ўлим рамзидир, у ерга бориш хавфли ва мушкул. Масалан, қадимги хетт мифларида ғарб томон ўликлар мулки, ёвуз мифологик мавжудотлар маконидир; қаҳрамоннинг ғарб томонга қаратилган ҳаракати ўлим билан якун топиши тасвирланади.[1] Аждодларимиз шарқни тириклик, мангу ҳаёт манбаи, иссиқлик, бахт рамзи сифатида тушунса, ўлим, касаллик, табиий офатларни ғарбда жойлашган ёвуз кучлар хуружи, деб ҳисоблашган. Шунинг учун ҳам горизонтал йўналиш бўйича ғарб – чап томон ўлим ва ёвузлик билан алоқадор. Бу жиҳатдан тасманияликларнинг ғарб ҳақидаги мифологик тасаввурлари диққатга сазовордир: Тасманиянинг ғарбий соҳилида яшовчи одамлар ботаётган қуёш ғарб томондан ўлимнинг келишига йўл очади, деб ўйлашар экан.[2]

Ўзбек халқ эртакларида ҳам шарқ – эзгулик рамзи, ғарб эса ёвуз девлар макони сифатида тасвирланади. Эртаклардаги машаққатли саргузаштлар билан боғлиқ эпик юрт ғарб томонда, яъни кунботардадир. Анъанавий уч йўл мотиви горизонтал йўналишга кўра тасвирланганда ўнг-чап томонлар рамзига алоҳида эътибор берилган. "Сумбул қуш" эртагида подшонинг уч ўғли ажойиб қушни овлаш учун йўлга чиқадилар. Катта йўл айрилишда қуйидаги шундай ёзув учрайди: "Борса келар ўнгда, борса келмас чапда, тўғри юрган гумона".[3] "Миср подшоси" эртагида ака-укалар йўл учга айрилган ерга етиб келганларида "уч кўча оғзида биттадан тош қўйилган бўлиб, тошларга "чап қўл кўча – борса келмас", "ўрта кўча – борса хатар", "ўнг қўл кўча – борса келар", деб ёзилган экан.[4] Бундай эртакларда ўнг томон – "борса келар", "шарқ", "омад" ва "ҳаёт" тушунчалари, чап томон – "борса келмас", "ғарб", "омадсизлик" ва "ўлим" тушунчаларига қарама-қарши қўйилади. Фикримизча, қадимги туркийлар дунёқарашида муҳим роль ўйнаган қуёш культи оламнинг горизонтал йўналишидаги тузилишига асос бўлган.

---

[1] **Алексеенко Е.А.** Кўрсатилган асар. – Б.81.

[2] **Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н.** Кўрсатилган асар. – Б.210.

[3] Кенжа ботир. Эртаклар. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.109.

[4] Гулпари. – Б.54.

Уч оламнинг тузилиши ҳақидаги қадимий тасаввурларнинг тараққиёти натижасида вертикал йўналишдаги самовий модель тўғрисидаги қарашлар пайдо бўлган. Бу тасаввурга кўра уч олам (Кўк, Замин, Ер ости) ёнма-ён эмас, балки бир бирининг устида жойлашган. Вертикал тузилишнинг тарихий асослари ҳақида А.Н.Кононов қуйидагиларни ёзган эди: "Хуллас, тўла ишонч билан айтиш мумкинки, дунё томонларини вертикалига ориентация қилиш кўтарилаётган қуёш культи билан боғлиқ (юқори – шарқ)".[1] Қуёш чиққач, унинг юқорилама ҳаракати ва ботиш пайтидаги қуйига йўналган ҳаракати шарқ – юқори – Кўк ҳамда ғарб – қуйи – Ер ости ҳақидаги халқ қарашларининг пайдо бўлишига асос бўлди. Ғарбнинг ер остида тасаввур қилиниши ибтидоий дафн маросимларида ерга кўмиш анъанасининг пайдо бўлиши билан ҳам боғлиқ. Бундай мифологик ситуацияда уч олам шарқ – ғарб йўналишида қиёсланади. Хусусан, квакютль қабиласи мифларида ҳам шимол – ғарб бир-бирига вертикалига қиёсланади: шимол – юқори, ғарб – қуйи.[2] Бизнингча, юқоридаги шарқ – Кўк олами учун, қуйидаги ғарб – Ер ости дунёси учун мифологик асос бўлган. Ер юзи эса инсон яшайдиган ўрта – учинчи олам сифатида тушунилган. Шундай экан, "борса келмас" фақатгина ғарб томонда эмас, балки ер остида жойлашган афсонавий мифик макондир.

Кўк, Замин ва Ер ости оламлари ҳақидаги тасаввурлар ибтидоий мифология маҳсули бўлса, уч оламга сафар ҳамда эпик йўллар мотиви – шомонизм анъанаси билан боғлиқ. Шомонизм ривожланавергач, уч оламнинг вертикал моделланиши ҳақидаги қарашлар ҳам ўзгарди. Маросим ва ритуалларда шомон Кўк ва Ер остидаги мифик ҳомийлар мададига таянган. Кўк ва Ер остида яшовчилар ўрта дунё (Замин) одамларига муносабатига кўра иккига ажралади: кўкда эзгу ҳомийлар яшаса, ер ости ёвуз девлар мулкидир. Қадимги туркийларнинг мифларида инсонга яхшилик қилувчи эзгулик рамзи Улган Кўкда, унга қарши курашувчи Эрлик ёвуз ҳамроҳлари билан бирга Ер остида яшайди, деб тасаввур қилинган.[3] Аста-секин Кўк ва Ер ости олами ҳомийлари билан рамзий мулоқотда бўлиш усуллари ўзгаришга учрайди. Шомонлар "ўзга"

---

[1] **Кононов А.Н.** Способы и термины определения стран света у тюркских народов // Тюркологический сборник. 1974. – М., 1976. – С.84.

[2] **Сегал Д.М.** Кўрсатилган асар. – Б.340.

[3] **Сеҗидов М.** Коj аг, гара рәнкларинин эски инамда әлагәси // Известия АН Азербайджана. Серия литература, язык, искусство. – Баку, 1978. – №2. – С.23.

оламдаги ҳомийларига қурбонлик қилганликларида Кўк ва Ер ости оламининг Заминга муносабатини асосга оладилар. Бу аввало, уч олам билан боғлиқ ранг рамзларига алоқадор. Олтойликлар Улганга оқ қўй, Эрликка қора қўй сўйиб қурбонлик қилганлар.[1] Оқ – эзгулик рамзи бўлса, қора – Ер ости олами, зулмат белгисидир. Шунингдек, қурбонлик анъанасида оламнинг горизонтал тузилиши ҳақидаги мифологик қарашларга ҳам жиддий эътибор берилган. Шомонлар Улганга аталган қурбонликни шарқ томонда ўтказишган: ўша ердан Кўкка, яъни эзгулик оламига бориш мумкин деб тасаввур қилинган.[2] Кўк ва Ер остидаги руҳлар шарафига қурбонлик қилиш, махсус ритуаллар ўтказишдан икки олам билан боғлиқ шомон типлари ажралиб чиққан. Қадимги туркийлар шомонизмида оқ шомон Кўк (Улган) билан, қора шомон Ер ости (Эрлик) билан боғланади.[3] Хасталик сабаби қайси олам руҳларига алоқадор бўлса, ўша олам билан боғлиқ шомон даволашга киришган. Кейинчалик учинчи олам – Замин руҳлари билан алоқадор шомонлар пайдо бўлган. Хусусан, ненецларда уч хил шомон категорияси мавжуд: а) кўк руҳлари билан боғлиқ шомонлар; б) замин руҳлари билан боғлиқ шомонлар; в) ер ости руҳлари билан боғлиқ шомонлар.[4]

Шомон тоифаларидан ҳар бири ўз ҳомийлари, йўли, мифологик оламига эга. Бу тасаввурлар эса жоннинг абадийлиги тўғрисидаги қарашларга бориб тақалади. Фольклорда сақланиб қолган ранг символи оламнинг уч қисмдан (Кўк, Ер юзи ва Ер ости) иборатлиги ҳақидаги тасаввурларнинг ўлим ва жон билан боғлиқ ҳолда талқин қилинганлигини кўрсатувчи муҳим белги эканлигини М.Сейидов ўринли таъкидлаган эди.[5]

Халқимиз тасаввурида одам тана, жон ва руҳдан иборатдир: одам ўлгач, лаҳадга қўйилган тана – Ер ости оламига ўтса, жон қушга айланиб, Кўкка учиб кетади, Ер юзида қолган руҳ эса "арвоҳ каналак" сифатида марҳум яшаган жойда айланиб юрармиш. Жоннинг учталиги ҳақидаги тасаввурлар Сибирь ва Узоқ Шарқдаги кўпгина халқларда ҳам учрайди. И.А.Лопатиннинг ёзишича, "гольдлар тасаввурида одамнинг учта жони бўлади ва улардан ҳар

---

[1] **Анохин В.** Материалы по шаманству у алтайцев. – Л., 1924. – С.15.

[2] **Дьяконова В.П.** Кўрсатилган мақола. – Б.277.

[3] **Сейидов М.** Кўрсатилган мақола. – Б.24.

[4] **Хомич Л.В.** Шаманы у ненцев // Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. - Л., 1981. - С.17.

[5] **Сейидов М.** Кўрсатилган мақола. – Б.36-37.

бири ўз номига эга (*омия, эргэни* ва *фаня*)".[1] Шунингдек, жанубий туваликларда,[2] бурятларда[3] ҳам шундай тасаввурлар мавжудлиги қайд қилинган. Ҳар бир жоннинг ўз номи ва яшайдиган макони бор эмиш.

Жоннинг Ер ости ва Кўкка сафари уч олам ҳақидаги қадимги мифларда кенг ёритилган бўлса керак. Чунки олтой афсоналарида тасвирланишича, марҳумнинг жони "*узут чол уч айры*" (дорога узутов с тремя развилками)[4] оркали кетган. Бу уч йўлдан бири Эрликка, иккинчиси Эрлик билан Улган орасидаги алоқачи Қағирга, учинчиси илон кўприкка ("*чылан корик*") боради. Жон аввал уч йўл айри олдидаги майдончага келади, сўнгра илон кўприкдан ўтгач, шомон ва марҳумнинг қариндош-уруғлари таъсиридан холи бўлади. Илон кўприкдаги маълум текширишлардан сўнг яхши одамларнинг жони Улган ҳимоясига (Кўкка), ёмон одамларнинг жони эса Эрликнинг макони – Ер остига кетади.[5] Жоннинг уч йўл айри билан боғлиқ фаолияти Кўк – Замин – Ер остидан иборат мифик маконда кечади: Улган томонга кетган яхши одамларнинг жони рамзий маънода барҳаёт бўлса, "ўлик" жонлар Эрликнинг марҳумлар қироллигига ўтади. Бизнингча, ўликлар мулки ҳақидаги қарашларнинг "иккиланиши" (дуализм таъсирида) жоннинг ўлимдан сўнгги барқарорлиги, бинобарин, яхши одамларнинг жони эзгулик ҳомийлари паноҳида, яъни Кўкда, ёмонларники ёвузлик маконида, яъни Ер остида жойлашади, деган тасаввурларнинг туғилишига сабаб бўлди. Ўзга оламнинг маълум даражада ўликлар мулки сифатида тушунилишининг асоси ҳам ана шунда.

Жоннинг фаолияти билан боғлиқ уч йўл ҳақидаги тасаввурлар аждодларимизнинг мифологик ва анимистик қарашлари замирида шаклланган бўлиб, шомоннинг рамзий сафари манзиллари ҳамда эртакларлардаги афсонавий юртларга олиб борадиган эпик йўллар мотивининг асосидир.

Оламнинг учликка асосланган космогоник талқини қадимги туркийларнинг мифологик қарашлари асосини ташкил этган. Ар-

---

[1] **Лопатин И.А.** Гольды амурские, уссурийские и сунгарийские. Владивосток,1922. С.200.

[2] **Дьяконова В.П.** Кўрсатилган мақола. – Б.282.

[3] **Манжигеев И.А.** Бурятские шаманистические и дошаманистические термины. – М., 1978. – С.96.

[4] Олтой тилида "*узут*" сўзи жоннинг помларидан биридир – М.Ж.

[5] **Дьяконова В.П.** Кўрсатилган мақола. – Б.280.

хаик мифларда маданий қаҳрамонларнинг саргузаштлари уч олам билан боғлиқ бўлиб, Кўк – Замин – Ер ости асосий мифологик макон арсали бўлган. Хусусан, нанайлар фольклорида Кўк ва Замин одамлари бир-бирлариникига боришлари мумкин, деб тасаввур қилинган. Ўзбек эртакларидаги ўзга олам тасвири кўп жиҳатдан қаҳрамон яшайдиган Замин ҳаётига мос келади. "Миср подшоси" эртагида булбулигўёни излаб борган Ҳамро "борса келмас" – Ер ости оламига тушиб, Ҳурлиқо пари маконига боради. "Борса келмас" – Ер ости оламида ҳам худди Заминдагидай гуллар, боғлар, қасрлар мавжуд; у ернинг ўз подшоси, лашкари бор, ҳатто ер юзидагидай давлат ва хўжалик ишлари юритилади. "Борса келар"-да эса қаҳрамон чойхона ва ҳаммомлари ишлаб турган катта шаҳарни кўради. Хуллас, "ўзга" оламларнинг ҳар иккисидаги ҳаёт тарзи заминдагидан фарқ қилмайди. Ўзга оламнинг географик тузилиши ҳамда турмуш тарзининг заминдагига ўхшашлигига сабаб, қадимги туркийларнинг ўлимдан кейинги "ҳаёт" ҳақидаги қарашлари, Кўк ва Ер остида яшовчи одамлар тўғрисидаги мифологик тасаввурдир. Маълумки, қадимги одам инсон ўлимига ишонмаган, ўлим – бир шаклдан бошқа ҳолатга ўтиш, яъни руҳнинг ўзга оламга ўтиши, деб тасаввур қилинган.[1] Инсон ўлгач, унинг жони Кўкка ёки Ер остига ўтиб, аввалгидай яшайверади, деб тушунилган. Шунинг учун ҳам эртаклардаги "ўзга олам"да барча касб эгалари, ерда учровчи ҳар тоифа одамлар мавжуд.

Анимистик қарашлар уч олам ҳақидаги тасаввурлар билан уйғунлашиб, Кўк, Замин ва Ер ости одамлари тўғрисидаги афсоналарни яратди. Осмон жисмлари, юлдузлар жонли деб тушунилган.[2] Чақмоқ, момақалдироқ каби табиат ҳодисаларини Кўк одамлари фаолияти билан боғлайдилар. "Қозоқлар Кўкда яшовчи самовий одамлар орасида бир бадавлат кампир бор, деб ўйлайдилар. Уларнинг турмуш тарзи қозоқлар ҳаётига монанд, камалак эса кампир-

---

[1] ***Бу ҳақда қаранг***: **Чистяков В.А.** Представления о дороге в загробный мир в русских похоронных причитаниях XIX—XX вв. // Обряды и обрядовый фольклор. – М, 1982. – С.115; **Еремина В.И.** Историко-этнографические истоки общих мест похоронных причитаниях // Русский фольклор. Поэтика русского фольклора. XXI. – Л., 1981. – С.75.

[2] Халқимизда осмонда ҳар кимнинг "ўз" юлдузи бор деб ирим қилинади, юлдузнинг одам жони билан алоқадорлиги тўғрисидаги астромифологик қарашлар алоҳида ўрганилиши зарур бўлган масаладир [***Бу хусусда қаранг***: **Жўраев М.** Юлдузлар билан боғлиқ халқ қарашлари ва самовий афсоналар // Улуғбек академияси ва олий мактаб. – Тошкент, 1994. – Б.53-54; **Ўша муаллиф.** Юлдуз учиши билан боғлиқ мифологик қарашлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1996. – 2-сон. Б.39-43].

нинг косови эмиш", – деб ёзган эди Ч.Ч.Валихонов.[1] Худди шунингдек, Ер ости ҳам бир неча қават бўлиб (Кўк 7 қават бўлгани сингари), у ерда ҳам одамлар истиқомат қилишади, деб тушунилган. Уч оламдаги бир хил турмуш тарзи, бир хил географик мавжудлик ҳақидаги тасаввурлар мифдан эртакка ўтган қадимий элементлардан биридир.

Энди "Борса келмас"дан кенжанинг қайтиб келиши масаласига диққат қилайлик. Аслида, номидан маълумки, бу йўлдан борган одам қайтмаслиги керак. Хўш, нега кенжа эсон-омон, бунинг устига изланган нарсани топгач, гўзал маликага уйланиб қайтади? Аждодларимиз Замин, Кўк ва Ер ости вакиллари орасида қон-қариндошлик алоқалари сақланади, деб ўйлаган. В.А.Чистяков марҳумларнинг нариги дунёдан қайтиши ҳақидаги тасаввурларнинг асосини аждодлар культига боғлайди: "Шундай қилиб, бир уруғ жамоаси аъзолари (тириклар ва ўликлар) ўртасида мустаҳкам алоқа сақланади: ўликлар тирикларнинг ҳомийси саналган. Аждодлар ҳомийлигига эҳтиёж эса уларнинг қайтиб келиши ҳақидаги тасаввурларни яратди".[2] Қаҳрамоннинг Ер ости олами – ўликлар мулкидан қайтиб келишининг моҳияти шунда. Ибтидоий жамиятдаги инициация, яъни синов маросимларида бир ёш-табақа мансубиятидан бошқасига ўтаётган шахс нариги дунёга сафар қилиш ва ер юзига қайтишдан иборат рамзий ҳаракатларни бажарган. Унга аждодлар мададига сиғиниш, ҳомийларни мададга чақиришнинг магик усуллари ўргатилган. Аждодлар культи билан боғлиқ мифологик қарашларнинг синов-инициация маросимлари давомида такомиллашиши ҳомий руҳларнинг ўликлар мулкидан қайтиб келиши ҳақидаги тасаввурларни мустаҳкамлаган. Аждодларимиз Кенжа "борса келмас"дан алоҳида магик кудратга эга ҳомий сифатида қайтади, деб ўйлашган: чунки "борса келар"да дайдиб юрган акаларини кутқариши, сафардан сўнг тахтга ўтириши унда алоҳида ғайриоддий хислат мавжудлигини кўрсатади.

Маълумки, хаоснинг космосга айланиши натижасида моддий оламнинг яратилиши қадимий мифларда қаҳрамонларнинг ёвуз кучларга қарши кураши фонида тушунтирилади. Е.М.Мелетинский концепцияси бўйича, маданий қаҳрамон космосни хаосга айлан-

---

[1] **Валиханов Ч.Ч.** Следы шаманства у киргизов // Записки императорского географического общества. Отд. этнографии. Т.XXX. – СПб, 1904. – С.20-21.

[2] **Чистяков В.А.** Кўрсатилган мақола. – Б.123.

тириш, бутун борлиқни барбод этиш учун курашаётган мифологик субъектларга қарши қўйилади.[1] Ўзбек халқ эртакларида қаҳрамоннинг турли эпик юртларга бориб дев, аждар, ялмоғиз каби мифик жонзотларга қарши курашиши шунчаки ўғирланган от, қуш ёки олтин олмани қайтариб олиш учун қилинган хатти-ҳаракат эмас, балки космосни сақлаб қолиш, табиатдаги географик мавжудликни асраш мақсадидаги жангдир. Ўғирланган нарса хаос қолдиқлари жамланган зулмат ва қабоҳат олами (Ер ости)даги замин парчасидир. Шу сабабли уч йўл мотиви қатнашган эртакларда изланган нарса ҳамиша "борса келмас"дан топилади.

Хуллас, оламнинг учга бўлиниши ҳақидаги тасаввурлар асосида пайдо бўлган учлик тизими қадимги туркийлар мифологиясида универсал космик модель ҳисобланган. Кўк – Замин – Ер ости учлиги илк миф қаҳрамонларининг бутун фаолиятини ўзида мужассамлаштирган мифологик макон арсалидир. Қадимги туркий мифологияда Кўк – тангрилар, яхши руҳлар маскани, Замин – инсонлар диёри, Ер ости – ёвуз кучлар, ўликлар олами сифатида тасаввур қилинган. Мифдаги трихотомик, яъни оламнинг уч қисмдан иборатлиги ҳақидаги космогоник қарашлар асосига қурилган архаик мотивлар ўзбек халқ эртакларидаги эпик макон тузилишининг бадиий талқинига асос бўлган: қаҳрамон сафари уч оламга олиб борувчи йўналишлардан биттасига қаратилган бўлади. Бу уч йўл қаҳрамонни уч оламга стаклайди: борса келар – Кўкка, борса хатар – Заминга, борса келмас – Ер остига. Эпик маконнинг афсонавий тасвири халқимизнинг қутблар ҳамда уч олам ҳақидаги мифологик тасаввурлари синтези сифатида шаклланган.

УЧ БОШЛИ МИФОЛОГИК ОБРАЗЛАР

Эртакларда қаҳрамон саргузаштларини бойитувчи муҳим бадиий деталлардан бири кўп бошли мифологик жонзотлар билан жанг қилиш мотивидир. Муайян қаҳрамоннинг уч дев билан жанг қилиши, бир дев билан уч марта жанг қилиши, уч бошли дев билан курашиши мотивлари мантикан ўзаро якин. Кўп бошли образлар ичида кенг тарқалгани уч бошли аждар, илон ёки девлардир. Фольклоршунос В.Я.Пропп уч бошли мифологик образларни

[1] ***Бу ҳақда қаранг***: **Мелетинский Е.М.** Поэтика мифа. – М.: Наука, 1978.

анъанавий учликларнинг "атрибутив характердаги алоҳида детали",[1] деб ҳисоблайди. Уч бошли мифологик образлар фольклорнинг энг қадимий элементларидан бири бўлиб, халқимизнинг уч олам тузилиши ва сеҳрли ракамлар ҳақидаги ибтидоий қарашларига боғланади.

Уч бошли мифик образлар эртакда асосан икки хил функция бажаради:

а) бирон хайрли хизмати эвазига қаҳрамонни сеҳрли буюм билан тақдирлайдиган афсонавий ҳомий;

б) сафарга отланган қаҳрамон олдидан чиқиб жанг қиладиган эпик рақиб;

в) қаҳрамоннинг яхшилиги туфайли ёрдам берадиган персонаж.

"Олтин тарвуз" эртагида бир чол лайлакнинг оғзидан тушган илон боласини бир камбағал чол парваришлаб, даволайди. Тузалиб, дармонга кирган илон чолни ўз юртига бошлаб боради. Чол тикилиб қараса, шоҳона қаср тўрида илонлар подшоси – уч бошли илон савлат тўкиб ўтирибди. Илонлар подшоси чолнинг хизматларини қадрлаб унга олтин тарвуз уруғи ҳадя қилади. Ғаройиб уруғдан униб чиққан улкан тарвуз бефарзанд чолга бахт келтиради.[2] "Ҳаёт гули" эртагида эса мўъжизакор ўсимликни излаб йўлга чиққан кал каттакон уч бошли аждарҳонинг маконига бориб қолади. Аждар танасини кемириб, азоблаётган қуртни ўлдиргани учун калнинг саргузаштларида аждар ва илонлар ҳамроҳлик қиладилар. Уч бошли аждар ҳаёт гулини топишда калга кўмаклашади.[3] Бундай эртакларда уч бошли аждар ёки илон афсонавий ўлка подшоси, қаҳрамон сафари йўналишини белгиловчи ҳомий сифатида тасвирланади.

Уч бошли мифологик рақиб – аждар ёки дев қаҳрамон билан жанг қилиб, мағлубиятга учрайди. "Алижон ва Ҳусниёхон" эртагида ялмоғиз кампир гўзал қизни ўғирлаб, тоғу тошлар орасида макон қилган уч бошли аждарга келтириб беради. Ёрини излаб сафарга отланган Алижон от билан тоғ тепасига учиб чиқибди. У қасрга кирса ўша ерда уч бошли аждар ухлаб ётган эмиш. Унинг олдида Ҳусниёхон йиғлаб ўтирган эмиш. У Алижонни кўриб қичқириб юборибди. Қичқиригидан аждар уйғониб кетибди ва Алижонга

---

[1] **Пропп В.Я.** Морфология сказки. – М.: Наука, 1968. – С.78.

[2] Оймомода аждарҳо. Сеҳрли эртаклар / ЎҲФ. – Тошкент, 1983. – Б.78-86.

[3] Ўша манба. – Б.127-130.

хамла қилибди. Алижон дарҳол отига минибди-да, унга чап бериб, бир калласини қирқиб ташлабди. Кун ботгунча курашиб охири аждарнинг уч бошини ҳам чопибди.[1]

Уч бошли бу хил афсонавий образлар славян, ҳинд-эрон, мўғул адабиётининг қадимий намуналарида ҳам учрайди. Масалан, қадимги ҳинд афсоналарида айтилишича, олий тангри Тваштарнинг хотини уч бошли бола туғади. Вишпарупу номли бу ғалати жонзотнинг бир киёфаси Қуёшга, иккинчиси – Ойга, учинчиси эса оловга ўхшар эмиш. Унинг бир боши қўшиқ айтиб турса, иккинчиси шароб ичар, учинчиси бутун теварак-атрофни домига тортишга шай бўлиб тураркан.[2]

Ҳиндларнинг яна бир афсонавий қаҳрамони уч бошли Шива милоддан аввалги VII асрга мансуб ҳайкалтарошлик обидаларида йоғлар позасида ўтирган ҳолатда тасвирланган.[3] Шунингдек, қадимги юнон мифологиясининг анъанавий персонажларидан бири Гермес, финикияликлар топинган илоҳа Гекат ҳам уч бошли деб тасаввур қилинган.

Қадимги сак мифлари талқинига кўра, Траэтаона уч бошли Ажи-Даҳҳокни ўлдириб, икки гўзал қизни қутқаради.[4] Баъзи мутахассислар "Авесто"даги Траэтаона билан Ажи-Даҳҳок жанғидан кейин икки пари озод бўлиши мотивини ҳинд эпоси "Ригведа"да тасвирланган Тританинг уч бошли илонга қарши курашиб, муқаддас сигирларни қутқариши эпизодлари билан генетик жиҳатдан ўзаро яқин деб ҳисоблайдилар.[5] Шунингдек, скиф мифларида тасвирланган "Папай-Таргитай-Апи" учлиги ҳам аслида оламнинг вертикал тузилиши тўғрисидаги космогоник қурилиши ҳақидаги мифлар асосида келиб чиққан.[6]

Дарҳақиқат, қадимги аждодларимизнинг ноёб ёзма ёдгорлиги "Авесто" орқали етиб келган Ажи-Даҳҳок ҳақидаги афсона Шарқ

---

[1] Гулшари. Наманган эртаклари / ЎХИ. – Тошкент, 1969. – Б.65.

[2] **Темкин Э.Н, Эрман В.Г.** Мифы древней Индии. – М., 1982. – С.36.

[3] **Волчак Б.Я.** Протоиндийские божества // Сообщение об исследований протоиндийских текстов. II. – М.: Наука, 1972. – С.269.

[4] **Темкин Э.Н., Эрман В.Г.** Кўрсатилган асар. – Б.244.

[5] **Раевский Д.С.** Очерки идеологии скифо-сакских племен (опыт реконструкции скифской мифологии). – М.: Наука, 1977. – С. 82; **Елизаренкова Т.Я., Топоров В.Н.** Трита в колодце: ведийский вариант архаической схемы // Сборник статей по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1973. – С.68.

[6] **Раевский Д.С.** Очерки идеологии скифо-сакских племен (опыт реконструкции скифской мифологии). – М.: Наука, 1977. – С.119.

фольклори, хусусан, ўзбек халқ эртакларидаги уч бошли "аждар" образининг мифологик асосидир. Уч бошли Ажи-Даҳҳок икки парини ўғирлаб кетган бўлса, "Алижон ва Ҳусниxон" эртагида ялмоғиз кампир гўзал қизни ўғирлаб уч бошли ёвуз аждарга тақдим қилади. "Аждар" сўзи "Ажи-Даҳҳок" мифонимининг фонетик тараққиёти туфайли юзага келган, бундан ташқари, уларнинг рақам билан боғлик белгилари, яъни учта бошли эканлиги ҳам шу фикрни тасдиқлайди. Траэтаона ва Ажи-Даҳҳок ҳамда Алижон ва уч бошли аждар ўртасидаги жанг ўғирланган малика ёки париларни қутқариш учунгина эмас, балки эзгулик ва ёвузлик олами орасидаги абадий курош тимсолидир.

Яхшилик билан ёмонлик, ҳақиқат билан ноҳақлик, эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги бу курашда ҳамиша яхши ният, ҳакикат ғалаба қилади. Траэтаона уч бошли дахшатли илон Ажи-Даҳҳокни ўлдириб, икки парини озод қилса, Алижон тонгдан кун ботгунча жанг қилиб уч бошли аждарни енгади ва севгилисини қутқаради. Ўзбек халқ эртакларидаги уч бошли мифологик образлар (аждар, илон, дев)нинг тарихий асоси халқимизнинг Ажи-Даҳҳок ҳақидаги қадимий тасаввурларига бориб тақалади.

Рус фольклоршунослари ҳам Иван Водовичнинг уч бошли илон билан жанг мотивини Ажи-Даҳҳок ҳақидаги қадимий Шарқ мифларига боғлайдилар.[1] Славян мифологиясида олий тангрилардан бири қўнғир отли Триглав ҳам уч бошли деб тасаввур қилинган. Бу мифонимнинг этимологик таҳлили ҳам шу фикрни тасдиқлайди: Три + глав – уч бошли демакдир.

Уч бошли мифологик образлар қадимги давр фольклоридан кенг ўрин олгани учун ўтмишда яшаган кишиларнинг маданий-ижтимоий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Ҳатто қадимги ва антик давр тасвирий санъатида ҳам уч бошли афсонавий образлар кўп учрайди. Панжикент шаҳридаги қадимий кўрғон харобаларини қазиш чоғида археологлар жуда ғалати топилмага дуч келишган: сарой деворларидан бирида уч бошли афсонавий қаҳрамонлар тасвирланган экан. Жанубий Туркманистон археологик-қидирув экспедицияси аъзолари эса Қоракум бағридаги қадимги кўрғонлардан биридан кушга ўхшаш жонзотнинг уч бошли тасвири туширилган муҳр топишган.

Учлик тимсоли билан алоқадор бундай топилмалар жаҳоннинг бошқа ҳудудларида олиб борилган археологик изланишлар чоғида

---

[1] **Елизаренкова Т.Я., Топоров В.Н.** Кўрсатилган мақола. – Б.69.

ҳам қўлга киритилган. Масалан, Ниневиядан топилган қадимги лавҳалардан бирида қушга ўхшаш афсонавий мавжудот тасвирланган. Унинг асосий бошидан ташқари, қанотларининг устида ҳам биттадан, жами учта бош бор.[1] Қадимги Рим археологик топилмалари орасида уч бошли ит ёки бўри тасвири туширилган лавҳа бўлганлигини В.В.Иванов ҳам қайд қилган эди.[2]

Маълум бўлишича, қадимги диний маросим ва удумларда уч бошли илоҳалар ёки руҳлар тасвирига сиғиниш анъанаси кенг тарқалган экан. Е.А.Окладникованинг ёзишича, Урал тоғи қояларида сақланиб қолган қадимий қоятош суратлари – петроглифлар орасида уч бошли жонзотга ўхшаш тасвирлар бор экан. Шунингдек, Пермь яқинидаги археологик манзилгоҳнинг биридан топилган бронза идиш бўлакларидан бирида икки боши одамга, бир боши қушга ўхшаш ғалати мавжудот тасвирланганлиги, иккинчисига эса учта бошли қуш сурати чизилганлиги маълум.[3] Д.К.Зеленин ҳам Сибирь шомонларининг муқаддас буюмлари ичида уч бошли қуш шаклидаги ёғоч ҳайкалча мавжудлиги ҳақида ёзган эди.[4]

Демак, Шарқ халқлари фольклорида қадим замонларданоқ уч бошли аждар, дев ва илонлар ҳақидаги хилма-хил афсоналар мавжуд бўлган. Ана шу қадимий тасаввурлар асосида пайдо бўлган учлик рамзи маросим ва ритуаллардаги муқаддас культлар тасвирида, ибтидоий рельефларда акс эта бошлайди. Фольклорда қаҳрамоннинг мифологик ҳомийси ёки рақибини уч бошли жонзот кўринишида тасвирлаш анъанаси пайдо бўлган. "Авесто" орқали бизгача етиб келган қадимги мифларда уч бошли даҳшатли махлуқ – Ажи-даҳҳок билан Траэтона жанги ҳақидаги қадимий сюжет бўлганлиги маълум. Ҳозир фақат тахмин қилиш мумкин бўлган бу қадимий асотир сюжети асрлар ўтиши билан муайян ўзгаришларга учраб, эртак ва эпосга сингиб кетган бу мифга кўра, Ажи-даҳҳок уч бошли илонсифат мифологик мавжудот бўлиб, унга қарши курашган Траэтона уч ака-уканинг кенжасидир.[5]

---

[1] **Фаминцин А.** Древне-арийские и древне-семитские элементы в обычаях, обрядах, верованиях и культах славян // ЭО. – М., 1985. – №3. – С.143.

[2] **Иванов Вяч.Вс.** Заметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индоевропейской мифологии // Труды по знаковым системам. 4. – Тарту, 1969. – С.53-54.

[3] **Окладникова Е.А.** Загородние лигани двух материков и петроглифы Урала // Древние культуры Алтая и Западной Сибири. – 1978. – С.80.

[4] **Зеленин Д.К.** Культ онгонов в Сибири. – М.-Л.,1936. –С.107.

[5] *Қаранг:* **Раевский Д.С.** Кўрсатилган асар. – Б.82.

Ўзбек халқ эртакларидаги уч бошли мифологик образлар талқини қадимги замонлардаги ибтидоий тасаввурларга боғланади. Болтиқбўйи славянлари мифологиясидаги Триглав образини тадқиқ этган Вяч.Вс.Иванов ва В.Н.Топоровлар бу атаманинг этимологик талқини (уч бошли) ва у билан боғлиқ удумлардаги рақам рамзига (отнинг найза устидан уч марта ҳатлаб ўтиши, уч бошли бут, Триглав номи билан алоқадор муқаддас уч тепалик ва ҳ. к.) асосланиб уч бошли тангри образи генезисини оламнинг тузилиши ҳақидаги қадимги тасаввурларга боғлайдилар.[1] Триглав ва унинг уч бошли қиёфасида Кўк, Замин ва Ер ости ҳақидаги халқ қарашлари қай даражада акс этганлиги тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган. Бунга сабаб, славян мифларида Триглав бошларининг тасвири мавҳумлиги, қандай жонзотга ўхшашлиги аниқ ифодаланмаганлиги бўлса керак.

Уч бошли афсонавий образларнинг пайдо бўлиши оламнинг учга бўлиниши ҳақидаги қадимий тасаввурларга боғлиқлигини ўзбек эртаклари ҳам тасдиқлайди. Эртакларимизда уч бошли аждар ёки дев тасвири анча мукаммал тасвирланган бўлиб, поэтик деталларга бойдир. "Паҳлавон Рустам" эртагидаги Девсафид уч бошли мифологик образ бўлиб, унинг бир боши одамга, иккинчиси қушга, учинчиси эса илонга ўхшар экан.[2] Шу эртакнинг бошқа тўпламда нашр этилган вариантида эса Девсафиднинг уч бошли маҳлуқ эканлиги баён қилинса-да, фақат икки бошининг тасвири берилган: бир боши одам бошига, бир боши илон бошига ўхшармиш.[3] Икки нашр бир-биридан жуда кўп матний таҳрирлар билан фарқ қилади. Эртакнинг кейинги нашрида уч бошли девнинг қушга ўхшаш калласи тасвири "қисқартирилган"га ўхшайди. Уч бошли аждар ва илонлар қатнашган эртакларнинг аксариятида кўпбошлиликнинг рақам рамзигина сақланган бўлиб, образнинг семантик қиёфаси "аждар" тимсолида яхлитлаштирилган. Бундай образлар уч бошли дейилишига қарамасдан, ҳар бир боши нимага ўхшаши ва эртакдаги бадиий функцияси тўла ёритилмайди. "Ҳаёт гули" эртагидаги илонлар подшосининг учала боши ҳам аждар қиёфасида тасвирланган бўлиб, мифологик талқин анча хиралашган. Уч бошли илонлар ҳақидаги эртакларда ҳам шу ҳолга дуч келамиз. Аммо Девсафид, юқо-

---

[1] **Иванов Вяч.В., Топоров В.Н.** Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М.-Л., 1965. С.36-81.

[2] Кенжа ботир. Эртаклар. – Тошкент, 1973. – Б.147.

[3] Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент, 1981. – Б.6.

рида таъкидлаганимиздек, қуш, одам ва илон қиёфаларини ўзида мужассамлаштирган рамзий образдир. Девсафиднинг боши учтагина эмас, балки уч хил ҳамдир.

Девсафиднинг уч боши кўринишига эътибор берилса, улар қадимги одам тасаввуридаги уч оламга мансуб жонзотлар эканлиги маълум бўлади: қуш – осмон, кўк рамзи; одам – Ер юзи, заминда яшайди; илон – кўпинча ер остида куп кўрувчи жонивордир. Девсафид образида борлиқнинг уч қисми – Кўк, Замин, Ер ости ҳақидаги халқ қарашлари ўз ифодасини топган.

Қадимги мифларда тасвирланган ҳаёт дарахти ҳам уч қисмдан иборат бўлиб, уч хил жониворлар билан алокадор. Хусусан, олтой эпоси "Маадай қара"даги само ҳақидаги кўҳна миф талқинига кўра, ҳаёт дарахтининг учида иккита олтин какку қўниб турса, қоқ ярим белида бир жуфт қора бургут уя қурган, илдизлари орасида иккита қора ит ётар эмиш.[1] Шундай экан, уч бошли Девсафид образи уч оламдан иборат трихотомик космик модел тузилишини акс эттиради. Бу мифологик образнинг қуш боши Кўк, тангрилар оламига мансуб; одам боши инсонлар диёри Замин белгиси; учинчи, илон боши эса зулмат ва ёвузлик рамзи бўлган Ер ости оламига тааллуқлидир.

Эртакларлардаги уч бошли афсонавий образлар масаласи қаҳрамоннинг турли қиёфага кира олиши, яъни ўз тусини ўзгартириши мотиви билан боғлиқдир. "Мастон ва уч ака-ука" эртагида ботирларни кузатиб борасттган ялмоғиз уч марта ўз тусини ўзгартириб, уч хил қуш қиёфасига киради. Эпик анъанага кўра кўл ёки ховузчага чўмилиш учун каптар бўлиб учиб келган парилар "бир думалаб" гўзал қизга айланишади, кетиш чоғида яна қуш "либосини" кийишади. Парилар гоҳ қуш, гоҳ одам (қиз) қиёфасида кўринувчи мифик образ сифатида талқин қилинади. "Илмхон", "Илон куёв" каби бир қанча эртакларда қаҳрамон одатдагидай чақалоқ бўлиб эмас, балки дахшатли мавжудот – илон сифатида дунёга келади, вақт ўтиши билан илон ўзининг ниқобини йиртиб ташлаб, гўзал йигитга айланади. "Олтин тарвуз" эртагида илонвачча берган пўстни елкасига ташлаган чол илонга айланиб қолади.

Қаҳрамоннинг бошқа жонивор киёфасига кириши ўзга дунёда истиқомат қилувчилар, жоннинг турли шаклда намоён бўла олиши ва ўзга оламга ўтиш ҳақидаги қадимий қарашлар билан боғлиқ.

---

[1] Маадай кара. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1973. – С.253-254.

Е.Л.Мороз қадимги славян эпоси қаҳрамони Бояннинг дастлаб бўрига, сўнгра бургутга айланишини шомонистик эътиқодлар маҳсули, деб баҳолаши тўғри. Шунингдек, бу мотивда ибтидоий одамнинг Кўк ва Ер ости оламларига рамзий сафар ҳақидаги мифологик қарашлари ҳам ўз аксини топган.[1] Еруслан ҳақидаги рус эртакларида тасвирланишича, ит қиёфасидаги пари қиз кетар чоғида бир афсун ўқиб, кантарга айланади-да, учиб кетади.[2]

Эртакларда пари ёки ялмоғизнинг қушга айланиши мотиви оламнинг учликка асосланган тузилиши ва жонининг қуш қиёфасида юқори оламга сафари ҳақидаги мифологик қарашлар маҳсулидир.

Демак, қаҳрамоннинг ўз тусини ўзгартириб бошқа қиёфага кириши ва уч хил бошли мифологик образлар тасвири оламнинг уч қисмдан иборатлиги ҳақидаги қадимий мифга боғланади. Девсафиднинг уч боши уч оламга мансубдир. Уч қисмдан иборат самовий тузилиш ҳақидаги мифик қарашларни ўзида мужассамлаштирган бу образнинг ҳар бир боши ўзи мансуб бўлган олам кўринишидадир. Девсафидга рўпара бўлган Рустам ўрта олам – замин фарзанди бўлгани учун фақат ўртадаги бош, яъни одам қиёфали бош билан жанг қилиши керак эди. Чунки қуш ва илон боши билан курашиш учун ўша оламга рамзий сафар қилиб ўзга қиёфага кириши зарур: шу боис, қуш ва илон қиёфали бошлар Рустам учун рамзий маънода "кўринмасдир".[3] Рустам Дефсафид билан узоқ жанг қилади: "Еттинчи кун, майда-чуйда зарбаларнинг фойдасизлигини сезгач, Рустам девнинг кўзини шамғалат қилиб, ўртадаги бошига зарб билан урган экан, дев иккига бўлинибди".[4] "Алижон ва Ҳусниёхон" эртагида ҳам қаҳрамон аввал уч бошли аждарнинг ўртадаги бошини қирқади, кечгача жанг қилиб, қолган бошларини ҳам чопиб ташлайди.[5] Фикримизча, қаҳрамон аждарнинг ҳар учала бошини чопиб ташлаши мотиви эртак сюжетининг тараққиёти натижасида кейинроқ қўшилган бўлса керак.

Уч бошли афсонавий образларнинг мифологик асослари халқимизнинг уч бошли аждар тўғрисидаги қадимий қарашларига бориб

---

[1] **Мороз Е.Л.** Следы шаманских представлений в эпической традиции древней Руси // Фольклор и этнография. Л., 1977. - С. 66, 70-71.

[2] **Потанин Г.** Отголоски сказки об Еруслане // ЭО. 1900. – №3. год 12. – кн.3. – С.33.

[3] Қадимги одамлар ўзга олам вакиллари инсон учун кўринмасдир, деб тасаввур қилишган. "Рамзий кўрлик" ҳақида қаранг: **Пропп В.Я.** Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. - С.59.

[4] Ўзбек халқ эртаклари. – Б.13.

[5] *Гулпари.* – Б.69.

тақалади. Чунки аждодларимизнинг қадимги мифологик тасаввурларини ўзида жамлаган "Авесто"да тасвирланишича, куч-қудрат ва баҳодирлик рамзи бўлмиш Ажи-Даҳҳок, яъни аждарҳо уч бошли маҳлуқ сифатида талқин қилинган. Зардўштийлик мифологияси талқинича, Ажи-даҳҳокнинг уч бошидан бири қушга, иккинчиси одамга, учинчиси эса илонга ўхшаган. "Авесто" мифларининг Ўрта Осиё халқлари фольклорига сингиб кетиши натижасида уч бошли Ажи-даҳҳок ҳақидаги тасаввурлар асосида уч бошли аждар образи юзага келган. Бу ўринда Ажи-даҳҳокнинг уч боши уч олам ҳақидаги космогоник тасаввурларни ўзида мужассамлашган бўлиб, қуш – юқори олам (Кўк), одам – ўрта олам (Замин) ва илон ёвуз кучлар макони сифатида талқин қилинган қуйи олам (Ер ости) тимсолидир.

Аждар ёки дев бошларининг қуш, одам ва илонга ўхшашлигига кўра, бу образ қадимги одамнинг уч олам – Кўк, Замин ва Ер ости дунёси ҳақидаги илк қарашлари маҳсули деган хулосага келамиз. Зеро, ибтидоий одам борлиқни уч қисмдан иборат деб билган: бу мифологик талқинга кўра, қуш – юқори олам, яъни Кўк тимсоли бўлса, инсон – Замин фарзанди, илон эса кўпроқ ер остида яшайди, деб ўйлашган. Кейинчалик бу қадимий мифологик тасаввурлар бирлашиб кетиб, фольклордаги уч бошли афсонавий образлар талқинида ўз ифодасини топган.

ЭРТАКЛАРДАГИ АНЪАНАВИЙ УЧ ТАКРОР УСУЛИ

Ўзбек халқ сеҳрли эртаклари сюжетининг уч рақами билан боғлиқ анъанавий бадиий формулаларидан бири муайян мотив ёки сюжет элементининг уч марта такрорланиши ҳодисасидир. Анъанавий такрорлар сеҳрли эртакларнинг сюжет қурилишини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди. Одатда, ўзбек халқ эртакларида қаҳрамон саргузашти билан боғлиқ мотивлар уч марта қайтарилади. Натижада сюжетдаги воқеалар ривожи тезлашади, эртак қаҳрамонларининг саргузаштлари ранго-ранг, қизиқарли бўлади. В.Я.Пропп такрорда тасвир эффектининг ошиб бориши уч рақамининг ибтидоий саноқ тизимидаги ўрни билан боғлиқлигини аниқлаган.[1] Унинг қайд этишича, сеҳрли эртаклардаги уч такрор ҳодисасининг қуйидаги уч хил типи мавжуд: а) бир маромли такрорлар (уч шарт,

[1] **Пропп В.Я.** Фольклор и действительность. – М., 1976. – С.96.

уч савол каби); б) кучайиб борувчи такрорлар (эпик рақиб билан уч марта жанг қилиш мотивида охирги курашнинг энг оғир кечиши); в) икки марта салбий, бир марта ижобий натижа билан тугайдиган такрор.[1]

Бизнингча, такрорнинг анъанавий сони бир замонлар қадимги одамларнинг санок тизимида энг катта рақам деб тасаввур қилинган "уч" сонининг мифологик қарашлар ва ибтидоий маросимлардаги талқинлари билан алоқадор. Санок тизими ривожланиб, ҳисобда янги усулларга ўтилгач, учнинг "сеҳрли" рақам сифатидаги вазифаси ҳам тобора кенгайиб бораверган.

Эртакларда воқеа-ҳодисалар ёки қаҳрамон ҳаракатининг уч марта такрорланиши маросим фольклори орқали анъаналари қадимги даврларда яшаган аждодларимизнинг мифологик ва архаик бадиий-эстетик қарашларига боғланади. Муайян сюжет элементининг уч марта такрорланиши эртакда тасвирланган воқелик талқинига ҳиссий-эмоционал руҳ бағишлаб, тингловчида ҳикоя қилинаётган лавҳага қизиқиш уйғотади. Фольклордаги анънавий уч такрор ҳодисасининг келиб чиқиш тарихини аниқлашда халқимизнинг қадимги мифлари, афсоналари, маросим ва удумларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Уч такрор усули тайёр эпик формула сифатида фольклорда пайдо бўлиб қолган ёхуд айтувчи заковати туфайли ижро жараёнида туғилган эмас, бу анъананинг ҳам ўзига хос тарихи бор. Анъанавий уч такрорнинг ривожланиш жараёни уч босқичга бўлинади:

Мифологик ритуалларда шаклланиш даври. Қадимги мифлар талқинига кўра, олам вертикалига учга бўлинади: юкори, ўрта ва қуйи оламлар (Кўк, Ер юзи ва Ер ости). Шунга кўра, ҳаёт дарахти ҳам уч қисмдан иборат: бу мифологик дарахтнинг шохи-ю барглари кўкда, танаси ер юзида, илдизлари эса ер остида жойлашган, деб тасаввур қилинган.[2] Фольклор ва маросимларда анъанавийлашган уч рақами магик хусусият касб этганлигига сабаб, ҳаёт дарахти ва оламнинг уч қисмдан иборатлигидир. Мифларда маданий қаҳра-

---

[1] **Пропп В.Я**. Морфология сказки. – М., 1969. – С.68.

[2] ***Ҳаёт дарахтининг мифик талқини ҳақида қаранг***: **Топоров В.Н**. О структуре некоторих архаических текстов, соотносимых с концепцией "мирового дерева" // Труды по знаковым системам. 5. – Тарту, 1971. – С.22-25; **Ўша муаллиф**. Дерево мировое // Мифы народов мира. Т.І. – М., 1980. – С.400-410; **Жуковская Н.І.** Формы проявлении культа природы в пантеоне и ритуалах ламаизма // Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии. – М., 1970. – С.113.

монлар ҳаракати уч марта қайтарилган бўлиши керак. Хусусан, М.А.Членов ёзиб олган Молукк ороллари яшовчи вемалилар мифларидан бирида ҳикоя қилинишича, одамларни яратмокчи бўлган шамсий тангри Тувале ва унинг дўсти Мабита ер юзига тушадилар. Улар заминда учта уй қурадилар. Демак, уч олам сонига монанд ҳолда уй қуриш, яъни яратувчилик функцияси уч марта такрорланган.[1]

Фольклор асарларидаги анъанавий уч такрор формуласининг архаик шакли – мифик такрор дастлаб оламнинг тузилиши билан боғлиқ космогоник мифлар ва афсоналар асосида пайдо бўлган ритуалларда қўлланилган. Муайян хатти-ҳаракатлар ва рамзий моҳият касб этувчи вербал компонентларнинг уч марта такрорланиши қадимги одамлар томонидан ўтказилган расм-русумларнинг ажралмас қисми бўлган. Ритуалларда муқаддас ракларни бажарувчи коҳин уч олам руҳлари шарафига маълум ҳаракатларни уч марта такрорлаган. Фикримизча, дастлаб такрорнинг ҳаракат қисми шаклланган бўлиши керак, сўз қисми, яъни маросимларнинг вербал компонентларига хос такрор формулалари эса қайтарилаётган ҳаракатга мос равишда кейинроқ вужудга келган, деган фикрдамиз.

Ритуалларда ижрочининг ҳаракат ёки афсуни уч марта қайтарилиши муқаддас мезон сифатида маросим таркибида турғунлаша бошлайди. Айрим ҳаракатларни уч марта такрорлаш уч олам руҳлари яшайди, деб тасаввур қилинган мифологик маконларнинг рақам тимсолининг ифодаси сифатида тушунилган. Бошқача қилиб айтганда, маросимда коҳиннинг уч марта қайтарилган ҳаракати унинг уч олам бўйлаб қилган рамзий сафари маъносини англатган.

Қадимий мифларда акс этган магик такрор қадимги санъат асарларида ҳам ўз ифодасини топган. Шарқнинг ноёб архитектура дурдонаси ҳисобланмиш Ниневиядаги Ашшурбанипала саройи (милоддан аввалги VII аср) деворида шер ови тасвирланган рельеф мавжуд бўлган. "Ўлаётган шер" деб номланган бу лавҳада шикор тасвири акс эттирилган бўлиб, қадимги мусаввир шер танасига уч ўқ санчилганини тасвирлаган. Ўқлардан иккитаси шер гавдасининг пастроқ қисмига, учинчиси эса олдинги куракка теккан. Худди шундай сурат қадимги Миср ёдгорлиги – Тутанхамон эҳроми ичидаги деворий лавҳада ҳам учрайди. Унда икки шер сурати тасвирланган бўлиб, улардан ҳар бирига учтадан камон ўқи теккан: ўлик

[1] **Членов М.А.** Числовая символика и тайные союзы на Молуккских островах // Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. – М., 1979. - С.145.

шер танасига қадалган камон ўқларининг жойлашуви Ниневиядаги лавҳани эслатади, яъдор ҳайвоннинг оёғига битта, елкасига эса иккита ўқ санчилган.[1]

Уч ўқ билан ўлдирилган шер тасвирланган лавҳа қадимги Шаркда кенг тарқалганлиги бежиз эмас. Фикримизча, "ўлаётган шер" сурати ибтидоий даврлардаги ов олди маросимларининг рамзий ифодаси бўлса керак. Чунки қабила овчилари сафарга жўнаш олдидан ов бароридан келсин, деб ҳайвон териси атрофида рамзий рақсларни ижро этишган. Ўлжа мўл бўлсин, деган мақсадда ҳайвон терисига қарата ўқ отиш, найза ўқталиш ҳаракатлари кўрсатиб берилган: "ўлаётган шер" лавҳаси қадимги овчилар томонидан ўтказилган оводди маросимларида намойиш этилган рамзий ўйин тасвиридир. Шер танасига айнан уч дона ўқ отилганлиги масаласига келсак, азалдан бу рақамга ўзгача меҳр қўйган қадимги овчи уч марта ўқ отиш баракали ов нишонаси, деб ўйлаган. Бундан ташқари, маълум хатти-ҳаракат ёки айтимнинг уч марта такрорланиши тўлиқлик, мукаммаллик, яхлитлик белгиси сифатида ҳам тушунилган. 3 сонини муқаддас билиб, унинг "сеҳрли" қудратига ишонган қадимги овчилар маросимларда уч марта ўқ отиш ҳаракатини анъанавий тарзда ижро этаверишган.

Уч ўқ мотиви Марказий Осиё халқлари мифологиясида ҳам қайд қилинган. Хусусан, Жанубий Қозоғистондаги Қоратов тизмаларидаги қоятошлардан биридан топилган илк темир асрига оид петроглифларда уч кишининг камондан ўлжага ўқ отаётганлиги лавҳаси тасвирланган.[2] "Уч ўқ" мотиви қадимги туркий эпос намуналаридан бири "Ўғузнома"да ҳам учрайди. Унда Ўғузхоннинг ўғиллари олтин камон ва кумуш ўқларни топиб олишлари воқеалари шундай баён этилган: "Кун, Ой, Юлдуз кўп кийиклар, кўп қушлар овлаганларидан сўнг йўлда бир олтин ёйни топдилар ва уни олиб отасининг олдига бордилар. Ўғузхон севинди ва кулиб, ёйни учга бўлди ва: "Эй катта акалар, мана бу ёй сизларники бўлсин, ёй каби ўқларни кўкка отинглар", – деди. Кўк, Тоғ ва Денгиз ҳам кўп кийиклар, кўп қушларни отиб овдан келаётганларида йўлда учта кумуш ўқ топдилар ва уни отасига олиб келиб бердилар. Ўғузхон севинди ва кулиб, уч ўқни уч ўғлига бўлиб берди. Шундан

---

[1] **Шишкин В.** У стен великой Намазги. – М.: Наука, 1980. – С.119.

[2] ***Бу сурат қуйидаги манбада берилган:*** **Всеволодская-Голушкевич О.В.** Баксы ойыны. – Алматы: Рауан, 1996. – С.20.

кейин Ўғузхон ўз ўрдасининг ёнига қирқ кулоч ёғочни тиктирди. Унинг бошига бир олтин товуқни қўйди, ёғоч тагига эса бир оқ қўйни бойлатди. Ўрданинг чап томонига ҳам қирқ кулочлик ёғоч тикдириб, бошига бир кумуш товуқни ўрнаттирди, тагига бўлса қора қўйни бойлатиб қўйди. Ўнг тарафда бузуқлар ўтирди, чап томонда эса уч ўқлар ўтиришди. Қирқ кун-қирқ кеча тўй қилдилар. Шундан сўнг Ўғузхон ўғилларига қараб: "Ўғилларим! Мен кўп яшадим, кўп урушларни кўрдим, кўп ўқларни отдим, арғумоғимда елиб кўп саваш қилдим, душманларни йиғлатиб, дўстларимни кулдирдим. Кўк тангри олдидаги бурчимни ўтадим, энди юртимни сизларга бераман", – деди".[1] Ўғузхоннинг ўғиллари овга чиқадилар ҳамда Кун, Ой ва Юлдуз олтин ёйни, Кўк, Тоғ ва Денгиз эса уч дона кумуш ўқни топиб олишади. Шу-шу шикордан уч ўқ билан қайтган ўғуз сардорларининг аждодлари "уч ўқлар" номи билан атала бошланган.

"Ўғузнома"да уч ўқ ва камон билан боғлиқ мотив мавжудлиги бежиз бўлмай, аждодларимизнинг қадимги инончлари билан боғлиқдир. "Авесто"нинг "Яшт"ларида камон ўқи қуёш нури, ёруғлик ва самовий борлиқнинг яратилишига тимсол қилинган бўлса, "Ясна"да олов маъбуди Арта томонидан ёқилган илк гулхан ёлқини камондан отилган ўққа ўхшатилган.[2] Қадимги туркийларда камон ўқи давлат ва ҳокимият тимсоли деб қаралган.

Учта ўқ мотиви ўзбек фольклорида ҳам учрайди. Чунончи, "Оққуш" эртагида тасвирланишича, зумрад дарахт япроқларини ўмариб кетаётган ўғрини тутиш учун навбат билан пойлоқчилик қилишади. Ниҳоят, ярим кечада учиб келган сеҳрли қушга уч марта ўқ отадилар: катта ўғил қушнинг ўнг қанотига, ўртанчаси чап қанотига теккизсалар, кенжа қушнинг оёғини мўлжаллаб отади.[3] Камон ўқларининг оққуш танасига тегиш тартиби Тутанхамон эҳромидаги лавҳада тасвирланган яradор шер танасидаги ўқларнинг жойлашувига айнан мос келиши ҳайратланарлидир: икки ўқ гавданинг юқори қисмига (қуш қаноти ва шернинг олд кураги), учинчиси қуйи қисмига тегади. Зотан, узоқ ўтмишда яратилган учлик анъанаси санъат асарларида, халқ оғзаки ижодиётида бўлган бундай муштарак мотивлар туғилишига сабаб яradор шер ов маросими бажари-

---

[1] **Щербак А.М.** Огуз-наме. Мухаббат-наме. – М.-Л., 1959. – С.57-63.

[2] **Акишев А.К.** Искусство и мифология саков. – Алматы: Наука, 1984. – С.45.

[3] "Гулпари". – Б.190.

лаётган даврдаги ўлжа тимсолидир. Ўлжага учта ўқ теккизиш – овнинг маҳсулдор бўлиши белгисидир. Шер танасига айнан уч ўқ санчилганлиги жоннинг учталиги ва уч оламга тааллуқли эканлигини кўрсатади. Биринчи ва иккинчи ўқ узилганда шер танасининг қуйи қисми ҳаракатсиз бўлиб қолади, аммо у тирик, учинчи ўқ уни ўлдиради. Демак, уч оламга тааллуқли уч жонни ўлдириш учун уч марта ўқ узиш зарур, деб ўйлаган овчи бу ҳаракатни уч марта такрорлаган.

Муайян ҳаракатларнинг уч марта такрорланиши қадимги маросимларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири бўлган. Дастлаб муқаддас тушунча сифатида пайдо бўлган уч такрор халқ қарашларига сингиб кетиб, бора-бора анъанага айланиб қолган.

Маросим ва удумларда турғунлашиши. Халқимизнинг хилма-хил маросим ва удумларида, кундалик турмушда учрайдиган турли расм-русум ва эътиқодларида аъанавий уч такрорга қатъий амал қилинади.

Тўй маросимларимизда бундай учликлар ғоят сероб: келинкуёвни уч марта оловдан айлантириш, уч марта кўл ювиш, уч марта чайқаш, уч марта ҳол сўраш. Кундалик ҳаётда бундай такрорлар оддий анъанага айланиб колган: чойни уч марта қайтарамиз, айбдор уч марта огоҳлантирилади, совчиликка уч марта борилади ва ҳ.к. Табиат ҳодисалари, нарса ва предметлар билан боғлиқ айрим иримларнинг тузилиши ҳам уч марта такрорга асосланган: дарахт кўп йиллар мева бермаса эрта баҳор махсус ирим қилинади: кекса боғбон дарахтни чопмоқчи бўлиб, уч марта болта кўтаради. Кейин дарахт мевасн серҳосил бўлса кўз тегмасин, деб унинг шохларига уч хил мато бўлагини осиб қўядилар. Гўё шундай қилинса, мевасиз дарахт "кўрқиб", ҳосил беради, деб ишонадилар.[1]

Бундай анъанавий учлик формулаларида ижрочининг маълум ҳаракати қайтарилади, холос. Айрим иримларда эса муайян ҳаракатга мос афсун ҳам бирга такрорланади. Шомон маросимлари чоғида касал одамга исириқ тутатилганда исириқ солинган идишни бемор атрофидан уч марта айлантира туриб, махсус айтим ҳам ижро этилган.[2] Бу маросимлардаги афсун такрорланаётган ҳаракат-

---

[1] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи Шарофат Муродовадан (1932 йилда туғилган) 1981 йил май ойида ёзиб олинган.

[2] **Пантусов Н.** Таранчинские бахши. Нери уйнатмак (способы игры и лечении бахши). – Ташкент, 1907. – С.40.

нинг бирор қисмига эмас, балки бутун маросимга тегишли. Исириқ тутатиш ҳаракати уч марта қайтарилиши давомида афсун айтиб турилади. Аласлаш ва учуқлаш каби ўзбек шомон маросими фольклори жанрларида ҳам ҳаракатни уч марта такрорлаш анъанаси мавжуд. Алас қилишда чўп бошига латта ўраб пилик ёқилади-да, бемор боши устидан уч марта айлантирилади. Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жиғачи қишлоғида яшовчи Момогул порхондан 1981 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, мол сўйилган жойдан ўтганлиги учун жин-парилларга йўлиққан беморни даволаш мақсадида ўтказиладиган маросимда касални сув солинган тоғора олдига ўтказиб қўйилади. Сўнгра тол шохидан олинган бир чўпнинг бошига етти хил мато қийқимларини ўраб, пилик ясалади ва шу пиликни доғ қилинмаган пахта мойига ботириб, машъала ёқилади. Шундан кейин беморнинг бошига бирорта эски чопон ёпилади ва машъалани аввал уч марта ўнг томонга, сўнг уч марта чап томонга, кейин яна уч марта ўнг томонга айлантириб, махсус айтимни ижро этиш асносида аласлайди. Аласлаш ниҳоясига етгач, машъала тоғорадаги сувга ботирилади. Учуқлашда эса учуқ чиққан беморнинг юзига дока ёпиб қўйиб, элакка солинган кул уч марта пуфланади.[1] Ҳар икки маросимда ҳам шомоннинг ҳаракатлари афсун матнига монанд ҳолда уч марта қайтарилади.

Бола туғилиши ва уни бешикка солиш билан боғлиқ маросимларда "ҳаракат+сўз" такрори ҳам кенг тарқалганлигини кўрсатади: чилласи чиққан чақалоқни онасининг қўлига бериш маросимида кайвони болани қўлига олиб, она қаршисида туради ва "Бола керакми, кулча?" - деб сўрайди. Болани онасига узатаётиб, яна қайтиб олади. Она, албатта, "бола керак" дейиши лозим. Бу ҳолат уч марта қайтарилгач, чақалоқ онасига берилади.[2]

Уч такрорнинг "ҳаракат+сўз" шаклидаги анъанавий модели маросим ва удумларда муҳим аҳамият касб этади. Маросим фольклоридаги баъзи удумларга эътибор берилса, рамзий моҳият касб этувчи айтим, олқиш ёки афсун-аврашларнинг уч марта такрорланиши кўп учрашининг гувоҳи бўламиз. Этнограф К.Шониёзовнинг ёзи-

---

[1] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. Учуқлаш ҳақидаги материаллар Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жиғачи қишлоғида яшовчи Ҳанифа Алимова (1929 йилда туғилган) ва Момогул порхон Шамсиевалардан 1981 йил май ойида ёзиб олинган.

[2] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1981 йил май ойида Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жиғачи қишлоғида яшовчи Муаззам Жўрасвадан (1953 йилда туғилган) ёзиб олинган.

шича, қорлуқларнинг иссиқ-совуқ қилиш удумида анъанавий уч *такрорга амал қилинган*: афсунгар сўйилган қўйнинг думбасидан бир парча олиб унга уч марта афсун ўқигач, латтага ўраб таъсир ўтказиш мўлжалланган одам яшайдиган уйнинг остонаси тагига кўмиб кетишган.[1] Қадимги Эрон манбаларида кўрсатилишича, ёвуз итдан сақланиш учун айтиладиган афсунни уч марта такрорлаш лозим бўлган.[2]

Анъанавий уч такрорнинг дастлабки намуналари маросим фольклори намуналарида қўлланилган. Оламнинг трихотомик, яъни Кўк (осмон – юқори олам), Замин (ер – ўрта олам) ва Ер ости (қуйи олам)дан иборат уч қисмли тузилишга эгалиги тўғрисидаги қадимий космогоник қарашлар ҳамда энг кўҳна саноқ тизимининг учликка асосланганлиги моддий ва маънавий маданият намуналарида уч рақамининг магик сон *сифатида* анъанавийлашига асос бўлган. Бу рақам қадимги даврлардаги архаик маросимлардаёқ муайян хатти-ҳаракат ёки ҳолатнинг уч марта қайтарилиши (уч такрор), анъанавий мотивларнинг учликка асосланиши, қаҳрамонлар сонининг миқдорий ифодаси (уч ака-ука) сифатида муҳим бадиий-эстетик вазифа бажарган. Муайян хатти-ҳаракат ёки айтимни уч марта такрорлаш орқали расм-русумни амалга ошириш анъанаси халқимизнинг дўлни тўхтатиш ритуалларида ҳам кўзга ташланади. Хусусан, 76 яшар Тожинисо Аҳмедовадан ёзиб олинган этнофольклористик маълумотда дўл ёға бошласа:

Ўтиб кет, ўтиб кет,
Қорасойга кўчиб кет!

– деб уч марта такрорласа, дўл ҳам, ёмғир ҳам тўхтайди дейилган.[3] Бу ўринда анъанавий "уч такрор" магик характердаги айтимни уч марта қайтариш орқали табиатга сирли йўсинда таъсир кўрсатиб, ёғинни тўхтатишга эришиш воситаси вазифасида келаяпти.

Ўш шаҳрида истиқомат қилувчи 72 яшар Қумрихон Адҳамованинг айтишича, илгарилари дўл ёққан пайтда сой ичидан ёки шағал уюмидан учта оқ тошни олиб, уч кўча бирлашган жойга олиб бориб ташлаб, орқага қарамасдан қайтиб келганлар.[4]

---

[1] **Шаниязов К.** Узбеки-кардуки. – Ташкент: Фан, 1964. – С.132.

[2] **Дандамаев М.А., Лукшин В.Г.** Культура и экономика Древнего Ирана. – М., 1980. – С.272.

[3] ЗЎФА. Инв.№1828/17. Тўпловчи: Н.Шомаматов.

[4] ЗЎФА. Инв.№1828/17. Тўпловчи: Н.Шомаматов.

Бу метеорологик ритуалда учта тошни уч кўча бирлашган жойга ташланишида оламнинг космогоник тузилиши ҳақидаги қарашлар акс этган бўлиб, уч кўча – уч оламга олиб борадиган йўл тимсоли ҳисобланади. Тошларни ташлаган кишининг орқага қарамасдан қайтиб келиши жаҳон халқлари фольклорида кенг тарқалган "орқага қарамаслик" мотиви билан боғлиқ табу бўлиб, бу тақиқнинг бузилиши (яъни тошларни ташлаган кишининг орқага қайрилиб қараши) дўлни тўхтатишга қаратилган мақсаднинг амалга ошмаслигига сабаб бўлади, деб қаралган. Чунки "орқага қарамаслик" табусининг замирида қадимги одамлар руҳиятининг муҳим хусусиятларидан бири – субъект билан объектни фарқламаслиги хоссаси ётади. Қочиб бораётган туякуш хавфдан халос бўлиш мақсадида бошини кумга тиққани сингари, қадимги одамлар ҳам яшин урмаслиги ёки бошқа табиий ҳодисалар зарар етказмаслиги учун унга қарамаслик лозим, яъни ўша объектни кўрмаслик керак, деб ўйлаганлар. Шунга кўра, ҳаёт учун хавфли нарса-ҳодисани кўрмаслик – субъектнинг ҳам объект томонидан кўрилмаслигидир".[1] Зеро, жонли табиатнинг бир бўлаги ҳисобланган қадимги одам ўзига хавф соладиган муайян нарса-ҳодиса, жонзот ёки хаёлий-мифологик кучга кўзи тушмаса, улар ҳам одамни кўрмайди деб билиши билан боғлиқ анимистик тасаввурлар у ёки бу нарсага қараш билан алоқадор тақиқларни юзага келтирган. Юқоридаги ритуалда уч дона тошни уч кўча бирлашган жойга ташлаган кишининг орқага қарамаслиги дўлнинг тинишини таъминловчи магик амалларда бири вазифасини бажарган.

Маросим ва иримлардаги уч такрор усули ўзининг магик хусусиятини сақлаб қолган бўлиб, афсун ва олқишлар, шомон айтимлари, иноч-эътиқодлар билан боғлиқ айтим ҳамда аломатлар таркибига сингиб кетиб, анъанавий тарзда қўлланила бошлаган. Мазмуни ва ҳаётий-маиший вазифаларига кўра, муқаддас тушунча сифатида кўпгина урф-одат ва маросимларда турғунлашиб қолган уч такрор анъанаси тарихий-фольклорий жараён тараққиёти мобайнида халқ оғзаки бадиий ижодига ҳам ўтган.

Фольклор асарларида анъанавийлашуви. Тарихий асосларига кўра маросим фольклорида шаклланган уч такрор усули ўзи-

---

[1] **Назиров Р. Г.** Запрет оглядываться (К происхождению фольклорного мотива) // Фольклор народов РСФСР. Межэтнические фольклорные связи. Межвузовский научный сборник. – Уфа: Башкирский университет, 1987. – С.35.

нинг қадимий хусусиятини сақлагани ҳолда оғзаки наср жанрлари ҳамда халқ достонлари матнида фаол қўлланила бошлаган.

Уч марта айланиш эртак ва достонларимизда садоқат, аҳиллик, ота-боболар мададига ишонч ва руҳлар олами билан рамзий алоқага киришиш воситаси сифатида қўлланилади. "Ота васияти" эртагида самовий отлар марҳум ҳомий қабрини уч марта айланиб, зиёрат қилади.[1] "Қорасочхон" эртагида парининг канизаги тепалик ёнидаги бута атрофини уч марта айланиб кўздан ғойиб бўлади.[2] Эртакларда бундай анъанавий бадиий формулалар талайгина.

"Шамширбоз" эртагида сафарга чиққан ака-укалар учинчи кеча тунаганларида галма-галига пойлоқчилик қиладилар. Навбат кенжага келганда, у қабристонни айланиб юриб "шивир-шивир" гапларни эшитиб қолади. Шамширбоз айланиб масжиднинг томига чиқди, у ёк-бу ёққа қарасаки, у бир томондан ғивир-шивир гаплашган овозни эшитди, тезда томдан тушиб, мозорни икки марта айланиб чиқди, учинчи марта мозордан ўтаётганида бир гўр ичидан андак чироқ шуъласини кўриб қолади. Қаҳрамон шу ёруғ кўринган гўрга кириб, яна етти гўрдан сўнг катта ғор ичида бир кам қирқ ўғри ўтирганини кўради.[3]

Фикримизча, бу чилтонлар ҳақидаги мифологик тасаввур асосида пайдо бўлган мотив бўлиб, унда мозорни уч марта айланиш орқали ўзга дунё, яъни ер ости – ўликлар мулки вакиллари, кўринмас руҳлар билан ҳамсуҳбат бўлишга эришиш мумкин, деган қадимий халқ қарашлари сақланиб қолган. Шамширбоз икки марта айланганида ҳеч нарсани сезмайди, бу ҳаракат учинчи марта такрорланганида эса ўликлар мулкига олиб борадиган йўл эшиги – қабрда чироқ ёқилганлигига кўзи тушади. Қабрни уч марта айланиш – ўликлар мулкидаги афсонавий ҳомийлар билан мулоқотда бўлишга эришишнинг магик усулидир.

Бу мотивнинг қадимий намуналарида қаҳрамон қабрни уч марта айланиб, чилтонлар билан учрашиши лавҳаси тасвирланган бўлса керак. Кейинчалик мазкур сюжетдаги мифологик талқинлар ўзгаришга учраб, чилтонлар ўрнини қирқ ўғри образи эгаллаган. Шунингдек, "Ота васияти" эртагидаги самовий отлар ҳам қабр атрофини уч бор айланиб, марҳум ҳомий билан рамзий муносабатда

---

[1] Ўзбек халқ эртаклари. – Б.134-135.

[2] Ўзбек халқ эртаклари. Икки томлик. 2-том. – Тошкент, 1963. – Б.240.

[3] Кулса – гул, йиғласа – дур. Ўзбек халқ эртаклари / ЎХИ. – Тошкент, 1983. – Б.113.

бўладилар. Уч марта айланиш – ўзга оламга рамзий сафар қилиш ҳақидаги қарашлар маҳсули эканлиги "Қорасочхон" эртагида яққол сезилади. Канизакнинг гул атрофини уч марта айланиб, кўздан ғойиб бўлиши унинг ўзга оламга ўтганлигини англатади. Тепалик остидаги қаср аждодларимиз тасаввурида ер ости олами сифатида тушунилган.

Ўзбек халқ эртакларидаги анъанавий уч такрорлар бадиий формула сифатида эпик анъанада турғунлашиб қолган. Сюжетни ташкил этувчи айрим мотивларни уч марта такрорлаш анъанасининг тадрижий ривожи миф→маросим→фольклор босқичларидан иборат. Аслида, архаик миф қаҳрамонларининг Кўк→Замин→Ер ости оламларидан иборат самовий макон бўйлаб қилган сафарини ифодаловчи анъанавий учлик аввал қадимги маросимларда коҳинларнинг муайян рамзий хатти-ҳаракатлар ҳамда ритуал айтимларни уч марта такрорлашида муқаддаслик ва илоҳийликни кучайтириб ифодаловчи код сифатида қўлланилган. Бу анъана кейинчалик фольклор асарларида бадиий-эстетик восита вазифасини бажарувчи анъанавий формулага айланган.

Ўзбек халқ эртакларида муайян хатти-ҳаракатнинг уч марта такрорланиши ҳодисаси кўп учрайди: уч марта таъзим қилиш, ота қабрида уч кун пойлокчилик қилиш, отнинг уч марта кишнаши, уч марта жанг қилиш, уч марта салом бериш, уч марта совчиликка бориш ва ҳ.к. Тилсим билан боғлиқ бундай такрор формулаларида воқеалик тасвирининг фантастик бўёқдорлиги кучайтирилиши кузатилади. "Булбулигўё" эртагида шаҳзода отнинг чап қулоғини уч марта ҳимариб қўйгач, от сурилиб ғорнинг оғзида пайдо бўлади.[1] "Қорасочхон" эртагида кизнинг канизи тепалик олдидаги катта гулни уч марта айланиб, кўздан ғойиб бўлади.[2] "Олтин балиқ" эртагида балиқ-йигит дўсти билан хайрлашаётиб: "Мабодо керак бўлиб қолсам, кўк денгиз қиргоғига келиб, мени уч марта чақир. Хизматингга дарҳол ҳозир бўламан", – дейди.[3] "Туяйихон" эртагида қаҳрамон йилқи ёнига бориб, "маҳ-маҳ" деб уч марта чақирсаям, кичкина бир тойчоқ келаверади. Уч мартаям ўша келгач, бола уни от қилиб олади.[4] "Ота васияти" эртагида ғаройиб отларнинг

[1] "Ўзбек халқ эртаклари". – Б.107.
[2] Ўша манба. – Б.240.
[3] Ўша манба. – Б.261.
[4] "Гулпари". – Б.182.

қабр атрофини уч марта айланиши, "Кўк қўчқор" эртагида[1] Бахтиёрнинг жонивор-дўстини уч марта чақириши, "Хўжамурод" эртагида[2] қибла томондаги мозорнинг гумбазига қараб "Лагалак ота!" деб уч марта чақирганда ғойибдан "Лаббай" деган овоз келиши мотивида аждодларимизнинг зооморф кўринишдаги эзгу ҳомийлар билан мулоқот қилишнинг рамзий усуллари ҳақидаги мифологик қарашлари ўз ифодасини топган. Бинобарин, қадимги хеттларнинг мавсумий маросимларидан бирида йўқолиб қолган момақалдироқ маъбудини чақириш маросимида сўйилган қўй гўштининг бир парчасини самовий маъбуд кириб кетган деб тасаввур қилинадиган тешикка ташлаганлар ва уч марта чақирганлар.[3]

Хуллас, эртак бадиий қурилишидаги учликлар қадим замонларда яшаган аждодларимизнинг оламнинг уч қисмдан иборатлиги ҳақидаги космогоник мифлар билан боғлиқ архаик маросимлар муайян рамзий хатти-ҳаракатлар ва айтим-афсунларни уч марта такрорлаш анъанасининг тадрижий ривожи натижасида шаклланган.

---

[1] "Гулпари" – Б.81.

[2] Ойжамол. Ҳаётий эртаклар / ЎХИ. – Тошкент, 1969. – Б.169-170.

[3] **Ардзинба В.Г.** Ритуалы и мифы древней Анатолии. – М., 1982. – С.89.

"ТЎРТ" РАҚАМИНИНГ БАДИИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Халқ анъаналарида кўп қўлланиладиган "сеҳрли" рақамлардан бири тўртдир. Бу сон ўзбек фольклори ва удумларида анъанавий рамзий миқдор ифодаси сифатида қўлланилади. Тилимизда "тўрт" сони иштирок этган ибора ва тушунчалар жуда кўп. Масалан, "бошинг оққан томонга кетавер" деган маънода "*тўрт томонинг қибла*" ибораси қўлланилади. Бировни кутиб бесаранжом бўлган одамни "*кўзи тўрт бўлди*" деб таърифлайдилар. Бу иборада "тўрт томонга қарамоқ", "безовталанмоқ", "бесаранжом бўлмоқ" маънолари яширингани сир эмас. Шунингдек, жонли сўзлашувда "*тўрт ёнига қарамоқ*", "*тўрт мучанг соғ бўлсин*", "*тўрт кўз тугал кўришмоқ*" каби бирикмалар ҳам қўлланилади. Ҳатто сезгир итларга ҳам "Тўрткўз" деб ном қўйилади.

Аслида эса, 4 рақамида ҳеч қандай ғайритабиий сир бўлмай, у биз амалда қўллайдиган саноқ тизимидаги оддий рақамлардан бири. Халқ оғзаки ижодиётида, жонли сўзлашувда бу рақам билан боғлиқ ибора ва бирикмалар кўп бўлгани сабабли қадим замонларда яшаган боболаримиз 4 сонига алоҳида "меҳр қўйишган".

Тўрт рақамига алоҳида эътиқод қўйиш анъанаси халқимиз турмушига чуқур сингиб кетган. Адабиёт тарихида шоирлар тўрт девонни бирлаштириб "Чор девон" тузишгани маълум. Ҳатто ўрта асрлар табобатида ҳам тўрт рақами алоҳида мавқега эга бўлган. Қадимги ҳинд табиблари одам танаси ер, сув, ҳаво, олов каби тўрт унсурдан иборат деб билишган. Тўрт унсур назариясига асосланган Ибн Сино эса инсон танасида айланиб юрувчи тўрт суюқлик – қон, сафро, шиллиқ ва қора ўт мавжудлиги хусусидаги илмий кашфиётни яратиб, тиббиёт тараққиётини бутунлай янги ўзанга бурib, унинг келгуси истиқболини белгилаб берган. Ибн Сино одам танасидаги суюкликларнинг муносабатига кўра, инсон организмида бир-бирига ўзаро таъсир этувчи тўрт куч, яъни мижоз мавжудлигини ҳам аниқлаган. Шарқ табобатида машҳур бўлган иссиқлик, совуқлик, қуруқлик ва намлик мижозлари ҳақидаги қарашлар ана шу илмий қараш асосида юзага келган.

Оғирини енгил қилиб берган кишини яхшилиги эвазига кексалар "*тўрт мучанг соғ бўлсин*!" деб алқайдилар. Анъанавий тасаввурларга кўра "тўрт муча" одам танасининг аъзоларидир. "Тўрт мучанг соғ бўлсин" деганда киши танасининг энг зарурий қисм-

лари – қўл, оёқ, кўз ва қулоқ омон бўлишига истак билдирилади. Аслида, бу аъзолар ўрнига истаган бошқа аъзоларни ҳам қўллайвериш мумкин. Бу ўринда ҳам "тўрт муча" атамаси анъанавий тарзда қўлланаверади.

Қадимда йирик шаҳарлар қурилишида ҳам тўртлик анъанаси асос қилиб олинган. Хусусан, эски Тошкент тўрт даҳага бўлинган: Себзор, Кўкча, Бешёғоч, Шайхонтоҳур. Илгарилари Самарқанд, Марв, Шаҳрисабз, Конибодомда ҳам шаҳар маҳаллаларининг шундай бўлиниши мавжуд бўлганлиги қайд қилинган.[1] Бино ва иншоотларни бунёд этишда дунёнинг тўрт томони мавжудлигини ҳисобга олиш Ўрта Осиё меъморчилигининг ўзига хос анъанаси ҳисобланган. Бухородаги Чорминор ансамблидаги тўртта ёдгорлик тикланганлиги, уйларни тўрт бурчак шаклида қуриш, қадимги қалъа ва қўрғонларнинг квадрат шаклида бунёд этилиши фикримиз далилидир.

Тўрт рақами оламнинг макондаги жойлашувини "тўрт томон" тушунчасида ифодаласа, замондаги ҳолатини "тўрт фасл" иборасида мужассамлаштирган. Қутбнинг тўрт томони – шимол, жануб, шарқ ва ғарб оламнинг умумий қиёфасини белгилайди. Ривоятларга кўра, қадимги юнонлар ҳафтанинг тўртинчи кунини макон ва чегара тангриси Гермесга бағишлаганлар. Ўрта асрларда Европа давлатларида чегара белгиси вазифасини ўтовчи "герменлар" деб аталган тўрт бурчакли тошларда бошини эгиб турган одам тасвири туширилган экан.[2]

Шимолий Америкада яшовчи ҳинду қабилалари фольклорида тасвирланишича, тўрт ва тўртга бўлинувчи рақамларнинг анъанавийлашувига дунё томонлари ҳақидаги тасаввурлар сабаб бўлган. Навах қабиласининг эътиқодига кўра, тўрт томон тўрт хил ранг тимсолига эгалиги билан ажралиб турувчи тўртта худога тааллуқли бўлиб, улар тўрт хил шамол сифатида оламни кезиб юришаркан. Маҳаллий ҳиндуларнинг қўшиқларида тўрт чақмоқ, тўрт маъбуда, тўрт тангри – айиқлар образи тез-тез тилга олинишининг боиси шунда, деб ҳисоблайди тадқиқотчилар.[3]

Зунъи қабиласининг дафн маросимида тўрт томон анъанасига амал қилиниши сайёҳлар эътиборини жалб этган эди. Ўтган асрда

---

[1] **Рўзиева М.** Тошкентнинг ўтмиш қиёфаси. – Тошкент, 1984. – Б.11.

[2] **Шеппинг О.Д.** Символика чисел. – С.5.

[3] ***Бу ҳақда қаранг:*** **Леви-Брюль Л.** Первобытное мышление. – М., 1930. – С.138.

зунъилар ерида меҳмон бўлган таникли овчи ва сайёҳ Стивенсон ўз йўлномасида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: "Тўртта ўқ кўтарган тўрт ўспирин дафн этилаётган жангчилар жасади атрофини дунё томонлари сонига монанд ҳолда тўрт марта айланишади".[1]

Зунъи қабиласи ҳиндулари сиғинадиган тўртта момақалдироқ тангрилари ҳақидаги афсона сайёҳни ажаблантиради. Чунки тўрт тарафда истиқомат қилувчи момақалдироқ тангрилари бир-биридан рангига кўра фарқланар экан: бири қора, иккинчиси сариқ, учинчиси пушти,тўртинчиси эса кўк рангдадир. Улар дунёнинг олис бурчидаги тоғда макон қилишган. Тангрилар дарвозаси олдидаги кўрикчилар заминнинг тўрт тарафига кўз-қулоқ бўлиб туришаркан. Ҳикоя қилишларича, шарқда – капалак, ғарбда – айиқ, шимолда – бугу, жанубда – бургут дунёга разм солиб турармиш.[2]

Қизиғи шундаки, дунёнинг тўрт тарафини муайян жониворлар билан қиёслаш Шарқ фольклорининг энг қадимий сюжетларидан биридир. Тоғли Олтойдан ёзиб олинган уйрот эртагида ҳикоя қилинишича, чексиз уммон ичида сузиб юрган ер парчасини тўрт балиқ кўриқлаб турармиш.[3] Республикамиз жанубида жойлашган Сополлитепа харобаларини текшириш жараёнида археологлар каттагина бронза муҳр топишган. А.Асқаров ромб шаклидаги бу муҳрнинг бир томонида тўртта илон, иккинчи томонида тўртта ҳайвон: тоғ такаси, қобон, шер ва тўқай эчкиси тасвирланганлигини аниқлади. Фикримизча, бронза муҳрда тўрт хил жонивор тасвири мавжудлиги аждодларимизнинг дунё томонлари ҳақидаги космогоник қарашларига боғланади.

Этнограф Л.Леви-Брюль томонидан тўпланган маълумотларга кўра, қадимги одамлар ёғин-сочин миқдори, совуқ ёки иссиқ, шамол йўналиши, об-ҳавонинг ўзгариши дунё томонлари билан йил фасллари муносабатига алоқадор, деб ўйлашган. Оламнинг муайян томони ўз ранги, фасли, ўзига хос ҳайвонот дунёсига эга. Улар қуйидагилар: шарқ – баҳор – кўк – аждар; жануб – ёз – қизил – қуш; ғарб – куз – оқ – йўлбарс; шимол – қиш – қора – тошбақа.[4]

Дунё томонларини табиатнинг бошқа ҳодисалари ва турли жониворлар билан киёслаш билан боғлик ушбу мифологик талқинда

---

[1] Ўша манба.

[2] Ўша манба.

[3] **Дьяконова В.П.** Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л., 1976. – С.150.

[4] **Леви-Брюль Л.** Первобытное мышление. – С.139.

қадимда яшаган кишиларнинг эътиқодий қарашлари изларини яққол сақланиб қолган. Қадимги одам совуқ шамол, қор, бўрон шимол томондан келади, бинобарин, қиш ва унга мос қора ранг ўша томонга тааллуқли, деб ўйлаган. Ям-яшил кўкламнинг шарққа қиёсланиши, жануб ва олов ранги - қизил ёз фасли рамзи эканлигининг муайян ҳаётий асослари бор. Турмушда турли табиий ҳодисаларнинг ўзига хос хислатларини тинимсиз ўрганган қадимги одамлар дунё томонларининг мифологик талқинини ана шундай мураккаб чизгилар билан тасвирлаган.

Зунъи қабиласи маросимларида тўрт ўқ дунё томонларининг тимсоли сифатида тушунилгани каби, қадимги туркийлар тасаввурида ҳам тўрт ўқ шу маънони англатган. 1970 йилда Тоғли Олтойдаги Иссиқ кўрғонида олиб борилган археологик-қидирув ишлари чоғида қадимги туркийлар шаҳзодасининг қабри очиб ўрганилган. Дафина очилганда бундан 2500 йил илгари кўмилган 16-19 ёшлардаги аслзода йигитнинг тилла кийимлари топилган. Археологлар "тилла жангчи" деб номлашган бу топилманинг бош кийими, яъни попоғидаги белги ва безаклар қадимги аждодларимизнинг мифологик тасаввурларини ўрганишда муҳим илмий қимматга эга. Попоқда тўртта камон ўқи тасвирланган. Таниқли озарбайжон фольклоршуноси М.Сейидов "тилла жангчи"нинг бош кийимидаги қадимий тимсолларнинг мифологик моҳияти ҳақидаги бир мақоласида "бизнингча, бу ерда ўқнинг тўртта эканлиги тасодифий эмасдир. Тўрт ўқ давлат, ҳокимият рамзидир: дунёнинг тўрт томонида унинг вассаллари борлигини билдиради. Ҳатто ўғли дунёнинг тўрт бурчига ҳоким бўлишини орзу этган Маадай Қара ҳам унинг бешигини тўрт ёғочдан ясайди. Демак, тўрт ўқ – дунё томонлари тимсолидир",[1] – деб ёзади.

Халқ оғзаки ижодида "тўрт томон" ҳамма томон, барча мавжудлик маъноларини англатади. Миср иероглифларида баъзан "кўп" деган тушунча тўртта чизиқ билан белгиланган бўлса, қадимги Шарқда "тўрт денгиз" деган ибора "барча денгизлар" маъносини билдирган. Фольклор асарларида учрайдиган "тўрт шамол" иборасининг маъноси "дунёнинг тўрт томонидан эсувчи шамол"га нисбатан ишлатилади.

Ўзбек халқ эртакларида кенг қўлланувчи 4 рақами дунё томонлари, қахрамонларнинг сафари тасвири ва учликнинг тадрижий

---

[1] **Сеjидов М.** Гизыл доjушчунун соj-етник талеjи һаггында // Улдуз. – Баки, 1981. – №8. – Б.43.

ривожи натижасида юзага келган бадиий воситани ифодаловчи миқдорий белги вазифаларида келади. Тўрт сонининг анъанавий-лашиш сирини олимлар турлича изохлаб келишган. Хусусан, С.П.Обнорский ибтидоий саноқ тизимида "тўртлик" усули мавжуд бўлган деб ҳисоблайди.[1] Маълум бўлишича, чиндан ҳам қадимги даврларда дастлабки тўртта рақамдан иборат саноқ усули қўлланилган экан. Бу усулга кўра, тўрт энг катта рақам, яъни саноқнинг чеки ҳисобланган. Ҳисобланаётган нарса ва ҳодисалар сони тўрттадан ошиб кетса, қадимги одам "кўп" ёки "сон-саноқсиз" деган.[2]

Шуниси қизиқки, тўртликка асосланган саноқ ҳисобининг ўзига хос бадиий курилишига айланган шакли ўзбек болалар фольклорида ҳам учрайди. 1982 йилда Бухоро вилоятининг Қоракўл туманида фольклор экспедициясида бўлганимизда жиғачилик Носир Худойқуловдан "*Бир, икки, уч, тўрт, яширинсанг тезроқ йўрт*" санамасини ёзиб олдик. Санаманинг бош қисми бирдан тўртгача бўлган рақамлар қаторидан иборат бўлса, иккинчи қисми бекинишга буйрук вазифасини бажаришга ундовчи "йўрт" феълидан ташкил топган ("йўрт" – югур, чоп деган маънони англатади). Саноқ кимга келиб тугаса, яъни "йўрт" сўзи кимнинг чекига тушган бўлса, ўша бола кўзини юмиб туради. Ўртоқлари яшириниб олишгач, уларни излаб топиши керак бўлади. Болалар фольклорида саноқнинг тўртликка асосланган тартиби сақланганлиги бежиз эмас. Бу бадиий формула фольклорнинг бошқа жанрларида ҳам учрайди. Туянинг оёғи, ўркачи, кўзи ва думи ҳақидаги қуйидаги топишмоқ ҳам тўрттагача санаш асосида яратилган:

Бир лоп-лоп,
Икки лоп лоп,
Уч лоп-лоп,
Тўрт лоп-лоп,
Эгри соплоп,
Бир дингил,
Бир шингил.

Дарҳақиқат, ўтмишда тўртта рақам воситасида санаш усули ҳам қўлланилган. Кейинчалик бу усул асосида 4 рақами билан боғлиқ анъанавий халқ қарашлари яратилган.

---

[1] **Обнорский С.П.** Заметки по русским числительным // Академия наук – академику Н.Я.Марру. М.-Л., 1935. - С.329.

[2] **Бородин А.И.** Число и мистика. – Донецк, 1975. – С.112.

Юқоридаги санама матнида қўлланилган рақам тимсоллари эса тўрт сони маконий бутунликни, яхлитликни, тугалликни англатишини кўрсатади. Шунинг учун ҳам рақамларнинг сеҳрли-магик хусусиятларини тадқиқ этган Д.О.Шеппингнинг фикрича, 4 сони мавжуд олам рақами, бутун олам ибтидосининг якунини ифодалайдиган миқдордир".[1] А.И.Бородин эса қадимги анъаналарда қўлланилган миқдорий белгилар ва рақамларнинг хусусиятларини атрофлича ўрганиб, қуйидагича хулоса чиқарган: "Шундай қилиб, уч рақами сингари аста-секин тўрт сони ажралиб чиқа бошлайди ва дастлаб, умуман кўпликни англатишга хизмат килади. Хусусан, Миср петроглифларида сон жиҳатдан кўп предметлар уч ёки тўрт-та чизиқ билан белгиланган".[2] Қозоқ олимлари Ж.Бойзоков билан С.Қўноқбосвлар фикрича, гўёки тўртнинг энг катта ва айни пайтда, энг кичик қўшма сон бўлганлиги бу рақамнинг магик характерини белгилайди.[3] В.В.Иванов, В.Н.Топоров, А.Я.Сиркин, Н.Л.Жуковская, А.Т.Хроленко каби тадқиқотчилар сакраментал 4 рақамига алоқадор анъаналарнинг келиб чиқишини самовий борлиқнинг горизонтал тузилиши билан алоқадор қадимги тасаввурларга боғлайдилар. Уларнинг фикрича, дунёнинг тўрт томонга эга эканлиги мифологик ва эътиқодий қарашлар моддий ва номоддий маданият ёдгорликларида ўз ифодасини топган тўртлик – тетраданинг шаклланишига асос бўлган.[4]

Сибирь археологиясининг кейинги йилларда эришган муҳим ютуқлари туфайли Б.А.Фролов палеолит даври одамлари "ижоди"-га мансуб ашёвий топилмалардаги рақам рамзларини синчиклаб кузатиб, тўрт рақамини оламнинг горизонтал модели ифодаси сифатида тушуниш тош асри одамлари астромифологик тасаввурларининг узвий давоми эканлигини исботлаб берди. Хусусан, Мустье маданиятига мансуб овчилар дунё томонларини яхши билишган, шунинг учун турмушда, ов жараёнида, дафн маросимларида олам-

---

[1] **Шеппинг Д.О.** Символика чисел. – Воронеж, 1893. – С.4.

[2] **Бородин А.И.** Кўрсатилган асар. – Б.26.

[3] **Байзаков Ж., Қонақбоев С.** Жумбақ – сырли 4 саны // Илым ве Әңбек. – Алмата, 1979. – №1. – Б.25.

[4] **Иванов В.В., Топоров В.Н.** Славянские язиковые моделирующие семиотические системы. – М.-Л., 1969. – С.109; **Сыркин А.Я., Топоров В.Н.** О триаде и тетраде // Ш-летняя школа по вторичным моделирующим системам. Тезисы. – Тарту, 1968. – С.113-114; **Жуковская Н.Л.** Семантика чисел в калмыцком эпосе "Джангар" // "Джангар" и проблемы эпического творчества тюрко-монгольских народов. – М., 1980. – С.209; **Хроленко А.Т.** Числительные в современной частушке // Научные труды Курского Государственного педагогического института. Т.102. – Курск, 1972. – С.7.

нинг горизонтал тузилиши ҳақидаги мифологик эътиқодларга амал қилишган. Қадимги ёдгорликлардаги "тўртлик ритми"нинг асоси оламнинг горизонтал тузилишида, деб ҳисоблайди Б.А.Фролов.[1]

Эртакларимизда 4 рақами иштирок этган анъанавий мотивларнинг аксарияти эпик макон тасвири билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. Тўрт сони "томон, тараф, кўча, бурчак, тахт" каби сўзлар билан бирга қўлланилишининг боиси ҳам ана шунда. Эртаклардаги "Эрта билан қарасалар, саройнинг тўрт томонини тўрт аждаҳо тўсиб ётибди",[2] "Қариз қизлар боғни томоша қилгани тўрт томонга тарқалиб кетган эди",[3] "Подшо эртасига Эрмана мерганни қидириб тўрт томонга одам юборибди"[4] каби лавҳаларда қўлланилган тўрт рақами дунё томонлари маъносини билдиради.

"Шаҳзода ва унинг синглиси" эртагида тўрт кўча бирлашган жойдаги чинор тасвири олимнинг горизонтал тузилиши ва ҳаёт дарахтининг бадиий ифодасидир. Шаҳзода "фалон ердаги тўрт кўчанинг бурчагида жойлашган катта чинор тагига борма", – деб синглисига тайинлайди. Синглиси эса табуни бузиб, тақиқланган жойга борса, чинор остидаги қудуқда бир дев ётган эмиш. У девни қутқаради, дев эса қизнинг бошига кўп ташвиш солади. Фикримизча, тўрт кўча оламнинг горизонтал-семантик тузилиши рамзи, чинор – ҳаёт дарахти, қудуқ – ер ости оламига йўл, дев – ер ости оламининг вакилидир, демак тўрт кўча – дунё томонлари тимсолидир.

Ўзбек халқ эртакларида тасвирланган эпик макон тўрт бурчакли ёки тўрт томонли тузилишга эгалиги билан характерланади. Бу, аввало, маликалар тахти, отхона ва бошқа уйлар тасвирида яққол кўринади. "Булбулигўё" эртагида кенжа тешикдан бошини чиқариб қараса, отхонанинг тўрт бурчагида тўртта олтин қозиқ. Тўртта олтин қозиққа боғлоғлиқ от турибди.[5] Парилар мамлакатининг тузилиши ҳам тўртликка асосланган: "Шаҳзода қараса, бир ажойиб бўстон, булбуллар сайраган, анжир, шафтолилар пишиб, тагига тўкилган. Бўстоннинг тўрт бурчагида тўрт олтин тахт, зар кўрпачалар солиғлиқ. Тўрт тарафда қатор ҳужралар".[6]

---

[1] **Фролов Б.А.** Числа в графике палеолита. – Новосибирск, 1974. - С.143.
[2] Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент, 1981. – Б.174.
[3] "Гулпари". – Б.91.
[4] "Гулпари". – Б.174.
[5] "Ўзбек халқ эртаклари". – Б.47.
[6] Ўша жойда. – Б.50.

Хуллас, ўзбек халқ эртакларидаги тўртлик анъанаси қадимги саноқ усулларининг тараққиёти ҳамда оламнинг горизонтал тузилиши ҳақидаги мифологик тасаввурларга боғланади. "Тўрт" рақами иштирок этган барча эпик мотивлар дунё томонларининг бадиий талқини вазифасини бажаради. Эртакларимизда бу рақам қаҳрамон саргузаштлари бўлиб ўтадиган эпик макон талқинининг мукаммаллиги ва тугаллигини англатади.

"БЕШ" РАҚАМИ ВА БАРМОҚЛАР ВОСИТАСИДА САНАШ УСУЛИ

Ўзбек тилида "*беш кунлик дунё*", "*беш кунлик даврон*", "*ажалидан беш кун бурун ўлмоқ*", "*беш кунлиги борми, йўқми*", "*ойнинг беши қоронғи, беши ёруғ*", "*беш қўл баробар эмас*" каби ибора ва айтимлар учрайди. "Жуда яхши билмоқ" маъносида "*беш қўлдай*", "*беш бармоқдай*" жумласи қўлланилади. Дўстлар ҳол-аҳвол сўрашганда "ишлар қалай" деган саволга "беш" деб жавоб берилади. Бундай фразеологик бирликлар таркибидаги 5 рақамининг маъновий хусусиятлари саноқ усулларининг келиб чиқиши билан алоқадор қадимги тасаввурларга бориб тақалади.

Олимлар дунё халқларининг урф-одат ва қадриятларида беш рақамига алоҳида эътибор берилишининг сабабини аждодларимизнинг қадимги саноқ тизимида бармоқлар билан санаш босқичига ўтиш анъанасига боғлайдилар.[1]

Қадимги одамнинг бармоқлар воситасида санашни ўрганиши турмушда бешлик билан боғлиқ анъаналарга катта аҳамият берилишига сабаб бўлган. Этнограф олим ва сайёҳ Н.И.Миклухо-Маклай Янги Гвинеяда яшовчи папуас қабиласининг урф-одатлари ва яшаш тарзини ўрганаётиб, ғоят қизиқарли ҳолатга дуч келган. У кунлардан бир кун сафардан қайтган маҳаллий овчидан шикорда қўлга киритган ўлжасининг миқдори қанчалигини сўраганида папуас ўнг қўли ёрдамида чап қўлининг бармоқларини чинчалоғидан бошлаб биттама-битта букиб, санай бошлаган. Чап қўл бармоқларининг бари саналиб, ҳисоб бештага етгач, папуас "ибон-бе", яъни "қўл" деган. Кейин чап қўли кўмагида ўнг қўлининг бармоқларини санаб чиқиб, "ибон-али", яъни "икки қўл" деган. Бироқ бу миқдор ҳали папуас ўлжасининг тўла сонини ифодалашга камлик қиларди. Шунда овчи ерга ўтириб олиб, оёқларидан бирининг бармокларини ҳафсала билан санашга тушган. Анча машаққатлардан сўнг, папуас "ибон-али, самба-бе", яъни "икки қўл ва бир оёқ" (яъни ўн беш

---

[1] **Лерфлерь Е.** Цифры и цифровые системы культурных народов в древности и в новое время. – Одесса, 1913. – С.9; **Фролов Б.А.** Счет в жизни человека позднего палеолита // Бюллетень Московского общество испытателей природы. Новая серия. Отдел биологический. Т.71. Вып.5. – М., 1966. – С.158; **Ўша муаллиф.** Числа в графике палеолита. – Новосибирск, 1974. – С.115-116; ***Огибенин Б.Л.*** Дополнительные данные к индоевропейскому "ренке" (пять) в связи с символикой руки // III летняя школа по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1968. – С.190; **Бородин А.И.** Число и мистика. – Донецк, 1975. – С.31.

дона) ўлжа билан қайтганлигини мамнуният билан қайд қилган.[1] Ҳозир ҳатто бошланғич синф ўқувчисиям бирпасда айтиб бера оладиган бу оддийгина миқдор –15 рақамини санаш учун папуас овчиси бирмунча "тер тўкишига" тўғри келган. Чунки бармоқлар ёрдамида санаш босқичига ўтиш тараққиётнинг қуйи босқичларидаги қабилаларда бўлгани сингари, папуаслар ҳаётида ҳам муҳим ўзгариш ҳисобланган.

Замонавий саноқ тизимидаги беш рақамининг пайдо бўлиши ва номланиши бевосита бармоқлар воситасида ҳисоблаш анъанасига алоқадордир.

Дунёнинг турли ҳудудларида яшовчи кўпгина элатлар 5 рақамини "қўл" маъносини англатувчи сўз билан ифодалашга ўрганиб қолишган. Хусусан, малайзияликлар "қўл" ва "беш" тушунчаларини "лима" сўзи билан ифодалашса, Марказий Америкада яшовчи самука ва муисика қабилаларида "беш" рақамини айтишга эҳтиёж сезилса, "қўл тугади" деб қўя қолишади. Марказий Бразилия ўрмонларида истиқомат қилувчи маҳаллий ҳинду қабилалари ҳузурида бўлган журналист О.Игнатьева ҳиндлар тилида "қўл" маъносини англатувчи "уирук" сўзи "беш" рақамининг атамаси эканлигини таъкидлаган эди.[2]

Деярли барча тилларда "беш" (рақам) ва "қўл" (ёки қўлнинг бирор қисми) атамалари учун битта сўз ёки этимологик жихатдан яқин сўзлар қўлланилади.[3] Халқимизнинг қадимий удумига кўра, икки киши ўзаро бир битимга келишиб олишса, шу натижани исботлаш учун бир-бирларининг қўлларини сиқадилар: бу одат "қўллашиш" ёки "беш ташлашиш", "бешлашиш" дейилади. Маълум шарт ёки ваъдани қатъийлаштирмоқчи бўлган одамлар шеригига "бешни ташланг", дейди. Бу ибораларда "беш" сўзи рақам эмас, "қўл панжаси" маъносини англатади.

Форс-тожик тилида "панж" – "беш" демакдир. "Панжа" сўзи эса "қўл бармоқлари" маъносини англатади. Шеваларимизда "панжа" (қўл бармоқлари), "шерпанжа" (шернинг панжасига ўхшаш), "Панжи" (одам исми), "панжи" (беш яшар қўй номи), "панжакаш" (сувоқчилик атамаларидан бири, деворни андава қилишдан аввал сомонсиз лой билан бир текис қилиб суваб чиқиш) каби сўзлар кўп

---

[1] **Бородин А.И.** Кўрсатилган асар. – Б.83.

[2] Ўша жойда. – Б.31-34.

[3] **Богораз В.** Краткий отчет об исследовании чукоч Колимского края. – Иркустк, 1889. – С.20.

учрайди. Бу каби луғавий бирликлар "беш" (рақам) ва "беш" (киши танасининг бармоқлардан иборат анатомик аъзоси) сўзларининг этимологик асоси бирлигини кўрсатади.

Шарқ халқлари фольклори ва эътиқодий қарашларида беш рақами рамзий-ритуал моҳият касб этади.[1] Марказий Осиёда яшовчи мўғил ва бурят халқлари достонларида беш рақами ҳақидаги қадимий қарашлар сақланиб қолган. Мўғул мифларида ҳикоя қилинишича, ерда одам боласи яшамаган қадимги замонларда сув ичидан улкан тошбақа сузиб чиққан экан. Тангрилар бу жониворни ўлдириб, қорнини ёрсалар, унинг вужудидан беш хил ранг, дунёнинг беш томони (шимол, жануб, ғарб, шарқ ва марказ), дастлабки беш хил ўсимлик пайдо бўлибди. Шунинг учун ҳам қадимги мўғуллар дунёнинг беш томони мавжуд, деб ўйлаганлар. Улар қуйидагилардир: шимол, жануб, ғарб, шарқ ва марказ. Уларнинг мавсумий ва оилавий-маиший маросимларида беш хил ранг тимсоллари, яъни оқ, қизил, яшил (ёки кўк), сариқ ва қора рангларга алоҳида аҳамият берилади.[2] Қадимий будда ёдгорликларида ҳам ўзига хос бешлик анъанаси мавжуд бўлган.[3]

Халқ оғзаки ижоди ва тасвирий санъат асарларида жангчиларнинг ўз садоғида беш дона камон ўқи кўтариб юриши лавҳаси ҳам кўп учрайди. Манбаларда кўрсатилишича, қадимги скиф жангчилари бештадан камон ўқи билан қуролланганлар. Қалмиқ халқининг буюк эпоси "Жангар"да тасвирланишича, лочинкўз мерганлардан бири Хавтон бешта камон ўкини осиб олган. Қадимги ҳинд эпоси "Махабхарата" қаҳрамонлари "беш пандав"ларнинг ҳар бирида бештадан камон ўқи бўлганлиги маълум. Қадимги даврларда жангда ўлдирилган душманнинг ўнг қўлидан беш бармоғидаги куч-қудрат ғолибга ўтади, деб ишонишган.[4] Шу боис, жангчилар садоғида ҳамиша бештадан камон ўқи олиб юришган. Демак, қадимги Шарқ фольклорида беш ўқ – ботирлик, мардлик ва ғолиблик тимсоли сифатида тасвирланган.

Маълум бўлишича, қадим замонларда беш қиррали предметлар муқаддас ҳисобланган экан. Хусусан, манбаларда қайд этилишича,

---

[1] ***Қаранг***: **Мяль Л.Э.** Число "5" в буддизме // Сборник статей по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1973. – С.17-31.

[2] **Сэндэжжавин Д.** Образы монгольской мифологии и литературная традиция. АКД. – М., 1972. - С.12.

[3] **Мяль Л.** Кўрсатилган мақола. – Б. 93.

[4] **Корсункиев П.К.** Сюжет о метком стрелке // "Джангар" и проблемы эпического творчества тюркомонгольских народов. – М., 1980. – С.281.

Шимолий-ғарбий Мўғулистонда яшовчи ўйротларда XIX асрнинг 80-йилларида ғалати бир удум кенг ёйилган: байрам ёки оммавий тантаналар чоғида давра тўрида гулхан ёқиш учун беш қиррали чўқморли таёқдан фойдаланишган. Қалмиқ аёллари хонадон соҳиби сафарга кетса ёки уйдан узоқлашса, кечаси соҳибининг тўшаги орасига учида беш қиррали белгиси бўлган узун таёқ тиқиб қўйишган. Гўёки беш қиррали предметларда эгасининг куч-қудрати, қуввати бор деб ўйлашган.[1] Зеро, қадимдан туркий ва мўғул-бурят халқлари беш рақамини омад, бахт рамзи деб билишган. Шу боис, маросимларда бу "хосиятли" рақам билан боғлиқ тимсолий тушунчаларни анъанавий тарзда қўллайверишган.

Ҳиндистоннинг айрим қишлоқларида беш рақамини бахтсизлик, кўнгилсизлик тимсоли, деб ўйловчилар ҳам йўқ эмас. Чунончи, 1917 йилда Жессор штатида вабо тарқалиб, катта кулфат келтирган эди. Тасодифни қарангки, ўша йили касаллик бошланган август ойида бешта шанба бўлган экан. Қадимги ҳинд мифологиясида беш рақами важоҳатли тангри Шиванинг тимсоли сифатида тасаввур қилинганлиги боис, бу рақам ҳақидаги архаик қарашлар "бешинчи шанба" тўғрисидаги хурофий инончлар билан қўшилиб кетиб, халқ наздида 5 сонини бутунлай бадном қилган. Лекин шунга қарамай, кўпгина ҳинд деҳқонлари беш рақамини эзгулик, яхшилик рамзи сифатида қадрлаб, турмушда алоҳида аҳамият беравершган. Илк баҳор дала ишлари бошланганда қишлоқ кексалари омоч билан беш йўл ҳайдаб беришгандан сўнг анъанавий баҳорий сайл бошланган. Сўнгра экин-тикин ишлари қизитиб юборилган.[2]

Беш ўзбек фольклорининг анъанавий "сеҳрли"-магик рақамларидан биридир. Эртак ва достонларда беш рақами кўпинча вақт билан боғлик "*ажалидан беш кун бурун ўлмоқ*", "*беш кеча-кундуз жанг қилмоқ*", "*беш кунга рухсат сўрамоқ*", "*беш кун даврон сурмоқ*" каби иборалар таркибида кенг қўлланади. Эпик асарлардаги "беш кунлик дунё" бирикмаси "ўткинчи, қисқа вақт" маъноларини англатади. "Эрали ва Шерали" достонида шундай мисралар бор:

Кулбангизда беш кун ўйнаб-кулайин,
Беш кун дунё ўтарини билайин.[3]

---

[1] Ўша асар. – Б.281.
[2] **Леви-Брюль Л.** Первобытное мишление. – М.-Л.,1930. – С.11-12.
[3] Эрали ва Шерали. ЎҲИ. – Тошкент, 1972. – Б.104.

Мазкур парчада қўлланилган "беш" эпик вақт тушунчасини ифодаламоқда.

"Беш кунлик дунё" ибораси қадимги саноқ тизими анъаналари таъсирида шаклланган кун ҳисоби билан боғлиқ. Туркий қабилалар осмонда беш сайёрани алоҳида номлар билан атаб, мўътабар билишликларини XIII аср ёдномаси "Солнома" талқинларидан ҳам билиш мумкин. Муаллифи номаълум бу қўлёзмада ҳар бир сайёра ҳафтанинг муайян кунига тааллуқли деб талқин қилинади. Агар қуёш ва ойни ҳисобга олмаганда, ҳафтанинг якшанба ва душанбадан ташқари қолган беш куни беш сайёрага тааллуқли бўлиб қолади: сешанба – Мирриҳ (Марс)га, чоршанба – Уторуд (Сатурн)га, пайшанба – Муштарий (Меркурий)га, жума – Зуҳра (Венера)га, шанба – Зуҳал (Юпитер)га тааллуқлидир.[1] Демак, ҳар бир сайёранинг ўз куни бўлади деган эътиқодга кўра, беш кунлик вақт ҳисоби шаклланган. Худди шундай ҳафта ҳисоби қадимги Бобилда ҳам қўлланилган. Чунки бобилликлар ҳам юқоридаги сайёраларни Рим худоларининг номи билан атаб сиғинардилар. Кейинчалик бу таркибга қуёш ва ойни ҳам қўшиб, сайёралар сони сттитага стказилгандан сўнг, биз ҳозир қўллайдиган ҳафта ҳисоби яратилган. Эртак ва достонларимиздаги "беш кунлик дунё", "ажалидан беш кун бурун ўлмоқ" каби ибораларнинг асоси беш кунлик вақт ҳисоби анъанасига бориб тақалади.

Беш кунлик вақт ҳисоби Шарқнинг кўпгина халқларига қадимдан маълум бўлган. Этнограф олим Л.Леви-Брюлнинг ёзишича, Ява ороллaридаги маҳаллий аҳоли XX асрнинг бошларигача беш кунлик вақт бирлиги асосига қурилган ўзига хос "ҳафта"дан фойдаланганлар. Қизиғи шундаки, яваликлар бундай вақт ҳисобининг пайдо бўлишини дунё томонлари ва ранглар рамзига боғлашади. Кексалар ҳафта кунлари моҳиятини шундай шарҳлайдилар: биринчи кун – оқ ранг ва шарққа мансуб, иккинчи кун – қизил ранг ва жанубга мансуб, учинчи кун – сариқ ранг ва ғарбга мансуб, тўртинчи кун – қора ранг ва шимолга мансуб, бешинчи кун ола-була ранг ва марказга мансубдир. Қадимги яваликлар яратган моддий маданият ёдгорликларида беш кунлик "ҳафта" кунлари бешта одам, яъни икки аёл ва уч эркак шаклида тасвирланган.[2] Беш кун-

---

[1] **Шербак А.М.** Сал-намэ (по рукописи №721, хранящейся в рукописном отделе ЛО ИВ АН России // Письменные памятники Востока. 1971. – М., 1974. – С.184-185.

[2] **Леви-Брюль Л.** Первобытное мишление. – С.142-143.

лик вақт бирлигининг бундай изоҳи дунё томонлари ҳақидаги қадимги мифологик тасаввурлар асосида пайдо бўлган.

Йил фаслларининг ранг тимсоллари билан ифодаланиши анъанаси ўзбек болалар ўйин фольклорида ҳам қайд этилган. Хусусан, А.К.Боровков томонидан ўтган асрнинг 20-йиллари ёзиб олинган қуйидаги ҳалинчак учиш ўйини қўшиғида ҳар бир ранг тимсоли орқали йилнинг муайян фасли билан боғлиқ халқ қарашлари ўз ифодасини топган:

Ҳалинчагим жўпасин,
Сариқ отим сақлансин,
Кўк отим кўклансин,
Пушти отим пишлансин,
Оқ отим оқлансин.[1]

Фольклоршунос Ш.Галиев мазкур ўйин қўшиғидаги "сариқ", "кўк", "пушти" ва "оқ" сўзларининг тимсолий моҳиятини Л.Леви-Брюлнинг "баҳор – кўк, ёз – қизил, куз – оқ, қиш – қора" Тимсоллари билан боғлиқ халқ қарашлари асосида қуйидаги изоҳлайди: "ана шу поэтик рамзлар тили воситасида юқоридаги қўшиқни таҳлил қиладиган бўлсак, қуйидаги ифодаларга эга бўламиз: "кўк отим кўклансин" – кўклам келиб, бутун олам ям-яшил либосга бурканиши; "сариқ отим сақлансин"– мева-чевалар ғарқ пишган ёз тимсоли, умуман олганда сариқ – пишиқчилик тимсоли (халқ тақвимида ёз фасли "етти сариқ" деб ҳам юритилади – М.Ж.); "пушти отим пишлансин" – япроқлар сарғайиб, хазонрезги бошланадиган куз фасли; "ок отим оқлансин" – оппоқ кор билан ўтадиган қишнинг поэтик аналоги"дир.[2]

Фольклор асарларида беш рақами қаҳрамонлар сонини билдирувчи эник миқдор сифатида қўлланилиб, эртакларнинг сюжет қурилишида ҳам муҳим вазифа бажаради. Бинобарин, халқ эртаклари сюжет тузилишининг асосий композицион-конструктив мезони кўпинча бешликка асосланар экан. "Сусамбил" номли ўзбек халқ эртагида тасвирланишича, хўроз, эшак ва хўкизнинг олдидан икки каламуш чиқибди. Улар: "Учта эдик, бешта бўлдик", деб

[1] **Боровков А.К.** Игры узбекских детей // Сборник научного кружка при Востфаке САГУ. Вып.1. – Ташкент, 1928. – С.35-36.

[2] **Галиев Ш.** Ўзбек болалар ўйин фольклори. – Тошкент: Фан, 1998. – Б.69.

йўлни давом эттиришибди. Йўлда уларга яна бир тўп асалари қўшилгандан сўнг, хўроз: "Учта эдик, бешта бўлдик, бешта эдик, кўп бўлдик", – дебди.[1] Фикримизча, эртакда қаҳрамонлар сонининг шаклланиши саноқ усули тараққиётини эслатади. Қўл бармоқларини ҳисоблашга асосланган саноқ усулида дастлаб бешгача санашни билган қадимги одам ўндан ортиқ миқдорни "кўп" тушунчасини англатувчи сўз билан ифодаланганлиги "бешта эдик, кўп бўлдик" тарзидаги эпик формулаларда акс этган. Бу ўринда "бир тўп асарлари" тушунчаси рамзий маънода ягона персонаж маъносида келмоқда. "Сусамбил" эртагида образлар тизимининг шаклланиши 1+1+1+2=5+1="кўп" модели асосига қурилган.

Беш сони қачонлардир қадимги саноқ тизимида "катта" рақам вазифасини бажарганлигининг изларини "Сирли гиламча" эртагида ҳам кўриш мумкин. Қаҳрамон бошлиқ қирқ нафар қуллар базмига яширинча келган Гул Санобар сезиб қолди деб хавотирланади. Қизни хотиржам қилиш учун Қаҳрамон қуллардан бирини ташқарига чиқариб юборади. Эпик ортида пойлаб турган Санобар чиққан қулнинг бошини олаверади. "Қаҳрамон иккинчи йигитни чиқаради, унинг ҳам бошини кесади, учинчиси чиқди, тўртинчиси чиқди, бешинчиси чиқди, ҳаммасининг бошини кесаверади ва бориб-бориб Қаҳрамон билан Гулдан бошқа меҳмонхонада ҳеч ким қолмади".[2] Санобарнинг қулларнинг бошини олиши лавҳаси тасвирида персонажлар ҳаракати "бир, икки, уч, тўрт, беш... кўп" моделига асосланган.

Бу "сеҳрли" рақам тимсолидан фойдаланиш анъанаси "Қоракош билан Қоракўз" эртагида ҳам сирли уйлар эшикларини очиш мотивига асос бўлган. Девлардан қутулган опа-сингиллар қирқ уйнинг калитини олиб бирма-бир хоналарни очиб кўрадилар. "Биринчи уйни очишлари биланоқ, қамалиб ётган бандилар "мен орик, бу семиз" деб шовқин кўтаришибди. Опа-сингиллар бандиларни озод қилишибди. Учинчи уйни очсалар, хона тўла уст-бош ва кийимкечак экан. Тўртинчи уйда озиқ-овқат, бешинчи уйда бўлса қуролярог бор экан. Энг охирги қирқинчи уйда икки хум тилла-нукра турганмиш.[3] Опа-сингилларнинг сирли хоналарни очиб кўришлари "бир, (икки), уч, тўрт, беш – қирқ (кўп)" поэтик схемасига асосланади.

---

[1] Ўзбек халқ эртаклари. 1-том. – Тошкент, 1960. – Б.32.
[2] Олтин олма. Ҳаётий эртаклар / ЎХИ. – Тошкент, 1969. – Б.165.
[3] Ўзбек халқ эртаклари. – Б.243.

Бармоқлар воситасида санаш усулига қўл бармоқлари сони – беш рақами асос бўлган. Бештадан кўп, яъни қўл бармоқлари сонидан ортиқ миқдорни аждодларимиз "кўп" тушунчаси билан ифодалашган. Шу анъана асосида халқ эртакларидаги "беш–кўп" формуласи пайдо бўлган.

Беш рақамининг ўзига хос бадиий хусусиятларидан бири афсонавий қаҳрамоннинг беш шартни бажариши мотивида кўзга ташланади. "Ҳандалак полвон" эртагида анъанавий уч шарт ўрнида беш шарт мотиви қайд қилинади. Шоҳ қизи талабгорлар олдига беш хил вазифа қўяди:

1. Атрофини кирк кунда айланиб чиқиш мумкин бўлган ҳовуздаги овқатни бир кунда еб битириш.

2. Оловда қиздирилган уйда бир кеча ётиб, тирик қолиш.

3. Қирқ қоп буғдой, қирқ қоп тариқ сепиб шудгор қилинган ердаги донни териб қирқ қопни тўлдириш.

4. Катта темир кундани чўп болта билан ёриш.

5. Дарёдан сув олиб келишда Мастурахоннинг югурак кампиридан илгари етиб келиш.

Сеҳрли кўмакчилари ёрдамида бу шартларни бажарган қаҳрамон маликанинг висолига етишади. Шундай қилиб, ўзбек халқ эртакларидаги беш рақамининг мифологик асоси қадимги санок тизимида бармоқлар ёрдамида санашга ўтиш боскичи билан боғлиқ. Бешлик санок усулига кўра яратилган вақт (беш кунлик дунё, беш кунлик муддат), ранг (беш ранг), томон (шимол, жануб, шарқ, ғарб, марказ) тушунчалари, нарса-ҳодисалар ва образлар сони (беш шарт, беш қаҳрамон) бадиий заминда турғунлашиб қолган.

Узоқ ўтмишда яшаган боболаримиз аста-секин санаш усулларини такомиллаштира бориб, бармоқлар ёрдамида ҳисоблашни ҳам ўзлаштириб олганлар. Кўп замонлар беш рақами ибтидоий одам фаолиятидаги энг улкан сон ҳисобланган. Турмушда бешлик ҳисоби қўлланиши турли маросимлар, анъаналар орқали халқ оғзаки ижодида, маданият ёдгорликларида чуқур из қолдирган.

Бармоқлар воситасида санаш усулига қўл бармоқлари сони – беш рақами асос бўлган. Бештадан кўп, яъни қўл бармоклари сонидан ортиқ миқдорни аждодларимиз "кўп" тушунчаси билан ифодалашган. Шу анъана асосида халқ эртакларидаги "беш–кўп" формуласи пайдо бўлган.

Беш рақамининг ўзига хос бадиий хусусиятларидан бири афсонавий қаҳрамоннинг беш шартни бажариши мотивида кўзга ташланади. "Ҳандалак полвон" эртагида анъанавий уч шарт ўрнида беш шарт мотиви кайд қилинади. Шоҳ қизи талабгорлар олдига беш хил вазифа қўяди:

1. Атрофини кирқ кунда айланиб чиқиш мумкин бўлган ҳовуздаги овқатни бир кунда еб битириш.

2. Оловда қиздирилган уйда бир кеча ётиб, тирик қолиш.

3. Қирқ қоп буғдой, қирқ қоп тариқ сепиб шудгор қилинган ердаги донни териб қирқ қопни тўлдириш.

4. Катта темир кундани чўп болта билан ёриш.

5. Дарёдан сув олиб келишда Мастурахоннинг югурак кампиридан илгари етиб келиш.

Сеҳрли кўмакчилари ёрдамида бу шартларни бажарган қаҳрамон маликанинг висолига етишади. Шундай қилиб, ўзбек халқ эртакларидаги беш рақамининг мифологик асоси қадимги саноқ тизимида бармоқлар ёрдамида санашга ўтиш босқичи билан боғлиқ. Бешлик саноқ усулига кўра яратилган вақт (беш кунлик дунё, беш кунлик муддат), ранг (беш ранг), томон (шимол, жануб, шарқ, ғарб, марказ) тушунчалари, нарса-ҳодисалар ва образлар сони (беш шарт, беш қаҳрамон) бадиий заминда турғунлашиб қолган.

Узоқ ўтмишда яшаган боболаримиз аста-секин санаш усулларини такомиллаштира бориб, бармоқлар ёрдамида ҳисоблашни ҳам ўзлаштириб олганлар. Кўп замонлар беш рақами ибтидоий одам фаолиятидаги энг улкан сон ҳисобланган. Турмушда бешлик ҳисоби қўлланиши турли маросимлар, анъаналар орқали халқ оғзаки ижодида, маданият ёдгорликларида чуқур из қолдирган.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИДА "ЕТТИ" РАҚАМИ

Ўзбек фольклори ва удумларида 7 рақамига алоҳида аҳамият бериб келинади. Ирим-сирим ва айтимларда муқаддас ҳисобланган етти ҳақидаги қадимий эътиқодий қарашларнинг излари *"Етти ўлчаб бир кес"*, *"Етимнинг ҳақи етти дупёни қуритар"*, *"Етти пуштини билган эр, етти юртнинг гамин ер"* каби мақолларда, *"Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор"* каби топишмоқларда, Еттисув, Еттиқашқа, Еттисой, Еттиқиз каби топонимлар билан боғлиқ ривоятларда, осмондаги Етти қароқчи юлдузлари тўғрисидаги самовий тасаввурларда сақланиб қолган. Етти авлод, етти аждод, етти пушт, етти ота-бобо, етти оға-ини, етти опа-сингил, етти дўст, етти қароқчи, етти ўғри, етти ялмоғиз, етти элчи сингари мифопоэтик образлар тизими етти рақамининг "сеҳрли" хусусиятлари ҳақидаги мифик тасаввурларга асосланган. Чунки етти ўзбек фольклорининг "сеҳрли" – магик рақамларидан бири бўлиб, жуда қадим замонлардаёқ унга "муқаддаслик" тўни кийгизилган. Унинг халқ дилига бу қадар яқин бўлишида, жонли сўзлашувга, турмушнинг турли соҳалари билан боғлиқ халқ қарашларига чуқур сингиб кетишида фольклорнинг роли, айниқса, катта бўлди.

Халқимизда "Етти оғайни ботирлар" ҳақида ҳар хил ривоят ва афсоналар учраса, Японияниинг Тарама оролида "Етти оғайни қароқчилар" эртаги жуда машҳур. Рус шоири А.С.Пушкин ҳам "Ўлик малика ва етти баҳодир" эртагини фольклор сюжетлари асосида яратган. Шунингдек, "Етти юлдузча" (Метори қабиласи эртаги, Янги Зеландия), "Етти рақиб" (Эфиопия халқ эртаги), "Етти бўри" (тораджи қабиласи эртаги, Суловеси ороли), "Етти эчкининг калласи" (Албания халқ эртаги), "Етти ака-укалар ўз отасини излаши" (Бакли қабиласи эртаги, Фил суяги қирғоғи) каби фольклор асарларининг яратилишида ҳам "сеҳрли" рақамнинг маълум роли бор.

Халқимиз орасидаги етти иқлим, етти хил ранг, етти фалак, етти қават ер, етти дарё, етти йўл ҳақидаги қарашлар, Еттикечув, Еттиқашқа, Еттиқиз, Еттисой, Еттисув каби жой номлари, етти ўғуз, етти уруғ сингари этник атамалар ҳам "етти" рақамининг "сирли" тарихидан далолат беради.

Жонли сўзлашувда етти рақами қандайдир силсилага, ўзига хос анъанага айланиб қолганга ўхшайди. Муҳим ишга қўл уришдан аввал "етти ўлчаб бир кесишни" маслаҳат берамиз. Куни бўйи кўчадан келмайдиган ёки меҳмондорчиликдан боши чиқмайдиган

аёллар ҳақида "етти эшикнинг калитини олиб юради" деб киноя қилинади. Фавқулодда кутилмаганда рўй берган ҳодиса "етти ухлаб тушимизга кирмаганига" ҳайрон қоламиз. Лаганбардор, хушомадгўй одамнинг тавозесини "етти букилиб салом бермоқ" иборасида ифодалашга ўрганганмиз.

Муқаддас "еттилик" анъанаси қадимги туркийлар давридаёқ ёзма ёдгорликлардан ўрин ола бошлагани маълум. Ўнгун ва Чўйрен битик тошларида "йати эран" – етти ўғлон образи қайд қилинган.[1] Ёзма ёдгорликлар матнида кетма-кет қўлланилган "етти" рақами математик миқдордан кўра кўпроқ рамзий маъно англатаётганга ўхшайди. Аслида, Илтемиш хоқонга қарши бош кўтарган ўғуз сардорларининг сони бирмунча кўп бўлса-да, улар битиктошда "еттита" деб талқин қилинаверади. Ҳатто XI асрнинг буюк тилшуноси Маҳмуд Кошғарий ўзининг "Девону луғотит турк" асарида "Етаган" (Етти қароқчи юлдузлари), "етти қат кўк" (3-том. – Б.33) тушунчаларига изоҳ берганида қадимги туркий қабилаларнинг 7 рақами ҳақидаги эътиқодларига суянган.

Фаргона водийсининг тоғли ҳудудидаги Саймалитош деган жойдаги қоятош суратларидан бирида қурбонликка аталган жонзот – итнинг гирдини ўраб олган етти киши учи тўмтоқ чўқмор, калтак, ўқ-ёй, найза ва палахмонга солинган тош билан итга ҳамла қилишаётгани тасвирланган.[2] Мутахассислар "бу тасвирлар қадимги Фарғонада ҳар йили наврўз байрамида ўтказилиб келинган анъанавий ритуал – қурбонлик маросимининг ифодасидир",[3] – деб тахмин қиладилар. Бинобарин, "етти" рақами наврўз – йилбоши байрамининг расм-русум, удум ва маросимларида ҳам магик сон сифатида фаол иштирок этади: йил баракали келсин, деган ниятда наврўз арафасида етти тахтача устида етти хил дон ўстирганлар, сумалакка етти дона тош ёки ёнғоқ ташлашган, йилбошига атаб етти хил кўкатдан "наврўз сомса", етти хил дондан "наврўз гўжа", етти хил мева қоқидан "наврўз шарбати" тайёрлашган. Бу каби ададларда "еттилик" мезонига амал қилиниши халқнинг "етти" рақамини эзгулик, хайр-барака, яхшилик аломати деб билганлиги билан боғ-

---

[1] **Малов С.Е.** Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л., 1959. – С.9-10; **Кляшторный С.Г.** Древнетюркская надпись на каменном изваянии из Чойрена // Страны и народы Востока. Вып. XXII. - М., 1980. – С.96-97.

[2] **Бернштам А.И.** Наскальные изображения Саймалы-Таш // Этнография. – 1952. - №2. – С.68.

[3] Кўрсатилган мақола. – Б.68.

ликдир. Шу боис, Саймалитошдаги курбонлик лавҳасида иштирокчиларнинг етти киши бўлиши ушбу қоятошда акс эттирилган маросим йилбоши тантаналарига дахлдорлигини билдиради. Қоракўл туманининг Қуввача қишлоғида яшовчи 44 яшар Бахшанда Бозорованинг айтишича, наврўз арафасидаги анъанавий маросим – "қозон тўлди" куни барча идишлар ун, буғдой, сувга тўлдириб қўйилади ва етти хил овқат пиширилади. Айтишларича, беҳиштнинг етти эшиги бор бўлиб, кимки "қозон тўлди" куни етти хил таом пиширса, охиратда ўша одамга жаннатнинг етти эшиги очилар эмиш.[1]

Халқимизда йилбошининг шоҳ таоми – сумалакка етти дона тош ёки ёнғоқ ташлаш анъанаси мавжуд. Бу одатнинг келиб чикиши ҳақидаги афсоналардан бирида ҳикоя қилишишича, бир онаизорнинг эри жангтоҳларда шаҳид бўлгандан кейин у етти нафар норасида фарзанди билан қолади. Очлик ва камбағаллик кундан-кунга уларнинг мадорини қурита бошлайди. Йиллик тежаган озиқ-овқатлари ҳам кўкламга келиб тамом бўлади. Уйдан бир парча қотган нон тугул, ҳаттоки, бир ҳовуч ун топиш ҳам амри маҳол экан. Бир куни онаизор сандиғини очиб қараса, халтачада бир кап буғдой турган эмиш. Шунда онаизорнинг кувончи ичига сиғмай, аввал ўша буғдойни туйиб, болаларига бирор егулик пишириб бермоқчи бўлибди, сўнгра кейинги кунларни ўйлаб, уруғликни ишлатиб қўйса, йил бўйи оч қолишлари мумкинлигидан хавотирланиб, буғдойни бир парча ерга сепиб қўйибди. Болалар ҳар куни буғдой кўкариб чиқишини орзиқиб кута бошлабди. Ниҳоят ер бетини ям-яшил майсалар қоплай бошлабди. Болаларнинг шодлиги сру кўкка сиғмабди. Аммо бу майсалар ўсиб, бошоқлар донга тўлиб, бугдой пишиб етилгунча ҳали кўп вақт зарурлигини улар билишмас эди. Очликдан типка-мадори қуриган кенжатой кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб қолибди. Бошқа иложи қолмаган она илҳақ болаларини ўйлаб, ноилож ўша сабза майсани майдалаб, таом қилишга киришибди. Мадорсизланган болалар ҳар вақт-ҳар вақт бошларини кўтариб, "нон" деб қўйишганида она бир марта қозонни ковлаб қўяркан. Кейин болаларини бирор юмуш билан овунтириш мақсадида тош териб келишни буюрибди. Етти гўдак етти донагина тошча олиб келишибди. Мадорсизликдан биттагина тошни кўтаргулик кучлари қолган экан-да! Онаизор "Бу тошлар хосиятли, овқатни ширин қилади", – дебди-да, болалари олиб келган етти тошни яхшилаб ювиб,

[1] ЗЎФА. Инв.№1827/4. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган.

майса қайнаётган қозонга ташлабди. Овқат ҳадеганда пишавермагач, болалар ҳам, онаси ҳам ҳориб-чарчаб ухлаб қолишибди. Эрталаб туриб қарашса, қозонда мазали қиём тайёр бўлиб турганмиш. Болаларнинг очликдан қийналаётганини кўрган худонинг етти гўдакка раҳми келиб, уларга ризқ ато этган эмиш. Кўкламда сумалак пиширишда, сумалак қайнаётган қозонга етти дона тош ташлаш удумлари ана шундан пайдо бўлган, дейдилар.

Қадимги туркийлар одамлар ҳар йили қиш билан баҳор алмашинишида нишонланадиган янги йилда етти кун мобайнида кўчкор, от ва туя уриштириш томошаларини ўтказишган ҳамда уларнинг уришишига қараб туриб, йилнинг баракали ёки камҳосил бўлишини тахмин қилганлар.[1] Чинлик муаррихлардан бири Вэй-Цзе эса қадимги самарқандликларнинг наврўзи ҳақида шундай ёзган эди: "Олтинчи ойнинг биринчи куни уларда йилбоши ҳисобланади. Ўша куни подшоҳ ҳам, халқ ҳам ўзларининг янги либосларини киядилар, соч-соқолларини олдиришади. Улар шаҳарнинг кунчиқар тарафидаги бир дарахтзор ёнидаги майдонда тўпланишиб, байрам қиладилар. Етти кун мобайнида моҳир тирандозлар от чоптириб туриб, ўз камонларидан нишонни мўлжаллаб ўқ отиш баҳсида қатнашадилар. Еттинчи кун нишон ўрнида олтин танга қўйилади ва ушбу нишонни бехато урган қирағай мерган бир кун шоҳлик қилиш ҳуқуқини қўлга киритади. Улар кўк тангрини мўътабар тутадилар ва унга ўз эҳтиромларини ифода этадилар. Айтишларича, илоҳий маъбуд еттинчи ойда ҳалок бўлган ва унинг суяклари йўқолганлиги боис, бу маъбуд культига топинувчи одамлар ҳар йили ўша ойнинг бошида қора кийим киядилар, далаларда ялангоёқ йиғлаб юриб, маъбуднинг ҳокини ахтарадилар. Еттинчи куни йилбоши байрамининг тантаналари ўз ниҳоясига етади".[2]

Қадимий анъаналарга кўра, илк кўклам бошланиши биланоқ болалар далага чиқиб баҳорий неъматларни териб келишган. Оналари эса ана шу кўклам кўкатларидан мазали сомсалар пиширишган. Айниқса, болаларнинг чучмома – "Чув-чув момо" териш билан алоқадор қизиқарли одатлари бўлган. Эрта баҳор кунлари чучмома териш учун далага йўл олган болаларнинг ҳар бири бу кўклам даракчисини биринчи бўлиб кўришга ошиққанлар. Далада чучмомани излаётганда:

---

[1] **Бичурин Н.Я.** Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2. – М.-Л., 1950. – С.296

[2] **Толстов С.П.** Древний Хорезм. – М., 1948. С.204.

Чимма, чимма, чиралай,
Сенинг кўзинг қуралай,
Чув-чув момо!

– деб қўшиқ айтганлар.

Биринчи чучмомага кўза тушган болакай уни суғураётганда қувончини ичига сиғдиролмай, завқ-шавқ билан шундай қўшиқ куйлаган:

Янги тўнинг кийиб чиқ,
Кўҳна тўнинг қўйиб чиқ,
Чув-чув момо, чиқ, чиқ![1]

XX асрнинг 20-йилларида А.К.Боровков томонидан ўтказилган фольклор экспедициясида Қорабулоқ қишлоғидан кўклам кўкатларининг чиқиши болаларга қанчалик қувонч бахш этганлигини кўрсатувчи қуйидаги маълумот ёзиб олинган: лой томлар устида илк майсалар бўй кўрсатиши биланоқ болакайлар томларга чиқишиб, ана шу кўкатларни тортқилаб:

Чин, чин, чумачук,
Янги тўнинг кийиб чиқ,
Эски тўнинг очиб чиқ!

– деб қўшиқ айтишган.[2]

Болалар наврўз кунлари қоқи ўтнинг зарғалдоқ гулларини тераётганда қуйидаги айтимни ижро этишган:

Топил, топил, топғач қуш,
Топилмасанг ўтғач қуш![3]

Қўпработ туманининг Қоракиса қишлоғида эрта баҳорда дармонда жўвшан (яъни ёвшан) деган шифобахш кўкатни териб оладилар. Халқ қарашларига кўра, ҳар ким дармонда жўвшаннинг бадигини айтиб ичса, минг бир касали бўлса тузалар эмиш. Чунки дармонда жувшан одам тилига тушунар эмиш. Дармонда жўвшанни сувда эзиб ичаётган киши:

---

[1] ЗЎФА. Инв.№1713, 1971 йил 19 март куни Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

[2] **Боровков А.К.** Игры узбекский детей // Сборник научного крушка при Востфаке САГУ. Вып.1. – Ташкент, 1927. – С.32.

[3] ЗЎФА. Инв.№1713, 1971 йил 19 март куни Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

Бадигим бадик,
Аввал келмадик,
Аввал келсак ҳам,
Сени билмадик,
Дардим бедаво,
Учсин барҳаво,
Ҳакамар, ҳукамар,

– деб айтим айтиши керак, дейдилар.[1]

Илк баҳор кунлари, айниқса, йилбоши байрами арафасида кўкат теришга чиққан болакайлар имкони борича етти хил кўкатлардан териб келишга ҳаракат қилишган. Чунки халқимизнинг энг ардоқли шодиёналаридан бири – наврўз байрами удумларида етти рақамига алоҳида эътибор берилган. Ҳатто кўклам кунлари етти хил кўкатлардан сомса пиширш урф бўлган. Аслида, масаллиғи таркибидаги кўкатлар сони айнан еттита эмас, кўпроқ ёки камроқ бўлишига қарамасдан, бу таом "етти кўкатдан пиширилган" дейилади. Навоий вилоятининг Қизилтепа туманида эса наврўз байрамида етти дона кулча ёпиб, болаларга тарқатганлар.[2]

Хоразмликлар баҳорнинг етти неъмати анъанасига, айниқса, катта аҳамият беришган. Этнограф олима М.В.Сазоновнинг ёзишича, илгарилари *элнинг обрўли* кишиларидан бири ҳисобланган "калантор"лар, яъни ҳунарманд ва косибларнинг оқсоқоли етти хил неъмат солинган патнисни кўтариб юриб, наврўз байрами шодиёналари бошланганлигини халққа маълум қилган.[3] Ҳатто сумалакни пиширишда ҳам еттиликка амал қилинган. Ундириш учун ивитиб қўйилган буғдой етти кун тахтачага ёйиб қўйилган. Етти кундан сўнг униб чиққан майса етти марта сувда ювилгач, сиқиб суви олинган.

Хоразмликларнинг яна бир одатига кўра, наврўз кунлари байрам дастурхонига "наврўз гўжа" қўйилади. Наврўзнинг "етти кўкати" ҳақидаги қадимий тасаввурлар асосида пайдо бўлган бу удум хоразмликлар орасида кенг тарқалган. "Наврўз гўжа" масаллиғининг таркиби етти нарсадан иборат бўлади: жўхори, буғдой, арпа, тариқ, гуруч, мош, ловия. Этнограф Г.П.Снесарев тўғри қайд этга-

---

[1] ЗЎФА. Инв.№1713.1971 йил 19 март куни Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

[2] **Муаллифнинг дала ёзувлари.** 2004 *йилда Насимова Фотимадан ёзиб олинган.*

[3] **Сазонова М.В.** Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. - М.: Наука, 1978. - С.36.

нидек, йилбошида етти хил донли экин маҳсулотидан махсус "наврўз гўжа" пишириш анъанаси қадимги хоразмликларнинг наврўз арафасида етти хил донни экиб кўкартириш удумига бориб тақалади.[1] Зеро, Абу Райҳон Берунийнинг келтиришича, йилбоши арафасида "ҳар ким баракотга эришмоқ учун тос ёки бошқа идишларга арпа эккан. Кейин подшолар саройининг саҳни атрофига етти хил дондан етти тахтага экиш расм бўлган. Буларнинг униб чиқишига қараб шу йил ғалла экинларининг дони тўқ ёки пуч бўлиши тахмин қилинган экан".[2]

Марказий Осиё халқлари тарихи бўйича йирик мутахассислардан бири Е.Е.Кузьминанинг ёзишича, наврўз байрами куни етти хил донли экинлар майсасининг кўкаришига қараб йил ҳосилининг чўғи чамаланган, етти идишга сумалак сузилган, далага илк бор қўш чиқариб, ерга дон сепилган. Уйларнинг деворига қуёш рамзи ҳисобланган доира шакли чизилган. Айвонларнинг устунларини ҳар хил гуллар, чечаклар билан безатиб, тагига учтадан пилик-исчироқ ёқишган. Қўни-қўшнилар бир-бирларига бўялган тухум совға қилганлар.[3]

Дастурхонни етти хил неъмат билан безатиш удуми жаҳоннинг бошқа халқларига ҳам маълум. Германиянинг айрим шаҳар ва қишлоқларида янги йилда байрам столи етти хил кўкат билан безатилади. Японлар эса 1-3 январда бир-бирларининкига кўкатдан қилинган таомлар олиб борадилар. Қизлар бамбук саватларига "кўкламнинг етти кўкатини" терадилар. Гўё бундай кўкатлар барча дардларга даво бўлармиш. Қишлоқларда япон аёллари бу кўкатларни гуруч билан қўшиб байрам дастурхонига тортадилар.

Ҳассос фольклоршунос олима Музайяна Алавиянинг хотирлашича, илгарилари Тошкент вилоятининг тоғ олди қишлоқларида кўклам кунлари қиз-жувонлар дала-қирларга етти хил кўкат тергани чиқишган. Сижжак қишлоғида истиқомат қилувчи қизлар баҳорда тоғларга чиқиб, ожуд (катта сабзидай, томирлари хушбўй, хуштаъм ўсимлик бўлиб, унинг томирини худди лавлагини пиширгандай пиширib ейишган. Айтишларича, илгарилари очарчилик бўлганда халқ шуни еб тирикчилик ўтказган), олғи (томирида

---

[1] **Снесарев Г.П.** Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.214-215.

[2] **Абу Райҳон Беруний**. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент, 1968. – Б.256.

[3] **Кузьмина Е.Е.** Сцена терзания в искусстве саков // Этнография и археология Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – С.79-80.

худди картошкага ўхшаган тугунаклари бўлади, уни сутда пиширадилар) деган ўсимликларни ҳам терадилар. Халқ орасида:

Олти деманг, ожуд деманг бизни,
Уч ой боқамиз сизни,

– деган нақл ҳам айтилган экан.[1]

Халқимиз орасида эрта кўкламда осмон гумбурлаб, момақалдироқ бўлгач ёки ёмғир ёғиб ўтгандан кейин ёш-яланглар далақирларга қўзиқорин теришга чиқишади. Бу ҳам ўзига хос анъанага айланган бўлиб, қўзиқорин кўкламнинг тансиқ неъматларидан бири ҳисобланади.

Наврўз байрамида кўкламнинг етти кўкатидан таом тайёрлаш анъанасининг ҳам муайян тарихий асослари мавжуд. Тарихшунос олим Б.Фроловнинг фикрича, етти рақамига алоҳида эътиқод қўйган қадимги одам табиатдаги сирли бўлиб туюлган нарса ва ҳодисаларни муайян "еттилик"лар сифатида гуруҳлаштирган. Қадимий афсона ва ривоятларда, халқ қарашларида етти рақами маълум предметларни, образларни системалаштирувчи мезон ролини ўтаган.[2] Бундай етти қисмли структуралар аждодларимизнинг етти хазина, етти мўъжиза, етти иқлим, етти донишманд каби тушунчаларида сақланиб қолган. Демак, "етти кўкат" тушунчаси ҳам қадимги одамнинг табиатни мифологик англаши асосида пайдо бўлган эътиқодлар билан боғлиқ. Қадимги одам дунёда инсонни боқадиган ва бой-бадавлат қиладиган етти хазина, инсоният қўли билан бунёд этилган архитектура ва санъат дурдоналарининг етти мўъжизаси бўлгани каби, барча ўт-ўланлар, дов-дарахтлар орасида етти хил кўкат алоҳида аҳамиятга эга деб тушунган. Шу тариқа "кўкламнинг етти кўкати" ҳақидаги *хилма-хил* халқ қарашлари яратилган. Бутун табиат уйғонадиган илк кўклам байрами – наврўзда "*етти кўкат*" анъанасига амал қилишнинг ҳам муайян ҳаётий асослари бор: қиш бўйи осуда ухлаган она-табиат уйғонадиган, дала-қирлар яшил либосини киядиган, новдалар оппоқ дурга белланадиган ғаройиб фасл одамларга олам-олам кувонч бахш этади.

Баъзан кўпни кўрган кекса отахонлар билан йил фасларининг алмашиниши, айниқса, пишиқчилик мавсуми тўғрисида суҳбат-

---

[1] ЗЎФА. Инв.№9330.

[2] **Фролов Б.А.** Число в графике палеолита. – Новосибирск: Наука, 1974. – С.110-125; **Ўша муаллиф.** Как появилась "магическая семерка" // Атеистические чтения. – М., 1970. – С.116.

лашсангиз "*етти сариқ*" деган ибора қулоғингизга чалинади. Тажрибали ҳисобдонлар кўпинча шамсий тақвим бўйича учинчи ой – жавзони шу ном билан ҳам атайдилар. Бунинг маъноси шуки, жавзо ойида тут, ўрик, олма, гилос каби мевалар, буғдой, арпа, тариқ сингари донли экинлар, турли сабзавотлар пишиб етилади. Шу маънода жавзода тўкин-сочинлик, пишиқчилик мавсуми бошланади. Жавзонинг бошида эртапишар ўриклар шохида сарғайиб пишган мевалар кўзга ташланади, қоракўлликлар шевасида "оқ олма", "жўвпазак олма", "чиллаки" деб юритиладиган эртаки олмалар пишади. Кишмиш – шибирғони узуми хол отиш даври "*қора пишар*" дейилади. "*Қирғиякда етти сариқ пишади*" мақолига кўра эса, бу даврда халқ орасида "етти сариқ" дея тавсифланадиган буғдой, арпа, тариқ, ўрик, анжир, жийда ва беҳи пишиш мавсуми ўз ниҳоясига етган.[1]

Халқимизнинг оғзаки бадиий ижодида, урф-одат ва маросимларида етти рақамига бу қадар эҳтиром билан муносабатда бўлинишининг сабаби, бу сон аждодларимиз тасаввурида омад, муваффақият белгиси, бахт ва озгулик рамзи сифатида анъанавийлашганлигидадир. Шунинг учун ҳам етти рақами ўзбек халқ эртакларининг бадииятини бойитишда муҳим роль ўйнаган.

Эртаклардаги 7 рақами билан боғлиқ мифологик рамзлар халқ қарашларидаги анъанавий мазмунини сақлагани ҳолда эпик сюжет талабига кўра муайян бадиий вазифа бажаради. Мас.: "*етти қават ер ости*" тушунчаси мифологик макон тузилишининг бадиий талқини бўлиб, мифдан эртакка ўтган. Лекин мифда "етти қават ер ости" ибораси маконнинг мифологик тузилиши сабабини тушунтиришдан иборат информатив вазифа бажарган бўлса, эртакда бутунлай бошқа мазмун касб этади.

"Кўк қўчқор" эртагида[2] ўгай она Бахтиёрга душманлик қилиб, боланинг ҳомийси – қўчқорни сўйдирмоқчи бўлади. Шунда кўк қўчқор болани устига миндириб улкан чинор тепасига чиқариб қўяди. Ўгай она қистовидан сўнг отаси Бахтиёрни излаб топиб, ялиниб, ёлвориб чинордан туширади ва қўчқор тоза олмасин, деб етти қават ер остига тушириб қўяди. Етти қават ер остида зериккан бола уч марта "Кўк қўчқор!" деб чақирганидан сўнг ҳомий ҳайвон

---

[1] **Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш.** Нега шундай деймиз? Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1987. – Б.328-329.

[2] Гулпари. Наманган эртаклари / ЎХИ. – Тошкент, 1969. – Б.81-82.

тезда етиб келиб Бахтиёрни ёруғ оламга олиб чиқади. Етти қават ер ости – бу эртакда Бахтиёрнинг етти қават ер остига туширилиши – ўгай она фаолиятининг кульминацияси, яъни боланинг ўлимга ҳукм этилишидир. Етти қават ер ости тушунчаси шу мақсадни амалга оширишга хизмат қилади.

"Кўк кўчқор" эртагидаги "етти қават ер ости" мотивининг семантик талқини аслида қуйидагича: Бахтиёрнинг уйдан чиққанидан кейинги сафари уч олам ҳақидаги қадимий қарашлар асосида шаклланган. Кўк кўчқор – афсонавий ҳомий, ҳайвон қиёфали мифологик образдир. Унинг дастлаб болани ракиб (ўгай она) таъқибидан қочириб, чинор устига чиқариб қўйиши юқори олам – Кўкка сафардир. Бунда чинор – ҳаёт дарахтининг бадиий ифодасидир. Ўгай она қистови туфайли ота ўз ўғлини етти қават ер остига тушириб қўйиши – қахрамоннинг ер ости олами – ўликлар мулкига саёҳатидир. Бола у ердан ғайриоддий ҳомийси – Кўк қўчқор ёрдамида ер юзига чиқиб олади. "Ҳаёт → ўлим → ҳаёт" йўналишидан борган Бахтиёр ўзга оламлардаги рухлар билан рамзий мулоқотда бўлиб, магик қудратга эга одам сифатида ўз уйига қайтади. Ер юзига қайтган Бахтиёрнинг ҳаётида янги саргузаштлар бошланади. Мифологик қахрамоннинг етти қават ер остига сафари ҳақидаги қадимий мотив ўзининг дастлабки моҳиятини йўқотган бўлиб, эртакда бир сюжет халқасини иккинчиси билан боғлаб туриш вазифасини бажаради.

Худди шундай ҳолатни "Сеҳрли олма" эртагида ҳам кўрамиз. Сюжет чизиғи саргузаштлар қахрамон қора отни миниб етти қават ер остига тушиши билан боғлиқ. Қора рангли от ер ости олами – мифологик қарашларга кўра, ўликлар мулки деб қаралган афсонавий жой тимсолидир.

"*Етти зулмат*", "*етти зулмат дарёси*" тушунчалари ҳам "етти қават ер ости" оламининг атамалари ҳисобланади. "Қахрамон" эртагида Семурғ қуш ботирни етти қуп ичида етти зулматдан ўтказиб қўяди.

Худди шундай еттиликка асосланган мифологик рамзлардаги рақам анъанаси ўзгармас бўлиб, муайян тушунча таркибида турғунлашиб қолган. *Етти қават кўк, етти қават ер ости, етти иқлим, етти зулмат* тушунчаларида 7 рақамини бошқа сон билан алмаштириб бўлмайди. Акс ҳолда, иборанинг анъанавий мазмунига путур етади.

Анъанавий мифологик структура асосида шаклланган етти тоғ, етти Кўҳи Қоф, етти қир каби мифологик макон ифодалари ҳам ўзбек халқ эртакларида ранг-баранг бадиий талқинга эга.

"Меҳригиё" эртагида тасвирланишича, йигит қирқ тиллага сотиб олган илоннинг изидан кети ва мушугини эргаштириб йўлга тушади. Улар "етти қиру етти тоғдан ошиб" илонлар шаҳрига етиб борадилар. Мифологик моҳиятига кўра, "етти қир-у, етти тоғ" ибораси етти қисмли асотирий макон тузилишининг тимсолий кўринишидир. Маълумки, йигит "етти қиру етти тоғ" ошиб, ўзга юртга – илонлар шаҳрига боради. Қадимги мифологияда илон ҳаёт дарахтининг тубида ўралиб ётган ҳолатда тасвирланади ва Ер ости олами билан боғланади. Демак, йигит ва унинг ҳамроҳлари етти қир ва етти тоғдан ошиб ўтишлари уларнинг Ер ости оламига ўтганликларини англатади. Замин ва Ер ости олами – илонлар шаҳри орасидаги эник масофа "етти тоғ ва етти қир" бирикмаси орқали ифодаланади. Тоғлар сони эса оламнинг мифологик тузилишига монанд ҳолда белгиланганлиги сабабли ҳар бир тоғ ёки қир ўзга оламнинг муайян бир боскичи сифатида тушунилади.

Мазкур эртакда етти тоғ – етти қир тушунчаси меҳригиё излаб сафарга чиққан йигит саргузашти машаққатли, оғир эканлигини, қаҳрамон жасоратини, мақсад сари дадил интилишини образли тасвир воситалари билан таъсирчан ифодалашга хизмат қилади.

"Сусамбил" эртагида ҳам "етти тоғ" ибораси юқоридаги мифологик тасаввур асосида шаклланган рамзлардан бири бўлиб, сюжет талқинида бошқача бадиий аҳамиятга эга. Қўрқиб кетган бўрилар Сусамбил тоғини ташлаб, етти тоғдан нарига қочиб кетишади. Етти тоғдан нариги ёқ – жуда олис, энг узоқ жой маъносини англатади. Бўриларнинг қўрқув даражасини бўрттириб ифодалашда улар кетган манзил "етти тоғдан нарида" деб тасвирланади.

Эртаклардаги мифологик рамзлар билан боғлиқ еттиликлардан айримлари турғун бирикмалар тарзида оғзаки нутқда кўп қўлланилади. "Етти ерда таъзим қилмоқ" садоқат тимсоли, ҳурмат рамзи бўлса, "етти юмалаш" яксон бўлиш, ағанаб кетиш белгисидир. У айпап етти марта юмалашни эмас, умуман, "ер билан битта бўлиш" маъносини англатади. "Етти хил ўйин тушиш" ибораси эса ўйиннинг кўп турлилигини, ўйновчининг маҳоратини бўрттирса, "етти хил товланиш" тушунчаси бирор нарсанинг гўзаллигиии ошириб тасвирлашга хизмат қилади. Маълум ҳаракатнинг етти марта так-

рорланиши ҳаракатнинг давомийлигини ҳамда ижрочининг фаолиятини англатади. "Ҳар куни етти марта эмизиб кетиш", "Етти марта дори-дармон қилиш" тушунчалари болаларни эмизаётган кийикнинг гўдакларга оналик муҳаббатини улуғлаб, маликани парвариш қилиш тасвирини жонлантириб, устанинг садоқатини кўрсатади. "Чинор тагига ҳар куни етти марта келиш" *подшонинг* яхшиликка, эзгуликка эътиқоди баландлигини англатади.

Куч-қудрат чегараси, имконият даражасини англатувчи "етти қадам босиш" ибораси маълум ҳаракатни бажариш шартини, тилсимга айланган эпик ҳолатни ифодалайди. Эртаклардаги "етти яшардан етмиш яшаргача", "етти пуштидан етмиш пуштигача" каби иборалар барча одамлар ва бутун қариндош-уруғлар маъносида қўлланади.

"Етти қават муз", "етти қават кўрпача", "етти пахсали қўрғон" каби иборалардаги етти рақами аслида мифологик структура билан боғлиқ бўлиб, эртакда музнинг қалинлиги, кўрпачанинг юмшоқлиги ва деворнинг баландлигини бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади.

Ўзбек халқ эртакларида анъанага кўра гўзал маликалар, парилар юзига етти қават ниқоб тортиб ёки етти қават парда ортида ўтирган ҳолатда тасвирланадилар. "Моҳистара" эртагида тасвирланишича, Маликаи Моҳистара гўзал, ўзи мисли чироқдек нур бериб, бутун уйни ёритиб турар экан. Жамолининг мунаввварлиги, нурининг ўткирлиги кирган кишининг кўзини олар экан. Шу сабабли уйнинг ўртаси етти қаватли парда билан тўсиб қўйилган эди.

"Етти қават парда" ибораси маликанинг чиройини ниҳоятда бўрттириб тасвирлашга хизмат қилса-да, аслида қадимий мифологик қарашларга боғлиқ.

"Сув қизи" эртагида тасвирланишича, қахрамон олис юртдан йўқолган маликани излаб келса, қиз етти қават парда ичида ўтирган бўлади. Бу мотивни қуйидагича таҳлил қилиш мумкин. Фикримизча, малика ёки гўзал қизнинг етти қават парда ортида ўтириши оламнинг етти қисмли мифологик тузилиши ҳақидаги қадимий эътиқодларга боғлиқ мотивдир. Маълумки, қадимги мифлар талқинига кўра олам етти қисмли мифологик тузилишга эга бўлган афсонавий макондир. Эртакка кўчган бу мифологик структура анъанавий ўзга олам тасвирига айланган. Ўзга олам, одатда, бегона юрт, бегона шаҳар ёки қишлоқ, бегона ҳовли каби семантик ва-

риантларда намоён бўлади. Ўзга юрт маликаси бегона элатдан келган қаҳрамон учун етти қават парда ичида ўтирган ҳолатда тасвирланади. Аслида, гўзал малика эри, отаси ёки бошқа ҳамроҳлари олдида никобда ўтирмайди, жамолининг нури улар учун ҳалокатли эмас. Келгинди қаҳрамон эса маликанинг чиройига дош беролмайди, шу боис, қиз етти қават парда ортида ўтиришга мажбур.

Биринчидан, қиз бетидаги етти қават ниқоб ёки етти қават парда етти қаватли оламнинг рамзий ифодасидир, бу тасвир етти қаватли мифологик макон структурасининг етти қисмли ҳимоя воситасига айланган кўриниши ҳисобланади. Етти қаватли парда – *малика билан қаҳрамон* ўртасидаги рамзий чегарадир. Етти қисмли парда – етти қаватли олам белгиси. Бинобарин, малика ва унга талабгор бўлиб келган қаҳрамонни икки хил олам вакиллари сифатида тушуниш лозим. Етти қаватли парда ёки ниқоб маликанинг ўзга оламга тааллуқлилик белгисидир.

Етти қаватли парда ёки ниқоб етти қисмли мифологик макон структурасининг тимсоли эканлигига биринчи асос талабгорнинг парда ортидаги маликани кўрмаслигидир. Табиийки, етти қават парда маликанинг жамолини бегона кўзлардан тўсиб туради. Қаҳрамон қизнинг юзини кўрмаслигига сабаб, ўзга олам вакилларининг бир-бирига нисбатан "рамзий кўрлиги"дир.

Фольклоршунос В.Я.Пропп таъбири билан айтганда, мифология *ер ости* оламини "ўрта дунё (ер юзи) ҳаётига мос қилиб тушунтирган: тириклар ўликларни ҳеч қачон кўрмаганликларидек, ўликлар ҳам тирикларни кўрмайдилар".[1] Талабгор ва етти қават парда ортидаги малика аслида бир-бирини кўрмайдилар.

Ўз ва ўзга олам "ҳаёт→ўлим→ҳаёт" учлиги орқали бирлашиб, боғланиб туради. Анъанага кўра, етти қават ниқоб олингач, қизнинг жамолига кўзи тушган қаҳрамон беҳуш бўлиб йиқилади. Чунончи, "Гулпари" эртагидаги қиз юзидаги етти қават ҳарир пардасини олганда подшо ҳушини йўқотиб йиқилади. Беҳушликни "рамзий ўлим" деб қарайдиган бўлсак, шоҳ вақтинча ўлим ҳолатида бўлади. "Вақтинча ўлим" икки олам вакиллари муносабатга киришуви учун бадиий восита бўлиб хизмат қилади. Етти қават парда олингач, яъни етти босқичли масофа босиб ўтилгач, Гулпарининг жамолини кўрган шоҳ ҳушини йўқотади. Аслида, Гулпари подшо учун ўлган эди, у ўликлар оламида эди, етти қават парда олингач,

[1] **Пропп В.Я**. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. – С.59.

подшо у билан мулоқотга киришиши учун ўша ҳолатга киради, яъни ўлади. Ўлим маълум маънода тирикликка йўл очади. Чунки табиатнинг умри "ҳаёт→ўлим→ҳаёт" тарзида кечар экан, шоҳ ва етти қават парда ортидаги Гулпарининг топишуви ҳам шу учлик асосида тасвирланади. Хуллас, етти қаватли парда, етти ниқоб ниқоб тушунчалари етти қисмли мифологик макон тузилишининг ўзига хос бадиий ифодасидир.

Мифологик рамзлар билан алоқадор анъанавий сттиликлар ўзининг анъанавий шаклини сақлаб қолгани ҳолда эртакка ўтгач, унинг мифологик код сифатидаги дастлабки моҳияти ўзгаришга учраган. Улар эртак таркибида бадиий восита ролини ўтайдилар. Етти рақами иштирок этган поэтик рамзлар пайдо бўлишига кўра, қадимий мифология маҳсули бўлиб, эртак бадиий курилиши учун турғун услубий формулалар ҳисобланади.

Мифларда етти қисмли анъанавий формулалар пайдо бўлган. Дастлабки мифларнинг образлар тизими, улар ҳаракат қилувчи рамзий макон ва вақт талқини сттилик асосидаги структурага амал қилган. Мифологик образлар (етти ҳомий, етти қарокчи, етти оғаини), эпик макон (етти қават осмон, етти қават ер ости, етти дарё, етти тоғ), эпик вақт (етти кун, етти ой, етти йил) тушунчаларининг сттиликка асосланган ифодаси мифологик кодларнинг диффузияси натижасида эртакка ўтган.

"Савдогар билан подачи" эртагида бирдан сттигача бўлган рақамлар воситасида тилсим яратиш мотиви қайд қилинган. Мазкур эртакда ҳикоя қилинишича, савдогар келганда "Подачининг қизи билан кампири уйда экан. Кампир буларга ош-сув қилибди. Сўнгра подачининг қизи келиб энасига:

– Эна, якта! – деб кетибди. Яна бир майдон ўтгандан кейин келиб: "Эна, дута!" – деб кетибди. Тағин бир майдондан келиб: "Эна, сета!" дебди. Савдогар икки чойнак чой ичгунча "Ҳафта!" дебди. Савдогар:

– Эна, бу қизингиз нима деди? – деб сўрабди. Кампир:

– Эй, айналайин чироқларим, бизларнинг нимамизни сўрайсиз, бизлар бу чўлда чарх йигириб кун кўрамиз-да, қизим боятдан бери етти йилик ип йигирдим, деб кетди, – дебди".[1]

Таниқли олим В.Н.Топоровнинг ёзишича, анъанавий сттиликнинг 6+1 тарзидаги талқини оламнинг яратилиш жараёнини

[1] Ўзбек халқ эртаклари. 1-том. – Б.305.

ифодаловчи бадиий формуладир. Мифологик қаҳрамон сифатида гагара ёки шунга ўхшаш сувда сузувчи қуш иштирок этган қадимий афсоналарда айтилишича, 7 кун ичида олам яратилган эмиш.[1]

Подачи қизининг ип йигириши билан боғлиқ анъанавий еттилик формуласи ҳам оламнинг яратилиши ҳақидаги ана шу қадимий мифологик қарашлар асосида пайдо бўлган.

Подачи қизининг ип йигириши "бир, икки, уч... етти" рақамлари билан ифодаланади. Ҳар бир рақам муайян мақсадга қаратилган ҳаракат тимсолини англатади. Қиз учта рақамни айтиш учун онасининг олдига уч марта чиқади. Қиз ип йигиради, демак, у маълум вақт, маконда маълум нарсани яратади. Яратувчилик ҳаракатининг етти босқичдан иборатлиги оламнинг етти кун ичида бино этилганлиги ҳақида халқ қарашларининг бадиий ифодасидир.

Фикримиз исботи тариқасида эртаклардаги етти мифик ҳомий образи, болалар фольклоридаги кўпгина ўйин қўшиқлари, саналамалардаги еттилик анъанасини мисол қилиш мумкин. Қуйидаги санамада бирдан еттигача бўлган рақамлар қатнашади:

Қарс-қурс помидор,
Онам берган помидор,
Бир, икки, уч, тўрт,
Беш олти, етти, кетди.[2]

Оддий саноқ сонлар қатори асосида санама яратилганлигига сабаб, қадимий мифологик моделда еттилик анъанаси бўлганлигидадир. Хуллас, 7 рақами билан боғлиқ халқ қарашлари ва шу асосда юзага келган мифологик қарашлар муайян бадиий формулалар сифатида фольклорга ўтган. "Савдогар билан подачи" эртагидаги тилсимда ҳам ана шу еттиликка амал қилинган. Бу рақамлар сири фақат қиз мурожаат этаётган персонаж – кампир онасига маълум, холос. Бошқалар бу ғалати саноқнинг сирини тушунмайдилар. Савдогар бу рақамларнинг маъносини сўраганида кампир икки чойнак чой ичгунча қизи етти йиллик ип йигирганлигини айтади. Маълум маънода бу лавҳани "рақамли тилсим" деб аташ ҳам мумкин. Чунки қиз ва кампир ўртасида бўлиб ўтган гап-сўзларнинг маъноси

[1] **Топоров В.Н.** О структуре некоторих архаических текстов, соотносимых с концепцией мирового дерева // Труды по знаковым системам. 5. – Тарту, 1971. – С.221.

[2] **Жаҳонгиров Ғ.** Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент, 1975. – Б.96.

бошқаларга қоронғи бўлиб қолаверади. Эртакда бу тилсим подачи қизининг одатдан ташқари ишчанлигини бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади.

Кўринадики, "етти" ўзбек фольклорининг анъанавий "сеҳрли" рақамларидан биридир. Бинобарин, қадим замонларданоқ одамлар еттини мукаддас билиб сиғинишган. Ҳатто тош асрига мансуб ёдгорликлардаги рамзий ифодалар ҳам 7 рақамига ўзгача эътибор берилганлигидан далолат беради.

УРФ-ОДАТ ВА МАРОСИМЛАРДАГИ "ЕТТИЛИКЛАР"

Фольклор ва маросимларда анъанавий тарзда қўлланиладиган етти рақами халқимизнинг қадимий астромифологик тасаввурлари билан боғлиқ магик сонлардан биридир. Бу рақам халқимизнинг турли-туман урф-одатлари, маросимлари ва расм-русумларида мукаммаллик, етуклик, тўлиқлик тимсоли деб қаралганлиги боис, муайян нарса-ҳодисаларнинг миқдорий белгисини ифодалашнинг анъанавий формуласи сифатида қўлланилади.

Халқимизнинг бола туғилиши ва унинг чилла даври билан боғлиқ маросимларида етти сони мўътабар тимсол сифатида анъанавий тарзда қўлланилган. ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг 1952 йилги Хоразм фольклор экспедицияси аъзоси З.Ҳусаинова 24 май куни Хиванинг 5-элатида истиқомат қилувчи 66 яшар Анажон Қурёзова (халқ орасида "Палов кади" номи билан машҳур бўлган чечан халфа)дан ёзиб олган маълумотга кўра, "Бак-бавак" маросимида етти хотин ўтириб олиб болани ҳаммалари баб-баравар ушлашиб онасига олиб берганда қуйидаги айтим айтилган:

Бавак, бавак, жони бавак,
Худони дурдони бавак,
Отасининг моли бавак,
Онасининг жони бавак,
Бешдан ўтдим, тошдан ўтдим,
Пайғамбар ёшидан ўтдим,
Бак бавак, соқ бавак, дур бавак.

Аёллар болани онасига бергач, халфа:

Қўзижоним қўй бўлгай,
Йиғнаганинг тўй бўлгай,

Тўйинг-тўйлара улашгай,
Давлат бошингга ўрнашгай,
Санга келган балолар,
Тоғу тошларга ўрнашгай,

– деб дуо қилган.

Бу маросимда етти нафар момо иштирок этганлиги бежиз бўлмасдан, халқимиз орасида кенг тарқалган "*етти момо*" культига алокадор анъанадир.

Сайрам туманидаги Қорамурт қишлоғида яшовчи ўзбеклар орасида ҳам "етти момо" культи кенг тарқалган бўлиб, маҳаллий аҳоли етти момонинг ҳомийлигига қаттиқ эътиқод қилар экан. Қорамуртликлар Чоймомони "еттининг бири" деб ҳисоблашади. Бу қишлоқда қайд қилинган этнофольклористик маълумотларга кўра, "етти момо" одамларни ёвуз кучлардан ҳимоя қилувчи афсонавий ҳомий бўлиб, Чоймомо ҳам уларнинг бири ҳисобланади. "Етти момо" образининг пайдо бўлишини эса қуйидаги афсона билан изоҳлайдилар: айтишларича, қорамуртликлар яшаган қишлоқ илгари Ахсикент деб аталган. Бу қадимий қишлоқ ҳозирги Қорамуртнинг кунчикар тарафида жойлашган. Бир йили қиш жуда қаттиқ келибди, қирқ кеча-қирқ кундуз бетиним қор ёғибди. Одамлар ҳаво очилиб кетишини кутиб уйларидан чиқмай ўтираверибдилар ва ҳовлига ёққан қорни курамабдилар. Натижада уларнинг уйларини қор босиб қолибди. Фақат ёлғиз қиз невараси билан бирга яшайдиган бир кампиргина ҳар куни эринмасдан уйининг эшиги олдига ёққан қорни кураб, супуриб-сидириб турибди. Шунинг учун Ахсикент қишлоғидаги барча уйлар қор тагида қолсаям ўша кампир билан невараси омон колибдилар. Орадан бир қанча вақт ўтгач, Бухоро томонлардан бир қора мурт(мўйлов)ли йигит келиб ҳалиги кампирнинг неварасига уйланибди. Улар етти нафар қиз фарзанд кўрибдилар. Қорамуртликлар ўша одамнинг етти нафар қизини "етти момо" дейдилар. Кейинчалик қишлоқ аҳли Ичқўрғон деган жойга кўчиб ўтибди. Қорамуртли киши билан етти қизи яшаган қишлоқ эса Етти момо деб номланган. Ҳозирги кунга келиб эса "момо"лардан фақат айримларининг касб-кори ҳақида узуқ-юлуқ маълумотларгина сақланган, холос. Масалан, етти момодан биттаси ҳомиладор аёлларнинг кўзи ёришида бош-қош бўлиб турувчи дояларга ҳомийлик килар эмиш.[1]

---

[1] **Тайджанов К., Исмаилов Х.** Особенности доисламских верований у узбеков-карамуртов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М: Наука, 1986. С.111.

Шу ўринда қиёс учун бир маълумотни келтириб ўтишни жоиз деб билдик: Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жиғачи қишлоғида қайд қилинган маълумотга кўра, илгари фарзанд кўргани билан боласи турмаган, яъни ёшлигида нобуд бўлиб кетадиган аёл яна ҳомиладор бўлиб кўзи ёрийдиган фурсат етганда туғруқ бўладиган хонада етти нафар серфарзанд, ували-жували момо ҳозир бўлиши керак деб ирим қилинган. Бу аёллар "*етти анака момо*" деб аталган. Агар бирор сабаб билан "анака"лар сони етгита бўлмай қолса, ҳомиладор аёлнинг кўзи ёрийдиган хона деворининг етти жойига оқ пахта қистириб қўйганлар. Оқ пахта ҳам анака момо ўрнига ўтади, деб ирим қилганлар. Жиғачиликлар эътиқодича, боласи турмайдиган аёл кўзи ёриган пайтда туғилган чақалоқни етти анака момонинг ҳаммаси баб-баравар ушлаб кўтариб олсалар, болага зиён-заҳматлар дахл қилолмас эмиш. Етти анака момонинг қўли теккан боланинг умри узун бўлади деб умид қилганлар.[1]

Етти анака момо тўғрисидаги мифологик эътиқодларнинг моҳиятини янада чуқурроқ таҳлил қилишда қуйидаги этнографик маълумот муҳим аҳамият касб этади: "Тангачар қишлоғида яшаб, умр бўйи бефарзанд ўтган Дўнди момо деган аёлнинг қайнонасига бўй етган қиз пайтида алвасти йўлиққан экан. Қиз эрга теккач, алвасти унинг туғилган болаларини ўғирлаб кетаверибди. Ҳомиладор бўлиб, ой-куни яқинлашгач, қанча аёл қўриқлаб турганига қарамасдан, туғилган чақалоқ ўз-ўзидан йўқолар ёки бола туғиладиган кун яқин қолганда худонинг амри билан аёлнинг қорни бўшаб қолар экан. Шундай қилиб, аёл 13-14 қорин бўғоз бўлиб, ҳамма боласи ном-нишонсиз йўқолибди. Охири уни ўткир бир дуохонга кўрсатибдилар. У фол очиб кўрса, аёлга алвасти йўлиққанлиги маълум бўлибди. Дуохоннинг маслаҳатига кўра, аёл кейинги сафар кўзи ёрийдиган бўлганда туғруқ бошланишидан аввал хонада етти нафар момо ҳозир бўлиб, ҳомиладор аёлнинг теварагини ўраб ўтиришибди. Уй деворининг етти жойига оқ пахта қистириб қўйибдилар. Дуохоннинг ўзи эса уй эшигининг олдида дуо ўқиб турибди. Тўлғоқ бошланиб, бола она қорнидан пастга туша бошлагач, ҳалиги етти момо боланинг етти жойидан маҳкам тутибдилар. Кин-

---

[1] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1980 йилнинг 12 июль куни Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи 1932 йилда туғилган Шарофат Мурод Олим қизидан ёзиб олинган).

диги кесилгач, момолар жимжилоқларини чақалокнинг оғзига тегизиб қўйибдилар. Шундай қилинса, алвасти чақалокни эмизолмайди деб ирим қиладилар. Етти момо ушлаб қолганлиги учун алвасти аёлнинг бу чақалоғини эмизолмабди, агар у болага кўкрак тутиб улгурганида чақалоқ ғойиб бўлар экан. Бу сафар чақалокка дахл қилолмаганлигидан аламига чидай олмаган алвасти боланинг яғрниси (кураги)га панжа уриб кетибди. Омон қолган болага Ҳожибой деб от қўйибдилар. Аммо унинг курагидаги беш панжа изи то умрининг охиригача чуқур из бўлиб билиниб қолибди. Ҳожи бува улғайгач, Дўнди деган қизга уйланган, аммо уларнинг фарзандлари бўлмаган. Айтишларича, алвастининг панжаси текканлиги сабабли, касофатга учраб уларнинг фарзанд йўли бекилган экан".[1]

Етти анака момо, яъни етти нафар доя момо ҳақидаги тасаввурлар қорамуртликларшинг "етти момо" тўғрисидаги мифологик ипончлари билан муштарак негизга эга.

Қорамурт қишлоғи шевасида қўлланиладиган "*етти етаклади*", "*момоси тутди*", "*момоси бор*" каби иборалар[2] ҳам бевосита "етти момо" культи ҳақидаги қарашлар билан боғлиқ. Момолардан биттаси доялариинг ҳомийси вазифасини бажаргани каби, бошқаси қорамуртликлар тасаввурича, бирорта аёлни "танласа", у табибликни бўйнига олади ва ҳомий момолар кўмагида одамларни даволайди. Бундай табибларни қорамуртликлар "*момоси бор аёл, танлаб олган, момосини бўйнига олган*"[3] деб таърифлайдилар.

Бизнингча, эзгулик кучларининг сонини белгилашда етти рақамининг магик хусусиятига асосланиш анъанаси жаҳон халқлари мифологиясининг қадимги унсурларидан бири саналади. Қадимги Бобил мифологиясида "*етти донишманд*" образи мавжуд бўлган.[4] Зардўштийлик таълимотига кўра, эзгулик тимсоли Ахурамазданинг "етти ахура"си яхлит ҳолда ҳомий куч рамзи сифатида тасаввур қилинган. Ахураларнинг ҳар бири эзгуликнинг муайян бир қиррасини ўзида мужассамлаштирган. Худди шунингдек, қорамуртликлар аф-

---

[1] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1980 йилнинг 12 июль куни Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи 1932 йилда туғилган Шарофат Мурод Олим қизидан ёзиб олинган).

[2] **Тайджанов К., Исманлов Х.** Особенности доисламских верований у узбеков-карамуртов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М: Наука, 1986. – С.112.

[3] Ўша манба. – Б.113..

[4] **Афанасьева В.К.** Гильгамеш и Энкиду. – М: Наука, 1979. – С.34-35.

сопасида қайд қилинган "етти момо" қачонлардир ҳар бири мустақил мифологик функция бажарувчи етти нафар маъбуда сифатида тасаввур қилинган.

Ҳомиладор аёллар ва чақалоқларнинг ҳомийси сифатида тасаввур қилинган "етти момо" культига доир халқ қарашлари Сурхон воҳаси аҳолиси орасида ҳам мавжудлиги қайд этилган. Фольклоршунос Л.Худойқулова томонидан ёзиб олинган маълумотларга кўра, Қумқўрғон туманида ҳомиладор аёлларни ёвуз кучлар хуружидан сақлаш мақсадида ўтказилган маросим чоғида қушноҳлар Сариқ момо, Қора момо, Титти момо, Очил момо, Гулсун момо, Ёзил момо ва Тувгич момо деб аталган ҳомий-руҳлар ҳақига биттадан нилик ёқишган.[1]

Назаримизда, чақалоқ етти кунлик бўлганда ўтказилган чилла чиқариш маросимини ўтказиш одати ҳам "етти момо" культи асосида келиб чиққан. Фольклор тўпловчи Чори Ҳамро ёзиб олган маълумотга кўра, Қашқадарё вилоятида бу маросим қуйидаги тартибда ўтказилган: кайвони етти кунлик бўлган чақалоқни туз, танга, тош, тухум пўчоғи солинган иссиқ сувга чўмилтиради. Халқ қарашларига кўра, сувга солинган туз – бола танасининг бўғинлари, айниқса, қўлтиғининг таги ва човини пишишдан сақлайди; танга – яра-чақа бўлишдан ҳимоя қилади, тош – чақалоқнинг бадани тошдек мустаҳкам бўлиб ўссин учун ишлатилади; тухум пўчоғи – болани сувчечак ва бошқа хил чечак касаллигидан муҳофаза қилади деб ирим қилинади.[2]

Халқимизнинг оилада фарзанд туғилиши ва унинг тарбияси билан алоқадор кўплаб удумларида ана шундай "еттилик"ларга дуч келинади. Масалан, Бухоро вилоятининг Қоракўл туманининг Жиғачи қишлоғида бола юришни ўрганаётганда "тез юриб кетсин ва умр бўйи ризқи мўл бўлсин" деб оёғининг орасидан етти дона кулча думалатадилар. Боланинг "оёғи чиқмаса" етти кулча ёпиб, боланинг оёғи тагидан думалатадилар ва бу кулчаларни кўчада ўйнаб юрган етти болага тарқатадилар. Бу ирим боламиз ҳам ана шу болалардай югуриб ўйнаб кетсин деган ниятда бажарилади. Юриши қийин бўлган боланинг оёғи остидан кулча юмалатадилар ва акаси ёки бирорта қўшни бола ана шу кулчани болага кўрсатмасдан орқасига қарамай олиб қочади.

---

[1] **Худойқулова Л.** Сурхондарё тўй қўшиқлари: филол. фанлари номз. дисс. – Тошкент, 2012. – Б.17.

[2] ЗЎФА. Инв.№10480. Ёзиб олувчи: Чори Ҳамро.

Бу рақамнинг анъанавий магик сон сифатидаги талқини халқимизнинг дўлни тўхтатиш мақсадида бажарган ритуалларида ҳам ўз аксини топган. Масалан, Қорақалпоғистон Республикасининг Амударё туманидаги Мангит шаҳрида дўл ёққанда уни тўхтатиш учун етти дона дўлни териб олиб кўрпанинг орасига солиб қўйганлар. Шунингдек, етти дона дўлни кўл кафтлари орасига солиб қисиб турса ҳам дўл ёғиши тўхтайди, деб ирим қилганлар.[1] Наманган вилоятининг Чуст туманидаги Каркидон қишлоғи кексаларининг эслашларича, илгарилари дўл ёққан пайтда ана шу дўлнинг етти донасини териб олиб эшикнинг лўкидони, яъни кулф ўрнатадиган жойига ташлаганлар. Лўкидонга ташланган дўл эриб битгач, дўл ёғиши ҳам тўхтайди деб ўйлаганлар. Ҳозирги пайтда эса дўл ёққанда уч-тўрт донасини териб олиб, эшикнинг орқасига ташлаб қўйишади ва ана шу дўл эригач, ёғин тинади, деб ирим қиладилар.[2]

Фарғона вилоятининг Учкўприк туманидаги Сариқўрғон қишлоғида қайд этилган маълумотга кўра, дўл ёққанда унинг музларидан етти дона сб, дуо қилинса, дўл тўхтайди, дейдилар.[3] Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақайларнинг метеорологик қарашларича, дўл кўп ёғса, етти донасини териб олиб бир жойга қўйиб оёк билан босиб "*Сол, сол, сол*!" дейилади.[4] Бойсунликлар дўлни тўхтатиш учун етти дона териб олиб, косанинг тагига бостириб қўйишган ва "*Етти, етти, етти*!" – дейишган. Шундай қилинса, ёғин тезда тўхтайди, деб ўйлашган.[5]

Ўшликларнинг метеорологик қарашларида ҳам дўл тўхтатишнинг магик рақамлар билан алоқадор бир қатор талқинлари мавжудлиги қайд килинган: дўл кўп ёққанида етти дона дўлни териб олиб эшикнинг лўкидони, яъни кулф тешигига солиб қўйишган; пиёланинг тагига еттита дўлни бекитишган; етти дона дўлни тош билан эзғилаганлар; осмондан тушаётган дўлдан еттитасини териб олиб айвоннинг нам тегмаган қуруқ жойига ташлашган; етти дона дўл ёки еттита тошчани деворнинг тешигига тиқишган.[6]

---

[1] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2008 йилда Л.Содиковадан ёзиб олинган.

[2] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2008 йилда С.Ҳайдаровадан ёзиб олинган.

[3] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2011 йилда А.Мажидовадан ёзиб олинган.

[4] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1982 йилда Ёвон туманининг Султонобод қишлоғида яшовчи 59 яшар Улдона Розиқовадан ёзиб олинган.

[5] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2003 йилда Умбар бува Хўжамовдан ёзиб олинган.

[6] ЗЎФА. Инв.№1828/16-17. Ўш шаҳрида яшовчи 85 яшар Омина Асқарова, 65 яшар Кенжахон Алибоевалардан Н.Шомаматов ёзиб олган.

сонасида қайд қилинган "етти момо" қачонлардир ҳар бири мустақил мифологик функция бажарувчи етти нафар маъбуда сифатида тасаввур қилинган.

Ҳомиладор аёллар ва чақалоқларнинг ҳомийси сифатида тасаввур қилинган "етти момо" культига доир халқ қарашлари Сурхон воҳаси аҳолиси орасида ҳам мавжудлиги қайд этилган. Фольклоршунос Л.Худойқулова томонидан ёзиб олинган маълумотларга кўра, Қумқўрғон туманида ҳомиладор аёлларни ёвуз кучлар хуружидан сақлаш мақсадида ўтказилган маросим чоғида қушноҳлар Сариқ момо, Қора момо, Титти момо, Очил момо, Гулсун момо, Ёзил момо ва Тувгич момо деб аталган ҳомий-руҳлар ҳақига биттадан шилик ёқишган.[1]

Назаримизда, чақалоқ етти кунлик бўлганда ўтказилган чилла чиқариш маросимини ўтказиш одати ҳам "етти момо" культи асосида келиб чиққан. Фольклор тўпловчи Чори Ҳамро ёзиб олган маълумотга кўра, Қашқадарё вилоятида бу маросим қуйидаги тартибда ўтказилган: кайвони етти кунлик бўлган чақалоқни туз, танга, тош, тухум пўчоғи солинган иссиқ сувга чўмилтиради. Халқ қарашларига кўра, сувга солинган туз – бола танасининг бўғинлари, айниқса, қўлтиғининг таги ва човини пишишдан сақлайди; танга – яра-чақа бўлишдан ҳимоя қилади, тош – чақалоқнинг бадани тошдек мустаҳкам бўлиб ўсиши учун ишлатилади; тухум пўчоғи – болани сувчечак ва бошқа хил чечак касаллигидан муҳофаза қилади деб ирим қилинади.[2]

Халқимизнинг оилада фарзанд туғилиши ва унинг тарбияси билан алоқадор кўплаб удумларида ана шундай "еттилик"ларга дуч келинади. Масалан, Бухоро вилоятининг Қоракўл туманининг Жиғачи қишлоғида бола юришни ўрганаётганда "тез юриб кетсин ва умр бўйи ризқи мўл бўлсин" деб оёғининг орасидан етти дона кулча думалатадилар. Боланинг "оёғи чиқмаса" етти кулча ёпиб, боланинг оёғи тагидан думалатадилар ва бу кулчаларни кўчада ўйнаб юрган етти болага тарқатадилар. Бу ирим болами ҳам ана шу болалардай югуриб ўйнаб кетсин деган ниятда бажарилади. Юриши қийин бўлган боланинг оёғи остидан кулча юмалатадилар ва акаси ёки бирорта қўшни бола ана шу кулчани болага кўрсатмасдан орқасига қарамай олиб қочади.

---

[1] **Худойқулова Л.** Сурхондарё тўй қўшиқлари: филол. фанлари номз. дисс. – Тошкент, 2012. – Б.17.

[2] ЗЎФА. Инв.№10480. Ёзиб олувчи: Чори Ҳамро.

Бу рақамнинг анъанавий магик сон сифатидаги талқини халқимизнинг дўлни тўхтатиш мақсадида бажарган ритуалларида ҳам ўз аксини топган. Масалан, Қорақалпоғистон Республикасининг Амударё туманидаги Манғит шаҳрида дўл ёққанда уни тўхтатиш учун етти дона дўлни териб олиб кўрпанинг орасига солиб қўйганлар. Шунингдек, етти дона дўлни қўл кафтлари орасига солиб қисиб турса ҳам дўл ёғиши тўхтайди, деб ирим қилганлар.[1] Наманган вилоятининг Чуст туманидаги Каркидон қишлоғи кексаларининг эсламларича, илгарилари дўл ёққан пайтда ана шу дўлнинг етти донасини териб олиб эшикнинг лўкидони, яъни кулф ўрнатадиган жойига ташлаганлар. Лўкидонга ташланган дўл эриб битгач, дўл ёғиши ҳам тўхтайди деб ўйлаганлар. Ҳозирги пайтда эса дўл ёққанда уч-тўрт донасини териб олиб, эшикнинг орқасига ташлаб қўйишади ва ана шу дўл эригач, ёғин тинади, деб ирим қиладилар.[2]

Фарғона вилоятининг Учкўприк туманидаги Сариқўрғон қишлоғида қайд этилган маълумотга кўра, дўл ёққанда унинг музларидан етти дона еб, дуо қилинса, дўл тўхтайди, дейдилар.[3] Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақайларнинг метеорологик қарашларича, дўл кўп ёғса, етти донасини териб олиб бир жойга қўйиб оёқ билан босиб "*Сап, сап, сап*!" дейилади.[4] Бойсунликлар дўлни тўхтатиш учун етти дона териб олиб, косанинг тагига бостириб қўйишган ва "*Етти, етти, етти*!" – дейишган. Шундай қилинса, ёғин тезда тўхтайди, деб ўйлашган.[5]

Ўшликларнинг метеорологик қарашларида ҳам дўл тўхтатишнинг магик рақамлар билан алоқадор бир қатор талқинлари мавжудлиги қайд қилинган: дўл кўп ёққанида етти дона дўлни териб олиб эшикнинг лўкидони, яъни кулф тешигига солиб қўйишган; пиёланинг тагига еттита дўлни бекитишган; етти дона дўлни тош билан эзғилаганлар; осмондан тушаётган дўлдан еттитасини териб олиб айвоннинг нам тегмаган қуруқ жойига ташлашган; етти дона дўл ёки еттита тошчани деворнинг тешигига тиқишган.[6]

---

[1] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2008 йилда Л.Содиқовадан ёзиб олинган.

[2] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2008 йилда С.Ҳайдаровадан ёзиб олинган.

[3] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2011 йилда А.Мажидовадан ёзиб олинган.

[4] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1982 йилда Ёвон туманининг Султонобод қишлоғида яшовчи 59 яшар Улдона Розиқовадан ёзиб олинган.

[5] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2003 йилда Умбар бува Хўжамовдан ёзиб олинган.

[6] ЗЎФА. Инв.№1828/16-17. Ўш шаҳрида яшовчи 85 яшар Омина Аскарова, 65 яшар Кенжахон Алибосвалардан Н.Шомаматов ёзиб олган.

Юқорида таҳлил қилинган материаллар шуни кўрсатадики, халқимизнинг оилавий-маиший урф-одатлари, расм-русумлари ва маросимларида, шунингдек, табиат ҳодисалари билан алоқадор иноич-эътиқодларида 7 рақами магик сон сифатида анъанавий тарзда қўлланилади.

ҚАДИМИЙ МАНБАЛАРДА РАҚАМЛАР МАГИЯСИ

Қизилқум саҳросининг марказидаги Буқантов массиви қадимги аждодларимиз "дастхати"ни авайлаб-асраб келган нодир мўъжизалар масканидир. Ёзув маданиятининг энг қадимий турлари – Миср миххатию шумер "сопол китоб"ларидан тубдан фарқ қилувчи бу ёдгорликлар катта-кичик қояларга ўйиб ёзилган қадимият обидаларидир. Аркар дарасидаги қоятошлардан бирига пастдан юқорига қараб ўрмалаётган эгри-бугри чизиқлар ва битта оёқ товонининг тасвири туширилган. Қизиғи шундаки, синчиклаб кузатилганда, эгри-бугри чизиқлар сони еттиталиги маълум бўлади. Бу нима, тасодифми? Наҳотки ибтидоий "мусаввир" аллақандай қадимий эътиқодларга ишора қилаётган бўлса? Қоядаги етти чизиқ тасвири замирида қандайдир ибтидоий эътиқодлар рамзи яширинмаганмикан, деган ҳақли савол, шубҳасиз, кўпчиликни ўйлантириб қўяди. Айрим мутахассислар қадимги петроглифлардаги оёқ товони тасвири сув тимсоли бўлса керак, деб ҳисоблайдилар.[1] У ҳолда етти тўлқинсимон чизиқ – етти ирмоқли дарё ифодаси эмасмикан, деган хаёлга борасиз. Зеро, қадимги мисрликлар Нил дарёсининг ирмоқлари анча-мунча кўп бўлишига қарамасдан, уни "етти ирмоқли дарёйи азим" деб аташган. "*Етти дарёдан ўтмоқ*", "*етти зулмат дарёси*", "*Еттисув*", "*Еттикечув*", "*Етти дарёнинг сувидан шифо топмоқ*" каби ибора ва атамалар ўзбек фольклорида кўп учрайди.

Агар қоядаги улкан оёқ товонининг тасвири йўл билан боғлиқлигини эътиборга олсак, у ҳолда бу ғалати чизиқлар мажмуаси ердан юқори олам – Кўкка кўтарилган афсонавий йўл тимсоли эмасмикан, деган тахмин туғилади. Чунки машҳур олтой эпоси "Маадай қара"да Ойхоннинг гўзал қизига уйланиш учун кетаётган Кўгедей Мерган етти йўл туташган жойда бир-бирига икки томчи сувдай ўхшаш олти ботирни учратади. "Етти йўл" тушунчаси тур-

---

[1] **Оськин В.А.** К вопросу о семантике одного сюжета в петроглифах Букантау // Этнография и археология Средней Азии. – М., 1979. – С.139.

кий халқлар фольклорида тез-тез кўзга ташланиб туради. Агар кексалар нутқига эътибор берсангиз, боши гангиган, калавасининг учини йўқотган одам ҳақида "етти йўлнинг бошида турган" ибораси қўлланилганини кўрасиз. "Етти йўл" ўзбек халқ маросим фольклорида ҳам қайд қилинган. Ҳар ҳолда, минг йиллар бурун тош болғасининг садоси билан Арқар дарасини ларзага солган ибтидоий мусаввир қоятошга етти чизиқ тасвирини чизаётганида нималарни кўнглидан ўтказганлиги, умуман, бу ёдгорликдаги етти рақамининг маъноси ҳамон муаммолигича қолиб кетмоқда. Вақтнинг учқур қанотларига осилганича бир-бирини қувалаб ўтган асрлар аждодларимизнинг ўй-хаёлларини олис ўтмиш сўқмоқларида қолдириб кетди. Лекин қоятошда етти чизиқ Арқар дарасидаги сонсаноқсиз чизгилар каби аждодларимизнинг тошларга муҳрланган тафаккур мўъжизалари ҳисобланади. Ўша олис замонлардаёқ бобокалонларимиз 7 рақамини азиз билиб, турмушда унга алоҳида аҳамият беришганга ўхшайди.

Етти рақамининг мўъжизаларини ифодаловчи қадимият обидалари танҳо эмас. Қадимги Афросиёбда олиб борилган археологик қазиш ишлари чоғида деворлари рангин суратлар билан безатилган шоҳона қаср қолдиғи топилган. Шарқий Туркистон элчилари сафари тасвирланган шимолий деворда икки кема расми бор. Қизиғи шундаки, соҳибжамол қизлар тушган кема ёнида спирал шаклидаги сув ўрамидан чиқиб келаётган илон, пастроқда икки ғоз ва еттита балиқ сузиб юрибди. Балиқлардан учтаси орқада, қолган тўрттаси бир нуқта атрофида айланаётган ҳолатда тасвирланган.[1]

Балиқларнинг сони ва уларнинг ғалати жойлашуви Афросиёб ёдгорлиги деворида аждодларимизнинг само ёритқичлари ҳақидаги афсонавий қарашлари акс эттирилганлигини кўрсатади. Чунки тош асридан бошлаб маданият ёдгорликларида ойни илон тарзида тасвирлаш одат тусига кириб қолган эди. Суратда кеманинг олд томонидан чиқиб келаётган илон ой, яъни тунги ёритқичимиз рамзидир. Етти балиқ эса қадимги одам учун тунги ориентация манбаи бўлган Етти қароқчи юлдузлари ифодасидир. Зеро, балиқларнинг жойлашуви ҳам Етти қароқчи юлдузлари шаклини эслатади: тўрт балиқ чўмичнинг учидаги тўрт юлдузга монанд ҳолда бир нуқта атрофида тўпланган бўлса, қолган учтаси банд томонидаги учта юлдузга ўхшайди.

---

[1] **Альбаум Л.И.** Живопись Афрасиаба. – Тошкент, 1975. – С.58.

Жаҳоннинг турли археологик манзилгоҳларидан топилган қадимий обидаларда ўзига хос "еттилик" тимсоли мавжудлигини таниқли қадимшунос олим Б.А.Фролов ҳам қайд қилган.[1] Қадимги одамлар яшаган археологик манзилгоҳлардан топилган ёдгорликлардан тортиб кундалик сўзлашувда қўлланиладиган ибора ва мақолларгача, халқ оғзаки ижодиётидан то удумларимизгача – барини бир-бири билан боғловчи ғалати бир анъана бор: бу 7 рақамига фавқулодда катта эътибор бериш анъанасидир. Боболаримиз узоқ асрлар мобайнида энг яхши орзуларини, хайрли ниятларини ифодалашга эҳтиёж сезганида нега энди 7 рақамини танлашдийкин? Ҳатто ҳозир ҳам болаларимизга топишмоқ айта туриб, пиёзнинг пўсти айнан еттита эмас, ундан ҳам кўпроқлигини кўрабила туриб, "Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор" жумбоғини келтирамиз-у, *етти* рақамини қўллашимизнинг боисини ўйлаб ўтирмаймиз. Зеро, шуниси аниққи, 7 рақами қадим замонларданоқ дунёнинг турли бурчакларида яшовчи ва хилма-хил тилда, лаҳжаларда сўзлашувчи элатлар ўртасида "талаш" бўлган.

Жаҳонда 7 сонини муқаддас билиб, ихлос қўймаган халқ ёки элат кам топилади. Хўш, халқ оғзаки ижодиётида, урф-одат ва маросимларимизда 7 рақамининг бу қадар эъзозланишига сабаб нима?

Олимлар ўтган асрдан бошлабоқ бу рақамнинг "сирини" топишга ҳаракат қилиб кўришган. Халқ удумларида, маросим ва фольклор асарларида 7 рақамига "муқаддас" тус берилишининг сабабини изоҳлашга ҳаракат қилган дастлабки тадқиқотчилардан бири қозонлик математик А.Васильевдир. У ўзининг 1886 йилда нашр этилган китобида рақамларга сиғиниш анъанасининг асосини қадимги Вавилон математикасига боғлашга уринади. Унинг фикрича, турли табиий ҳодисаларнинг илмий моҳиятини билмаган қадимги Бобил қоҳинлари 7 рақамини "муқаддас" деб эълон қилишган ва бу қарашлар кейинчалик жаҳоннинг бошқа халқлари орасида ҳам кенг ёйилган.[2] Худди шундай мулоҳаза таниқли фольклорист В.Миллернинг рус халқ афсун-аврош матнлари таҳлилига бағишланган йирик тадқиқотида ҳам илгари сурилган.[3] Шу-шу 7

---

[1] **Фролов Б.А.** Как появилась "магическая семерка" // Атеистические чтения. – М., 1970. – №4. – С.116-122; **Ўша муаллиф.** По следам одного числа // Будущее науки. Вып.4. – М., 1971. – С.331-351; **Ўша муаллиф.** "Магическая семерка" // Природа. – М., 1972. – №5. – С.52-59.

[2] **Васильев А.** Числовые суеверья. – Казань, 1886. – С.12.

[3] **Миллер Всев.** Ассирийские заклинания и русские народные заговоры // Русская мысль. – М., 1986. – кн.7. – С.71.

рақамига алоҳида эътибор бериш анъанасини қадимги Бобил мифологиясига боғлаш одат тусига кириб қолди.[1]

Астрономик тушунчалар хийла эрта тараққий этган қадимги Бобилда 7 рақами "муқаддас" деб билинганлиги рост. Аммо узоқ Арктика ва Алясканинг қадимги Бобил маданиятидан мутлако бехабар ерли аҳолиси, Шимолий ва Жанубий Америка ҳиндулари, Австралия, Индонезия аборигенлари фольклорида ҳам 7 рақамига алоҳида аҳамият берилишининг боиси нимада?

Ўтган асрнинг 80-йилларида археологлар Франциянинг Ласко деган ғоридан жуда қадим замонларда чизилган суратларни топишга муваффақ бўлишди. Ғор деворидаги от суратларидан бири устига еттита стрелкасимон шакллар туширилганлиги дарҳол мутахассислар эътиборини жалб қилди.

Кейинги йилларда фаннинг турли соҳасида изланиш олиб бораётган тадқиқотчилар бу "сеҳрли" рақам муаммосини ҳал қилишга киришдилар. Натижада 7 рақамига сиғиниш анъанасининг пайдо бўлиши ҳақида бир неча фаразлар пайдо бўлди. "Муқаддас" еттилик муаммоси ҳалигача узил-кесил ҳал қилинмаган бўлса-да, қуйида 7 рақамининг халқ орасида бунчалик кенг оммалашишига сабаб бўлган бир неча омиллар хусусида сўз юритамиз. Тилшунос В.Чернышевнинг фаразига кўра, 7 рақамида ҳеч қандай ғайриоддий сир йўқ, фольклорда ва маросимларда еттилик анъанасига риоя қилинишининг асоси қачонлардир амалда қўлланилган саноқ усулларига бориб тақалади.[2] Бир замонлар амалда қўлланилган саноқ усулига кўра, муайян нарса-предметларнинг миқдорини белгилашда бирдан еттигача бўлган оддий сонлардангина фойдаланилган, холос. Еттидан катта миқдор эса "кўп" тушунчаси билан ифодаланган.

Қачонлардир аждодларимиз "еттилик" саноқ усулидан фойдаланганлигини А.И.Бородин ҳам қайд қилиб ўтган.[3]

Қизиғи шундаки, ўзбек фольклорида 7 рақами аниқ математик миқдор сифатида эмас, балки "кўп" маъносини англатувчи поэтик деталь сифатида қўлланилиши ҳолати кўп кузатилар экан. "*Етти ўлчаб бир кес*", "*Еттининг бири Хизр*" каби мақолларда, "*Пак пакана бўйи бор, етти қават тўни бор*" (пиёз) топишмоғида ҳам 7

---

[1] **Чистяков И.И.** Числовые суеверия. – М.-Л., 1927. – С. 15-16; **Чистякова Е.М.** Математика и религия. – Краснодар, 1962. – С.5.

[2] **Черныпев В.** О "стержневых" именах числительных в русском и казахском языках // Известия АН Казахстана. Серия филологическая. №4 (49). – Алмата, 1946. – С.45-46.

[3] **Бородин А.И.** Число и мистика. – Донецк, 1975. – С.102, 113-114.

сони қандайдир чегарани англатмоқда. Айниқса, пиёзнинг пўсти кўплиги ҳаммага аён, ана шу кўпликнинг 7 сони билан ифодаланиши еттилик саноқ анъанаси билан боғланади. Бу усулга кўра, ҳисоб еттигача давом этган, еттидан катта миқдор эса "кўп" тушунчаси билан ифодаланган.

В.Чернишевнинг фикрича, қозоқларнинг қадим аждодлари ҳисоб-китобда еттилик усулни қўллаганлар. Бу анъананинг излари қозоқ тилида сақланиб қолган. Қозоқ тилида бирдан еттигача бўлган жамловчи сонлар "-ау(-ву)" қўшимчаси воситасида ясалар экан: "берау", "екеу", "ушеу", "тортау", "бесау", "алтау", "жетау" каби.[1]

7 рақами нафақат ўзбек, балки туркий халқларнинг аксариятида сакрал-магик сон сифатида эътироф этилади.[2]

Еттилик саноқ усули туркий халқларнинг бобокалонлари ҳаётида муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган кўринади. Узоқ вақт амалда бўлган бу саноқ усули халқ оғзаки ижодиётига ҳам жиддий таъсир ўтказган. Ўзбек халқ болалар поэтик ижодиётида еттиликка асосланган бадиий формулалар кўп учраши ҳам шу фикрни тасдиқлайди. Одатда санамаларда "*етти-кетди*" формуласи кўп қўлланилади:

Чумчуқча уйга кирди,
Очилча уни қувди,
Чумчуқча, эшик очиқ,
Эҳ, нақ уни тутувди!
Хой чумчуқ, мана эшик,
Қани тезроқ учиб чиқ!
Бир, икки, уч, тўрт,
Беш, олти, етти –
Чумчуқча учиб кетди![3]

ёки

Ғужум-ғужум помидор,
Ойим берган помидор,
Қани санаб кўрайчи,
Бир, икки, уч, тўрт,
Беш, олти, етти – кетдик![4]

---

[1] **Чернишев В.** Кўрсатилган асар. – Б.45-46.

[2] **Муратова Р.Т.** Сакральное число ете ('семь') в башкирском языке // Искусство и образование. – М., 2008. – №7. – С.41-44.

[3] Бойчечак. Болалар фольклори. Меҳнат қўшиқлари / ЎХИ. Тўпловчилар: **О.Сафаров, К.Очилов**. – Тошкент, 1983. – Б.151.

[4] "Бойчечак". – Б.145.

Кўринадики, қадимий санок усули коидасига ўхшаб, бу ерда ҳам еттига етганда саноқ тўхтайди, яъни етти – саноқнинг чеки ёки "катта сон"дир. Бизнингча, болалар ўйин фольклорида қўлланиладиган санамаларга асос бўлган "етти – кетди" бадиий формуласи еттилик саноқ усули таъсирида яратилган. "Етти-кетди" формуласи қадимий саноқнинг санама матнига айланган кўринишидир.

Еттилик модели ўзбек халқ эртакларида, мақол ва топишмоқларида мавжудлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди. Хусусан, "*Ерда етти йўқотдим, топ-чи?*" жумбоғининг ечими шу поэтик тузилишга асосланган:

Ховузнинг қопқоғи йўқ,
Итнинг ичаги йўқ,
Отнинг ётоғи йўқ,
Осмоннинг устуни йўқ,
Молнинг йиғлоғи йўқ,
Қушнинг уйқуси йўқ,
Мушукнинг тинчи йўқ.[1]

Фикримизча, "етти" сўзининг этимологияси ҳам ўша қадимий саноқ усулига боғланади. Бу рақам тушунчасини англатувчи сўз – "етти"нинг ўзаги "етмоқ" феълидан олинган. "Етти" аслида ҳисобнинг тугаганини, яъни саноқ ниҳоясига етганлигини билдирган. Кейинчалик саноқда янги усуллар кашф этилиб, ҳисоб-китоб анъанаси такомиллашгач, бу сўз илгариги саноқ тизимидаги охирги рақам атамаси сифатида қўлланила бошланган.

Умуман, саноқда дастлабки еттита рақамдан фойдаланиш анъанаси 7 рақамининг халқ хотирасида узоқ вақт сақланиб қолишига сабаб бўлган бўлиши мумкин.

Бу ракамнинг инсон фаолиятининг турли қирраларини қамраб олганлиги нафақат тилшунос, фольклоршунос ва этнографларни, балки руҳшуносларни ҳам қизиқтириб келади. Улар жаҳон халкларининг фаолиятида 7 сонига алоҳида аҳамият берилишининг сабабини инсон руҳиятидан, унинг ҳаётий тажриба ва кўникмаларидан, онг ости ҳисларидан излаш керак, деб ҳисоблашади.

Журналист А.Муҳаммадқуловнинг ёзишича,[2] америкалик руҳшунос Ж.Миллерни етти йил давомида 7 рақами "таъқиб қилиб"

---

[1] ЗЎФА. Инв.№1591/1. – Б.18. Н.Сабуров ёзиб олган.

[2] **Муҳаммадқулов А.** Сеҳрли бир рақам сарғузаштлари // Тошкент оқшоми. – Тошкент, 1979. – 17 февраль.

юрган. Олимнинг гапига қараганда, шахсий ҳаётида ҳам, газета-журналлар саҳифаларида ҳам, хизмат бурчини ўтаётганида ҳам 7 рақами унга хилма-хил қиёфада дуч келаверган. Шундан кейин Ж.Миллер кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш билан боғлиқ ва ҳ.к. сигналларнинг инсонга кўрсатадиган таъсирини ўрганишга киришиб, ғоят қизиқарли натижалар олган. Олимнинг кўпдан-кўп тажрибалари асосида тўплаган статистик маълумотлари кўрсатишича, инсон ташқи оламдан қабул қилаётган ва миясида қайта ишлаётган ахборотлар сони бештадан тўққизтагача бўлганида (Ж.Миллер буни 7±2 деб белгилайди)[1] кўпинча хатога йўл қўйилмас экан. Агар мабодо ахборотлар сони бундан ошиб кетса, янглишиш эҳтимоли ҳам шунга қараб ортиб бораркан. Хуллас, 7 рақами одамларнинг ташқи оламдан оладиган ахборотларини қабул қилиш ва қайта ишлаш билан боғлиқ қобилиятларига алоқадор ўзига хос бир руҳий-ҳиссий код вазифасини бажарар экан.

Худди шундай тажрибани америкалик ҳамкасбидан мутлақо мустақил ҳолда рус руҳшуноси В.Ломов ҳам ўтказган эди. Унинг тажрибалари ҳам муайян предмет ва ҳодисалар ҳақидаги инсон мияси қабул қилиб, қайта ишлайдиган ахборотлар сонининг энг маъқул миқдори 7±2 тарзида қолиплашганлигини кўрсатди. В.Ломов турмушда 7 рақамининг анъанага айланишини қадимги одамнинг руҳий-ҳиссий имкониятлари билан боғлиқ равишда тушунтиради. Унинг фикрича, аждодларимизнинг хотира қобилияти учун 7 рақами энг қулай ва ўнғай сон ҳисобланган. Маълум предметларни, масалан, овчи ўлжасининг миқдорини, жангчилар сони ва ҳ.к.ларни муайян гуруҳларга ажратиб ҳисоблашда 7 сонидан энг маъқул миқдор белгиси сифатида фойдаланишган.[2]

Бунинг сабаби, юқорида айтганимиздек, инсон мияси қабул қилиб, қайта ишлайдиган ахборотлар сони еттита бўлганда янглишиш эҳтимоли камайишидир. Шу боис, жуда қадим замонлардаёқ етти мўъжиза, етти фалак, етти сайёра, етти иқлим, етти кунлик вақт ҳисоби каби анъанавий тушунчалар пайдо бўлган.

Қадимги одам бундай тушунчаларни еттиталаб гуруҳлаштирганда уларни яхшироқ эсда сақлаб қола билган. Шу боис, мазкур

---

[1] **Миллер Дж.А.** Магическое число "семь" плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информации // Инженерная психология. – М., 1964. – С.19-22.

[2] **Ломов В.** Инженерная психология // Наука и человечество. - М., 1970. - С.48-49; **Фролов Б.А.** "Магическая" семерка // Природа. – М., 1972. – №5. – С.57-59.

рақам билан боғлиқ поэтик рамзлар, анъанавий тушунчалар яратилган.

1965 йилда археолог олим Б.А.Фролов Иркутск яқинидаги Мальта ва Украинанинг Мезин қишлоқларидан топилган тош асрига мансуб топилмаларни синчиклаб текшираётиб, жуда ғалати бир ҳодисага дуч келади: ёдгорликлар орасидаги ўн тўртта аёл ҳайкалчаси ҳамда ўн учта турли предметларнинг бўлакларидаги геометрик шакллар ва белгиларда ўзига хос "еттилик" мезонига амал қилинганлиги кўзга ташланади. Ҳайкалчаларнинг айримларига 7 нуқта шакли туширилган бўлса, баъзиларига 7 чизиқча чизилганлиги олимни ўйлантириб қўяди. Шундан сўнг Б.Фролов Сибирь археологиясининг топилдиқларини жаҳоннинг бошқа тош асрига оид манзилгоҳларидан топилган материаллар билан қиёслаб ўрганиб ғорда яшаган аждодларимиз ҳаётида 5 ва 10 ҳамда 7 ва 14 рақамлари алоҳида аҳамиятга эга бўлганлигини аниқлади.

Тарихнавислар тилида "Сибирь маликаси" деб ном олган бу ҳайкалчалардаги 7 чизиқ, 7 нуқта шакли ёки 7 мунчоқ расми тош асри одамларининг ўзига хос вақт ўлчови – етти кунлик ҳафта белгиси экан.

Қадимги одам ой фазаларининг ҳар етти кунда ўзгариб туриши, Етти қароқчи юлдузлари, етти ўзгарувчан сайёраларга алоҳида аҳамият берган. Боболаримизнинг ана шу само ёритқичлари ҳақидаги мифологик тасаввурлари 7 рақамининг муқаддас ҳодисалар қаторидан ўрин олишига сабаб бўлган.

АСТРОМИФОЛОГИК ТАСАВВУРЛАР ВА "ЕТТИ ҲОМИЙ" ОБРАЗИ

Қадимги одамнинг мифологик тасаввурлари сон-саноқсиз осмон ёритқичлари, хусусан, само гумбазининг шимолий ярим шарида кўринувчи, чўмич шаклидаги 7 юлдуз ҳақида ҳам ҳар хил афсоналарнинг яратилишига асос бўлган. Чунки ўтмишда тунги салқиндан фойдаланиб манзилига ошиққан карвонлар ҳеч қандай компас ёки шунга ўхшаш мосламаларсиз олис ва машаққатли саҳроларни кезиб ўтар эканлар, ана шу юлдузга қараб сира адашмай йўл топганлар. Тажрибали сарбонлар тунда Етаган (Етти қароқчи) ёки Темир қозиқ юлдузларига қараб дунё томонларини аниқ белги-

лаганлар ва карвон етиб бориши мўлжалланган манзил қаердалигини аниқлаб, ўша тарафга йўл бошлаганлар. "Етти қароқчини таниган етти қоронғи тунда адашмас" мақолининг замирида ҳам ана шу ҳаётий ҳақиқат изғи яширинган. Осмоннинг шимолий ярим шарида кўринувчи бу юлдуз халқимиз орасида Етаган, Етти оғайни, Етти қароқчи, Катта Айиқ, Чўмич юлдуз каби номлар билан аталган. Бу юлдуз тўпида аслида юздан ошиқ ёритқич борлиги маълум бўлса-да, у энг ёркин 7 юлдузи билан машҳурдир.

Фалакиёт илми жуда қадим замонлардаёқ шаклланган ўлкамизда юлдузларнинг осмон гумбазидаги ҳаракати ва ҳолатини кузатиш борасида катта ютуқларга эришилган. Халқ тақвимини билгувчи билгич ҳисобдонлар юлдузларнинг номларини, уларнинг ҳаракат йўналишини, бошқа самовий жисмлар йўли билан кесишув муддатларини жуда яхши билганлар. Жумладан, Етаган юлдузларининг ҳам ҳар бирини алоҳида номлар билан атаганлар. Чунончи, Абу Райҳон Беруний нинг "Қонуни Масъудий" номли асарида келтирилган далиллардан биламизки, Етаган юлдузларининг ҳар бирига берилган номлар араб тилидан олинган бўлиб, мазкур юлдуз тўпидаги ёритқичларнинг чўмич учидан то унинг бандигача бўлган тартибдаги жойлашуви бўйича изоҳлаганда, уларнинг маъноси қуйидагичадир: "Дубхе" – айиқ, "Мерак" – елка, "Фекда" – сон , "Мегрец" – дум илдизи, "Алиот" – Кора от, "Мицар" – белбоғ ёки пешонабанд, "Бенетнаш ёки тўлиқ номи Ал-каид банатнаш" – гўяндалар бошлиғи.[1]

Туркий халқлар мифологиясида Етти қароқчи – Етаган юлдузлари билан боғлиқ икки хил эътиқодий қараш мавжуд:

***1)* Етаган юлдуз – эзгулик рамзи.** Етти қароқчи юлдузлари ҳақидаги энг қадимий тасаввурлардан бири – уларни эзгу куч тимсоли деб тушунишга асосланган мифик қарашлардир. Ғарбий туваликлар бу юлдузни Чедихан ёки Долон Бурхан деб аташади. Аввал заминда истиқомат қилиб, сўнгра кўкка кўтарилган ва ярим тангри даражасида тасвирланган етти ака-ука тўғрисидаги афсоналар ана шу етти юлдузга боғланади.[2]

XV асрнинг охири – XVI аср бошларида яратилган "Аджа'иб ал-булдан" асарининг муаллифи Низамиддин Абдул-Али ибн

---

[1] Бу ҳақда қаранг: **Карпенко Ю.А.** Названия звездного неба. – М.: Наука, 1985. – С.55-56.

[2] **Дьяконова В.П.** Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л.: Наука, 1976. – С.285.

Муҳаммад ибн Ҳусайн ал-Биржандийнинг қайд этишича, қадимги туркий қавмлардан бири чигиллар Катта ва Кичик Айиқ юлдузларига сиғинганлар.[1]

Қадимги туркий қабилалар шомонизмида Чедихан культига топиниш ўзига хос анъана ҳисобланган. Шу боис, шомонлар чилдирмасининг ички тарафига чизилган самовий тимсоллар орасида Чедихан тасвири ҳам мавжуд бўлган. Л.П.Потаповнинг қайд қилишича, шомонлар ўз амалиёти давомида Чедиханнинг мадади ва ҳомийлигига таяниб иш кўришган, улар ана шу юлдузларга қараб ўз самовий сафарининг йўналишини белгилаб олишган.[2] Бурят мифларида эса Етти қароқчи юлдузлари гоҳ етти кария, гоҳ темирчи Хожорнинг етти ўғли (ёки уларнинг бош суяги) сифатида талқин қилинади.[3] "Авай Гесер хон" помли бурят эпосининг сюжетига сингдириб юборилган космогоник миф талқинига кўра, Хожор деган темирчининг етти нафар ўғли бўлган экан. Бурят темирчилари ҳозиргача Долоон убгед, яъни Етти қария (Етаган) юлдузларини ўзларига пир деб билишар ва уларнинг ҳомийлик қилишига ишонишар экан.[4]

Етаган юлдузларини ҳомий руҳларнинг самовий тимсоли деб тасаввур қилиш анъанаси ўзбек халқ самовий мифлари ва астраль культларида ҳам ўз ифодасини топган. Бевосита мифлар таҳлилига ўтишдан аввал бошқирд олимаси Ф.Назершинанинг "Етаган юлдуз – етти қиз" мотиви бошқа туркий халқлар (жумладан, қозоқ, ўзбек, қорақалпоқ ва ҳ.к.) космогоник афсоналаридан ҳам ўрин олган"[5] деган фикрини ўзбек фольклори материаллари тасдиқламаслигини айтиб ўтиш керак. Етаган юлдузларини етти нафар қиз деб таърифлаш анъанаси бошқирд, қирғиз халқлари фольклорида мавжуд. Масалан, бошқирд шеърий афсонасида бу мотив шундай талқин қилинади:

Етеганда – ете қыз,
Ай янында – Зоһра кыз,
Тан янында – Сулпан кыз,

---

[1] Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М., 1973. – С.171.

[2] **Потапов Л.П.** Шаманский бубен качинцев как уникальный предмет этнографических коллекций // Материальная культура и мифология. – Л.: Наука, 1981. – С.135.

[3] **Хангалов М.Н.** Собрание сочинения. Т.1. – Улан-Удэ, 1958. – С.15; **Манжигеев И.А.** Бурятские шаманские и дошаманистические термины. – М.: Наука, 1978. – С.44.

[4] **Шаракшинова Н.О.** Мифы бурят. – Иркутск, 1980. – С.58-59.

[5] **Назершина Ф.** Халык хатере. – Офо: Башкортстан китап нашрияты, 1986. – Б.108.

Ун ике йондоз – ун ике қыз,
Тимер казык – бер янгыз.[1]

Маъноси:

Етаганим – етти қиз,
Ой ёнида – Зуҳра қиз,
Тонг ёнида – Чўлпон қиз,
Ўн икки юлдуз – ўн икки қиз,
Темир қозиқ – яккаю ёлғиз.

Қиргиз фольклорида эса осмон ёритқичларига қарата айтиладиган "*Жетиген айдын женеси, Чолпон жылдыз былдызы, Алты аркар айдын болжошу*" (яъни "Етаган – ойнинг янгаси, Ҳулкар ойнинг синглиси, Тарози ойнинг учрашувга борадиган йўли") айтими бор.[2]

Ўзбек самовий афсоналари ва астраль мифологияси тизимида Етаган юлдузларини "етти қиз" деб талқин қилиш мотиви учрамайди. Юлдузларни аввал заминда яшаб, сўнгра осмонга чиқиб, юлдузга айланган одамлар сифатида тасвирлаш анъанаси дунё халқлари астраль мифларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади.[3] Айни ҳолат ўзбек фольклори материалларида ҳам кузатилади. Хусусан, мифлардан бирида айтилишича, "қадим замонларда Қизилқум саҳросида бир зукко подшо яшаб ўтган экан. Унинг етти ўғли яккаю ягона соҳибжамол қизи бўлган экан. Кунлардан бир куни бу мамлакатда узоқ юртдан бир золим подшо қўшин тортиб келибди. Курашда кураги ер кўрмаган, етти яшар тутни бир тортганда қўпорадиган етти ака-ука ярок-аслаҳаларини созлаб, жангга отланибди. Узоқ давом этган жангу жадаллардан кейин ака-укалар душманнинг додини бериб, шаҳарга ғалаба билан қайтишибди. Аммо халқ ботирларни хурсандчилик билан эмас, кўк кийиб, қайғу-аламда бош эгиб қаршилабди: душман ҳийла ишлатиб, мастон кампирларни ишга солиб, уларни саройга киргизишга эришган ва шоҳнинг гўзал қизини заҳарлаб ўлдиришга улгурган экан. Ога-инилар бу воқеадан хабар топиб шердек ўкиришибди. Қизилқумнинг олис бурчида бир муқаддас қабристон бор экан.

---

[1] **Назершина Ф.** Кўрсатилган асар. – Б.108.

[2] **Айтбаев М.Т.** Народные знания киргизов XIX – начала XX вв. // Известия АН Киргизистана. – Т.1. – Вып.1. – Фрунзе, 1959. – С.66.

[3] **Иванов В.В.** Астральные мифы // Мифы народов мира. Т.1. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. – С.117.

Етти ака-ука синглисининг тобутини кўтариб, ўша қабристон томонга йўл олибдилар. Йигитларнинг фарёдига на замин, на фалак дош беролмабди. Шунинг учун ҳам оға-иниларнинг садоқатига тан берган тангри етти ака-укани юлдузга айлантирган эмиш. Айтишларига қараганда, Етти қароқчининг олдиндаги тўрт юлдузи тўрт тобуткаш, қолганлари (чўмичнинг банд қисмидаги уч юлдуз) эса тобут ортидан бош эгиб, ғам тўла бошларини маъюс эгиб бораётган уч ака-ука эмиш".[1]

Ўзбек халқ астраль мифологиясида Етаган юлдузи тўғрисидаги бундай астромифологик тасаввурлар гоят хилма-хилдир. Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Назари қишлоғида яшовчи 1949 йилда туғилган Ризо ака Исаевдан 2003 йил 24 октябрда ёзиб олинган маълумотга кўра, назариликлар бу юлдузларни *Ҳафтодарон* ёки *Етти қароқчи* деб аташар экан. Айтишларича, бу юлдуз аслида еттита сағир ака-ука бўлган экан. Покиза, ҳалол одамлар бўлган. Бир куни қишлоқда бир кишининг моли ўғирланади ва одамлар бу ўғирликни ана шу етти ака-уканинг бўйнига қўядилар. Ака-укалар ўзларининг бегуноҳликларини айтиб қанчалик ёлворишмасин, уларни ўғирликда гумонсираган баттол одамлар сағирларни калтаклаб, қийнаб ўлдирадилар. Қишлоқ аҳли ака-укаларнинг қабри бир жойда бўлмасин, деб қабристоннинг ҳар жой-ҳар жойига кўмибдилар. Эрталаб туриб қарасаларки, уларнинг гўрлари бир жойга йиғилиб, осмондаги Етти қароқчи юлдузлари шаклига келиб турган эмиш. Шундан кейин улар юлдузга айланиб қолган, дейдилар.[2]

Фикримизча, қадимги туркийларнинг Етаган юлдузларини эзгу кучлар тимсоли деб тасаввур қилишга асосланган астраль қарашлари қардош халқлар оғзаки ижодиётида турли хил космогоник миф ва самовий афсоналарнинг юзага келишига замин бўлган. Биз юқорида кўриб ўтганимиз Бухоро вилоятидан ёзиб олинган астраль мифда синглисига бўлган меҳр-муҳаббати туфайли етти ака-укаларнинг юлдузга айланиши баён қилинган бўлса, Тошкент ҳамда Қашқадарё вилоятларида қайд қилинган космогоник асотирларда етти оға-ини ёвузлик кучларининг хуружи туфайли халок бўлишса-

---

[1] **Metin Ergun**. Turk dunyasi efsanelerinde degisme motifi. II-cilt. – Ankara,1997. – s.560 (Бухоро вилоятининг Вобкент туманидаги Кумушкент қишлоғида яшовчи Хадича Рустамовадан 1981 йилда М.Жўраев томонидан ёзиб олинган).

[2] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. Халқаро "Бойсун" фольклор экспедицияси 4-босқичи иштирокчиси М.Жўраевнинг кундалиги. 2003 йил, 23 октябрь.

да, сингилисининг жасорати натижасида қайта тирилишлари тасвирланган. Осмон ёритқичларининг пайдо бўлиши тўғрисидаги астраль мифларнинг архаик намуналарида етти ака-уканинг юлдузга айланиши эврилиш мотиви асосида изоҳланган бўлиши керак. Космогоник мифларнинг тараққиёти натижасида илк мифларнинг бобосюжети ўзининг асл ҳолатини сақлаб қолмаган бўлса-да, юқорида таҳлил қилинган матнларнинг барчасида етти ака-ука саргузаштларининг тасвирланиши сюжет ўзагини ташкил этади. Архаик мифнинг етакчи хоссаси – самовий жисмларнинг вужудга келиши, муайян ҳолати ва ҳаракатини изоҳлаш, яъни Етаган юлдузларининг пайдо бўлиш сабабларини тушунтириш мақсадида яратилган астромифологик қарашлар афсона жанрига хос эпик баён усулида ифодаланган.

Етти қароқчи юлдузларини муқаддас билиб, турмушда айрим ҳодисаларни унинг ҳомийлигига боғлаб тушунтириш анъанаси халқимизнинг айрим удумларида, фольклор асарлари ва маросимларида ҳам сақланиб қолган. Фольклоршунос О.Собиров тўплаб, нашр эттирган "Келиной қўшиқлари" мажмуасида қуйидаги тўртлик мавжуд:

Осмонда юлдуз Етаган,
Етти қўйни мотаган,
Етти қўйнинг пулини,
Келинойга атаган.[1]

Аждодларимизнинг қадимий эътиқодларига кўра, қўй – боболар руҳи эмиш. "*Етти қўйни мотамоқ*" (мотамоқ – тиркамоқ маъносидаги сўз) иборасида осмондаги Етаган юлдузларининг жойлашуви тўғрисидаги астраль тасаввурлар ўз ифодасини топган. Етти қароқчи юлдузлари каторлашиб бораётган етти қўйга ўхшатилишининг ҳам муайян сабаблари бор.

В.В.Ивановнинг ёзишича, "астраль мифларнинг айрим мотивлари бутун Евросиё бўйлаб кенг тарқалган. Юлдузларни темир занжир билан боғлаб қўйилган ит сифатида тасвирлаш ҳам ана шундай мотивлар сирасига киради. Славян ва шарқий Осиё халқлари мифологиясига хос бўлган асотирга кўра итнинг занжирни узиши бутун олам учун катта хавф тугдираркан".[2]

---

[1] Келиной қўшиқлари. Ўзбек халқ қўшиқлари ва термалари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: **О.Собиров**. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 223.

[2] **Иванов В.В**. Астральные мифы // Мифы народов мира. Т.1. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. – С.116.

Дарҳақиқат, қадимги туркий ва мўғул-бурят мифологиясида Етаган юлдузларини етти бўри, етти ит, етти ўрдак тарзида муайян жониворлар номи билан боғлаб талқин қилиш анъанаси ҳам мавжуд бўлган. Хусусан, қирғиз мифларидан бирида Етаган юлдузлари мусофирларни таъқиб қилиб юрадиган етти бўри деб таърифланади. Бўрилар йўловчиларни қувиб, тутиб олган кун қиёмат койим бўлар эмиш.[1] Худди шунга ўхшаш мифологик қарашлар бошқирд фольклорида ҳам қайд қилинган. 1902 йилда ёзиб олинган бир мифда Етаган юлдузлари Темир қозиққа боғлаб қўйилган икки отни қувиб юрган етти бўри сифатида тасвирланган.[2] Минусин татарларининг эртакларидан бирида айтилишича, бу етти юлдуз Жедейхоннинг темир занжирга боғланган темир тирноқли етти ити эмиш.[3] Шунингдек, Етаган юлдузлари тоғли олтойликлар мифологиясида "At Yettegen" (Етти от), қирғиз фольклорида "Yeti arkar" (Етти архар) ёки "Yedi dag koyunu" (Етти тоғ қўйи) деб ҳам аталган.[4]

Фикримизча, қачонлардир ўзбек фольклорида ҳам етти жониворнинг Етаган юлдузига айланиши тўғрисидаги мифологик сюжет мавжуд бўлган. Аждодлар ҳомийлиги ва астраль культлар билан боғланган бу халқ қарашлари кейинчалик унутилиб кетган ёки тўлиқ матн ҳолида ёзиб олинмаган бўлиши мумкин.

Етаган юлдузларини тилсимлаштиришдан келиб чиққан етти ҳомий ҳақидаги халқ қарашлари ўзбек мақолларига ҳам сингиб кетган: "*Жиян келса, етти қўйни емай кетмас*", "*Жиян келса, етти бўри келар" каби мақолларда ҳам "етти қўй*". "Етти бўри" яхлит мифологик образ – ҳомий маъносини англатади. Бўрини тотем деб билган туркий қавмлар "етти бўри" тимсолида боболар ҳомийлиги намоён бўлади деб ишонганлар. "Етти қўйнинг пулини" умид билан келинга ата-ш удуми ҳам Етаган юлдузларининг мифологик табиати билан боғлиқ. Қадимги аждодларимиз осмонда етти юлдуз бўлиб чарақлаб кўринган муқаддас ҳомийларнинг мададига умид боғлаб яшаганлиги О.Собиров томонидан ёзиб олинган қўшиқда ўзининг бадиий талқинини топган.

---

[1] **Кустанаев Х.** Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов. -- Ташкент, 1894. – С.47.

[2] **Потанин Г.Н.** Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М.: 1899. – С.413.

[3] Башкорт халық ижады. Риуайаттар. Легендалар. – Өфө: Башкортстан китап нәшрияты, 1980. – Б.337.

[4] **Bahaeddin Ogal.** Turk mitolojisi. II-cilt. – Ankara.: Turk tarih kurumu, 1995. – s.209.

Биз 1982 йилнинг жавзосида лақай-ўзбекларининг оғзаки бадиий ижоди намуналарини тўплаш мақсадида Жанубий Тожикистонга борганимизда, Ёвон туманининг Шўрча қишлоғида яшовчи Хуррам бува Улуғовдан "*Етаган юлдуз етти эр, етти қўнар, етти кўчар, етти марта санасанг-сўрасанг савоб бўлар*" айтимини ёзиб олган эдик. Элшунос Н.Назаров ҳам бу маколнинг "*Жетеген жулдузди жетти мерте санаса-сўраса савоб эмиш*" тарзидаги намунасини ёзиб олган.[1] Халқ қарашларига кўра, кечаси Етаган юлдузларини санаган кишининг ҳамма иши ўнгидан келар эмиш. Фикримизча, магик характердаги бу айтим Етаган юлдузларини ҳомий-аждодлар руҳи сифатида муқаддаслаштириш анъанаси билан боғлиқ бўлиб, қачонлардир бу юлдуз билан алоқадор рамзий маросимлар чоғида ижро этилган. Осмон ёритқичлари тўғрисидаги мифологик қарашларнинг эволюцияси давомида Етаган юлдузларини ҳомий куч тимсоли сифатида эъзозлаш ва улардан мадад сўраб сиғиниш анъанаси ёки бу тасаввурлар билан алоқадор магик ритуаллар унутилиб кетган. Астраль культлар билан боғлиқ маросимларнинг вербал қисми эса юқоридаги каби айтимлар тарзида сақланиб қолган.

Бу айтим ритуал характерга эга бўлганлиги ҳамда астраль культлар билан бевосита боғлиқ ҳолда келиб чиққанлигини бошқирд фольклорида кайд қилинган бир маълумот ҳам тасдиқлайди. Яъни "*Етаган йондоззо ете кабат һанаһан сауап була*" ("Етаган юлдузни етти марта санасанг савоб бўлар") маколи бошқирдлар орасида кенг ёйилганлиги Волгабўйи ва Сибирда яшовчи туркий халқлар мифологиясида ҳам юлдузларни ҳомий руҳ сифатида тасаввур қилиш анъанаси муҳим ўрин тутганлигидан далолат беради.[2]

Етаган юлдуз культи билан алоқадор бу магик айтимнинг "*Едигеним – еди цылдыз, еди гонар, еди гочер, санасам согап болар*" ("Етаганим – етти юлдуз, етти қўнар, етти кўчар, санасам савоб бўлар") тарзидаги бир варианти туркман фольклоршуноси А.Баймирадов томонидан ёзиб олинган.[3] Туркманлар эътикодича, Етаган юлдузи аслида ерда яшаган етти нафар етим бола бўлган-

---

[1] **Назаров Н.** Лақайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. – Тошкент: Тамаддун, 2010. – Б.204.

[2] Башкорт халык ижады. Макалдар һам айтемдар. – Офо: Башкортстан китап нашрияты, 1980. - Б.14.

[3] **Баймырадов А.** Туркмен фольклор прозасынын тарыхы эволюциясы. – Ашхабад: Ылым, 1982. – Б.44.

лиги учун ҳам уларни ёдга олса савоб бўларкан. Бунинг учун осмонда Етаган юлдузи кўриниши билан юкоридаги айтимни бир нафасда етти марта такрорлаш керак экан.[1]

Бу айтимнинг турли хил вариантлари туркий халқлар фольклорида кенг тарқалганлиги, биринчидан, аждодларимизнинг қадимги мифологиясида Етаган юлдузларини ҳомий куч тимсоли, деб тасаввур қилишга асосланган астраль мифлар муҳим ўрин эгаллаганлигини кўрсатса, иккинчидан, бу айтим Етаган юлдузларининг осмон гумбазидаги ҳаракатини узоқ даврлар мобайнида узлуксиз кузатишлар натижасида келиб чиққанлигини англатади.

Ч.Ч.Валихоновнинг ёзишича, "мўғуллар Катта Айиқ юлдузларини Етти қария деб атайдилар ва уларнинг ҳақига қимиз, сут, ҳатто, жониворларни ҳам қурбонлик қиладилар".[2] Жанубий туваликлар удумига кўра, сигир соғаётган аёл бир неча томчи сутни ерга томизар экан, чунки сутда "Етти қирон" ёки Чедиханнинг ҳақи бор эмиш.[3]

Бу кадимий эътиқод халкимиз орасида ҳам ўзига хос тарзда сақланиб қолган. Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жиғачи қишлоғида яшовчи 1928 йилда туғилган Ҳанифа Олимованинг айтишича, агар оқшом тушиб, осмонда юлдуз кўрингандан кейин сигир соғишга тўғри келиб қолса, аёллар бир неча томчи сутни атрофга сочиб юборадилар. Шундай қилинса сигирнинг эмчаги учунмас эмиш. Етаган юлдузлари ҳақига сут томизиш одати ҳомий аждодлар руҳига сиғиниш удумининг узвий давоми бўлиб, тарихан Етаган юлдузлари ҳақига қурбонлик қилиш маросимига бориб тақалади.

Етаган юлдуз ҳақидаги тасаввурлар аждодларимизнинг дунёқарашига шу қадар чуқур сингиб кетганки, ҳатто урф-одат ва маросимлардаги айрим расм-русумларнинг бажарилишида ҳам шу юлдуз билан боғлиқ мифик тасаввурларнинг излари кўзга ташланади. Х.Кустанаевнинг маълумотларига қараганда, қозоқлар марҳумни лаҳадга қўяётганда унинг юзини Етаган юлдузларига қаратиб ётқизишган.[4]

---

[1] **Metin Ergun**. Turk dunyasi efsanelerinde degisme motifi. II-cilt. – Ankara,1997. – s.518-519.

[2] **Валиханов Ч.Ч**. Собрание сочинения. Т.1. – Алмата: Ғылым, 1961. – С.479.

[3] **Дьяконова В.П**. Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л.: Наука, 1976. – С.285.

[4] **Кустанаев Х**. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов. – Ташкент, 1894. – С.49.

Фикримизча, бу удум одам жонининг юлдуз билан боғлиқлиги ҳақидаги мифологик тасаввурларнинг қолдиқ ҳолда сақланган кўринишидир. Ибтидоий мифологияда худолар ва шу каби ғайритабиий кучларни осмон жисмлари билан муқояса қилишдан пайдо бўлган астраль культлар дафн маросимларининг шаклланишида ҳам муҳим роль ўйнаган. Марҳумнинг руҳи кўкка учиб бориб, юлдузга айланади деб ўйлаган қадимги одамлар жасад юзини астраль аждод, яъни бу ўринда Етаган юлдузларига қаратиб ётқизганлар ва майит руҳига бу ҳомийлар муқаррар ёрдам беради деб ўйлаганлар.

Этнографик маълумотларга кўра, Катта айиқ юлдузига сиғиниш анъанаси Евроосиё материгида истиқомат қилувчи кўпгина халқларга жуда қадим замонлардан буён маълум бўлса-да, Н.Жуковскаянинг ёзишича, фақат қадимги чинликлар ва кореяликларда диний эътиқодлардан бири даражасига кўтарилган. Чинликлар одамзотнинг дунёга келиши ва бандаликни бажо келтиришида Катта айиқ юлдузларининг ҳам муайян таъсири бор деб ўйлаганлар. Шунинг учун янги туғилган чақалоқнинг боши узра етти юлдуз тасвири туширилган мато қўйишса, бирор киши вафот этса марҳумнинг жасадини етти юлдуз суврати акс эттирилган тобутга ётқизганлар. Қадимги корейслар эътиқодича, чақалоққа ота суяк, она қон берса, Катта айиқ юлдузлари жон ато этар эмиш. Шу сабабдан фарзандталаб кишилар бу юлдузлар ҳақига хайр-садақа берганлар, оила тинч-тотувлиги, ризқ-рўз мўл-кўлчилигини тилаганлар. Ҳатто ўрта аср корейс шаҳарларида Катта айиқ юлдузлари шаклида қурилган қасрлар ҳам мавжуд бўлган.[1]

Иншоотларни Етти қароқчи юлдузлари шаклида қуриш анъанаси ҳақидаги ривоятлар ўрта асрларда яратилган ёзма ёдгорликларда ҳам учрайди. Хусусан, Бухоро арки биносини қуришда етти юлдуз андозасига амал қилинганлиги тўғрисидаги ривоят XI асрнинг буюк тарихчиси Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий қаламига мансуб "Бухоро тарихи" асарида нақл қилинган.

Айтишларича, Бухоро ҳукмдори Будун Бухорхудот неча марта иморат қурдирмасин, ҳаммаси бузилиб кетаверган. Шунда у ҳукамоларини йиғиб, маслаҳат сўрайди. Улар қасрни Етти қароқчи юлдузлари шаклидаги 7 тош устун устига қуришни маъқул кўрадилар. Шу шаклда қурилганда қаср бузилмаган. Бузилиши у ёқда турсин, Бидун Бухорхудот ҳам, кейинчалик шу бинода яшаган бошқа

[1] **Жуковская Н.Л.** Магическое созвездие // Вокруг света. – М., 1983. – №4. – С.29.

ҳукмдор ҳам мағлубиятга учрамаган. Яна шуниси қизиқки, қаср бино қилингандан бери на оташпарастлар даврида, на ислом даврида ҳеч бир шоҳ унинг ичида ўлмаган. Тасодифни қарангки, манбаларда кўрсатилишича, қасрнинг ўзи ҳам VII асрда бунёд этилган экан.[1]

Ҳиндларнинг қадимий эпоси бўлмиш "Веда"нинг "Ригведа" қисмида айтилишича, Пуруши худосига қурбонлик қилиш учун 7 та тош устун устига алоҳида жой тайёрланган эмиш. Фикримизча, етти тош устун ҳиндлар қадимдан сиғиниб келган Етти қарокчи юлдузлари тимсоли бўлса керак. Абу Райҳон Беруний нинг маълумот беришича, Саптариша, яъни "етти риша" деб аталувчи бу юлдузлар аслида ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилган етти зоҳид эмиш. Таркидунё қилган зоҳидларнинг турмуш тарзи тангрига маъқул бўлиб, уларни эъзозлаб осмондан абадий жой берган эмиш. Етти юлдуздан ҳар бири қадимги ҳинд худоларининг номи билан аталган. Абу Райҳон Беруний нинг айтишича, "Етти қароқчининг шарққа ёндошиб тургани (бири) Марчи. Унинг ёнидагиси Ангирас, кейин Атри, кейин Пуластья, кейин Пулаха, кейин Крату"дир.[2]

Кексалар Тошкент етти қиру етти ўр устида жойлашган дейишади. Шунингдек, Истанбул ва Рим ҳам еттита теналик устига қурилган деган ривоятлар бор. Топографик ва археологик текширувлар натижасида Тошкент шаҳри асосидаги теналиклар сони бундан кўпроқлиги маълум бўлди, чамаси, бу ўринда ҳам 7 рақами Етаган юлдузлари ҳақидаги эътиқодларга боғлиқ ҳолда анъанавий тарзда олинавсрган кўринади.

Юлдуз тимсолининг фарзанд тилаш анъаналари билан боғлиқлигини халкимиз орасида мавжуд бўлган бир этнографик факт ҳам тасдиқлайди. Анъанага кўра, мукаддас қадамжолар ва авлиёларнинг мозорларини зиёрат қилиш учун борган фарзандталаб аёллар ўша ердаги қудуқ сувига қараб, ўз тақдирларига фарзанд ёзилган ёки ёзилмаганлигини билишга ҳаракат қиладилар. Бунинг учун зиёратчиларга бошчилик қилиб турган ёши улуғ момолардан бири бефарзанд аёлни қудуқ ёнига олиб боради ва уни қудуққа эгилтириб қаратиб қўйиб, боши узра қалин рўмол ёки шунга ўхшаш матони ёпиб бекитади. Аёл қудуққа тикилиб туради ва сувда жимирлаган юлдуз ёки ойни кўрса бу унинг тез орада ҳомиладор бўлишининг нишонаси деб таъбирланади.

---

[1] **Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий**. Бухоро тарихи. – Тошкент, 1966. – Б.29.

[2] **Қаюмов А.** Беруний ва адабиёт. – Тошкент, 1974. – Б.27-28.

Демак, етти қария, етти қирон, етти ака-ука, етти баҳодир, Етаган деб аталувчи бу юлдузлар ҳақидаги мифларнинг тарихий-генетик асослари қадимги туркий қавмларнинг самовий тасаввурлари ва астраль культлар билан боғлиқ эътиқодий қарашларига бориб тақалади. Туркий халқларнинг қадим аждодлари бу юлдузларни астраль ҳомийлар сифатида илоҳийлаштириб, сиғинганлар. Етаган юлдузлари ҳақидаги илк туркий мифлар бу само ёритқичларини оламдаги барча мавжудликни яратган илк одам (баъзи мифларда улар етти нафар дейилади) – аждод руҳи сифатида тушунтиради. Етти юлдузга сиғиниш анъанаси эса мифологик тасаввурлар эволюцияси давомида етти аждод ва етти ҳомий культи ҳақидаги халқ қарашларини юзага келтирган.

б) "**Етти қароқчи юлдузи – ёвузлик тимсоли**". Туркий халқлар мифологиясида бу юлдуз фақат бир хил, яъни ҳомий кучларнинг астраль ифодаси сифатидагина талқин қилинган эмас. Шунинг учун ҳам туркман фольклоршуноси О.Боймуродовнинг "Етаган кадим замонлардан бери йўловчиларга йўл кўрсаткич – ўзига хос соат вазифасини бажариб келган. Шунинг учун халқ онгида бу юлдузлар ҳақидаги салбий тушунчалар камдан-кам ҳолларгагина учрайди", – деган фикрига[1] қўшилиш қийин. Чунки туркий халқлар мифологиясида Етаган ёки Етти қароқчи юлдузларини инсонга ёмонлик қилувчи ёвуз куч тимсоли сифатида талқин қиладиган астраль миф ва самовий афсоналар кўп учрайди.

Етаган юлдуз ҳақида туркий халқлар ўртасида мавжуд бўлган икки хил талқин дуалистик қарашлар маҳсули бўлиши керак. Аслида, Етаган юлдуз ҳомий руҳ сифатида тасаввур қилинган бўлиб, кейинчалик самовий мифлар эволюцияси давомида дастлабки эътиқодий қарашлар иккилантирилган ва астраль культ сифатида оммалаштирилган ҳомийларнинг ёвуз куч тарзидаги "эгизаги" тўғрисидаги ишончлар келиб чиққан. Етаган юлдуз тимсолида мужассамлашган ёвуз куч образи билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг юзага келиш ва шаклланиш жараёни турлича тартибда кечган бўлиб, баъзи ҳолатларда бу юлдуз билан алоқадор ҳар икки хил қараш ҳам тенг яшаб келмоқда. Айни ҳолатни Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқлар фольклори материаллари ҳам тасдиқлайди: аждодларимиз Етаган юлдузларини гоҳ афсонавий ҳомий, гоҳида эса ёвуз куч – етти нафар қароқчи сифатида талқин қилишиди.

---

[1] **Баймырадов А.** Туркмен фольклор прозасынын тарыхы эволюциясы. – Ашхабад: Ылым, 1982. – Б.44.

Ўрта Осиёда яшовчи халқлар Етаган юлдузларини Етти қароқчи деб ҳам атайдилар. Абубакр Диваевнинг ёзишича, Оқбўзот билан Кўкбўзот Етти қароқчининг якинидаги юлдузларнинг номидир. Қароқчилар туни бўйи отларни ўғирламоқчи бўлишар, аммо ҳар гал тонг отиб, уларнинг режаси амалга ошмай қолаверар эмиш.[1] Атоқли олим Ҳоди Зариф жанговар отнинг юлдуз билан боғланиши ҳақидаги қизиқарли маълумотлар қаторига Темир қозиқ ҳақидаги ўзбек халқ мифини ҳам келтиради. Эпик отнинг "юлдузга интилиши унинг энг яхши хосияти – чопқирлик, учқурлик белгиси сифатида кўриниши миф билан боғлиқ эканидан далолат беради. "Оқбўзот", "Кўкбўзот" деб аталган юлдузлар ҳақидаги мифлар бу масалани кенгроқ ёритишга ёрдам беради. Темир қозиққа боғлаб қўйилган отларни ўғирлаш учун Етаган юлдузларининг айланиб юриши тасвирланган "Темирқозиқ" юлдузи ҳақидаги мифда ҳам марказий ўринни от эгаллайди".[2]

1929 йил 18 июлда тортувчи уруғига мансуб ўзбеклардан этнограф Л.П.Потапов ёзиб олган мифга кўра, Катта айиқ юлдузини "Жеттиген" деб атайдилар. Улар етти киши бўлиб, илгари Ҳулкарга яқин жойда айланиб юришар экан. Ҳулкар эса ўша вақтда етти нафар қиз бўлиб, Жетиген уларнинг битта қизини ўғирлаб кетибди. Шундан буён Ҳулкарнинг битта қизи Жетиген билан бирга айланар экан. Жетиген Ҳулкарнинг қизини қайтариб берган куни қиёмат қойим бўлар эмиш.[3]

Биз ёзиб олган мифларда эса бу юлдузлар аслида ерда яшаб, ўғрилик ва талончилик билан шуғулланган учун худонинг ғазабига дучор бўлиб, заминдан бадарға қилинган етти қароқчи сифатида талқин қилинади. Етаган юлдузининг пайдо бўлишини изоҳловчи қадимги туркий мифлардаги етти ака-ука ва уларнинг синглиси саргузаштларига багишланган анъанавий сюжет таъсирида яратилган қуйидаги мифда баён қилинишича, "осмондаги Етти қароқчи аслида олти қароқчи бўлиб, бир вақтлар ерда яшаган эканлар. Бу қароқчилар одамларнинг молини талаб, йўлдан ўтаётган

---

[1] **Диваев А.** Киргизский рассказ о звездах // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. Т.XIY. – Казань, 1897. – С.34.

[2] **Зарифов Ҳ.** Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар // Пўлкан шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4-китоб. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.80.

[3] **Potapov L.P.** Materialien zur Kulturgeschichtr der Uzbeken aus den Jahren 1928-1930 // Turcologica. Herausgegeben von Lars Jahanson. Band 25. – Wiesbaden, 1995. – p.19.

карвонларни босиб, элнинг тинчини бузишдан бошқа юмушни билишмас экан. Бир куни улар подшонинг ҳуснда тенгсиз, гўзал ва одобли Тонгсулув деган қизини ўғирлаб кетмоқчи бўлибдилар. Подшо ўз навкарлари билан овга кетганида қароқчилар Тонгсулувни ўғирлабдилар. Подшо ҳам бир нарсани сезгандай бўлиб, овга бормай, ярим йўлдан изига қайтибди. Келиб қараса, сарой аҳли мотамда, қизи йўқ эмиш. Қасрнинг орқасида қароқчиларнинг отларининг излари борлигини кўрган подшо лашкари билан уларни қува бошлабди. Қароқчилар қарасаларки, рўйи замин қочган билан бир кунмас-бир кун подшо қувиб етади. Шунинг учун таваккал қилиб, осмонга чиқиб кетибдилар. Улар аввал олти қароқчи бўлишган бўлса, энди подшонинг қизи билан Етти қароқчи бўлибдилар. Етти қароқчининг дум томонидаги кичкина юлдузча ўша подшонинг ўғирланган қизи экан".[1]

Етти қароқчи Ер султонининг яккаю ягона қизини ўғирлаб кетиши ҳақидаги мифнинг яна бир намунаси профессор М.Муродов томонидан ёзиб олинган бўлиб, унда Етти қароқчи Ер қизи ва уни излаб кўкка чиққан паҳлавоннинг Қутб юлдузи атрофида айланиб юришларининг сабаби изоҳлаб берилади.[2]

Етти қароқчини аввал ерда яшаб, сўнгра юлдузга айланган одамлар сифатида тасвирлаш Ўрта Осиё туркий халқлари фольклорининг муштарак анъаналаридан биридир. Х.Абишев томонидан оммалаштирилган қозоқ халқ мифларининг бирида ҳикоя қилинишича, етти қароқчи ҳамма одамни талаб, дуч келган кишини зор қақшатиб кетаверибди. Шунда одамлар йиғилишиб, уларнинг додини бермоқчи бўлибдилар. Элнинг ғазабидан қўрққан қарокчилар қочиб кетибдилар ва осмонга чиқиб яширинмоқчи бўлибдилар. Етаганнинг олдидаги тўрт юлдузи – самога биринчи бўлиб қадам қўйган тўрт қароқчи, уларнинг орқасидан изма-из бораётган уч қароқчи эса кейинги уч юлдуз эмиш.[3]

Олти қароқчи ва улар ўғирлаган қиз тўғрисидаги астраль миф сюжети ҳам туркий тилли халқлар фольклори учун қадимий ва муштарак мавзулардан бири ҳисобланади. Етти қарокчи юлдузлари орасидаги энг кичик ёритқич – қароқчиларнинг кенжаси ёки улар

---

[1] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Банги қишлоғида яшовчи 1925 йилда туғилган Эшон бобо Абдиевдан 1986 йилда ёзиб олинган.

[2] Асотирлар ва ривоятлар. 1-китоб. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: **М.Муродов, М.Шайхова**. – Тошкент: Ёш гвардия, 1990. – Б.48-49.

[3] **Абишев Х**. Аспан сыры. – Алматы, 1966. - Б.80.

ўғирлаган қиз деб тушунтирилади. Бу юлдузларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги астраль мифлар ва космогоник қарашларда ҳам ана шу кенжа қароқчи ёки еттинчи юлдуз образига алоҳида эътибор берилган. Ўзбек ва қозоқ мифларида бу юлдузни етти қароқчи томонидан ўғирлаб кетилган қиз деб талқин қилинади. Хусусан, Г.Н.Потанин томонидан ёзиб олинган қозоқ мифларидан бирида Етаганнинг олти юлдузи – олти ўғри, еттинчи юлдуз эса қароқчилар ўғирлаб кетган малика деб изоҳланган.[1]

Қўмиқ ва нўғай мифлари талқинича, Ҳулкарнинг етти юлдузи олти оға-ини ва уларнинг синглиси бўлса, Катта Айиқ юлдузи олти ака-ука эмиш. Аммо Катта Айиқ юлдузи Ҳулкарнинг синглисини ўғирлаб олганлиги учун уни "Еттеген" ("Етти юлдуз") деб аташар экан.[2]

Туркий халқлар Етаган юлдузларини "етти алп", "етти ўғри", "етти дев", "етти қароқчи" деб ҳам атайдилар. Чунончи, қозоқ космомифологиясида бу юлдуз етти нафар ўғри сифатида тасвирланса,[3] бошқирд афсоналарида Етаган юлдузлари афсонавий алп осмонга отиб юборган чўмич, деб изоҳланган.[4] "Урал ботир" достонида эса "Етаган етти дев" деган ибора қўлланилган.[5] Қозоқлар тасаввурича, "Жетты қарақчы", яъни Етти қароқчи етти ўғри, қароқчининг руҳи. Мифда айтилишича, улар куни бўйи талончилик билан шуғулланишар, кечаси эса ўзларининг қилган гуноҳлари учун тавба қилишаркан. Худо уларни ана шу гуноҳи учун ўлимидан кейин юлдузга айлантирган эмиш.

Етаган юлдузларини етти қароқчи сифатида талқин қилишга асосланган мифологик тасаввурлар туркий халқларнинг турмуш тарзи ва осмон ёритқичлари ҳаракати тўғрисидаги самовий қарашларига боғлиқдир. С.Қасқабасовнинг фикрича, юлдузлар ҳаракатининг мифологик талқини қадимдан чорвачилик билан шуғулланиб келган аждодларимизнинг кундалик ҳаётини самовий макондa

---

[1] Казахский фольклор в собрании **Г.Н.Потанина**. Архивные материалы и публикации. – Алмата.: Гылым, 1972. – С.55.

[2] **Халидова М.Р.** Формы космогонических представлений и верований в повествовательном фольклоре народов Дагестана // Проблемы мифологии и верований у народов Дагестана. – Махачкала. 1988. – С.33.

[3] **Пуржанова Д.Н.** Казахская космонимия // Этнография имен. – М.: Наука, 1971. – С.234.

[4] Башкорт халык ижады. Риуайаттар. Легендалар. – Офо: Башкортстан китап нашрияты, 1980. – Б.40-41.

[5] Башкорт халык ижады. Эпос. 1-китап. – Офо: Башкортстан китап нашрияты, 1954. – Б.75.

тасвирлаш анъанаси асосида келиб чиққан. Тунгу кун яйловда, далада яшаган қозоқ чўпонлари юлдузларнинг чиқиши ва ботиши тартибини, уларнинг системали ҳаракат йўналишини яхши билганлар. Лекин ана шу самовий ёритқичлар ҳаракати сабабларини ўз турмуш тарзларига суянган ҳолда изоҳлаганлар. Халқ қарашларига кўра, юлдузларнинг уфқ ортига ўтиб кетиши уларнинг уйқуга кетганлигини билдирган. Катта Айиқ юлдузлари эса тун бўйи тиним билмай айланиб юришади ва тонгга якин кўздан гойиб бўладилар. Бу эса туни бўйи одамларнинг молини талаб, ўғирлик қилувчи, тонг отиши билан яшириниб оладиган қароқчиларнинг турмуш тарзини эслатар эди. Ана шу қиёс Етаган юлдузларини етти нафар қароқчи деб тасаввур қилишга асосланган астраль мифларни вужудга келтирган.[1]

Ўрта Осиё туркий халқлари Етаган юлдузларининг туни билан "бедор" юришини ўгрилар ҳаракатига ўхшатиб, уларнинг ҳаётини ердаги қароқчиларнинг турмуш тарзига мослаштириб тасвирлаши натижасида Етти қароқчи ҳақидаги астраль мифлар юзага келган.

Етаганнинг Темир қозиқ юлдузлари атрофида айланиб юриши, тонг отгунча ҳеч ботмаслиги дунё халқлари фольклорида турли хил мифологик тасаввурларнинг туғилишига сабаб бўлган. Гомернинг "Илиада" достонида Катта Айиқ бошқа юлдузларга ўхшаб денгизга чўмилмаслиги, яъни ҳеч қачон уфққа бош қўйиб уйқуга кетмаслиги, ҳамиша осмонда бедор бўлиб, Қутб юлдузи теварагида айланиб юриши таъкидланади. Минусин татарлари афсонасида эса Жедэйхон, яъни Етаган юлдузининг умри боқий, у туғилиш ва ўлим нималигини билмайди деб таърифланади.[2] Бу астраль мифда ҳам Етаган юлдузларининг осмонда доимий равишда айланиб юришига ишора қилинган.

Етаган юлдуз ҳақидаги туркий халқлар ўртасида мавжуд бўлган икки хил қараш дуалистик тасаввур маҳсули бўлиб, кейинчалик космогоник мифлар эволюцияси натижасида Етаган юлдуз ёвузлик тимсолига айланган.

Қадимги туркий халқлар, шунингдек, мўғул ва бурят мифологиясида Етаган юлдузларини етти баҳодир сифатида тасвирлаш анъанаси кенг тарқалган. Хусусан, олтой қаҳрамонлик эпоси

---

[1] **Каскабасов С.А.** Казахская несказочная проза. – Алмата: "Гылым", 1990. – С.90.

[2] **Потанин Г.Н.** Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М.: 1899. – С.458.

"Маадай қара"нинг иккинчи қисми Кўгедэй Мерганнинг афсонавий саргузаштларига бағишланган ва қаҳрамоннинг ғайритабиий дўстлари кўмагида Ойхоннинг гўзал қизига уйланиши тасвири билан якунланади. Эпос талқинича, Ойхоннинг қизига талабгор бўлиб келаётган Кўгэдей мерган "етти йўл туташган жойда" биринкетин ўзига икки томчи сувдек ўхшаш олти нафар баҳодир билан учрашади. Асар сўнгидаги келтирилган бир эпик хулоса "Маадай қара"нинг сюжети анъанавий космогоник миф талқинлари асосида шаклланганлигини кўрсатади. Бу лавҳа Етаган юлдузларининг пайдо бўлиши ҳақидаги қадимги туркий астраль мифнинг эпик асар сюжетига диффузиялашган кўринишидир:

Кок тенери ол тубинде,
Jети каан депiылдыстар бар,
Jети туней Когудей мерген
Тойго браткань ол дор дежит.[1]

(Маъноси: "Кўкнинг олис тубида шуъла сочаётган Етти ҳоқон юлдузи бор. Бу бир-бирига ўхшаш етти Кўгедей Мерганлар эмиш. Тўйга боришаётганмиш гўё").

Г.Н.Потанин томонидан ёзиб олинган бурят мифларидан бирида ҳам Етти қароқчи юлдузлари ер билан осмон ўртасига осилган "алтын зурге", яъни "олтин қобоқ"ни отгани кетаётган етти баҳодир сифатида тасвирланади.[2] Кўринадики, бу асотир ҳам қадимги туркий мифологиясидаги тўй билан боғлиқ самовий мотивларга типологик жиҳатдан дахлдор бўлган архаик сюжет асосида келиб чиққан. Етти нафар Кўгедей Мерганларнинг тўйга кетаётгандаги ҳолати Етти ҳоқон юлдузларига ўхшатилгани сингари, "алтын зурге" отиш одати ҳам аслида тўй маросими билан боғлиқдир. Чунки "алтын зурге" ёки унинг ўзбеклар орасида оммалашган "олтин қобоқ" отиш ўйини тарзидаги кўриниши асосан никоҳ тўйи маросимларида ўйналган.[3]

Юқоридаги қиёсий таҳлиллар Етаган юлдузи тўғрисидаги қадимги туркий ва бурят-мўғул мифларининг генетик илдизлари бу

---

[1] Маадай кара. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1978. – С.436.

[2] **Потанин Г.Н.** Очерки Северо-Западной Монголии. Вып.IY. – СПб, 1883. – С.202.

[3] ЗЎФА. Инв.№2935. Ёзиб олувчи: Н.Сабуров. ***Бу ҳақда яна қаранг:*** **Снесарев Г.П.** Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.98-99; **Қиличев Т.** Хоразм халқ театри. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б.93.

юлдузларни етти ҳомий сифатида тасаввур қилишга асосланган ягона астраль қарашларга боғланади, деб хулоса чиқаришга имкон беради. "Маадай қара" эпосида бадиий талқин қилинган космогоник сюжет Етаган юлдузлари ҳақидаги архаик мифнинг қадимий мотивларини ўзида сақлаб қолганлиги билан характерлидир. Бизнинг фикримизча, Етаган юлдузига айланган етти баҳодир тўғрисидаги қадимий мифнинг бобосюжети туркий халқлар фольклоридаги анъанавий ҳомийлар ҳамда ғайриоддий кўмакчилар образининг юзага келишига асос бўлган. Биз ўзбек халқ эртакларидаги "сеҳрли" рақамларнинг генезиси ва бадиий вазифаларини ўрганишга доир тадқиқотларимиздан бирида "Аҳмадлар", "Эрмана мерган" (ўзбек халқ эртаклари), "Мухам Сойунжан" (туркман халқ эртаги), "Кийикнинг ўғли Жамхух" (абхаз эртаги) каби эртаклардаги ғайритабиий кўмакчилар образини "Маадай қара" достонидаги космогоник сюжетда ўз ифодасини топган астраль мифнинг персонажлар таркиби билан қиёслаб, эпик қаҳрамонга ёрдам берувчи бу типдаги мифологик образларнинг типология хусусиятлари ва функционал-семантик табиатини ойдинлаштирган эдик.[1]

Бинобарин, туркий халқлар фольклоридаги етти самовий баҳодир ҳақидаги мифологик тасаввурлар асосида яратилган "Аҳмадлар",[2] "Эрмана мерган"[3] каби ўзбек халқ эртакларида, шунингдек, "Муқам Сўйунжан" номли туркман халқ эртагида сафарга отланган қаҳрамон йўлда "сирли" одамларга дуч келади ва улар билан дўстлашиб, саргузаштларни бирга бошдан кечирадилар.

Ғайритабиий дўстлар сони "Аҳмадлар" ва "Муқам Сўйунжан" эртакларида 4 та, "Эрмана мерган"да 3 тадир. Ўзбек эртагида улар Аҳмад сўвушак, Аҳмад сичқон, Аҳмад югурак, Аҳмад ўқчи деб аталса, туркман эртагида Аҳмад тегирмончи, Аҳмад чимхўра, Аҳмад кўргич, Аҳмад бурганакли ("бурганмак" сўзи туркман тилида "совқотмоқ" маъносини билдиради) образлари тасвирлашган.

Ўзбек ва туркман эртакларини бир-бири билан боғлаб турувчи таянч нуқтаси етти афсонавий ҳомий ҳақидаги қадимий мифга боғлиқдир. Эртакларда ҳомийлар сони еттита эмаслигига сабаб, бу мотив аслидан йироқлашиб, мифологик эътиқодларнинг фольклор-

---

[1] **Жўраев М.** Рақамларда яширинган олам. – Тошкент: Ўзбекистон, 1986. – Б.4-10; **Ўша муаллиф.** Етти ҳомийнинг мифологик асосларига доир // Адабий мерос. – Тошкент, 1989. – №2(48). – Б.65-69.

[2] Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент, 1981. – Б.152-162.

[3] Гулпари. – Б.170-179.

га кўчиши натижасида етти афсонавий кўмакчи вазифаси тўрт Аҳмад образида мужассамлашишидадир. Зеро, Етти қарокчи – Етаган юлдузлари ҳақидаги мифологик тасаввурларни ўзида тўла акс эттирган олтой эпоси "Маадай қара"даги қатор мотивларни юқоридаги эртаклар билан қиёслаб ўрганиш шундай хулоса чиқаришга имкон беради. Эпоснинг иккинчи қисми Кўгедей Мерганнинг афсонавий саргузаштларига бағишланади ва қаҳрамоннинг ғайритабиий дўстлари кўмагида Ойхоннинг гўзал қизига уйланиши билан якунланади. Ойхоннинг қизига талабгор бўлиб келаётган Кўгедей Мерган "етти йўл туташган чорраҳада" бирин-кетин ўзига икки томчи сувдек ўхшаш 6 та баҳодир билан учрашади: шуниси характерлики, ботирларнинг ҳар қайсиси маълум бир ғайритабиий қудратга эга: бири кўл сувини симиради, тўймайди; иккинчиси ерга қулоқ тутиб оламдаги барча сирларни англай олади; яна бири одатдан ташқари тез югуриши билан машҳур ва ҳ.к. Етти ботир бир-бирларига ном қўядилар: Ер Тыңдайчы (Ер тингловчи), Туу Узеечы (Тоғ кўтарувчи), Талай Ууртайчы (Денгиз – кўл сувини ичувчи), Таш Тергиш (Тош терувчи), Секиртпек (Сакровчи), Қас Адаачы (Ғоз отувчи) ва Кўгедей Мерган.[1]

"Маадай қара"даги мифологик сюжет Етаган юлдуз ҳақидаги қадимий мотивларни ўзида сақлаб қолганлиги билан характерланади. Бу қарашлар қардош туркий халқлар фольклорида ҳам учрайди. Етаган юлдуз ҳақидаги мифнинг бобосюжетидаги мотивларнинг сақланиш даражаси бир хил эмаслигига сабаб, туркий халқлар этник силжиши натижасида ўзига хос фольклор анъаналарининг пайдо бўлишидир. Ўзбек халқ эртакларида 7 кўмакчи образи учраса-да, *уларнинг энг муҳим хусусияти – юлдуз билан боғлиқлик* мотиви унутилган. Аммо олтой эпоси ва ўзбек халқ эртакларидаги ғайриоддий кўмакчилар образларининг типологияси функционал-генетик жиҳатдан бир-бирига мос келади. Эпик шартларни бажаришда қаҳрамонга ёрдамлашадиган 7 ҳомийнинг мифологик табиати анъанавий уч синовдан ўтиш пайтида намоён бўлади.

Олов билан синаш мотивини бобосюжетдаги биринчи шарт бўлган деб ўйлаймиз. "Аҳмадлар" эртагида биринчи шарт бўйича Аҳмад сўвушак қизитилган темир уйда синалса, бу мотив олтой эпосида Ойхон ўтови томон келаётган йигитлар олдидаги оддий тўсиқлардан бири сифатида тасвирланган.

---

[1] Маадай кара. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1978. – С.205.

"Аҳмадлар" эртагида тасвирланишича, қаҳрамон тоғдан-тоққа ўтиб бораётса, бир маҳал "шундай жазирама иссиқда бир киши эгнига қирқ пўстин кийиб, ияги-иягига тегмай қалтираб ётган эмиш". Қаҳрамон ўзининг биринчи адаши – Аҳмад сўвушак билан шу тариқа учрашади. Аҳмад сўвушак функционал-генетик жиҳатдан "Эрмана мерган" эртагидаги Сувчи, туркман эртаги "Муқам Сўйунжон"даги Аҳмад бурганакли, олтой эпосидаги Денгиз сувини ичувчи образлари билан аслида бир асосга боғланади.

Аҳмад сўвушак Темирхон подшо шартларидан биринчисини бажаради: "Аҳмад сўвушакни темир уйга солиб, қирқ туя ўтинни лампа мойга ботириб ёқаверибдилар, ўтин тамом бўлибди. Одам гапми, кули ҳам қолмагандир! – дебди вазир. Темир уй совигандан кейин очиб қарасалар, Аҳмад сўвушак "совуқ экан" деб турганмиш".

Синов-инициация маросими билан боғлиқ бу мотив туркман эртагида ҳам учрайди. Аммо туркман эртагида бу мотив подшонинг учинчи шарти сифатида баён этилади. Шоҳ қўйган охирги шартга кўра, чўғдек қиздирилган темир уй ичида, қирқта темир ёстиққа бош қўйиб, кун ботгандан тонг оттунча ётиб, тирик чиқиш зарур эди. Қаҳрамон шу шартни ҳам омон-эсон бажарса, мақсадга эришади.

Муқам Сўйунжон дўстлари қўмагида аввалги икки шартни муваффақиятли бажаргандан кейин, учинчи синовга дуч келади. Темирдан ясалган уй ичига қирқта темир болиш қўйиб, эрталабдан кечгача обдон қиздириладн. Чўғдек ёнаётган уйнинг яқинига йўлаб бўлмайди. Куёш уфққа бош қўйгач, Аҳмад бурганакли темир уй ичига кириб кетади. Эл-юрт уйқуга кетгандан кейин Аҳмад чимхўра икки марта дарёдан сув симириб келиб, темир уй устига пуфлайди. Тонг оттач, подшо одамлари келиб, темир уйни очиб кўришса, Аҳмад бурганакли:

– Оғайнилар, устимни ёпинглар, музлаб кетдим! – деб тишитишига тегмай қалтираётганмиш.

Олов ёки иссиқ билан синаш мотиви "Маадай қара"да ҳам жуда жозибали тасвирланган.[1] Кўтедей мерган билан унинг ҳамрохлари ҳоқон ўтови олдида пайдо бўлишганида, Ойхон йигитларга мурувват кўрсатиб, етти қават темирдан ясалган уйда дам олишни таклиф қилади. Етти баҳодир тош болишларга бош қўйиб,

[1] "Маадай кара". - С.401-402.

уйқуга кетганларидан сўнг ҳоқон одамлари темир уй тагидан ўт ёқадилар. Гарчи ботирларнинг еттови ҳам олов билан синов шартида иштирок этишса-да, Кўл сувини ичувчи туфайли омон қоладилар. Темир уй чўғдек қизиб турганида Кўл сувини ичувчи тугмаларидан бирини ечиб битта кўл сувини тўкиб юборади. Бу учинчи марта такрорланганида қизиб турган темир уйнинг ичи музлаб, ботирлар қалин туман ичида қоладилар, металл деворлар совуққа бардош беролмай, етти бўлакка парчаланиб кетади. "Маадай кара"да темир уйда синаш мотивининг никоҳдан аввалги синовлар сифатида талқин қилиниши ибтидоий тўйолди маросимлари билан боғлиқ. Уйланувчи йигит никоҳ шартларини бажаришдан бурун ўз акл-заковати ҳамда йигитлик қудратини намоён қилган. Эпос ва эртакда эса шу қадимги никоҳ муносабатларига оид қарашлар, В.Я.Пропп таъбири билан айтганда, "деформацияга учраган ҳолда" тасвирланган. Бинобарин, В.Я.Пропп ҳам эртаклардаги олов билан синаш мотивининг асосини худди шу маросимларда, деб ҳисоблайди.[1]

Олтой эпосида қиздирилган темир уй ичида 7 ботирнинг бари синаб кўрилса, эртакда Аҳмад сўвушак ва Аҳмад бурганаклининг якка ўзи бу шартни бажаради. Қолган Аҳмадлар бу қадар даҳшатли иссиққа бардош беришга қодир эмас. Шимолий Америка мифларида ҳикоя қилинишича, тўй маросими пайтида ритуал удумларни бажараётган бўйдоқ йигитнинг иссиққа, совуққа чидамлилиги синаб кўрилган. Қаҳрамон мифик ҳомийлар берган сирли нарсалар туфайли табиат стихияси устидан ғолиб чиқади.[2] "Аҳмадлар" эртагида сўвушакнинг якка ўзи биринчи шартни бажариши табиатнинг мифологик қудратига ишонишга асосланган. Аҳмад сўвушак мифик ҳомий, иссиқ ва совуқ эгаси, киш билан боғлиқ табиат стихиясининг тимсоли. Қаҳрамон шу сеҳрли кўмакчиси бўлмаганда шартни бажаролмас эди. Фикримизча, Аҳмад сўвушак, Сувчи ("Эрмана мерган" эртагида) ва Кўл сувини ичувчи образларининг асоси аждодларимизнинг табиат стихияси ҳақидаги мифологик тасаввурларига бориб тақалади. Мороз-Трескун ёки Студенец образларини тадқиқ этган В.Я.Пропп ҳам бу персонажлар ўзида табиат стихиясининг мифологик талқинини ифода этганлигини тасдиқлайди.[3]

---

[1] **Пропп В.Я**. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. – С.295.
[2] Ўша асар. – Б.294.
[3] Ўша асар. – Б.164.

Демак, Аҳмад сўвушак типидаги эпик кўмакчи образлари туркий халқлар фольклоридаги сув – совуқлик стихиясини ўзида мужассамлашган персонажлар сирасига киради.

"Аҳмадлар" эртагидаги иккинчи шарт олтой эпосидаги югуриш мусобақа-синовига тўғри келади. Олтой эпосида югуриш мусобақа синовида жуда кўп талабгорлар қатнашса, эртакда Аҳмад югурак Темирхон подшонинг бир югурак кампири билан беллашади. Бу мотивнинг таянч нуктаси ялмоғиз кампир билан боғлиқ. Аслида, ялмоғиз кампир ботирнинг ғалабасига тўсқинлик қилиш учун юборилган ғов. Чунки "Маадай қара"да Дебелек кампир Эрликнинг кўрсатмасига биноан ботирнинг йўлини пойлаб олдидан чиқади ва бир стакан заҳарли май бериб сеҳрлайди.[1] Эртакда кампирнинг бу вазифаси ривожланиб кетиб, бора-бора тарафкашлардан бири даражасига кўтарилган. Аҳмад югурак билан Секиртпек (Сакровчи) ўз рақибларини доғда қолдириб, маррага биринчи бўлиб етиб келадилар.

Учинчи шартда яна табиатнинг мифологик кудрати намоён этилади. Аҳмад сичқон тупроққа қориштирилган қирқ туя донни тонг отгунча териб олади. Бу синовни гоҳ одам, гоҳида эса жонивор қиёфасида гавдаланувчи мифологик образ – Аҳмад сичқон бажаришини рамзий бағишлов маросими билан боғлиқ деб ўйлаймиз. Сеҳр-жоду кучига ишонган қадимги одам афсун йўли билан мифик ҳомий қиёфасига кириш мумкин деб ҳисоблаган. Бағишлов-инициация маросимида иштирок этадиган одам ўз ҳомийсининг рамзий қиёфасига кирган. Аҳмад сичқон образи бағишлов магиясининг маҳсули. Умуман, Жер тындайчы (Ер тингловчи), Туу узеечы (Тоғ кўтарувчи), Таш тергиш (Тош терувчи) ва Аҳмад сичқон образлари табиат стихияси билан боғлиқ мифологик персонажлардир. Қадимги туркийлар табиатдаги барча географик мавжудликнинг мифик "эгаси" борлигига ишонганлар. Ер эгаси, сув эгаси, тоғ эгаси каби анимистик ҳомийлар тушунчаси шундан келиб чиққан.[2] Демак, етти ҳомий образида қадимги туркларнинг табиат ҳақидаги мифологик қарашлари мужассамлашган.

Фикримизча, бу типдаги эпик асарлар сюжетининг архаик намунасида етти афсонавий кўмакчи образи мавжуд бўлганга ўхшайди: еттинчи йўлдош "еб тўймаслик" хусусиятига эга мифик

---

[1] "Маадай кара". – Б.407.

[2] **Дьяконова В.П.** Кўрсатилган макола. – Б.271.

образ бўлган бўлса керак. Чунки "Кийикнинг ўғли Жамхух" номли абхаз эртагида қаҳрамон гўзал қизни излаб сафарга отланганида ҳар бири ғайритабиий каромат кўрсата оладиган етти йигит билан дўстлашади. Бу йигитлар Жамхухга ҳамроҳ бўладилар. Абхаз эртагидаги етти йигит функционал жиҳатдан туркий халқлар фольклоридаги етти афсонавий кўмакчи образига мос келади. Улардан биринчиси еб тўймас, иккинчиси кўл сувини шимирадиган, учинчиси қуёнлар билан чопишиб уларни ортда қолдиради, тўртинчиси тош отувчи, бешинчиси чумолилар суҳбатини тингловчи, олтинчиси қушларга сездирмай патини алмантиради, еттинчиси елкасида улкан уйни кўтариб юради.[1] Кўринадики, Еб тўймасдан бошқа персонажлар мазкур эпик сюжетнинг олтой қаҳрамонлик эпоси ва туркий халқлар эртакчилигида қайд этилган вариантига тўла мос келади. Аслида просюжетда Еб тўймас образи ҳам бўлган. Чунки "Аҳмадлар" эртагидаги кичик бир деталь шундай хулоса чиқаришга имкон беради: "Бизнинг қорнимизни ҳам бир тўйдириб қўй", – дебди Аҳмад сичқон. Булар подшо билан сўзлашаётганда ташқарида қолган уч Аҳмад подшонинг уч филини еб қўйибди".[2] Еб тўймас образининг яна бир белгиси Аҳмад ўқчи тасвирида учрайди. Аҳмадлар тўртинчи шерикларига рўпара бўлишганда у "дуч келган нарсани хода билан уриб хом-хатала еб юрган"лигини кўришади.[3]

Қизиғи шундаки, "Муқам Сўйунжон" эртагида Аҳмадлар подшонинг яна бир шартини бажарадилар, бу мотив ўзбек эртагида учрамайди. Туркман эртагида тасвирланишича, подшонинг иккинчи шарти қирқ қулоқли козонда пиширилган овқатни бир киши ейишдир. Бу шартни Муқам Сўйунжоннинг дўсти – Аҳмад чимхўра уддалайди.

Фикримизча, туркий халқларнинг етти ҳомий – кўмакчи ҳақидаги афсоналари икки мустақил эртакнинг яратилишига сабаб бўлган. Бобо сюжетда етти кўмакчи образи бўлган ва улар қуйидаги етти вазифани бажаришган: югуриш (Аҳмад югурак, Аҳмад бурганакли), мерганлик (Аҳмад ўқчи, Аҳмад кўргич), овқат ейиш (Аҳмад чимхўра, Аҳмад ўқчи), ўткир кўзлилик (Аҳмад ўқчи, Аҳмад кўргич), иссиққа бардош бериш (Аҳмад сўвушак, Аҳмад бурганакли), сув ичиш (Аҳмад чимхўра), жониворлар тилини билиш (Аҳмад

[1] **Зухба С.Л.** Абхазская народная сказка. – Тбилиси, 1970. – С.131.
[2] Ўзбек халқ эртаклари. – Б.160.
[3] Ўша манба. Б.158.

сичқон). Бизнингча, мазкур эпик сюжетнинг архаик намунасида даставвал етти мифик ёрдамчи образи бўлган, кейинчалик сюжет эволюцияси давомида улардан бирининг функцияси ё асосий қаҳрамонга ўтган, ёки ассимиляцияга учраган. Асосий каҳрамоннинг ўзи билан мифик ҳомийлар сони ўзгармай, аввалгича қолаверган. Просюжетда анъанавий овқат билан синаш мотиви ҳам мавжуд бўлган. Фольклоршунос В.Я.Пропп ёзганидек, "бу мотивда нариги дунё – ўликлар мулкига ўтиш билан боғлиқ ритуал овқатланиш ҳақидаги тасаввурлар ўз ифодасини топган".[1]

Эпик каҳрамоннинг мифологик табиатини ташкил этувчи ғайриоддий кўмакчилар образининг юзага келишига аждодларимизнинг Етти қароқчи – Етаган юлдузлари тўғрисидаги космогоник тасаввурлари асос бўлган. Туркий халқларнинг қадим аждодлари осмон ёритқичларининг мифологик табиатини муқаддаслаштириб, самовий культлар мададига умид боғлаб яшаганлар. Етаган юлдузларини аввал заминда яшаб, сўнгра кўкка кўтарилган ҳомий кучлар тимсоли деб тасаввур қилишдан келиб чиққан астраль культлар бу юлдуз туркуми ҳақидаги мифологик тасаввурлар тизимини шакллантирган. Етаган юлдуз ҳақидаги архаик мифлар сюжетининг такомиллашиши ва диффузияланиши натижасида туркий ва мўғулбурят халқлари фольклорида "етти ҳомий" образи яратилган. Эпик ҳомийлар образининг бадиий эволюцияси жараёнида архаик миф сюжетининг энг муҳим халқаларидан бири – бу асотирий персонажларнинг юлдуз билан боғлиқлиги мотиви унутилиб кетган. Натижада космогоник миф персонажи сифатида шаклланган етти ҳомий образи эпик қаҳрамоннинг мушкулини осон қиладиган ғайриоддий кўмакчилар тарзида тасвирлана бошлаган. Эртак ва достонларда учрайдиган ғайриоддий кўмакчилар сони айнан еттита бўлмаса-да, уларнинг эпик сюжет ривожи давомида бажарадиган бадиий вазифалари талқинида космогоник миф сюжетига хос анъанавий "еттилик" структураси сақланиб қолган. Демак, туркий халқлар фольклорининг эпик жанрларида кўп учрайдиган етти баҳодир, етти ака-ука, етти ҳомий, етти кўмакчи каби анъанавий образларнинг генетик асослари қадимги астраль мифларга бориб тақалади.

Умуман, ғайриоддий кўмакчилар образи эпик қаҳрамоннинг мифологик табиатини ташкил этади. Юлдузга айланган етти ҳомий ҳақидаги мифологик қарашлар туркий халқлар эпик тафаккури та-

[1] **Пропп В.Я.** Ўша асар. – Б.296.

рихининг олтой даврига тўғри келади. "Маадай қара"даги етти ҳомий-кўмакчи саргузаштлари билан боғлиқ эпик мотивлар бошқа туркий халқлар фольклорида ҳам ҳар хил кўринишда учрайди. Ўзбек халқ эртакларидаги етти ҳомий образининг просюжетдаги энг муҳим мифологик ҳалқаси – юлдуз билан боғлиқлик мотиви унутилган. Туркий халқлар эпик тафаккурининг тадрижий ривожи – эволюцияси натижасида юзага келган миллий фольклор анъаналарининг ўзига хослиги эса архаик сюжетга хос мифологик элементларнинг сақланиш даражаси бир хил эмаслигига сабаб бўлган.

Туркий халқларнинг бобокалонлари осмон ёритқичларининг мифологик табиатини муқаддаслаштириб қийин ва таҳликали ибтидоий турмуш чорраҳаларида самовий ҳомийларнинг магик қудратидан мадад тилаганлар. Етаган юлдузларини муқаддаслаштириш анъанаси асосида юзага келган астраль культлар бу юлдуз туркумининг мифологик туманини янада қуюқлаштирган. Ғайритабиий каромат кўрсата оладиган етти ҳомий образининг тарихий-генетик асослари қадимги туркийларнинг Етаган юлдузлари ҳақидаги астромифологик тасаввурларига бориб тақалади.[1]

Фикримизча, Етаган юлдузлари қадимги одам турмушида қутб томонларини аниқлашда муҳим роль ўйнаган. "Маадай қара" достони ва "Аҳмадлар", "Эрмана мерган" каби эртаклар сюжетига ҳам Етаган ҳақидаги астромифологик тасаввурлар асос бўлган ҳамда фольклор асарларида 7 рақамининг анъанавийлашувида муҳим аҳамият касб этган.

Зеро, Етаган юлдузларини етти нафар ҳомий рух деб тасаввур қилиш туркий элатлар бобокалонларининг космогоник мифологиясидаги етакчи мавзулардан бири бўлган.[2] Туркий халқлар фольклоридаги кўпгина космогоник тасаввурлар ва астраль мифлар ана шу эътиқодий инончлар таъсирида шаклланган.[3] Шулардан бири "*етти аждод*" тўғрисидаги ирим ва эътиқодлардир. Халқимизнинг удумига кўра, "*етти ота-бобони билиш савоб*", дейилади. Сўралганда етти ота-бобосини айтиб беролмаслик гуноҳ саналади. "*Етти отани билган эр, етти юртнинг ғамин ер*" мақолининг замирида ҳам аждодлар руҳига таъзимнинг поэтик ифодаси, боболар

---

[1] ***Қаранг***: **Жўраев М.** Етти ҳомийнинг мифологик асосларига доир // Адабий мерос. – Тошкент, 1989. – 2(48)-сон. – Б.65-69.

[2] **Потанин Г.И.** Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М., 1899. – С. 67-68, 81-127, 213, 455, 457, 512,736, 751.

[3] **Жўраев М.** Етти қароқчи // Мактабгача тарбия. – Тошкент, 1995. – 7-8-сон. – Б.44-45.

ҳақига беқиёс ҳурмат борлигини сезиш қийин эмас. Абулғози Баҳодирхоннинг ёзишича, қадимги туркийлар етти аждодининг ҳар бирини алоҳида ном билан атаганлар.[1]

Қадимги аждодларимиз етти ота-бобоси кимлигини жуда яхши билишган. Туркий халқлар тарихига оид қадимги Шарқ ёзма манбаларини синчиклаб ўрганган таниқли олим Н.В.Кюнернинг ёзишича, VII-VIII асрларда уйғур ҳоқонлари салтанатида етти аждодини эъзозлаш расм бўлган экан. 756 йилда тахтга ўтирган ябғу қабиласи сардори Инсо Босининг етти аждодини донишмандлар қуйидагича аниқлашган: биринчиси – *хуйху*, яъни уйғур, иккинчиси – *пугу*, яъни буғу, учинчиси – *хун*, тўртинчиси – *баегу*, бешинчиси – *тунло*, олтинчиси – *сицзе*, еттинчиси – *цибиюй*дир. Қадимги туркийларнинг шажара тизимидаги "етти аждод" тушунчаси тарихий-бадиий ёдномаларда тез-тез тилга олинади.[2]

Туркий ва мўғул қабилалари етти аждодининг ҳар бирига алоҳида ном берганлар. Еттинчи аждоддан нариги боболар учун махсус атамалар қабул қилинмаган. Ўзининг, уруғ-аймоғининг келиб чиқиши, ота ёки она томонидан қариндошлик алоқаларини аниқламоқчи бўлган одамлар бир-бирларининг етти аждодини суриштирганлар. Ҳатто ҳунар, касб-кор ҳам етти авлодга етти аждоддан мерос бўлиб келади, деб ҳисоблаганлар. Боболарнинг оилавий анъаналари авлоддан-авлодга ўтиб, оталар иши фарзандлар томонидан давом эттирилади, деб ўйлаган. Шу боис, чечанликда донғи кетган бахшиларни "*етти пушти шоир ўтган*" деб таърифлайдилар. От ёлини тортиб минган чавандозларни эса "*ботирлик етти отасидан мерос*" деб улуғлайдилар. Курашда кураги ерга тегмаган полвонлар ҳақида "*етти орқаси ер кўрмаган*" иборасини ишлатишади. Бу иборадаги "етти орқа" бирикмаси етти аждод маъносидадир.

Ўтмишда боболаримиз таърих ўгиришда, маълум воқеа-ҳодиса, жанг ёки сафар санасини аниқлашда, қон-қардошлик, мерос, никоҳ муносабатларини ўрнатишда етти аждодни асосий мезон ҳисоблашган.

Асрлар бўйи етти ота-бобосини ўртага қўйиб қудалашиш удумига кўра, қардошлик алоқалари етти аждод бўйича изланади. Шу-

---

[1] Родословная тюркского племени, соч. Абул-газы. Перевод **Г.Саблукова**. – Казань, 1884. – С.66.

[2] **Кюнер Н.В.** Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961. – С.33.

нинг учун ҳам боболарининг шажарасини билмаганларни "*етти отасини билмаган мурт*" деб койиганлар.[1]

Шажара тизимидаги еттинчи аждоддан нариси фарзанд учун "*бегона*" ҳисобланган. Тилимизда "*етти ёт бегона*" ибораси ҳам ана шундан келиб чиққан. Чунки қариндошлик муносабатидаги қуйи йўналишга кўра маълум киши ўзидан бурун ўтган боболарини етти аждодигача таниган. Етти аждодида умумийлик бўлмаган одамлар бир-бирларига нисбатан "*етти ёт бегона*" ҳисобланишган. Халқ қўшиқларида бу ибора мана бундай қўлланилади:

Эшигингдан ман ўтарман,
Етти ётлардан баттар.
Сизнинг кўйган доғларингиз,
Ўлсам юракдан кетар.[2]

Отадан кейин давом этувчи фарзанд йўналиши ҳам етти авлодигача қариндош саналган. Хуллас, отадан кейин давом этувчи авлод ҳам еттита: *фарзанд*, *невара*, *чевара*, *эвара*, *кабира*, *овора* ва *бегона*. Бегонадан туғилган бола "ота", яъни етти аждоднинг биринчи ҳалқаси – аждодбоши учун қариндош ҳисобланмаган.

Таниқли олим И.Исмоиловнинг ёзишича, қон-қариндошлик ёки ота-онадан тарқалган авлод – уруғни ифодалаш учун еттита термин – атама мавжуд бўлиб, у туркий тилларнинг фақат иккитасида, яъни ўзбек ва уйғур тилларида сақланиб қолган. Уйғурлар етти авлодни қуйидаги номлар билан атайдилар: биринчи авлод – "*бола*", иккинчи авлод – "*навра*", учинчи авлод – "*чавра*", тўртинчи авлод – "*авра*", бешинчи авлод "*пай навра*", олтинчи авлод – "*кукун навра*", еттинчи авлод – "*ят навра*".[3]

Хўш, етти аждод ва етти авлодга эътиқод қўйишнинг тарихий асослари нималардан иборат?

Олам ва инсоннинг яратилиши тўғрисидаги қадимги туркий афсоналари боболар ҳомийлигига сиғиниш ҳақидаги ибтидоий тасаввурлар билан бирлашиб кетган ва асрлар мобайнида эл оғзидан

---

[1] **Кисляков Н.А.** Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л., 1969. – С.49.

[2] Келиной қўшиқлари / Ўзбек халқ қўшиқлари ва термалари (тўплаб, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: **О.Собиров**). – Тошкент, 1983. – Б.50.

[3] **Исмоилов И.** Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. – Тошкент, 1969. – Б.149.

тушмаган етти аждод образига асос солган. Олтой тоғлари этакларидан В.В.Дьяконова ёзиб олган афсоналардан бирида ҳикоя қилинишича, ҳали ерда одам боласи яшамаган қадимги даврларда Улган номли тангри суяклари камишдан, эти лойдан бўлган етти одам ва еттита дарахтни яратган эмиш. Дастлабки етти одам барча инсонларнинг энг биринчи аждоди деб талқин қилинади. Етти аждод ҳақидаги бундай мифик қарашлар қадимги славянларда, Сибирь ва Узоқ Шарқда яшовчи кўпгина элатлар фольклорида ҳам мавжуд. Хусусан, тайга сафаридан қайтган ёқут овчиси иши ўнгидан келганидан суюниб, дам олиш чоғида ўтмиш воқеаларини, бошдан кечирганларини ҳикоя қилиб берастганида ҳамиша етти аждодининг хотирасини ҳурмат билан эсга олиб ўтади.[1]

Қадимги одам тасаввурида вақт тушунчаси асосан етти рақами билан боғлиқ эди. Турмушда ой календаридан фойдаланган қадимги одамлар тунги ориентация манбаи бўлмиш ой фазаларининг ҳар етти кунда алмашиниб туриши, осмондаги етти ўзгарувчан сайёра – ой, қуёш, Муштарий, Зуҳра, Миррих, Уторуд, Зуҳалга асосланиб, етти кунлик вақт бирлиги – ҳафтани яратишган. Вақт ҳисобининг асосий йўналиши – қамрови етти кундан етти аждодгача чўзилган эди. Етти аждод ва етти авлод маълум маънода ўзига хос вақт бирлиги сифатида қўлланилган.[2] Етти аждод образи қадимги туркийларнинг ер юзида яратилган дастлабки етти одам ҳақидаги мифологик тушунчалари асосида келиб чиққан.

Вақт билан боғлиқ тушунчаларни муайян еттиликлар тарзида ифодалаш анъанаси ҳам аждодларимизнинг қадимги тасаввурлари маҳсули бўлиб, етти аждод ҳақидаги қарашларнинг узвий давоми ҳисобланади.

Етти ҳомий образи халқ афсоналарида баъзан етти қария, баъзан етти донишманд сифатида тилга олинади. Етаган юлдузлари ҳақидаги тасаввурлар билан "етти аждод" тушунчаси орасида узвий алоқа мавжуд.

Халқимиз орасида "*Еттининг бири Хизр*" деган гап бор. Хизр доимий барҳаётлик, ўлмас табиат ва сув тимсолидир.[3] Эртак ва

---

[1] **Дьяконова В.П.** Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л., 1976. - С.144.

[2] **Фролов Б.** По следам одного числа // Будущее науки. Вып.4. – М., 1971. – С.340.

[3] ***Бу ҳақда қаранг:*** **Афзалов М.** Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. - Тошкент, 1964. - Б.48-49; **Каскабасов С.** Казахская *несказочная проза*. - Алмата, 1990. - С.197-202; **Жўраев М.,**

достонларда бу мифик ҳомий адашган ёки мушкул вазифани зиммасига олган ботирларга йўл-йўрик кўрсатувчи, зарур пайтда паноҳига олувчи саҳро эгаси, қаҳрамон характерини тўлдирувчи муҳим образлардан бири сифатида гавдаланади. Шунингдек, оби ҳаёт суви ҳақидаги тасаввурлар ҳам Хизр билан боғлиқдир. Марказий Осиё халқлари мифологиясида аждодлар руҳи ва табиат стихиясининг ҳомийлари ҳақидаги халқ қарашлари асосида етти олий руҳ ёки тангри образи пайдо бўлган. Бу мифик "еттилик" "Авесто"да ҳам эзгулик кучларининг миқдорий ифодаси сифатида талқин этилган. Ахура Мазда ва унинг 6 ҳамроҳи бирлашиб "*етти барҳаёт азизлар*" – ахураларни ташкил этади.[1]

Маълумки, "Авесто" мифологияси талқинига кўра, Ахура Мазда муқаддас руҳ ("Спента-Маинйу") кўмагида олтита илоҳ – Воху Мана (эзгу ният), Аша Вахишта (Аша ҳақиқат), Спента Армаити (комиллик), Хшатра-Ваирйа (олам шаҳриёри), Хаурватат (мукаммаллик) ва Амэрэтат (барҳаётлик)ни яратган. Кейинчалик Ахура Мазданинг ўзини ҳам шу сирага қўшиб, муқаддас илоҳлар сони еттитага етказилган ва "*барҳаёт азизлар*" деб атала бошланган. Ана шу етти илоҳий ҳилқатлар сонига монанд ҳолда етти хил нарса ҳам яратилган, бўлиб, М.Бойснинг ёзишича, "Авесто" мифологиясида Хшатра Ваирйа, олам шаҳриёри, заминни ҳимоя қилиб турган осмон – ҳавонинг эгаси деб эътироф этилган. Қуйида жойлашган ер эса Спента Армаити, комил ақл эгасига тааллуқлидир. Сув – мукаммаллик тимсоли Хаурватат яратган ҳаётий неъмат бўлса, наботот оламига барҳаёт Амэрэтат жон бахш этган. Зардўштийликда хайрли фаолият ва эзгулик рамзи деб қаралган сигирнинг ҳомийси эса Воху Манадир. Оламдаги ҳаётни тартибга солиб турувчи олий ҳақиқат – Аша-Вахиштанинг шарофати ва ҳомийлигида гуркираб ёнаётган оловнинг тимсоли саналган қуёш йил фаслларининг алмашиниб туришини таъминласа, беназир ақл-идрок соҳиби бўлган инсон эса Ахура Маздага тааллуқли деб тасаввур қилинган".[2]

Зардўштийлик анъаналарининг изчил ривожи давомида етти "барҳаёт азизлар" ва уларнинг мифологик табиатини ўзида тимсоллаштирган етти нарса – ҳаво, тупроқ, сув, ўсимлик, сигир, одам

Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. –Тошкент: Фан, 2001. – Б.104-119; **Нурмонов Ф.** Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 2006.

[1] **Токарев С.Л.** Религия в истории народов мира. – М., 1964. – Б.322.

[2] **Бойс М.** Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М: Наука, 1987. – С.32.

ва олов шарафига еттита маросим ҳамда байрамларни ўтказиш удуми ҳам келиб чиққан. Ана шундай байрамлардан иккитаси бахт-саодат, эзгулик, самовий тартибот ва ҳақиқат рамзи сифатида улуғланган илоҳа Аша номи билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан бўлиб, бу қадимий удумларнинг асрлар давомида муайян ўзгаришларга учраган кўринишлари халқимизнинг йилбоши – наврўз билан алоқадор анъанавий маросимлари тизимида сақланиб қолган.

Фикримизча, "барҳаёт азизлар" сони аслида еттита бўлган ва улардан бирининг вазифаси Ахура Маздага ўтган. Хизр ҳақидаги халқ қарашлари бевосита қадимги Аму воҳасида яшаган аждодларимиз мифологиясидаги "етти барҳаёт азизлар" ҳақидаги архаик сюжетларга боғланади. Хизр ўша етти муқаддас руҳдан бири – сув ва ҳаёт тимсолидир. "Еттининг бири Хизр" мақолининг замиридаги тарихий-мифологик тилсимнинг калити ҳам ана шунда.

Хизр Ахура Маздонинг эзгулик кучлари – "барҳаёт азизлар" қаторида талқин қилинган "ахура"лардан биттаси сифатида талқин қилинганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. Зардуштийлик таълимоти бу мифологик образлар ҳақидаги халқ қарашларини янада мустаҳкамлаган. Ўрта Осиёга ислом таълимоти ёйилиши натижасида маҳаллий маъбудлар билан боғлиқ тасаввурлар қадимги араб мифологияси билан бирлашиб кетган. Натижада эзгу кучлар тимсоли сифатида тасаввур қилинган "барҳаёт азизлар" еттилиги тўғрисидаги инончлар унутилиб кетиб, унинг таркибидаги айрим образларгина сақланиб қолган.

Хизр – ўзбек мифологиясида одамларга яхшилик қиладиган, эзгу ҳомий сифатида уларнинг мушкулларни осон қилиб, қут-барака ва мўл ҳосил бахш этадиган анъанавий асотирий персонажлардан бири. Халқимизнинг мифологик тасаввурларига кўра, Хизр аждодлар руҳининг тимсоли бўлиб, у қийин аҳволда қолган кишиларга мадад берувчи афсонавий ҳомий, доношманд оқсоқол ва оби ҳаёт чашмасининг сувидан ичганлиги учун доимий барҳаётликка эришган эзгу куч ҳисобланади.

Ўзбек деҳқонларининг мифологик тасаввурларига кўра, Хизр оқ соқолли, яшил тўнли мўйсафид. Ҳар йили кўкламги экиш мавсумида ёки бутдой ўрилиб, хирмон кўтарилаётган пайтда Хизр кари чол, отлиқ суворий ёки йўловчи кўринишида пайдо бўлиб, деҳқон даласига ёки хирмонга назар ташласа, ҳосил баракали бўлади, деб тасаввур қиладилар. Ўнг қўлининг бош бармоғи суяксиз бўлиши,

ногаҳон пайдо бўлиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлиш хусусиятига эгалиги, узоқ умр кўриш, яшиллик ва сув манбалари билан боғлиқлик, эзгу ҳомий сифатида одамларга мададкор бўлиш Хизрга хос белгилар саналади.

Эртак ва достонларда бу мифик персонаж эпик қаҳрамоннинг ғайриоддий тугилишини аввалдан башорат қилувчи, қаҳрамонга исм қўювчи, муайян эпик шартни бажаришни ўз зиммасига олган қаҳрамонга ёрдам бсрувчи, уларга сеҳрли нарсалар ҳадя этувчи афсонавий ҳомий образ сифатида гавдаланади. Достонларда Хизр эпик қаҳрамоннинг доимий ҳамроҳи ва ҳомийси вазифасида тасвирланади. Айрим достонларда қаҳрамоннинг сеҳрли отга эга бўлиши мотивининг талқинида ҳам Хизр образига кенг ўрин берилган. Хизр образини ўзбек халқ достонлари қаҳрамонларининг эпик ҳомийси сифатида тасвирлаш анъанасининг тарихий асослари қадимги аждодларимизнинг эзгу кучлар тўғрисидаги эътиқодий қарашлари ва барака, соғлик, омад тимсоли деб қаралган ота-боболар руҳига топиниш билан боғлиқ анимистик инончларига бориб такалади.

Ўзбек фольклорининг анъанавий мифологик персонажларидан бири ҳисобланган Хизр образи достон, эртак ва афсоналарда ўзига хос тарзда тасвирланади. Эртаклардаги Хизр образи эпик қаҳрамонни мушкул ҳолатлардан халос қиладиган ҳомий ёки ўзининг йўл-йўриқлари, маслаҳатлари ва гаройиб сеҳрли кудрати билан ушга яқиндан ёрдам берадиган ғайритабиий кўмакчи вазифасини бажарса, афсоналарда қадимий мифологик қарашларни нисбатан мукаммалроқ акс эттирганлиги билан характерланади.

Ўзбек фольклорида бу мифологик персонаж бошига мушкул иш тушган эпик қаҳрамонга ҳомийлик қилувчи афсонавий халоскор, зукко маслаҳатлари билан яхшилик қилувчи донишманд, ҳаёт сувини ичганлиги учун абадий барҳаётликка эришган афсонавий пайғамбар, шифобахш чашмаларнинг кўзини очган ғайриоддий мададкор, чўл ва саҳроларда ғойибдан пайдо бўлиб, қийин аҳволда қолган кишиларга кўмак бсрувчи эзгулик тимсоли, деҳқон даласига мўл ҳосил ва барака ато этувчи ҳосилдорлик рамзи, одамларни ҳамиша қўллаб-кувватлаб турадиган эзгу пир ёки азиз авлиёлардан бири сифатида талқин қилинади.

Хизр образининг асосий мифологик сифати унинг доимий барҳаётлиги бўлиб, Шарқ халқлари мифологиясида мавжуд бўлган

муштарак сюжетли афсоналарга кўра, унинг бу хусусияти тириклик сувини ичганлиги билан изоҳланади. У Искандар ва Илёс билан биргаликда оби ҳаётни ахтарган ва мўъжизакор чашма топилгач, Хизр билан Илёс унинг сувидан ичишган. Искандарга эса бу неъматдан татиб кўриш бахти насиб этмаган. Шундан буён Хизр билан Илёс абадий барҳаёт ҳомийларга айланишган, деб тасаввур қилинади. Шунга кўра, мифологияда Хизр тириклик сувининг эгаси, бу мўъжизакор чашманинг ҳомийси ва посбони сифатида талқин этилади. Бинобарин, мумтоз адабиётимизда ҳам Хизр оби ҳаёт сувини топиб ичганлиги учун абадий тирикликка эришган афсонавий мифологик образ сифатида тасвирланган.

Хизр образининг юзага келишида қадим замонларда яшаган боболаримизнинг аждодлар культига сиғиниш билан алоқадор эътиқодий қарашлари муҳим ўрин тутган. Чунки ота-боболар руҳи ўз авлодларини ҳамиша қўллаб-қувватлайди, оғир дамларда мададкор бўлади, деб ишонган аждодларимиз мифологиясида ҳомий кучлар образининг архаик кўринишлари келиб чиққан. Бу образ моҳиятини ташкил этган ишончлар замирида халқнинг мададкор ҳомий ҳақидаги орзу-умидлари ўз ифодасини топган. Кейинчалик аждодлар ҳомийлигига ишонишга асосланган қадимий тасаввурларнинг табиат культлари ва ҳосилдорлик ғояси билан боғлиқ мифологик қарашлар билан қўшилиб кетиши натижасида ўзида доимий барҳаётлик, боқий табиат, сув ва мўл ҳосил тимсолини мужассамлаштирган Хизр образи шаклланган.

Халқимиз орасида мавжуд бўлган эътиқодга кўра, Хизр одамга умр бўйи етти марта дуч келармиш.[1] Хизрга рўпара бўлган одам у билан кўришишда усталик қилиб, ўнг қўлининг бош бармоғини қисиб кўришиши зарур. Агар ўша бармоқ бесуяк бўлса, демак, шу одам Хизр бўлар эмиш. Шунда унинг қўлини қўйвормай маҳкам қисиб тураверган кишига Хизр "Тила тилагингни!" деркан. Ўша пайтда у ниманики истаса, айтган тилаги албатта бажо бўларкан.

Эътибор берилса, Хизрнинг ҳар бир одамга умри давомида етти бора дуч келиши билан ҳар сафар ўзгача қиёфада намоён бўлиши орасида уйғунлик борлиги сезилади. Фикримизча, архаик

---

[1] **Муаллифнинг дала ёзувлари**. Хизр ҳақидаги мифологик қарашлар Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи Остонакул Жўраев (58 яшар), Чори Қандимов (57 яшар), Хайрулла Файзуллаев (65 яшар), Олот туманидаги Кўккўз қишлоғида яшайдиган Олия момо Нормуродова (72 яшар)лардан 1983 йил август ойида ёзиб олинган.

мифологияга кўра, одам "барҳаёт азизлар" ҳомийлигида яшайди, деб тушунилган, улар умр бўйи навбатма-навбат паноҳидаги инсон билан юзма-юз бўлади. Дастлабки мифларда етти "барҳаёт азиз"-ларни ёрдамга чақиришнинг ритуал усуллари баён қилинган бўлса керак. Бинобарин, қахрамоннинг етти ҳомий кўмагидан фойдаланиши ўзбек халқ эртаклари сюжетидаги анъанавий мотивлардан биридир. "Барҳаёт азизлар" ҳомийлиги халқимизнинг мифологик тасаввурларида Хизр номи остида асрлар оша сақланиб қолган. Умр бўйи етти марта Хизр эмас, аслида ўша етти "барҳаёт азиз"лар дуч келади. Хизр – "барҳаёт азиз"лардан бири бўлиб, кейинчалик етти образ вазифаси Хизр тимсолида бирлашиб кетган.

Еттилик тимсоли Хизр образининг доимий рамзий белгиларидан бири ҳисобланади. Бу рамз бир қатор эртакларимизда ҳам қайд қилинган. "Ҳасан ва Ҳурлиқо" номли ўзбек халқ эртагида тасвирланишича, Хизрнинг ҳомийлиги туфайли ғаройиб қаср ва афсонавий бинолар қад кўтаради. Акасидан ажралиб, кимсасиз, саҳрода сарсон-саргардон бўлган Ҳурлиқо биёбонда оппоқ соқолли нуроний чолга дуч келади. Бу – адашган йўлчилар мададкори – Хизр экан. Хизр Ҳурлиқонинг ҳолидан воқиф бўлгач, унинг бир қўлига етти дона тош, иккинчи қўлига қирқ бир дона тош беради. "Қизим, бир кунлик йўл юрсанг, фалон ерда катта дарё бор, ўша дарёга етганда етти дона тошни ташласанг, етти ариққа бўлинади. Шу сувдан ўтиб яна бир кун йўл юрсанг, бир чўл-биёбон келади. Қирқ бир тошни ташласанг, яхши уй пайдо бўлади, давлатга эга бўласан", – дейди Хизр.

Етти тош ва қирқ бир тош билан боғлиқ тилсимнинг Хизр образига алоқадорлиги халқимизнинг аждодлар ҳомийлиги тўғрисидаги қадимий тасаввурлари замирида шаклланган мотивдир. Тилсимга сабаб бўлган етти тош – етти аждод ёки етти ҳомий тимсолидир. Қирқ бир тош эса қирқ ёки кирк бир уйли афсонавий қаср ёхуд кўргон ҳақидаги афсоналарнинг бадиий ифодасидир.

Етти рақамининг анъанавийлашуви аждодларимизнинг осмон жисмлари, хусусан, Етаган юлдузлари ҳақидаги қадимги мифологик тасаввурларига боғланади. Аждодларимиз осмон жисмларининг ҳаракатини мифологик усулда изоҳлаб, қатор эътиқодларни яратишган. Етаган юлдузларини юқори олам – Кўкни ўзига макон қилган маъбудлар деб тасаввур қилиш асосида бу юлдузлар билан боғлиқ астраль культлар келиб чиққан. Етти илоҳий қудрат ифо-

даси сифатида тасаввур қилинган Етаган юлдузлари тўғрисидаги мифлар аждодларимизнинг дуалистик қарашлари натижасида ўзгаришга учрайди.

Етаган юлдузлари баъзан етти ҳомий, баъзан эса етти ёвуз куч сифатида тасвирланган. Мифлардаги эзгулик олами ва ёвузлик дунёси ана шу муқаддас еттилик асосида изоҳланган. Ахура Маздонинг олти "ахура"лари ва уларга қарши курашувчи Ахриман сафдошлари ҳақидаги миф юқоридаги космогоник тасаввурнинг дуалистик талқини маҳсулидир. Етаган юлдузларини ҳомий руҳ деб тушунишдан фольклор асарларидаги кўпгина мотивлар пайдо бўлган. Етти қароқчи – Етаган юлдузлари ҳақидаги мифлар ҳамда табиатдаги бошқа "ғаройиб" еттиликлар (ой фазаларининг ҳар етти кунда алмашинуви, етти ўзгарувчан сайёра) ҳақидаги халқ қарашлари асосида архаик мифологияда еттиликка асосланган универсал модел пайдо бўлган. "Етти" рақами қадимги маросимларнинг таркибидаги кўпгина расм-русум ва удумларнинг муҳим миқдорий белгиларидан бири ҳисобланган. Ҳомий ва антогонистлар сонининг еттита деб талқин қилиниши эса архаик мифология ва эпос сюжетида юзага келган "еттилик" моделининг анъанавийлик касб этиши билан боғлиқдир. Шу тариқа ибтидоий маданият ёдгорликлари – мифлар, қадимги санъат намуналари, маросим ва удумларда муқаддас еттилик анъанаси келиб чиққан.

Ўзбек халқ эртакларидаги "етти" рақамининг магик характери қадимги туркий қавмларнинг осмон ёритқичлари, ой фазалари, етти ўзгарувчан сайёра ва Етаган юлдузлари ҳақидаги мифологик қарашларига боғланади. Етаган юлдузларининг мифологик табиатини ташкил этувчи астромифологик тасаввурлар асосида яратилган етти ҳомий мотивининг эволюцияси, ой фазаларининг ўзгаришига асосланган етти кунлик вақт тушунчаси аждодларимиз тафаккурида "етти" рақамининг муқаддаслашувига сабаб бўлди. Мифологик тушунчаларнинг интенсив трансформацияланиши ва диффузияланиши туфайли магик еттилик ритуал код сифатида бадиий тафаккурнинг турли шаклларига, қадимги санъат, маросим ва фольклорга сингиб кетган.

"ТЎҚҚИЗ" РАҚАМИНИНГ ЭТНОФОЛЬКЛОРИСТИК ТАҲЛИЛИ

Халқ тилига аҳамият берсангиз, иш кўпайиб, қўл-қўлга тегмай қолганда, кексалар "*тўққиз тўлғоқ бир келди*" дейишади. Кокили тақимига тушадиган соҳибжамол қизлар "*сочи тўққиз тутам*" деб таърифланади. Бундай ибораларда тўққиз рақами кўплик, бўйиклик, тўлиқлик рамзига айланиб кетган. Уйғурлар "тўққиз тулукинг омон бўлсин" иборасини кўп қўллайдилар. Анъанага кўра, "тўққиз тулук" – инсон танасидаги энг зарурий аъзоларнинг умумлашма атамасидир. Улар қуйидагилар: кўз, қулоқ, бурун, оғиз, қўл, оёқ, қорин тиш ва тил. Баъзилар тиш ва тил ўрнига бошқа аъзоларнинг номини келтирадилар.[1] Бу иборада ҳам 9 сони анъанавий тарзда олинган. Чунки инсон танасида иккинчи даражали аъзонинг ўзи йўқ.

Туркий халқлар фольклорида,[2] шу жумладан, ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодида 9 рақамига алоҳида эътибор берилади. Эртак қаҳрамонлари тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз дақиқада дунёга келадилар. Ғайриоддий суръатда улғайган ботир тўққиз кеча-кундуз йўл юриб, илк қаҳрамонлигини кўрсатган пайтда эндигина тўққиз ёшга тўлган бўлади. Тўққиз қават кўшк устида базм қурган малика узоқ юртдан келган ёрини тўққиз қават кўрпача устига ўтказиб иззат қилади. "*Тўққиз манзил йўл*", "*тўққиз кунлик йўл*", "*тўққиз кеча-кундуз йўл босиш*", "*тўққиз йиллик йўл*", "*тўққиз кунлик меҳнат*", "*тўққиз чақирим йўл босиш*", "*тўққиз кун адашмоқ*" ибораларн қаҳрамон саргузаштларининг доимий муддат белгиси ҳисобланади.

Эпик анъанага кўра, парилар юрти Боғи Эрам соҳибжамоллари юзига тўққиз қават ниқоб тортиб юришармиш. Фикримизча, "тўққиз қават ниқоб" иборасида маликалар юзидаги парда ёки ниқобнинг кўплигига ишора қилинади. "Гулихиромон" достонида Авазхон зўр машаққатлар билан ошиб ўтган тоғ "*тўққиз ўнгарилган тоғ*" деб тасвирланишининг боиси ҳам ана шунда.

---

[1] Ушбу маълумотни бизга тилшунос олим И.Исмоилов айтиб берган эди – М.Ж.

[2] **Муратова Р.Т.** Число туғыс 'девять' в башкирской языковой картине мира // Подвижники сибирской филологии: В.А.Аврорин, Е.И.Убрятова, В.М.Паделяев. – Новосибирск, 2007. – С.166-169; **Ўша муаллиф.** Символика числа туғыс 'девять' в башкирском языке // Феномен Евразийства в материальной и духовной культуре, этнологии и антропологии башкирского народа. – Уфа, 2009. – С.214-216.

Эпик қаҳрамонларнинг айрим хусусиятларини бўрттириб тасвирлашда ҳам шу рақамдан фойдаланилади. Рустами достон бир ўтиришда тўққиз қўйнинг гўштини еб турса, Афсар дев тўққиз ботмон таёғини кифтига қўйиб юради. Авазхон билан пойга чопишмоққа ҳозирлик кўраётган Бўтакўз тўққиз тўғалик камарини белига боғлайди ва ҳ.к.

9 рақамини анъанавийлаштириш қадимги туркийлар давридаёқ кенг расм бўлган экан. Чунки қадимги туркий саркардалардан бири Қул Тегин қабрига ўрнатилган битиктошга ёзилган ёзувларни ўқисангиз, қуйидаги сатрларга кўзингиз тушади:

Тўққиз ўғуз будун,
Ўз будунум эди,
Тангри, ер булгангани учун, ёғий бўлди.[1]

[Тўққиз ўғуз халқи ўз халқим эди, менга бўйсунар эди, дунё бузилгани учун улар ҳам менга душман бўлди].

Хўш, "тўққиз ўғуз"лар кимлар ва улар нега Қул Тегинга душманлик қилишган? Тўққиз ўғуз қадимги туркий кабила бирлашмаларидан бирининг атамаси бўлиб, асосан, тўққизта уруғдан иборат бўлган. Тарихий манбаларга кўра, "тўққиз ўғуз"лар таркиби уйғур, хун, тўнгра, буку, нойиргу, иска, қалшоқ, корлук ва басмил уруғларидан иборат бўлган.

Ҳозирги тува, олтой, теленгит, уйғур ва бошқа туркий халқларнинг қадимги аждоди ҳисобланган "тўққиз ўғуз"лар VI-VII асрларда жуда машҳур бўлишган. Улар вақтинча Қул Тегин билан иттифоқ тузган бўлсалар-да, доимо ўз эрки учун кураш олиб боришган.[2] Шу сабабли тошбитикларда "тўққиз ўғуз"ларнинг душманлиги бир неча марта таассуф билан эслатилади. Ўнгин битик тошида Илтерис ҳоқон салтанатига қарши бош кўтарган "тўққиз ўғуз сардорлари" тилга олинганда машҳур қабила бирлашмасининг ёвқур етакчилари назарда тутилганга ўхшайди.

Тасодифни қарангки, Индонезиядаги Молукк ороллари да яшовчи урсив номли қабила тўққизта уруғ уюшмасидан иборат экан. Қабила номи маҳаллий шевада "урсив", яъни "тўққиз уруғ" деб юритилади. Бу қабила овчиларининг мифларида ҳикоя қилини-

---

[1] **Қаюмов А.** Қадимият обидалари. – Тошкент, 1972. - Б.151.
[2] Ўша жойда.

шича, афсонавий чўпон бир ҳўкизни ўлдириб, тўққиз бўлакка ажратган ва атрофдаги тўққиз қишлоқ аҳлига бўлиб берган. Тўққиз қишлоқ улуғлари – "карбавсив"лар, яъни "тўққиз ҳўкиз"лар қабила бирлашмасининг ўзагини ташкил этган эмиш.[1]

Қадимги Шарқда, хусусан, туркий элатларнинг уруғ-қабила тизимида тўққиз рақамига алоҳида эътибор берилганлиги тасодифий эмасга ўхшайди. Чунки қадимги туркий мифологияда "тўққиз" рақами мукаддас саналган. Эзгулик тангриси Улганнинг маскани – Кўк тўққиз қават, ёвузлик рамзи Эрлик ва унинг ўғиллари макони Ер ости олами ҳам тўққиз қават деб тасаввур қилинган.

Машҳур сайёҳ ва олим Г.П.Потаниннинг ёзишича, қадимги туркий коҳинлар тўққиз қаватли кўкка етишиш учун махсус маросим чоғида тўққиз доира ичида мукаддас рақс ижро этишган. Доира марказида тўққиз шохли дарахт ва тўққиз чизиқли айлана тасвирланган чилдирма қўйилган. Гўё тўққиз чизиқли айлана Кўк ва Ер ости оламининг рамзий шакли бўлса, дарахтнинг тўққиз шохи Эрлик ва унинг ўғиллари от боғлайдиган яккачўп вазифасини бажарар эмиш.[2]

Халқ қарашларига кўра, илон тўққиз ёшгача "илон" деб айтилади. Тўққиздан тўқсон ёшгача "афҳи" дейилади. Тўқсон тўққиз ёшдан тўққиз юз ёшгача аждарҳо, тўққиз юздан тўққиз минг ёшгача "юҳо" деб аталади.[3] Бу ўринда ҳам "тўққиз" сони ва унинг ҳосилалари рамзий-метафорик маънода қўлланилган.

Чорвадорлар орасида чўпон таёғи билан боғлиқ инончларида ҳам "тўққиз" рақамига назаримиз тушди. Маълум бўлишича, Қуйи Зарафшон воҳаси чўпонлари орасида урф бўлган анъанага кўра, чўпон таёғи тол, ирғай каби дарахтлардан ясалган бўлиб, узунлиги тўққиз тутам бўлган. Фольклоршунос О.Қаюмов Хатирчи туманидан ёзиб олган маълумотга кўра, ҳар бир чўпон ўзига таёқ ясаётган пайтда "*Тол таёқ, толмон таёқ, эчки оёқ, мохов таёқ, чўпон таёқ*", – деб тутамлаган. Ҳар бир одамнинг тутами ўз гавдасига мос бўлганлиги боис чўпон тўққиз тутам узунликдаги таёққа суяниб турганида унинг устки қисми чўпоннинг иягига тегиб турар экан.

---

[1] **Членов М.А.** Числовая символика и тайные союзы на Молуккских островах // Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. – М., 1979. – С.145.

[2] **Потанин Г.Н.** Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М., 1983. – С.119.

[3] Боболардан қолган нақллар. Афсона, ривоят ва халқ таквими / тўплаб, нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: **М.Жўраев, У.Сатторов.** – Тошкент, 1998. – Б.61.

Қадимги туркий афсоналарда муқаддас рақам кўрсаткичи сифатида турғунлашган тўққиз сони аста-секин фольклорнинг бошқа жанрларига ўта бошлаган. Қул Тегин жасоратларини мадҳ этувчи тошбитикдаги матнда эса 9 рақами поэтик восита сифатида қўлланилган.

Шуниси ажабланарлики, Қул Тегиннинг дафн этилиши воқеалари тасвирланган гўртликда яна 9 рақамига дуч келамиз:

Қул Тегин қўй йилига,
Ўн еттинчи куни учди.
Тўққизинчи ой йигирма еттига,
Ерга кўмдимиз.[1]

Сардорнинг тўққизинчи ойнинг йигирма еттинчи (9x3) куни дафн этилиши, сиртдан қараганда, оддий туюлади. Лекин бу ўринда тарихшунос олим Н.Л.Гумилевнинг туркий ёзма ёдгорликлар 7 рақамининг қўлланилиши қадимги мифологик қарашлар маҳсули бўлиб, тарихий ҳодисаларнинг аниқ математик белгисини билдирмайди,[2] деган фикрини ҳисобга олиш керакка ўхшайди. Фикримизча, тошбитикда қайта-қайта такрорланувчи тўққиз рақами ҳам эпик анъана маҳсулидир. Аслида, Қул Тегин ўлдирган жангчилар сони кўп бўлса-да, ёдномa битувчилар "тўққизта" деб талқин киlaверишган. Чунки туркий ва мўғул халқларининг қадимий ёдгорликларида 9 сони жуда кўп такрорланади. Достонларимизда кўп учрайдиган "тўққиз таъзим, боз устига ўттиз таъзим" ибораси Чингизхон хуружи даврида Марказий Осиё кенгликларидан Ўрта Осиёга етиб келганлиги эҳтимолдан холи эмас. Чунки мўғуллар қадим замонларданоқ 9 рақамига сирли тус бериб сиғинганлар. Чингизхоннинг тўққиз қиррали муқаддас жанговар туғи тикилган чодиридаги ҳарбий кенгашларда доим тўққиз саркарда қатнашган. Саркардалар сони оламни яратган тўққиз тангри ҳақидаги қадимий анъаналарга кўра белгиланган.

Чингизхон салтанатидаги юқори лавозимлардан бири ҳисобланган тархон унвони хоннинг алоҳида эҳсонига эришган кишиларга берилган. Ёдномаларда кўрсатилишича, тархонларга бериладиган шоҳона имтиёзлар сони тўққизтадир:

---

[1] **Қаюмов А.** Кўрсатилган асар. – Б.154.
[2] **Гумилев Н.Л.** Древние тюрки. – Л., 1967. – С.270.

1) тархоннинг тўққизта гуноҳи авф этилган;

2) тархонлик унвони тўққиз авлодигача мерос бўлиб ўтаверган;

3) тархонлар чорва молларидан салтанат учун солиқ тўламаганлар;

4) улар ҳукмдор ҳузурига таклифсиз кириш ҳуқуқига эга бўлишган;

5) ҳукмдор олдида ўтиришлари мумкин бўлган;

6) ҳукмдор қўлидан тўққиз қадаҳ шароб ичиш имтиёзига эга бўлишган;

7) сафар чоғида ҳукмдордан олдинда юришлари мумкин бўлган;

8) салтанатдаги истаган қизга (маликалардан бошқа) уйланиш имконига эга бўлишган;

9) салтанатдаги исталган парсани тўққизтадан қилиб олишга ҳақли бўлишган".[1]

9 рақамида қандайдир муқаддас сир бор, деб ўйлаган боболаримиз қадимданоқ турли маросим ва удумларда, фольклор асарларида бу рақамга анъанавий тарзда мурожаат этаверганлар.

Тўйларимиз билан боғлиқ маросим ва удумларда халқимиз айрим магик рақамлар яхшилик, омад, бахт рамзи деб ишонган. Бу қадимий анъаналар, айниқса, 9 рақами иштирок этган расм-русумларда яққол кўзга ташланади. Тўққиз қадимги замонлардан буён магик рақам сифатида туркий халқларнинг мифологик ва поэтик тафаккури тараққиётида сезиларли роль ўйнаган. Бу рақам ўзбек тўй маросимларининг доимий рақам анъанасидир. Тўққиз товоқ қўйиш, тўққиз хил таомлар билан куёвларни меҳмон қилиш, қиз қалинида тўққизликларга эътибор бериш, тўй кечаси келин-куёв чўнтагига 9 та ошиқ ёки 9 та тухум солиб қўйиш каби удумлар бу магик рақамга эътикод балаид бўлганлигини кўрсатади.

Никоҳ тўйида куёв ва унинг жўралари келинни олиб кетиш учун келишганида бажариладиган одатлардан бири "*тўққиз товоқ*" деб юритилади. Анъанага кўра, келиннинг уйида куёв ва унинг жўраларини меҳмон қилиш учун махсус хона тайёрланиб, дастурхонга тўққиз хил тансиқ таом тортилади. Сурхон воҳасида "тўққиз товоқ" таркиби палов, чучвара, шўрва, ширгуруч, лочира, қатлама, юпқа, ғилвинди, пишган тухумдан иборат бўлган. Куёв учун "*қари илик*", яъни тўйда сўйилган қўйнинг, молнинг иликли суяги ало-

[1] **Потанин Г.Н.** Кўрсатилган асар. – Б.115.

ҳида товоқда тортилган. Бу иликни дастлаб куёв қоқиб еган ва даврадаги куёвжўралари ҳам "шу кунга етайлик" деб яхши ният қилиб талашиб-тортишиб еганлар. Дастурхондаги таомлар еб бўлингач, куёв ва унинг жўралари бўшаган товоқларга пул ташлашган. Баъзи жойларда келиннинг яқин қариндошларидан бири катта товокни айлантириб куёвжўралардан пул йигиб олса, бошқа жойларда дастурхон йиғиб олингач, ўртага аёллар желаги тўшалган ва куёвжўралар ана шу желакнинг устига пул ташлаганлар. "Тўққиз товоқ" удуми бажарилгач, келин томон куёвга алоҳида сарпо кийдирган, унинг жўраларига эса белбоғ боғлаганлар.

Айрим жойларда "тўққиз товоқ" келин тушириб келингач, куёв навкарларга улашилган. Келин билан куёв чимилдиққа киришгач, куёвнинг энг яқин жўраларидан бир нечтаси ичкарига чакирилган ва уларнинг олдига дастурхон ёзилиб, келинникидан олиб келинган тўққиз хил таом тортилган. Куёвжўралар ўзларини "тўққиз товоқ" билан сийлаган куда аёлларга "*меҳмон пули*" берганлар.

Бу удум "Алпомиш" достонида шундай тасвирланган:

Бойваччалар бекнинг гирдин олади,
Куёвнавкар бўлиб бунда турады,
Ўзбекнинг расими шундай бўлади:
Қизу жувон бари йиғилиб келади,
Аёллари тўққиз товоқ қилади,
Куёвнинг олдига шундай борады.
Опборган таомин навкарлари еб,
Товогига танга-тилла солади.

Никоҳ тўйидаги "тўққиз товоқ" қўйиш удумининг тавсифини ёзиб олган фольклоршунос М.Алавиянинг қайд этишича, Самарқанд вилоятининг Иштихон туманида куёв билан унинг жўралари ("куёвбошлар") келинни олиб келиш учун қизнинг уйига келишганида, уларнинг олдига дастурхон ёзилиб, тўққиз товоқда турли хил таом сузилади. Буни "тўққиз товоқ" дейишади. Товоқларга куймоқ, қатлама, бўғирсоқ, нон, тухум, сомса, қўйнинг тўши ва бошқа нарсалар солинган бўлади. Куёв ҳаммадан ортда, куёвбошлатарнинг орқасида яширинқираб ўтиради. Йигитлар тўшни тўғраб, энг учини куёвга берадилар. Куёвбошлар тўққиз товоқдаги таомлардан еганидан кейин, ортиб қолганини бир белбоққа солиб

тугиб олишади. Куёвбошлар бўшаган тўққиз товоққа токи товоқлар тўлгунича (яъни янгалар кўнгунича) пул ташлашади. Кейин янгалар қизнинг сепидан куёвбошларга қўлрўмол (рўмолча) улашадилар. Куёв ва куёвбошлатардан бошқа куёвбошларнинг ҳаммаси ташқарига чиқиб кетади. Янгалардан бири куёвбошлатарнинг ёнига келиб, кўрпачага тирсагини ботқизиб чуқурча ҳосил қилади. Куёвбошлатар шу чуқурчани пул билан тўлғазади. Шундан кейин янга куёвбошлатарга қараб: "*Тоқбузоримни беринг*!" дейди. Куёвбошлатар яна пул беради. Куёвбошлатарга жегда (яктак) ва белбоғ бсриб чиқариб юборилади.

"Тўққиз" раками ўзбек никоҳ тўйи маросимининг "*тўққиз жўнатиш*", "*тўққиз бичар*", "*тўққиз тўй*" атамалари билан юритиладиган удумларида ҳам учрайди. Андижон шаҳрида келинга атаб олиб бориладиган ҳар бир совғаларнинг тўққизтадан бўлиши одати "*тўққизлаб*" дейилади. Масалан, кўйлаклик олиб бориладиган бўлса, унинг тўққизта бўлиши, бошқа барча тўёналарнинг ҳаммаси шунчадан бўлишига риоя этилган. Бу одат Асакада "*тўққиз қатор*", Ўш вилоятида яповчи ўзбеклар орасида "*бир тўққиз*" дейилади. Ўзбек тилининг бошқа шеваларида совғанинг бу тури "*тўққиз*" "*тўққиз-тўққиз*" деб ҳам номланади. Тўйда меҳмонлар олдига ош қўйишдан аввал нон тортиш одати "*тўққиз тортди*" дейилади.[1]

Қашқадарё вилоятининг Муборак туманида совчилар қиз томоннинг розилигини олиб келгач, йигит томон аёллари турли сарпо-суруғлар, жумладан, тўққизта рўмол олиб бўлажак келинникига боришади. Ана шу рўмоллардан биттасини куёв томоннинг қариндош аёлларидан бири қизнинг бошига ўрайди. Бу удум "*белли бўлди*", яъни "белгили бўлди" дейилади. Этнограф К.Шониёзовнинг қайд этишича, XX асрнинг бошларида Косон туманида истиқомат қилган қорлуқлар удумига кўра, тўйдан аввал қизнинг уйига тўққизта қўй (шулардан иккитаси сўйиб, бутунисича пиширилган ҳолда), тўққиз пуд (ёки ботмон) гуруч, тўққиз ботмон майиз, келин учун тўққизта куйлак, тўққиз кийимлик асл матолар, тўққизта турли хил кийим-кечак юборилган. Бу удум "тўққиз" деб юритилган.[2] Келинга юбориладиган тўйлик совғаларнинг тўққизтадан бўлиши халқимизнинг қадимий удуми эканлигини Алишер Навоийнинг

---

[1] **Жўрабоев А.** Ўзбек тилида тўй маросим номлари (Андижон группа шевалари материаллари асосида): филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 1971. – Б.175.

[2] **Шаниязов К.** Узбеки-карлуки. – Ташкент, 1964. – С.140

"Садди Искандарий" достонида(Б.280)ги қуйидаги байт хам тасдиқлайди:

Матоъ анда ҳар неки ашё келиб,
Тўқуз-тўқуз андин муҳайё келиб.

Бу мисраларда ҳам келинга куёв томондан юборилган тўққиз кийимлик матодан иборат совға назарда тутилган.

Ўзбек халқ эртакларида 9 рақами турли поэтик формулалар таркибида қўлланилиши қайд қилинган. Тўққиз ака-ука, тўққиз кеча-кундуз юрмоқ, тўққиз қават кўрпача тўшамоқ, пари юзидаги тўққиз қат ниқоб ва ҳ.к. Бу рақам расм-русум ва маросимларнинг ритуал миқдорий белгисини ифодаловчи этнографизмлар сифатида эртакка кўчган анъанавий эпик формулаларда, айниқса, яққол кўзга ташланади: "Нигини шохи морон" эртагида тасвирланишича, "Эй подшоҳим, кечаги айтган сўзлари бўйича, тўй ва тўққизларини олиб келди", – деди хабарчи".[1] Бу ўринда тўққиз рақами ўзбек никоҳ тўйи маросими таркибидаги "тўққиз юбориш" ("тўққиз тўй", "тўққиз" ва ҳ.к.) удуми маъносида ишлатилган. "Бўри қиз" эртагида "Бўри қизни кенжага бермоқчи бўлибди. Бўри шоҳ болага: "Сен бориб онангга айт, саккизта қора туя ва битта оқ туя юборсин", – дебди".[2]

Бу эртакда 9 рақами 8+1 модели шаклида талқин қилинади: оқ-қора рашлар тимсоли эса эзгулик ва ёруғлик билан боғлик дуалистик тасаввурларни ўзида ифода этади. Бола олиб келган саккизта қора туяга олтин юкланади, оқ туяга эса бўри қиз – келинни миндирадилар.

Баъзи эртакларда қиз қалини эълон қилинганда бўрттирилган тўққизликлар тасвирини учратиш мумкин. Удумларимизда калин таркибидаги предметлар сонининг 7, 9 ёки 12 та бўлиб келишига амал қилинади. "Мўнди кўза" эртагида калин таркибидаги моллар сони тўқсон тўққизтадан белгиланади:

"Подшо кампирнинг ҳолини кўриб:

– Тўқсон тўққиз туя, тўқсон тўққиз қўй, тўқсон тўққиз сигир ва шунга ўхшаш ҳайвонлардан тўқсон-тўққизтадан қирқ кунда топиб келасан, шунда сенга қизимни бераман, – дебди".[3]

---

[1] Кулса – гул, йиғласа – дур / ЎХИ. – Тошкент, 1983. – Б.45.
[2] "Гулпари". – Б.142.
[3] "Гулпари". – Б.126.

Қалин молларининг тўқсон тўққизтадан деб кўрсатилиши эпик матнда қўлланилган аллитерацион гипербола намунаси ҳисобланади. Бу ўринда тўққизлик анъанаси бирикмада ишлатилган сўзлар бош ҳарфини англатувчи фонемалар мослиги ҳисобига бўрттириб ифодаланган.

9 рақами, шунингдек, бола туғилиши билан боғлиқ эътиқодий инончлар таркибида ҳам иштирок этади. Халқимиз тасаввурига кўра, фарзанд тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз дақиқада дунёга келармиш. Эртакларда туғилиш билан алоқадор мотивларда аёлнинг кўзи ёриши тасвирида бу рақам формуласига қатъий амал қилинади: "Тухмат" эртагида "Хотин эридан хомиладор бўлиб қолган экан. Орадан тўққиз ой, тўққиз кун ўтгач, ўғил кўрибди",[1] дейилса, "Озодачеҳра"да "Орадан бир қанча вақт ўтиб, тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз дақиқа деганда подшонинг хотини бир қиз кўрибди",[2] – деб нақл қилинади.

Ўзбек халқ эртакларида "тўққиз" рақамининг ҳосилалари – 18 (9x2), 90 (9x10) ва 99 (9x11) рақамлари ҳам қўлланади. Бу анъанавий рақамлар магик тўққизликнинг функционал-семантик доираси кенгайиши туфайли юзага келган бадиий-миқдорий ифодалар ҳисобланади.

Халқ ижоди ва маросимларида 9 рақами анъанавийлашувининг генетик асослари ўтган аср охиридан бери олимлар эътиборини тортиб келган. Закавказье ва Эронда яшаган туркий ва мўғул қабилаларида тўққизлик саноқ усули бўлган. Чиндан ҳам илгарилари "тўққизлик" саноқ усули мавжуд бўлганлигини тасдиқлайдиган маълумотлар жуда кўп. Бундай саноқ усулининг излари ўзбек халқ достонларидаги совға ёки тортик бериш лавҳасидаги предметлар сонининг тўққизта бўлишида ҳам кўзга ташланади. Бу анъана туркий ва мўғул халқларининг қадимий удумларига боғлиқ бўлиб, ўзбек халқ достонларида ҳам сезиларли из қолдирган. "Холдорхон" достонида зафар билан қайтган Авазхонни Гўрўғлибек тўққизликлар билан сийлайди: "*Ана Гўрўғлибек шу куни Авазхонга қилгани тўққиз-тўққиздан бўлди: тўққиз от, тўққиз чодир, тўққиз маҳрам баччаи зулфакдор, тўққиз канизи моҳрўй, тўққиз қилич, тўққиз милтиқ, тўққиз найза, тўққиз бўғча сарпой*".[3] Шунингдек, ўзбек тилининг Ҳазорасп шевасида қайд этилган "*іккі доккіз чӧрӓк*"

[1] Ойжамол. Ҳаётий эртаклар. 2-китоб / ЎХИ. – Тошкент, 1969. – Б.120.
[2] Ўзбек халқ эртаклари. 2-том. Тошкент, 1960. – Б.142.
[3] Холдорхон. ЎХИ. – Тошкент, 1981. – Б.317-318.

(икки тўққиз, яъни 18 та поп), "*ич доккїз патїр*" (уч тўққиз, яъни 27 та патир) бирикмаларидан аёллар тандирга ёпилган нонларни ҳисоблашда фойдаланишган. Бунинг устига, туркман тилининг йовмид лаҳжасида ҳам "*іккі доккїз*" ибораси ишлатилиши[1] тўққизлик санок амалининг қўлланиш доираси анча кенг бўлганлигидан далолат беради.

Болгар фольклоршунослари Ив.Д.Шишманов ва З.П.Ивановаларнинг фикрича, ҳомиладор аёлнинг тўққиз ойда кўзи ёриши бу рақамга алоҳида эътиқод қўйилишига сабаб бўлган.[2] Рақамларни илоҳийлаштириш масаласини махсус тадқиқ этган А.И.Бородин 9 сонининг муқаддаслик сабабини қадимда ой тақвимидан фойдаланган қабилаларнинг астромифологик дунёқарашига боғлайди. Чунки 27 кундан иборат ойнинг учдан бир бўлаги 9 га тенгдир.[3]

Анъанавий учлик семантикасининг маданият ва санъат ёдгорликларидаги талқинини атрофлича ўрганган А.Н.Сиркин ва В.Н.Топоровлар "очиқ триада"нинг эволюцион типлари қаторига 9 рақамини ҳам киритишган.[4]

"Сеҳрли" рақамларнинг қалмиқ, мўғул ва бурят эпосидаги бадиий талқинларини ўрганган Н.Л.Жуковскаянинг фикрича, тўққиз сони тугаллик, бутунлик ва яхлитлик маъноларини ифодалайди.[5]

Фикримизча, қадимги ритуал ва айтимларда анъанавий учликнинг урф-одат ва маросимларда қўлланиш жараёнида учлантирилиши (3х3) натижасида пайдо бўлган 9 рақамининг муқаддаслашиши ҳақидаги фикр ҳақикатга яқинроқдир. Ой тақвими бўйича вақт бирлигини учга бўлиш анъанаси эса бу эътиқодларни янада мустаҳкамлашга хизмат қилган.

Учлик анъанасининг ривожланиши бу магик рақамнинг мифологик-генеологик асоси ҳисобланади. Кейинчалик 9 сони мустақил магик рақам сифатида турмуш ва маданиятда турли ҳодисалар талқинига сингиб кетган.

---

[1] **Щербак А.М.** Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – М., 1977. – С.140.

[2] **Шишманов Ив.Д.** Песеньта за мъртвия брать в поэзията на балканските народи // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн.15. – София, 1932. – С.455; **Иванова З.Л.** Типични числа в българскити народни пъсни // Извъстия на семинара по славянска филология при университета в София. кн.IV. – София, 1921. – С.519.

[3] **Бородин А.И.** Число и мистика. – Донецк, 1975. – С.119.

[4] **Сыркин А.Я., Топоров В.Н.** О триаде и тетраде // III летняя школа по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1968. – С.111.

[5] **Жуковская Н.Л.** Число девять как символ полноты и завершенности в архаическом мировоззрении и традиционной культуре (на монгольском материале) // Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции. – Якутск, 1992. – С.171-183.

"ҚИРҚ" РАҚАМИ ВА ЭПИК ОБРАЗ ТАДРИЖИ

Фольклор асарларида кўп қўлланиладиган "сеҳрли" рақамлардан бири 40 сонидир. Кексалар суҳбатига қулоқ тутсангиз, улдабурон, ишбилармон одамлар ҳақида "қилни қирқ ёрадиган" иборасини эшитасиз. Нима, қилни қирқтага бўлиш мумкинми, деб ажабланяпсизми? Балки, ҳозирги замонавий технологиялар воситасида қилни қирқтадан ҳам кўпроққа бўлиш мумкиндир, эҳтимол. Аммо бу ўринда гап шундаки, бундай ибораларда инсоннинг маълум фаолияти билан боғлиқ имкониятлари даражаси бўрттириб ифодаланади. Бу ўринда "қирқ" сўзи "ғоят кўп", "жуда кўп" маъноларини англатади.

Тилимизда қирқ рақами иштирок этган сўз, бирикма ва иборалар шу қадар кўпки, уларнинг ҳар бири боболаримизнинг қадимий эътиқодлари билан боғлиқдир.

Эртак қаҳрамонлари қирқ кечаю қирқ кундуз йўл юриб, қирқ бошли аждарҳони ўлдириб, унинг қирқ хужрали маконини қўлга киритадилар. Шоҳ устага қирқ хонали муҳташам саройни қуриб битказиш учун қирқ кун муҳлат беради. Жанг ҳам қирқ кеча-кундуз давом этади. Баҳодирнинг қиличи қирқ газ чўзилса, парининг тилла кокили қирқ қулоч бўлади ва ҳ.к.

Бу рақам маълум шаклдаги иборалар учун гўё қолипга айланиб қолгандай туюлади: "*қирчиллама қирқ ёшида*", "*қирқ кокил қиз*", "*бир кам қирқ дунё*", "*қирқ йигит*", "*қирқ қиз*" каби.

Халқимиз сербўғин ўсимликлар сирасига кирувчи ёввойи ўтлардан бирини "қирқбўғим" деб атайди. Айрим қишлоқларда уни "чилбўғим" деб ҳам юритадилар. Зеро, "чил" сўзи форс-тожик тилида "қирқ" деган маънони англатади. Буни қарангки, бухороликлар бўғиндор ўргимчакнинг бир турини "чилбўғим" деб аташса, Жиззах, Қашқадарё вилоятларида заҳарли ҳашарот – қорақуртга ҳам шу ном берилган. Хоҳ ўсимлик бўлсин, хоҳ ҳашарот бўлсин, ҳар икки ҳолатда ҳам помлашга бўғинлар сонининг кўплиги асос бўлган. "Қирқбўғим" ўсимлиги (русча "хвощ" дейилади) гарчи сербўғим бўлса-да, унинг пояси ҳечам қирқта бўғиндан иборат эмас. Бу ерда уларнинг кўплигига, яъни қирқтадан оз ёки кўп бўлишига ишора қилинаяпти, холос.

"Қирқбош", "қирқтомир", "қирқтирноқ", "қирққулоқ", "қирқоғайни" каби ўсимликнинг номлари ҳам шу асосда шаклланган. Бу атамалардаги "қирқ" сўзи аниқ математик миқдорни эмас, балки

ўсимликнинг бирор қисми – пояси, томири, барги ёки шохи жуда кўплигини билдиришга хизмат қилади.

Халқ оғзаки ижодида сочи майда қилиб ўрилган соҳибжамоллар "қирқ кокил" ёки "чилвир сочли қиз" деб таърифланади. Илгарилари қизлар сочини қирқта қилиб ўришган. Бу удум "қирқ кокил" ёки "шоҳ кокил" деб ҳам аталган. Лекин бу ўринда ҳам 40 рақами анъанавий тарзда олинаверган. Соч ўримлари сони айнан қирқта бўлмаса-да, "қирқ ўрим соч" дейилаверган. Бунда қиз кокилларининг ниҳоятда майда қилиб нафис ўрилганлигига, соч ўримларининг жуда кўплигига ишора қилинган.

Ўлкамизда пишиқчилик даври даракчиси бўлмиш эртаги узум навларидан бирининг "чиллаки" ёки "чилги" атамаси билан номланиши ҳам ана шу "сирли" қирқ рақами билан боғлиқ. Боболаримиз саратоннинг жазирамаси бошланган кезларда "ёз чилласи кирди" дейдилар. "Чилла" сўзи ёз ва қиш фаслларининг энг иссиқ ва энг совуқ қирқ кунлик муддатини англатади. Ёзнинг чилласи айни авжига чиққанда рўй берган Амударёнинг охирги тошуви "қирқ чилғов тошуви" деб юритилган бўлиб, одатда, дарё сувининг кўпайиши июннинг иккинчи ярмидан то августнинг бошига қадар давом этган. Абу Райҳон Беруний ҳам Амударёнинг бу тошуви "ҳазиран ойининг 24-куни бошланиб, унинг энг кучайган даври тамуз (июль) ойининг 25-числосига тўғри келишини" қайд этган.[1]

Ёз чилласи арафасида эртапишар узумлардан бири – чиллаки "хол отади". "Чиллаки чиллакини кўриб чумак урар" мақоли ҳам ана шундан далолат беради. "Чиллаки" сўзи анъанавий "қирқ" сони билан боғлиқ бўлиб, ҳосил меъёрида етилиши учун зарур бўлган одатий табиий шароитда барча экинлардан барвақт етиладиган (лекин айнан қирқ кунда эмас!) тезпишар мева номини англатади. Зеро, мева ва полиз экинларининг "чиллаки" ёки "қирқ кунлик" деб аталувчи бир қатор тезпишар навлари борки, улар аслида сираям исми жисмига монанд эмас: улар ерга уруғ қадалгандан кейин роппа-роса қирқ кунда эмас, балки бошқа экинлардан аввалроқ пишиб етилгани учун шундай ном олган. Демак, бундай ибора ва тушунчалардаги қирқ рақами кўпликни, жамликни билдирар экан.

40 рақамининг магик сонлар тизимидан ўрин олиши инсоният ўтмишининг қадимги даврларидаги мифологик қарашларига бориб тақалади.[2] "Қирқ" сўзининг қадимги туркий тилдаги маъноларини

---

[1] **Гуломов Я.** Хоразмнинг суғорилиши тарихи. – Тошкент, 1957. – Б.249-250.

[2] **Баймурзина Р.Г.** Сакральное число қырқ ('сорок') в башкирском языке // Урал-

ўрганган В.А.Гордлевскийнинг фикрича, қирқ сони аниқ миқдорни эмас, балки "кўп" тушунчасини англатган. Қадимги туркийлар қирқ сони билан маросимларда қилинадиган қурбонликлар миқдорини ифодалашган.[1]

Қирқ рақамига алоҳида эътиқод қўйиш анъанасининг сабаблари ҳақидаги мазкур мулоҳазани такрорлаган қорақалпоқ тилшуноси А.Бекбергенов "қадимги даврларда санаш қийин бўлган предметлар, диний тушунчалар қирқ сони билан белгиланган",[2] – деб ҳисоблайди. С.Кенесбаевнинг фикрича эса, уч, етти, тўққиз, қирқ рақамлари мифологик тушунчалар билан боғлиқ бўлиб, қачонлардир "тотемистик" маъно ифодалаган.[3] Айрим рақамларнинг муқаддаслашувида мифологик қарашларнинг аҳамияти катта бўлганлиги табиий, албатта, аммо бирон-бир сон тотем сифатида сиғиниш объекти бўлганлиги эса маълум эмас. Бундан ташқари, магик рақамларнинг пайдо бўлиши тотемистик тасаввурлардан бурунги мифологик қарашлар билан алокадордир.

Қирқ рақамининг фольклор асарларида қўлланилиши ҳақида махсус мақола ёзган турк олими Ю.Керим эртак, афсона, мақол ва иборалар таркибидаги 40 сонининг лингвопоэтик хусусиятларини кенг таҳлил қилган. Турк фольклори материалларига таянган олим қирқ сони халқ тасаввурида омадлилик ёки омадсизлик тушунчаларидан ташқари, сўнгсизлик ва кўпликни ҳам билдиради", деган хулосага келади.[4]

Дарҳақиқат, тилимизда шундай иборалар борки, бундай бирикма ва тушунчалар таркибидаги қирқ сони математик белги сифатида қўлланилмаган. Хусусан, жуда ҳам эски, ямоғи кўп, куроқли кийим кийган қаландар образи достонларда "чопони қирқ ямоқ" деб таърифланади. Кўчадан бери келмайдиган, эшикма-эшик юрадиган аёллар ҳақида гап кетганда "кирқ эшикнинг калитини олиб юради" дейдилар. Аслида эса чопоннинг ямоғи ёки аёл ёнидаги калитлар сони айнан қирққа бўлиши шарт эмас, бу ерда унинг кўп-

---

Алтай: через века в будущее: Материалы Всероссийской научной конференции. – Уфа: Гилем, 2005. – С.141-142.

[1] **Гордлевский В.А.** Числительное 50 в турецком языке // Избранные произведения. Т.2. – М., 1961. – С.133-134.

[2] **Бекбергенов А.** Қарақалпоқ тилиндеги санлықлер: Филол. фанлари номз. дисс. – Нокис, 1976. – Б.45.

[3] **Кенесбаев С.** Жеті, үш, тоғыз, қырық пен байланысты ұғымдер // Известия АН Казахстана. Серия филологическая. №4 (29). – Алмата, 1946. – С.45.

[4] **Kerim U.** Türk dilinde 40 // Türk dili. Aylik dergi. Sayi:23. Cilt:2. – Ankara, 1953. – S.752.

лигига ишора қилиняпти, холос. Бундай иборалардаги *қирқ* рақами "кўп" лексемасига маънодошдир.

Қирқ рақамининг мифологик маъно касб этганлигининг сабабини айрим олимлар қадимги саноқ тизимига ҳам боғлайдилар. Тилшунос Л.Успенскийнинг фикрича, қадимги одам санаш мумкин бўлмаган нарсаларнинг аниқ миқдорини ифодалашга эҳтиёж сезганида ўша нарсанинг сонини соддагина қилиб, қирқта деб қўя қолган. "Қирқ" тушунчаси кўп, сон-саноқсиз предметлар сонини умумий тарзда ифодалашга хизмат қилган.[1] И.Г.Башмаков, А.П.Юшкевич, А.И.Бородинлар эса 40 рақами жуда кўп халқларда саноқ тизимидаги энг катта рақам, саноқнинг чеки вазифасини бажарган, деб ҳисоблайдилар. Ҳисоб-китобда янги усуллар кашф этилиши билан 40 сони ўзининг аънанавий "вазифаси"ни унутиб, халқ қарашларида ритуал *миқдорий* кўрсаткичга айланган.[2]

Табиийки, қадимги одам сон-саноқсиз, бунинг устига унга ғайритабиий, ҳатто, илоҳий бўлиб кўринган нарсаларнинг аниқ миқдорини ҳисоблай олмаган. Шунинг учун аждодларимиз ўз тасаввурига сиғдира олмаган нарсаларни илоҳийлаштириб, мифологик эътиқодлар қобиғига ўраб талқин қилган. Санаб бўлмайдиган нарсалар миқдорини билдирувчи қирқ сони дастлабки мифологик маросимларда ритуал кўрсаткич сифатида қўлланган. Кейинчалик саноқ системасидаги аниқ рақам атамасига айлангач, ибора ва тушунчаларда, умуман, кўпликни, саноқнинг маълум чегарасини англата бошлаган. Дастлаб жамлик, буюклик, кўплик, умумийлик маъноларини англатган 40 рақами кейинчалик турли ибора ва тушунчалар таркибига сингиб кетиб, бора-бора кўпликни англатувчи миқдорий бирликка айланиб қолган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, қирқ аниқ бир миқдорни, сонни англатмайди. Эртаклардаги "*қирқ кунлик йўл*", "*қирқ кунлик муҳлат*" тушунчалари масофа ва вақтнинг аниқ ўлчовини эмас, балки ўша йўл ва вақтнинг чексизлигини билдиради. Қирқ сони турли ирим ва маросимларда маълум бир чегарани, сонлар воситасида ифодаланиши мумкин бўлган кўплик тушунчасини англатиб келади. Бу тимсолий тушунча "*қирқ кокил қиз*", "*қирқ қулоқли қозон*" ибораларида, айниқса, яққол кўзга ташланади. Аслида эса, қизнинг

---

[1] **Успенский Л.** Слово о словах. – М., 1970. – С.288-285.

[2] **Башмаков И.Г., Юшкевич А.П.** Происхождение систем счисления // Энциклопедия элементарной математики. Т.I. – М.-Л., 1951. – С.26; **Бородин А.И.** Число и мистика. – Донецк, 1975. – С.40-42.

кокили ёки қозоннинг қулоғи айнан қирқта бўлиши шарт эмас. Бу ерда уларнинг кўплигига эътибор бериляпти. Қирқ рақами қачонлардир саноқда энг катта сон вазифасини бажарган, аммо у ҳозирги кунга келиб оддий арифметик белги (4х10) ҳолига келиб қолган.

Фольклор асарларида, маросим ва удумларимизда эса бу сон билан *алоқадор хилма-хил халқ қарашлари* сақланиб қолганки, уларнинг асл маъноси аждодларимизнинг мифологик тасаввурларига бориб тақалади. Қирқ сони шартли миқдор белгиси сифатида эпик макон ва замонни ифодаловчи бадиий формулалар таркибида ҳам қўлланилади. Фольклор асарлари матнидаги бу "сеҳрли" рақам аниқ математик миқдор маъносини англатмайди, қирқ сонида шартлилик қанчалик кучли бўлса, қаҳрамон ҳаракат қиладиган эпик замон ва макон ҳам шунчалик рамзий моҳият касб этади. "Қирқ кунлик муҳлат", "етти йиллик масофа" бирикмаларидаги рақамлар алоҳида ҳолда бизнинг тасаввуримиздаги астрономик вақт ифодасига мос келади, аммо бадиий матн контекстида бу рақамлар эпик қаҳрамон саргузаштларининг замоний ва маконий талқинини ифодаловчи рақам тимсоллари вазифасини бажаради. Қаҳрамон биз тасаввур қиладиган қисқа муддат ичида бутун бир умрга тенг саргузаштлардан иборат вокеаларни бошидан кечиради. Одатда, қаҳрамон муайян шартни бажариш учун қирқ кун муҳлат олиб, ўттиз тўққизинчи куни ўша шартни бажарса-да, шу фурсатда бажарилган ишни 40 кунлик аниқ астрономик вақт бирлиги ичида амалга ошириш жуда қийин. "Миср подшоси" эртагида Ҳамро булбулигўёни топиб келиш учун отасидан қирқ кунга рухсат олиб сафарга отланади. Шартга кўра, қирқ кун ичида қайтиши керак. Парининг юрти "ўн минг йиллик йўл" нарида жойлашган, "ўзи эса бундан *қирқ кунлик йўл нарида, қирқ пахсалик тилла қўрғонда*" яшайди. "Қирқ кунлик муҳлат" ифодасининг эпик вақт сифатида анъанавийлигини париларнинг Ҳамрони қидириши лавҳасида ҳам кўриш мумкин. Парилар қаҳрамонни саксон кун (40х2) давомида қидирадилар. Ҳамро топилгач, Ҳурлиқо аскарларига қирқ кун ўйнаб келишга рухсат беради. Ҳамро севгилиси билан қўрғонда қирқ кун ётгандан сўнг отасига берган ваъдаси ва қирқ кунлик муҳлат эсига тушади.[1] Агар эртак қаҳрамони Ҳамронинг булбулигўёни излаб йўлга чиққандан кейин ўтган муддат ифодасини, яъни сафар учун сарф бўлган муддатни реал астрономик ўлчов билан ҳисоблай-

[1] "Гулпари". – Б.53-56.

диган бўлса, 40 кунлик муҳлат 200 кунга (40 + 80 + 40 + 40) чўзилганлиги маълум бўлади. Юқорида айтганимиздек, эпик вақт ҳамиша рамзийдир. Қирқ кунлик муҳлат ва масофа формулалари эпик сюжетнинг тадрижий ривожи давомида анъанавий тарзда келтириларади, шунинг учун ҳам эртакдаги вақт-макон формулаларидан реал замон тушунчасини излаш бефойдадир.

Қаҳрамоннинг мақсадга етиши учун йўлга чиқиши ўзга юрт томон йўналган эпик ҳаракатдир. Ўзбек халқ эртакларида ҳаракат формуласининг қирқ сони иштирокида шаклланган хилма-хил семантик моделлари мавжуд. Қирқ сони қатнашган эпик формулаларда бадиий тасвир анъанавий рамзийлик касб этади. "Қирқ кеча-кундуз йўл юрмоқ" тушунчаси "йўл юрса ҳам мўл юриб" ибораси каби "жуда кўп, жуда узоқ юрмоқ" маъносини англатади. Анъанага кўра, бундай эпик вақт формуласида қаҳрамон босиб ўтган масофа олислиги бўрттириб тасвирланади.

Одатда, эртак персонажларининг уйқуси 3 кундан 40 кунгача чўзилади. Қаҳрамон излаб юрган дев ёки пари ботир келган пайтда узоқ уйқуга кетган бўлади. Қаҳрамон дев ёки парининг муболағали уйқуси бошланганига ёки тугашига икки-уч кун қолганда етиб келади. "Эрмана мерган" эртагида ботир сирли қўлни излаб юриб, бир парига дуч келади. Пари Эрмана мерганга йўл-йўриқ кўрсатиб, дейди: "Сен қидириб келган қўл менинг пари сингилимнинг қўли бўлади. Унинг қирқ қулоч сочи бор, у қирқ кун ухлайди. Ухлаганига энди уч кун бўлди".[1]

"Паҳлавон Рустам" эртагида ботир Девсафидни қидириб келса, у ухлаб ётган бўлади. "Мен сурункасига бир ой ухлашим керак. Бугун йигирма еттинчи кун, яна уч кундан кейин кел. Шунда сени қовуриб ейман", – деб ғўлдирабди дев".[2]

Анъанага кўра, қаҳрамон келган пайтда изланаётган дев ёки пари узоқ уйқуга кетганлигига сабаб, фикримизча, архаик мифологиядаги турли олам вакилларининг бир-бирига нисбатан "рамзий кўрлик" ҳолатида бўлиши ҳақидаги тасаввурлар билан боғлиқдир. Қаҳрамон ва дев (ёки пари) икки хил олам вакиллари бўлгани учун бир-бирига нисбатан кўринмасдир.[3] Рамзий кўрлик эртакларда "қирқ кунлик уйқу" формуласи орқали тасвирланган. Рустам кел-

---

[1] "Гулпари". – Б.175.

[2] "Ўзбек халқ эртаклари". – Б.13.

[3] ***"Рамзий кўрлик" ҳақида қаранг:*** **Пропп В.Я.** Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. – С.52-59.

ган пайтда Девсафид ухлаб ётганлиги, яъни қаҳрамонни кўрмаганлигининг сабаби ана шунда. Аслида у уйғоқ, фақат ўзга олам вакили ҳисобланган Рустамга нисбатан уйқудадир. "Эрмана мерган" эртагидаги қирқ кулоч сочли пари ҳам ухлаб ётганлиги учун қаҳрамон келганлигини сезмайди.

Эпик уйқу ҳолатини ифодалашда кўпинча "қирқ" рақами қўлланилади. Чунки қирқ кунлик уйқуга кетган дев ёки пари ўттиз тўққизинчи куни қаҳрамон ташрифи туфайли "бевақт" уйғонади. Ўттиз кунлик уйқуга кетган девни Паҳлавон Рустам йигирма еттинчи куни уйғотади.

Эпик анъанага кўра, эртак қаҳрамонининг касали узоқ муддатга чўзилади. Бирор воқеа ёки афсонавий қаҳрамон ҳақида хабар берилганда "*... йилдан бери касал*", "*... ойдан буён касал*", "*... йиллик касали (безгаги) қўзғади*", "*... йиллик касалдай*" каби анъанавий формулалар қўлланилади. Бундай формулаларда "..." ифодаси 3, 7, 40 каби магик рақамларга тенгдир.

Хасталик муддатини билдирувчи магик рақамлар персонажнинг оғир аҳволда экаплигидан дарак беради. Чунки олти ой ёки олти йилдан буён тўшакда ётиш машаққати қанчалик ачинарли бўлса, уни қисқа фурсатда даволаган қаҳрамоннинг магик хусусияти ҳам шунчалик кучли бўлади. Хасталик мотиви ўз-ўзидан даволаш лавҳасини талаб қилади. Даволаш муддати турли хил бўлиб, кўпинча қирқ рақами билан боғликдир.

"Маликжон" эртагида Шаҳзода Маликаи Асфияни қирқ кун даволаб соппа-соғ қилди".[1] Бундай даволаш ва хасталик формулаларидаги қирқ рақами "жуда узоқ", яъни умумий-абстракт вақт маъносини ифодалайди.

Қаҳрамоннинг эпик манзилни тарк этиши, ҳамроҳларига қайтиш вақти ва кутиш муддатини белгилаши ҳам сеҳрли рақамлар воситасида амалга ошади. Умуман, "муддат" ҳақида гап кетганда, албатта, сеҳрли қирқ рақамига мурожаат қилинади.

Қаҳрамон сафарга отланишдан аввал қайтиш вақтини аниқ белгилайди, ўша муддатда қайтмаса, бу унинг ҳалокати белгисидир: кутиш тасвирида сафарнинг тахминий муддати ва қайтиш муддати формулалари бир-бирини тўлдиради. Бундай формулалар талқинига кўра, қаҳрамон айтилган муддатда қайтиб келади. "Қирон ботир" эртагида бола тушида кўрган нозанинни излаб сафарга чиқади

[1] "Кулса – гул, йиғласа – дур". – Б.269.

ва Қирон исмли баҳодир билан ака-ука тутинади. Бола ботирга мақсадини айтганда Қирон шундай дейди:

– Укам, сен тушингда кўрган қиз ҳақиқатда ҳам мана шу боғда яшар эди. Бундан икки ҳафта илгари бу қизни девлар олиб қочиб кетди. Қиз шу юрт подшосининг қизи эди. Энди сен менга ука бўлдинг, қанчалик қийин бўлса ҳам, мен сенга бу қизни топиб бераман. Сен шу боғда мени қирқ кунгача кут, агар қирқ биринчи куни чошгоҳ вақтида келмасам, умидингни узиб ўз юртингга кетавер".[1]

Бола қирқ кун кутади, қирқ биринчи куни чошгоҳ пайтида сандиқ орқалаган Қирон пайдо бўлибди. Қизни девлар иккинчи марта ўғирлаб кетишганида, Қирон яна сафарга отланади. Бу "қайта излаш" мотивида ҳам "сафар-қайтиш" формуласи қирқ рақами воситасида баён қилинган.

"Олмос ботир" эртагида булбулисўёни излаб йўлга чиққан ботир борса келмас юртидаги ялмоғиз кампирнинг боғидан белгиланган муддатда қушни олиб келади. "Йўл узоқ, хавф-хатар кўп. Мен қирқ кун деганда қайтиб келаман. Қирқ биринчи кун ҳам кутинглар. Келмасам, мени ўлди деб ҳисобланглар", – дебди Олмос ботир кетиш олдидан".[2]

Ўзбек халқ эртакларидаги эпик тўй мотиви тасвирининг миқдорий белгиси сифатида ҳам кўпинча "қирқ кеча-кундуз" анъанавий формуласи иштирок этади. Қирқ кунлик тўй ёки сайил "узоқ давом этган воқиёна" маъносини англатади. Тўй муддатининг "қирқ" рақами воситасида бўрттириб тасвирланиши сюжетга эмоционал-экспрессив маъно бағишлайди.

Ўзбек халқ эртакларининг композицион қурилишида эпик шартлари бажариш билан боғлиқ саргузаштлар тасвири муҳим аҳамиятга эга. Кўпинча шоҳ ёки ялмоғиз кампир қаҳрамонни оғир топшириқ билан сафарга жўнатади. Шарт аслида антагонистнинг фаолияти билан боғлиқ бўлиб, қаҳрамонни синашга қаратилгандир. Топшириқ одатда бажариб бўлмайдиган машаққатли вазифалардан иборат: сув парисини олиб келиш, шоҳ тушида кўрган сеҳрли қуш ёки отни келтириш, одамхўр дев ёки аждар искажасидаги қизни қутқариш ва ҳ.к. Бундай вазифани уддалаш учун қаҳрамонга маълум вақт-муддат зарурдир. Анъана бўйича шоҳ шарти ёки топшириғини бажариш учун қаҳрамон маълум муддат – муҳлат беришларини талаб қилади. Талабгор (антагонист) ижрочи(қаҳрамон)нинг

---

[1] Ўзбек халқ эртаклари. – Б. 39.
[2] Ўша манба. – Б. 4.

талабини бажо келтириб, муҳлат беришга розилик билдиради. Томонлар келишган муҳлат – машаққатли топшириқни бажариш учун сарф бўлган эпик вақт ифодасидир. Ўзбек халқ эртакларида эпик шарт ёки муҳлат моделлари таркибида 3, 40 каби магик рақамлар иштирок этади. Рақамсиз шарт ёки муҳлат белгиланмайди, чунки муҳлатнинг вақт белгиси рақам воситасида реаллашади.

Эртакларда турли воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ муҳлат формалари мавжуд: қаҳрамон шоҳ топширигини бажариш учун қирқ кун муҳлат сўрайди.

"Маликаи жаҳон" эртагида золим шоҳ ўз қизининг гўзаллигига шайдо бўлиб никоҳига олмоқчи бўлади. Шариат бўйича ота ўз қизига уйланиши мумкин эмас. Шоҳ вазиру уламо ва ясовулларини чақириб ниятини маълум қилади ва уч кун ичида бирор йўл топишни буюради. Муҳлат битган куни бир доно йигит шоҳга ғалати маслаҳат беради: "Қизни бир сандиққа солиб, бозорга сотишга олиб чиқмоқ лозим, агар сандиқ сотилмай ўзимизга қайтиб келса, қиз сизники бўлади, чунки қайтган мол эгасига тап". Қиз шу йўл билан отасининг ёвуз ниятидан халос бўлади".[1]

"Мусофирбек" эртагида гўзал хотинни олиш учун шоҳ Қўлдошни йўқотмоқчи бўлиб, уч марта оғир вазифаларни бажаришга мажбур қилади. Мусофирбек хотинининг маслаҳати билан ҳар сафар топшириқни бажариш учун қирқ кун муҳлат сўрайди.[2]

Қалин молини топиб келиш муддати ҳам шоҳ – талабгор топшириғининг бир тури бўлиб, золим ва очкўз подшоҳ камбағал йигитга қиз беришни истамай, унга оғир қалин миқдори тайинлайди. Айтилган нарсаларни топиш учун маълум муддат белгилашдан мақсад – бажариб бўлмайдиган шартни уддаламаган йигитдан қутулишдир. Аммо камбағал йигит белгиланган қалин молини сеҳрли нарса ёки мифик ҳомий кўмагида шоҳ айтган муддатда муҳайё қилади.

"Мулла Маражаб" эртагида тасвирланишича, совунгар чол қўшнисининг қизига совчиликка чиққанида, подшо ғазабланиб, чолни ўлимга буюради. Доно вазирнинг ақлли маслаҳати туфайли совунгарнинг ҳаёти қайтарилиб, шарт қўйилади: "Мингта қўй, мингта эчки, мингта сигир, мингта хўкиз ва ҳ.к. қимирлаган жондан мингтадан қирқ кунда топиб келасан". Бола сеҳрли пичоқ кўмагида подшо айтган нарсаларни ортиғи билан топиб беради.[3]

---

[1] "Гулпари". – Б.225-226.
[2] "Ўзбек халқ эртаклари". – Б.21-22, 24.
[3] "Гулпари". – Б. 117.

Биз юқорида шоҳ – талабгор қўядиган муҳлат муддатидан иборат эпик вақтнинг бадиий анъанасини кўриб ўтдик. Эртакда ижрочи ташаббусига кўра ҳам муҳлат белгиланади. Бундай вақт муддати талабгор топшириғини бажариш учун эмас, бевосита ижрочининг ўз эҳтиёжи учун зарурдир. "Воспирохун" эртагида "Тўй якинлашган сари Воспирохун ўзини касалликка солади. Қиз ўзининг касаллигини айтиб, яна уч кун муҳлат сўрайди".[1] "Маликаи Ҳуснобод" эртагида ҳам киз подшодан қирқ кун муҳлат сўрайди: "Подшоҳим, менга қирқ кун муҳлат беринг. Тўрт ойдан бери кўп азоб чекдим, энди қизлар билан бирга юриб, ўн-ўн беш кун ўйнаб, димоғимни бир оз чоғ қилиб олай, – дебди".[2]

Муҳлатнинг сўнгги куни белгиланган топшириқ бажарилади. "Янги дўкор" эртагида подшо гўзал хотинни олиш учун эрини йўқотиш пайига тушиб, икки марта оғир сафарга жўнатади: а) она кийикни тутиб келиш; б) подшонинг ўлиб кетган ота-онасини тўйга айтиб келиш.

Янги дўкор хотинининг маслаҳати билан ҳар сафар топшириқ олаётган пайтда шоҳдан қирқта қўй, қирқ қоп ун, қирқ коп гуруч ва қирқ кун муҳлат сўрайди. Шоҳ йигитнинг талабини бажаради. Ўттиз тўққизинчи куни эрталаб Ҳулкар пари эрини Кўҳи Қофга юборади. Янги дўкор тоғдан она кийикни тутиб келади. Иккинчи топшириқни ҳам йигит муҳлат битишига бир кун қолганда – ўттиз тўққизинчи куни бажаради".[3]

"Мусофирбек" эртагида Қўлдошга уч марта вазифа топширилади: а) йўлбарс сути топиб келиш – ўттиз тўққизинчи куни бажарилади; б) хазинадан йўқолган олтин ҳиштларни топиш – ўттиз тўққизинчи куни бажарилади; в) шоҳнинг ўлган ота-онасини кўриб келиш – қирқинчи куни бажарилади.

Муҳлат формуласи таркибидаги сеҳрли рақамлар эртакнинг сюжет тузилишида муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, эпик шартлар комбинациясига асосланган эртакларнинг сюжет курилишида муҳлатнинг роли яққол сезилади. Шарт ёки оғир вазифани бажариш вақти – ижрочига берилган муҳлатлар йиғиндиси эртак сюжетининг умумий эпик замон ифодасини англатади.

Ўзбек халқ эртакларида қирқ рақами иштирокида шаклланган қатор эпик конструкциялар мавжуд. "*Қирқ қароқчи*", "*қирқ йигит*",

[1] "Ўзбек халқ эртаклари". – Б. 202.
[2] Ўша манба. – Б. 214.
[3] "Гулпари". – Б. 29-30.

"қирқ қиз", *"қирқ ўғри"*, *"қирқ уй"*, *"қирқ пари"* каби тушунчалар қирқ рақамининг мифологик асосларини ойдинлаштиришда муҳим манба ҳисобланади.

Ўзбек халқ эртакларининг анъанавий хусусиятларидан бири қароқчилар сонининг доимий қирқталигидир. "Шамширбоз" эртагида тасвирланишича, "қаҳрамон пойлоқчилик қилиб турса қандайдир одам бир кўлида кўза, бир қўлида шамдон кўтариб сувга кела бошлайди. Шамширбоз ҳам билинтирмай унинг орқасидан бораверибди. У одам булоқдан кўзага сув олиб, бир ғорга кириб кетибди. Шамширбоз ҳам унинг орқасидан "Ассалому алайкум" деб кириб борибди. Қараса, ғорнинг ичида дастурхон тепасида қирқ қароқчи кўл ювмоқчи бўлиб турган эмиш".[1] Подшо хазинасига ўғриликка тушаётганда Шамширбоз қирқ қароқчини ўлдиради. Қирқ қароқчи образи "Қорамон ва аждар",[2] "Ҳакимбек ботир",[3] "Озодачеҳра"[4] эртакларида ҳам қайд қилинган.

Ўзбек халқ эртакларидаги қирқ қароқчи образининг талқини қуйидаги белгиларга эга. Аввало, уларнинг сони доим қирқтадир; баъзан қирқ битта бўлиши ҳам мумкин. Улар тоғ дарасидаги ғорда, кимсасиз саҳродаги кўрғонда, хуллас, одамлардан олисда яшайдилар. Асосий машғулоти ўғрилик бўлган қароқчилар эртакда қаҳрамон фаолиятини муайян мақсадга йўналтирувчи эпик туртки вазифасини бажарадилар. Хусусан, қаҳрамон қароқчилардан номаълум шоҳ, гўзал маликалар, ғаройиб ўлкалар ҳақида дастлабки хабарни эшитади. Бу маълумот қаҳрамоннинг келгуси саргузаштлари йўналишини белгилашга асос бўлади.

Фикримизча, қирқ қароқчи образи қадимги одамлар турмушидаги ўзига хос ижтимоий табақа – "яширин жамият"лар ҳақидаги қадимги мифологик тасаввурлар асосида пайдо бўлган.[5] Маълум бўлишича, қирқ қароқчи образи матриархат тузумининг сўнгги босқичида пайдо бўлган эркаклар "яширин жамият"лари ҳақидаги мифологик тасаввурларни ўзида мужассамлаштирган. Ўзбек халқ эртакларида қирқ қароқчи таркиби фақат эркаклардангина иборат бўлиб, улар яширин ҳолатда яшайдилар.

---

[1] "Гулпари". – Б.130-131.

[2] "Ўзбек халқ эртаклари". – Б.105.

[3] "Гулпари". – Б.74.

[4] Олтин олма. Ҳаётий эртаклар / ЎҲИ. – Тошкент, 1966. – Б.83-84.

[5] ***"Яширин жамият"лар ва уларнинг қадимги одамлар ҳаётидаги ўрни ҳақида қаранг:*** **Толстов С.П.** Древний Хорезм. – М., 1948. – С.311.

Агар қирқ қароқчи образи чилтон ҳақидаги халқ қарашларига қиёсланса, ўзбек халқ эртакларидаги бу анъанавий образнинг тарихий асослари "яширин жамият"лар билан алоқадор эканлиги янада ойдинлашади. Қирқ қарокчи ва чилтон образлари талқинида бир қатор муштарак белгилар мавжуд:

1) ҳар иккови ҳам қирқ кишидан иборатдир;

2) чилтонлар ҳам, қарокчилар ҳам одамлар кўзидан яширинадилар, доим кўпчилик назаридан қочиб юрадилар;

3) этнограф М.С.Андреевнинг ёзишича, бухороликлар чилтонларни "чилтон қароқчи" деб ҳам атайдилар.[1] Демак, айрим ҳудудларда тарқалган мифологик тасаввурларда чилтон ва қароқчи тушунчалари бирлашиб кетган. Кўзга кўринмас қирқ нафар эзгу руҳ маъносида қўлланиладиган чилтон ҳақидаги мифологик эътиқодларнинг замини ҳам қадимги даврлардаги "яширин жамият"лар тўғрисидаги инончларга бориб тақалади. Демак, қирқ қарокчи образининг шаклланишида халқимизнинг чилтон тўғрисидаги қадимий қарашлари ҳам мифологик асос вазифасини бажарган.

Қирқ қарокчи образи талқинидаги яна бир қизиқарли деталь шуки, қаҳрамон уларнинг сафига киркинчи шерик бўлиб қўшилади. "Шамширбоз" эртагида қаҳрамон биринчи кеча пойлоқчилик қилганида ҳам қирқ қароқчига дуч келади. Шамширбоз уларга салом бериб: "Акалар, сизларни бир кам қирқта деб эшитиб эдим, мен билан қирқта бўлар экансизлар, мени ҳам ўзларингизга қўшиб олинглар", – дейди. Қароқчилар: "Ўзимиз қирқтамиз, сенинг керагинг йўқ", – дейдилар. Шамширбоз санаш баҳонасида қатор тизилиб турган қароқчиларнинг бошини узиб ташлайди.[2]

Шамширбоз қароқчиларнинг сафига қирқинчи бўлиб кириши ҳам бежиз эмас. С.М.Андреевнинг ёзишича, чилтонлар сони доим киркта бўлиши шарт экан. Мабодо чилтонлардан бири ўлса, улар бирон ёш болани ёки йигитни ўғирлаб кетиб, ўзларига қирқинчи шерик қилиб қўшиб олишаркан. Демак, чилтонлар ҳам зарурат туғилганда қирқинчи одам ҳисобига ўз сафларини тўлдириб туришаркан.[3]

Ўйлашимизча, қадимги "яширин жамият" таркиби ҳам вақти-вақти билан янгиланиб турган бўлиши керак. Улар ҳалок бўлган

---

[1] **Андреев М.С.** Чильтаны в среднеазиатских верованиях // В.В.Бартольду – друзья, ученики и почитатели. – Ташкент, 1927. – С.342.

[2] "Гулпари". – Б.125-130.

[3] **Андреев М.С.** Кўрсатилган макола. – Б.335.

шериклари ўрнига қабиладаги тажрибали, тадбиркор кишилардан бировини ўз сафларига қабул қилганлар. Эртак қаҳрамони қароқчилар сафига киркинчи бўлиб кириши ана шу тарихий ҳодисанинг бадиий ифодасидир.

Шамширбознинг "бир кам қирқ" қароқчи орасига бориши "қирқ қароқчи" эпик жамоаси функционал жиҳатдан ёшларни бир ёш-табақа мансубиятидан бошқасига ўтказиш мақсадида маълум синов-инициация маросимларини ўтказиб, чиниқтирувчи ижтимоий табақа вазифасини бажаришини кўрсатади. "Қирқ қароқчи" образи иштирок этган эртакларда, одатда, қаҳрамон аввал қароқчилар сафига қўшилиб, кейин ҳийла йўли билан уларни ўлдириб, ўз саргузаштларини давом эттиради. "Қорамон ва аждар" эртагида ботир қароқчилар маконида меҳмон бўлиб, уларнинг овқатига заҳар қўшиб ўлдиради.[1] Қирқ қароқчи образининг сюжетдаги бадиий вазифаси қаҳрамонга Худойберди подшонинг икки соҳибжамол қизи ҳақидаги дастлабки хабарни етказишдан иборатдир. Аслида, бу мотивда ёшларнинг довюраклигини, ботирлигини синаб кўриш маросими – синов-инициация ритуаллари ўз аксини топган. Қорамон аждарни ўлдириб, шоҳнинг катта қизини озод қилиши ва Ҳўкиз полвонни енгиши учун ўзига хос магик қудратга эга бўлиши керак эди. "Қирқ қароқчи" – "яширин жамият" ана шундай сирли хусусиятлар ўргатиладиган, эркаклар жамоасига хос муқаддас анъаналарини ўзида жамлаган ижтимоий табақадир.

Чилтонлар ҳақидаги халқ қарашларини атрофлича тадқиқ этган таниқли этнограф М.В.Сазонова бу мифик персонажлар тўғрисидаги тасаввурлар ўсмирларни муайян ёш-табақа мансубиятидан навбатдаги босқичга ўтказиш вазифасини бажарувчи инициация маросими билан боғлиқ, деган хулосага келган.[2]

Қаҳрамон қирқ қароқчи макони оркали саргузаштларини давом эттириши инициация маросими ифодасидир. Маросим ўтказиладиган "яширин жамият"ларнинг ўз тартиб-қоидалари, ўзига хос талаблари мавжуд бўлганки, "кирқ қароқчи" образини "яширин жамият"лар билан боғлайдиган мухим бир деталь айнан ана шу билан алоқадордир. "Озодачеҳра" эртагида тасвирланишича, малика қароқчилар қароргоҳига келганида улар ўз тилларида: "Бизга шундай соҳибжамол бола келди, қирқ кунгача базм қиламиз, кейин уни

[1] "Ўзбек халқ эртаклари". – Б.105.

[2] **Сазонова М.В.** Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. – Л., 1978. – С.89.

ўлдирамиз", – дейишибди.[1] Қароқчилар ўз тилларида гапиришлари бежиз эмас. Чунки кадимги одамлар ҳаётида муҳим ўрин тутган "яширин жамият" аъзолари ўз сирли тилига, кўпчилик учун тушунарли бўлмаган, яъни фақат жамоа аъзоларигагина маълум бўлган муқаддас жаргони – кодлаштирилган тил белгилари тизимига эга бўлишган. Бу "тил" фақат "жамоа" аъзолари орасидагина муомалада бўлган, холос. "Озодачеҳра" эртагида ана шу қадимий одатнинг бир кўриниши маълум ўзгаришларга учраган ҳолда сақланиб қолган.

Ўзбек халқ эртакларида тасвирланган қирқ қароқчи, қирқ дев, қирқ ўғри, қирқ йигит каби эпик образларнинг тарихий асослари кадимги даврлардаги "яширин жамият"лар ва чилтонлар ҳақидаги халқ қарашларига бориб тақалади. Бинобарин, 40 рақамининг халқ тасаввурида магик сон сифатида ўрнашиши ҳам бевосита ана шу кадимги инончларга боғланади.[4]

Эртакларимиздаги қирқ қароқчи, қирқ дев, қирқ ўғри, қирқ йигит, қирқ қиз образлари каби чилтонлар сони ҳам қирқтадир. Фикримизча, бундай тушунчаларда қирқ сони аслида математик миқдор сифатида қўлланилмаган, балки ритуал маъно касб этган.

Хуллас, 40 рақамининг магик сонлар тизимидан ўрин олишида қадимги одамнинг саноқ усуллари ҳақидаги қарашлари муҳим роль ўйнаган. Эркаклар жамоасининг "яширин жамият"лари билан боғлиқ халқ қарашларининг тадрижий ривожи натижасида қирқ рақами мифологик тушунчалар таркибига кириб қолган. Мифологик талқинлардаги ритуал-тимсолий тушунчадан фольклор матнларидаги кўплик маъносини англатувчи бадиий-эстетик деталга айланиш жараёни қирқ рақамининг "сеҳрли" сон сифатидаги энг муҳим хусусиятидир.

[1] "Олтин олма". – Б. 83.

СЕҲРЛИ ЭРТАКЛАРДА "ҒАРОЙИБ НАРСА"ЛАР

"ҒАРОЙИБ НАРСА"ЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА БАДИИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Ўзбек халқ сеҳрли эртакларининг ўзига хослигини кўрсатадиган энг муҳим хусусиятларидан бири бу тип эртаклар сюжетида "ғаройиб нарса"лар иштирок этишидир. Тилсим билан бевосита алокадор "ғаройиб нарса"лар сеҳрли-фантастик эртакларнинг сюжет қурилишини шакллантирувчи поэтик воситалардан бири сифатида эртак жанри бадиятининг асосий таркибий қисмини ташкил этади. Ғаройиб-сеҳрли нарсалар билан алоқадор эпик мотивлар силсиласи эртак сюжетини юзага келтиради ва персонажлар саргузаштларидан иборат эпик воқеликни ҳаракатга келтиради, тафсилотга сирлилик бағишлаш билан бирга, сюжет воқеаларининг ривожланиб боришига ва ўзаро боғланишига асос бўлади. Шунингдек, эртак қаҳрамонларининг характерини очиб беришда, хусусан, воқеалар марказида турувчи етакчи персонажнинг эпик қиёфасини ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Эртаклардаги "ғаройиб нарса"ларни илк бор тадқиқ этган В.Я.Проппнинг аниқлашича, сеҳрли эртакларда кийим билан боғлиқ турли нарсалар (қалпоқ, кўйлак, белбоғ, этик), тақинчоқлар (узук, тўғноғич), меҳнат қуроллари ва ярог-аслаҳалар (қилич, тўқмоқ, ўқ-ёй, милтиқ, таёқ, қамчи, хивич), жониворларнинг тана аъзолари (от ёли, куш пати, тиш, калла суяги, юрак, тухум), чолғу асбоблари (ҳуштак, скрипка), кундалик ҳаётда фойдаланиладиган нарсалар (сочиқ, тароқ, гилам, ойна, китоб), ичимликлар (сув) сингари "ғаройиб нарса"лар учрайди[1].

Шарқий славян эртакларининг сюжет кўрсаткичида "ғаройиб нарса" деб аталган алоҳида фасл мавжуд бўлиб, у сюжети тилсимли ашёлар билан боглик бўлган эртакларни ўз ичига қамраб олган[2]. "Ғаройиб нарса"ларнинг эртак бадиий қурилишидаги поэтик вазифаларини адиг фольклори материаллари асосида тадқиқ этган А.И.Алиева эса Аарне-Андреев каталогида 563 ("Ғаройиб совғалар"), 567 ("Ғаройиб куш"), 590 ("Шаҳзода ва билагузук"), 592 ("Ғаройиб скрипка") ва 612 ("Ҳаётбахш ўт") рақамлари билан бел-

[1] **Пропп В.Я.** Исторические корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1946. – С.173-174.

[2] Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л.Г.Бараг, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, П.В.Новиков. – Л.: Наука, 1979. – С.159-168.

гиланган эпик сюжетларнинг ўзига хос миллий талқинлари мавжудлигини аниқлаган[1].

Фольклоршунос К.Имомовнинг ёзишича, "тилсим узук, шамшир, ойнайи жаҳоннамо, қайнар хумча, ур тўқмоқ, очил дастурхон, чақмоқ тош, сирли чўп, тутатқи, олма сингари сеҳрли нарсалар қаҳрамон атрофидаги ёрдамчи куч вазифасини, энг муҳими, эртакларга хос воқеа ва образларни яратувчи бадиий тасвир воситалари ҳисобланади"[2]. Ш.Шомусаров ўзининг араб-ўзбек фольклор алоқалари тадқиқига бағишланган ишида "сеҳрли нарсаларга эга бўлиш" мотивининг "Минг бир кеча" ва унинг таъсирида яратилган ўзбек халқ эртакларидаги талқини масаласига тўхталиб ўтган[3]. Аммо ўзбек халқ сеҳрли эртакларида "ғаройиб нарса"ларнинг қўлланиши, уларнинг турлари, бадиий вазифалари ва генезиси каби масалалар фольклоршуносликда ҳалигача махсус тадқиқ этилмаган.

Маълумки, ўзбек халқ сеҳрли эртакларидаги ғаройиблик қуйидагилар мисолида кузатилади:

1. **Жонли мавжудот сифатида тасвирланган ғаройибликлар**. Сеҳрли эртакларда ғаройибликнинг бу тури бир неча хил шаклларда эпик талқин қилинади:

а) ***антропоморф шаклда ёки инсон қўринишида***. Бунга Хизр, сеҳргар чол ёки кампир (жодугар, мастон, шум кампир), зар кокилли бола, кулса оғзидан гул, йиғласа кўзидан дур сочадиган қиз ва бошқа бир қатор образлар мисол бўла олади. Улар сеҳр-жоду қудрати, ғаройиб хислати, сирли кўриниши, ғайриоддий туғилиши, униб-ўсиши, сирли намоён бўлиши билан эътиборни тортади. Бундай ғаройиб образларнинг ҳар бири ўзига хос бадиий кўринишда ва вазифада талқин қилинади. Жумладан, мастон кампир сеҳрли-фантастик эртакларда энг кўп учрайдиган анъанавий образлардан бири бўлиб, аввало, эврилиш ва эртак персонажларини истаган кўринишга кирита олиш хусусиятига эгалиги[4], "минг бир сеҳр"ни билиши[5], сеҳргарларнинг саркори, бошлиғи эканлиги[6] билан ажралиб

---

[1] **Алиева А.И.** Поэтика и стиль волшебных сказок адыгских народов. – М.: Наука, 1986. – С.30-32.

[2] **Имомов К.** Эртак / Ўзбек фольклори очерклари. Икки жилдлик. – Тошкент, 1989. 2-жилд. – Б.69-70.

[3] **Шомусаров Ш.** Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили: Филол. фанлари доктори дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – Б.42.

[4] Гулиқаҳҳах. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.32; Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.12.

[5] Гулиқаҳҳах. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.108.

[6] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.90; Илон пари. ЎХФ. III китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1985. – Б.12-13.

туради. "Танасиз каллаю калласиз тана" эртагида мастон кампирнинг аждаҳоси бўлакланган танани ютиб, қайта бутун қилиб чиқаради[1].

Хизр образи эртакларда, одатда, "оппоқ соқолли киши"[2], "оппоқ соқолли, малла чопонли бир чол"[3] сифатида таништирилади ва характерланади. Ўзбек фольклоршунослигида бу образнинг ўзига хос хусусиятлари, генезиси масаласини Ф.Нурмонов яхлит ҳолда махсус илмий тадқиқ қилган[4]. Шунгача у ҳақда М.Афзалов, К.Имомов, М.Жўраев, Ш.Шомусаров ўз қимматли фикр-мулоҳазаларини илгари суришган[5].

"Шунқор" эртагида эса "оппоқ соқоли кўксини тўлдириб, нур сочиб турган нуроний чол" аслида қизил дев бўлиб чиқади[6].

Баъзи эртакларда Хизрга ўхшаш қиёфада ва вазифада бир дуо билан кишини ўзга кўринишга эврилтира оладиган дарвиш-қаландар[7], қаҳрамонга йўл кўрсатиб, кўздан гойиб бўладиган кекса чол образлари тасвирланганлиги ҳам кузатилади[8].

б) ***зооморф шаклда, яъни ҳайвонлар ва қушлар қиёфасида тасвирланадиган ғаройиб жонзотлар***. Зооморф шаклдаги ғаройиб ҳайвон ва қушлар тимсоли хаёлий ва ҳаётийлиги жиҳатидан икки турга бўлинади. Масалан, учар от, булбулигўё, Семурғ, анқо, олтин балиқ, олтин туёқли кийик сингарилар хаёлий тимсолларидир. Шунинг учун улар фақат афсоналарда, сеҳрли-фантастик эртакларда, романик достонларда учрайди, холос.

Эпик асарларда кўп тасвирланадиган қалдирғоч, қарға, булбул, лайлак ва бошқа қушлар образи эса ҳаётий асосга эгалиги билан ажралиб туради. Чунки бундай қушлар ҳаётда мавжуд бўлса-да, сеҳрли эртаклар таркибида келтирилганда улар баъзан ғаройиб хусусиятли қилиб тасвирланади. Айтайлик, "Ойпари" эртагидаги қалдирғоч, "Ҳотам" эртагидаги каптарлар тилга кириб, инсондек

---

[1] Гулиқаҳқаҳ. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.74.

[2] Ўша манба. – Б.68, 111.

[3] Само тулпори. ЎХФ. V-китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.6-7.

[4] **Нурмонов Ф.И**. Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – Б.27.

[5] **Афзалов М**. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1964. – Б.48-49; **Имомов К**. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. 2 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1989. 2-жилд. – Б.9; **Жўраев М., Шомусаров Ш**. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001. – Б.104-119.

[6] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.48.

[7] Гулиқаҳқаҳ. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.92-94.

[8] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.29.

гапиради; шум кампир эса кора қарға кўринишига эврилади[1]. "Ур тўқмоқ" ва "Олтин тарвуз" эртагида лайлак, "Очкўз бой" эртагида эса ўрдак эртак қаҳрамонларига тилсим буюмлар беради.

Сеҳрли-фантастик эртакларда сув оти, кўк қўчқор – қизил девнинг ўғли[2], эврилиш хусусиятига эга бўлган бўри[3] ва сув ичида яшайдиган қанотли оқ от[4], осмонда уча оладиган, сувда суза оладиган, ерда чопа оладиган тулпор от[5], ёлини тутатганда етиб келадиган ғаройиб от[6], қанотли този[7] каби қатор ғаройиб жониворлар образи келтирилади. Ўзбек халқ эртаклари талқинича, қаҳрамон кўпинча ана шундай зооморф кўмакчилар ёрдамида "ғаройиб нарса"ларни қўлга киритади;

в) ***ғаройиб ўсимлик шаклида***. Сирли гул, хаёт гули, доривор сеҳрли гиёҳ, меҳригиё, барги шифобахш дарахт, сўлмас гул каби тимсоллар ғаройиб ўсимликлар жумласига киради.

2. **"Ғаройиб нарса"лар воситасида.** Ўзбек халқ эртакларида тилсимни юзага чиқарувчи *очил дастурхон, қайнар хумча, ур тўқмоқ, сеҳрли най, учар гилам, ойнаи жаҳон, сеҳрли чироқ, сеҳрли тароқ, сангилсополтош* каби "ғаройиб нарса"лар шулар жумласидандир.

3. **Дев, пари, ялмоғиз кампир, аждар сингари мифологик образлар воситасида.** Ўзбек халқ эртакларининг образлар тизимида келиб чиқиши қадимги мифологик тасаввурлар билан бевосита боғлиқ бўлган асотирий персонажлар муҳим ўрин тутади. Бу тип образлар эртак бадиий қурилишида қаҳрамонга ёрдам берувчи ҳомий-персонаж, унга душманлик қилувчи рақиб-персонаж, "ғаройиб нарса"ларни ҳадя этувчи эпик ҳомий каби вазифаларда келади. Эртаклардаги мифологик образларнинг келиб чиқиши ва бадийяти масаласи фольклоршуносликда махсус тадқиқ қилинганлиги[8] боис биз бу ўринда шу кайд билан чегараланамиз.

---

[1] Ўша манба. – Б.41.

[2] Гулиқаҳқаҳ. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.73-76.

[3] Ўша манба. – Б.120-135.

[4] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.19.

[5] Ўша манба. – Б.32.

[6] Ўша манба. – Б.71.

[7] Ўша манба. – Б.55.

[8] **Эшонқулов Ж.С.** Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадиий талқини: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1996; **Жуманиёзов Б.М.** Ўзбек халқ эпосида ялмоғиз образи: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1996; **Қаюмов О.** Ўзбек фольклорида пари образи (генезиси ва поэтикаси): Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1999; **Файзиева Д.О.** Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадийяти): Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 2004.

4. **Истеъмол қилинадиган ғаройиб нарсалар воситасида.** Эртакларда фаол қўлланиладиган тилсимий воситалардан бири ҳаёт бахш этувчи сеҳрли сув, яъни оби ҳаёт, бефарзанд малика еганидан кейин бўйида бўлиб қоладиган ёки ўликка ҳам жон ато этадиган сеҳрли олма, ғаройиб мева қиладиган олтин тарвуз уруғи ва ҳ.к.

5. **Сеҳрли (эпик) макон воситасида.** Ўзбек фольклорида шаклланган эпик анъанага кўра, сеҳрли эртак қаҳрамонининг ҳаракат йўналиши йўналтирилган "ўзга юрт" сеҳрли-фантастик макон сифатида талқин қилинади. Масалан, уч ака-ука саргузаштларига бағишланган эртакларда қаҳрамонлар олдидан чиққан уч йўл – "*борса келар*", "*борса келмас*", "*борса хатар*" сеҳрли макон остонаси саналади. Ўзбек халқ эртакларида *Эрам боғи*, *ер ости*, *сув ости мулки*, *ўликлар салтанати*, *Қўҳи Қоф* сингари сеҳрли макон кўринишлари мавжуд.

6. **Сеҳрли сўзнинг амал қилиши мисолида.** Ўзбек халқ эртакларида сўзнинг магик таъсир кучига ишониш асосида келиб чиққан эпик мотивлар ҳам кўп учрайди. Масалан, сеҳрли сўзни айтиш орқали тошни ёриш, ғорнинг оғзини очиш учун тилсимли айтимни такрорлаш каби мотивлар фикримиз далилидир.

"Ғаройиб нарса"лар[1] сеҳрли эртак бадиий қурилишида муҳим тузилмавий аҳамият касб этганлиги учун ҳам эртак сюжетлари кўрсаткичини яратишда ана шундай "тилсимли нарса"лар иштирок этадиган эпик сюжетлар алоҳида тип сифатида гуруҳлаштирилиши анъанага айланган. "Аарне-Томпсон кўрсаткичи"да "ғаройиб нарса"лар алоҳида туркум сифатида белгиланиб, уларнинг эртакларда қайси сюжет мотивлари таркибида учраши аниқланган ва ўзига хос бадиий вазифаларига таъриф берилган. Шарқий славян эртаклари сюжетининг киёсий кўрсаткичининг "Ғаройиб нарсалар" деб номланган бўлими ҳам Аарне-Андреев томонидан тузилган каталог бўйича 560-649 рақамли сюжетларни ўз ичига олган[2].

"Ғаройиб нарса"ларнинг эртак бадиий қурилишидаги ўрни унинг бевосита сеҳрли эртакка хос тилсим билан боғлиқлигида ҳам

---

[1] Сеҳрли эртак бадиий қурилишида муҳим ўрин тутадиган ғаройиб нарсалар фольклоршуносликда "тилсимли предметлар", "тилсим ашёлар", "сеҳрли буюмлар", "сирли нарсалар" каби атамалар билан ифодаланади. Биз эса уларнинг асосий хусусияти эртаклардаги ғаройибликни юзага чиқариш билан боғлиқ эканлигини ҳисобга олган ҳолда, "ғаройиб нарсалар" атамасини қўллашни лозим топдик.

[2] Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л.Г.Бараг, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, Н.В.Новиков. - Л.: Наука, 1979. – С.159-168.

кўринади. Бошқача қилиб айтганда, "ғаройиб нарса"лар тилсимнинг намоён бўлиш шаклларидан бири саналади. Чунки қаҳрамон "ғаройиб нарса"ни қўлга киритгандан сўнг эртак сюжетининг энг авж нуқтаси бошланади ва воқеалар баёни ечимга қараб боради. Қаҳрамон "тилсимий нарса"лар воситасида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ишларни амалга оширади, турли мўъжизалар яратади. Токи "ғаройиб нарса"ни қўлга киритгунича қаҳрамон аниқ мақсад билан, аниқ маконда ҳаракат қилмайди. Шунинг учун "ғаройиб нарса"ни қўлга киритишга отланган эртак қаҳрамонининг "бошн оққан томонга" йўл олиши алоҳида қайд этилади. Бунда "ғаройиб нарса" сақланадиган жой аниқ айтилмайди, сир сақланади. Шу билан эртакнинг таъсирчанлиги янада ошади. Қаҳрамон "ғаройиб нарса"ни қўлга киритгач, аниқ мақсад билан ҳаракат қилишга киришади.

Шуниси эътиборлики, одатда, эртак қаҳрамони "ғаройиб нарса"ни то қўлга киритгунча фаол ҳаракат килади. Уни қўлга киритиб бўлгач, бор фаоллик "ғаройиб нарса" зиммасига кўчади. Шундан сўнг эртак қаҳрамонининг ҳаракатлари нофаолланиб, унинг ўрнида "ғаройиб нарса" фаол ҳаракатлана бошлайди. Қаҳрамон бажарнши лозим бўлган барча қийин юмушларни "ғаройиб нарса" ҳал қилади. Қаҳрамон бундай буюмдан фойдаланаркан, батамом унинг кучига суяниб қолади. Бу ҳолат эса инсонларнинг ижтимоий меҳнат тарзига хос тараққиётнинг моҳиятини илғашга имкон беради. Чунончи, ибтидоий инсон дастлаб барча юмушларни бевосита ўз кучи, қўл меҳнати, акл-заковати ва интилиши билан бажарган бўлса, кейинчалик у ёки бу меҳнат турини тез ва осон бажариш, ўзи учун қулайлик туғдириш мақсадида турли меҳнат қуролларини ўйлаб топган. Меҳнат қуроллари инсонга ёрдамга келгач, унинг меҳнати бир оз осонлашди. Масалан, учар гиламлар орзусининг амалий самараси сифатида майдонга келган автомобиллар, самолётлар, умуман, турли транспорт воситалари халқнинг узоғини яқин қилди.

Сеҳрли-фантастик эртакларда "ғаройиб нарса"лар воситасида яхлит тизимга асосланган тилсим ва тилсимот, ғаройиботлар тафсилоти бадиий ифода этилади. Уларнинг баёнида бадиий тўқима, хаёлий ва ҳаётий уйдирмалар ўзаро бирлашиб, эртак бадииятини яратади.

"Ғаройиб нарса"лар иштирокида яратилган эртакларда халқ идеали акс этади. Улар бош қаҳрамон қиёфасини идеаллаштиришга

хизмат қилиб, шу орқали халқ орзу-истагини ўзида намоён этувчи бош қаҳрамоннинг муваффақиятларини, ғалабаларини юзага чиқаришга ёрдам беради. Чунки "ғаройиб нарса"лар ҳамиша эртак бош қаҳрамонининг ғалабасида, ўз орзу-ниятига эришишида муҳим роль ўйнайди. Сеҳрли-фантастик эртакларда оддий инсон кўринишидаги қаҳрамон оғзидан ўт пуркайдиган баҳайбат аждаҳо, даҳшатли кўринишдаги одамхўр дев, ўта маккора ялмоғиз ҳамда жодугар, мастон, айёр жин каби сирли оламнинг ёвуз кучларига фақат магик ашёлар ва тилсим буюмлар билан бас кела олади ва уларни шу воситалар орқали мағлуб этиб, ғалабага эришади. Аслида, сеҳрли эртакларда фаол қўлланиладиган тилсимий ашёлар талқинининг келиб чиқишига қадимги инсонларнинг ўзга-сирли олам вакилларига қарши "ғаройиб нарса"лар воситасида курашиш мумкинлиги ҳақидаги мифологик қарашлари, анимистик ва фетишистик тасаввур-тушунчалари асос бўлган.

Таниқли эртакшунос К.Имомов тилсимли эртаклар ўзига хос поэтик қурилиши билан бошқа тип эртаклардан ажралиб туришини алоҳида қайд қилар экан, "тилсимли нарсалар – *қилич, узук, ёнар тош, ойна, тароқ, қайроқ, жуволдиз, нина* кабилар даҳшатли кучларга қарши жанг қилишда, *ур тўқмоқ* ва *чиқ қовоқдан, ёғоч от, пичоқ, семурғ қуш*лар зулм ва зўрликни енгишда, *от, ит, кийик, мушук, сичқон, турли ўсимлик, дори, чумоли*лар эса қийин топшириқларни бажаришда ҳал қилувчи вазифани ўтайди"[1], – деб ёзади.

Эпик қаҳрамон "ғаройиб нарса"лар ёрдамида бажарилиши қийин бўлган топшириқларни, шартларни уддалайди, шунинг учун ҳам эртак қаҳрамонининг "ўзга юрт" сари қиладиган эпик сафаридан кўзланган асосий максадларидан бири ана шундай ғайриоддий нарсаларни қўлга киритишдан иборат бўлади[2]. Бинобарин, ўзбек халқ эртакларида ҳам "тилсим узук, шамшир, ойнаи жаҳоннамо, қайнар хумча, ур тўкмоқ, очил дастурхон, чақмоқ тош, сирли чўп, олма сингари сеҳрли буюмлардаги мавжуд магик куч қаҳрамон атрофидаги ёрдамчи куч вазифасини бажаради, энг муҳими, эртакларга хос воқеа ва образлар яратувчи бадиий таъсир воситалари ҳисобланади"[3].

---

[1] **Имомов К.** Ўзбек халқ эртаклари // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.82.

[2] **Ведерникова Н.М.** Русская народная сказка. – М.: Наука, 1975. – С.60.

[3] **Имомов К.** Эртак // Ўзбек фольклори очерклари. 2 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1989. 2-жилд. – Б.69-70.

Эртакшунос олимлар нарса ва ҳодисаларнинг инсонга ғайритабиий кўринган хусусиятлари ибтидоий инсонга янада сирли куч бўлиб туюлгани, ана шу оддий тасаввур-тушунчалар афсунгарлик ҳодисасини ва тилсим ҳамда тилсимот билан боғлиқ хаёлий уйдирмаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлганлигини, шунинг учун ҳар бир ибтидоий тилсим билан боғлиқ хаёлий уйдирмалар асосида бирор мақсад ётишини таъкидлайдилар[1]. Демак, шунинг учун эртакларда тилсим буюмлар инсон тақдири ёки табиат олами билан боғлиқ бирор-бир сирни очиш (*сеҳрли тош*, *меҳригиё*, *сеҳрли олма* ва ҳ.к. воситалар орқали), ёмонликни маҳв этиш (масалан, таъқиб қилиб қувиб келаётган ялмоғизни йўқ қилиш учун *сеҳрли тароқ*, *сеҳрли ойна* кабилардан фойдаланиш, *ур тўқмоқ* ёрдамида алдамчи ва золим кимсаларни жазолаш), машаққатли меҳнат азобларини енгиллатиш, тинч ва осуда, фаровон ҳаёт кечириш (*очил дастурхон*, *қайнар хумча*, *очил, супра*, *учар гилам* кабилар кўмагида) сингари юксак инсоний орзу-истакларни ўзида намоён этади.

Атоқли фольклоршунос олим В.Я.Проппнинг ёзишича, эртак структурасидаги "ғайриоддий кўмакчилар, жонли мавжудотлар ва "ғаройиб нарса"лар функционал жиҳатдан ўзаро вазифадошдирлар. Хусусан, сеҳрли от қаҳрамонни ўзга эпик маконга олиб борса, учар гилам ҳам худди шу вазифани бажаради. Қаҳрамоннинг яқин кўмакчиси бўлган эпик от жанг чоғида рақибларни тишлаб, тепиш орқали эгасига ёрдам берса, ур тўқмоқ ҳам рақибларни уриб, ҳатто асир ҳам олади"[2].

Чиндан ҳам айрим "ғаройиб нарса"лар эртакларда сеҳрли от, Семурғ каби зооморф мифологик тимсоллар билан ўзаро вазифадошлик қилади. Масалан, учар гилам ҳам учар от ва Семурғ каби қаҳрамонни эпик макон – ер ости дунёсидан ер усти дунёсига олиб чиқади ёки қаҳрамонни кўз очиб юмгунча узоқ манзилга етказиб қўяди. Хуллас, "ғаройиб нарса"лар сеҳрли кучга эга мифологик персонажлар, тотем жониворлар билан морфологик вазифадош ҳисобланади. Бу эса сеҳрли эртак бадиий қурилишида иштирок этувчи ғайриоддий кўмакчи, ҳомий-персонаж ва "ғаройиб нарса"ларни ўзаро алоқадорликда тадқиқ этиш зарурлигини кўрсатади.

Айрим "ғаройиб нарса"лар эртакнинг миллий хусусиятини янада бўрттиришга хизмат қилади. Масалан, "Сеҳрли сандал" эрта-

---

[1] Кўрсатилган манба. – Б.69-70.

[2] **Пропп В.Я.** Исторические корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1946. – С.173.

гида[1] ҳикоя қилинишича, "Бир кампирнинг сандали бор экан. У ***сеҳрли сандал*** экан. Унинг ўзига айтиладиган сўзи бор экан. Шу сўзни айтса, сандал юқорига чиқиб, ҳамма ёқни айлантирар экан". Ўзбек халқ эртакларида учрайдиган бу мотив рус халқ эртакларидаги анъанавий "учар печь" детали иштирок этадиган мотив билан муштараклик касб этади, уларни шу морфологик вазифадошлигига кўра интертип мотив сифатида қайд қилиш мумкин. Фақат улар ҳар бир халқнинг миллий турмуш тарзига хосликни ўзида мужассамлантириб келиши билан бир-биридан фарқланади, холос.

Ёрдамчи "ғаройиб нарса"нинг қаҳрамонга кўрсатадиган хизматларини қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

а) қаҳрамоннинг узоғини яқин қилади;

б) қаҳрамонни ўзга оламга олиб киради;

в) қаҳрамонни малика висолига эриштиради;

г) қаҳрамон олдида турган турли мушкул муаммоларни осон ҳал қилиб беради;

д) қаҳрамонга даҳшатли ракибини маглуб этишида кўмаклашади;

е) қаҳрамонни қийин вазиятлардан олиб чиқади;

ё) қаҳрамонни бир кўринишдан бошқа кўринишга эврилтиради ва ҳоказо.

Сеҳрли-фантастик типдаги эртаклар сюжетида учрайдиган "ғаройиб нарса"ларни кўпинча қаҳрамоннинг ўзга оламдан, мифологик макондан олиб келиши, уларни мифологик персонажлар қўриқлаши, шунинг учун "ғаройиб нарса"ни қўлга киритиш учун қаҳрамон улар билан шиддатли курашиши бежиз тасвирланмайди. Шу орқали "ғаройиб нарса"ларнинг сирлилиги, мўъжизавийлиги, ғаройиб хусусияти янада бўрттирилади ва ишонарлилиги кучайтирилади. Чунки ибтидоий инсонлар ўзи яшаб турган оламдан ташқари ўзга олам борлигига ишонар экан, у ердаги нарсаларни ҳам тилсим билан боғлиқ деб тасаввур қилган. Шу тасаввур-тушунчалар эса эртакларда "ғаройиб нарса"лар билан боғлиқ қадимий мотивлар шаклланишига олиб келган.

"Ғаройиб нарса"лар қайси макондан келтирилишига қараб бир-биридан фарқ қилади ва шунга мос маъно-мазмунда талқин қилинади. Масалан, ***ўликлар салтанати***дан, ***ер ости дунёси***дан келтирилган "ғаройиб нарса"лар орқали кўпинча абадийлик тушунчаси

[1] ЗЎФА. Инв.№ 1657. 5/3/1. №112. Ёзиб олувчи: Соттихон Эргашева.

англашилади. Айтайлик, *очил дастурхон* туганмас озиқ-овқат захираси ҳисобланади. *Ҳаёт суви* мангу ҳаёт бағишловчи ҳамда кўр кўзни қайта очувчи, *сеҳрли олма* эса ўлганни тирилтирувчи ҳамда кекса кишини яшартирувчи восита сифатида тасвирланиши ўзига хос анъана тусини олган.

Дарахт ости ёки усти ҳам "ғаройиб нарса"лар сақланадиган маконлардан биридир. Чунки дарахтнинг илдизи ер остида, танаси ер устида бўлиши, боши эса осмонга интилганлиги сабабли қадимги одамлар уни "ҳаёт дарахти"нинг тимсоли деб билганлар ва унга нисбатан уч оламни ўзида боғлаб турувчи магик қудрат воситаси сифатида қараб, эътикодий муносабатда бўлганлар. Ҳатто дарахтни ўзларига хомий деб билганлар.

Сеҳрли-фантастик эртакларда ***сув ости*** мамлакати, тоғ усти (хусусан, Ёнар тоғ[1], Кўҳиқоф[2] каби ғаройиб тоғларнинг эпик тимсоли), ***гор ичи***, ***қудуқ туби*** ҳам "ғаройиб нарса"лар сақланадиган маконлардан саналади.

Эртаклардаги сеҳрли эпик маконлардан яна бири ***тегирмон***дир. "Гуликаҳҳах" эртагида тегирмон ҳам девлар макони, ҳам сирли буюм сифатида ғаройиблик касб этади.

Эртак қаҳрамонига "ғаройиб нарса"ларни туҳфа қилувчилар ҳам ўзига хос сирлилиги, ғаройиб кўриниши, магик куч-қудрати билан алоҳида эътиборни тортади. Фольклоршунос Ш.Шомусаровнинг фикрича, "сеҳрли-саргузашт типидаги эртакларнинг қаҳрамонлари ғаройиб предметларга қуйидаги йўллар билан эришадилар: 1) ҳомий томонидан қилинган эҳсон; 2) қилинган яхшилик эвазига берилган ҳадя; 3) қаҳрамоннинг ота-онасидан қолган мерос; 4) эпик шартни бажариш чоғида ўзга оламдан келтирилган нарса"[3].

Бизнинг фикримизча эса, эртак қаҳрамонининг "ғаройиб нарса"ларни қўлга киритишини қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. ***Эпик қаҳрамон вафот этиб кетган ота-онаси, яъни марҳумлардан олган "ғаройиб нарса"лар.*** Эртак қаҳрамони сеҳрли буюмни ота-онасидан мерос қилиб олиши мотивининг тарихий асослари ўзбек шомон фольклоридаги мифологик афсоналарга бориб тақалади. Чунки бахши ва кинначиларнинг ғайриоддий қоби-

---

[1] Гуликаҳҳах. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.35.

[2] *Само тулпори*. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.107.

[3] **Шомусаров Ш.** Араб-ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. – Тошкент: Фан, 2002. – Б.167.

лиятга эришуви тўғрисидаги афсоналарида "ғаройиб нарса"ни ўз авлодларидан мерос қилиб олиши мотиви кўп учрайди. Бахшилар ўзларининг бахши бўлиши ҳақида айтган афсонасида туш кўрганлигини ва тушида бир умр бахшичилик қилиб ўтган отаси ёки бобоси унга қўл бериб, боши узра дўмбира қўйиб кетганлигини айтадилар. Шунингдек, кинначи аёллар момоси ёки онаси тушида қамчи берганлигини, уйғонганда эса қамчи боши тепасида турганлигини уқтирмоқчи бўладилар. Бу билан улар ўзининг илоҳий назарга тушганлигини ҳамда эгаллаган касбининг сирлилигини таъкидлашга ва шу йўл билан одамларга кучлирок таъсир кўрсатишга уринадилар.

2. ***Қаҳрамон рақиб-персонажни енггач, ундан тортиб олган "ғаройиб нарса"лар***. Эпик қаҳрамоннинг марҳумлардан ҳамда ялмоғиздан "ғаройиб нарса"лар олиши мотиви орқали аслида аждодлар культига алоқадор тушунчалар, уларнинг ҳомийлиги тўғрисидаги эътиқодий қарашлар бадиий ифода этилади. Бинобарин, қадимги инсонлар марҳумлар ўлимдан сўнг ўз яқинларига ҳимоячи, ҳомий бўлади, деб тушунганлар[1].

3. ***Қаҳрамонга тотем ва культ сифатида қараладиган жониворлар тақдим қилган "ғаройиб нарса"лар***. Бунинг учун қаҳрамон ўша ҳайвонга бирор қийин вазиятда ёрдам кўрсатиб, уни ўлимдан асраб қолади. Масалан, тўрга илинган балиқни ёки тузоққа тушган лайлакни озод қилади. Бунинг эвазига кўпинча бу жониворлар қаҳрамонга очилдастурхон, қайнар хумча, ур тўқмоқ, олтин тарвуз каби ғаройиб нарсаларни совға қилади. Аммо каҳрамон бу тилсим нарсаларни ўғирлатиб қўяди ва сюжет охирида ур тўқмоқ ёрдамида ўғрилар топилиб, жазоланади. "Ғаройиб нарса"лар яна эгасига қайтарилиб, ҳақикат қарор топади.

4. ***Мифологик персонажлар тақдим қилган "ғаройиб нарса"лар***. Сеҳрли-фантастик эртакларда кўпинча Семурғ худди шундай мифологик персонаж сифатида гавдалантирилади.

Туҳфа қилинган сеҳрли сандиқ ичидан яхши фазилатли, хушмуомала ва меҳмондўст, меҳнатсевар қаҳрамонга катта бойлик, аксинча, ёмон ва қўпол, дангаса персонаж учун илон чиқади. Бу

---

[1] **Имомов К.** Ялмоғиз – жодугар образи талқинига доир / Ислом шоир ва униш халқ поэзиясида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 1979. – Б.77-88; **Эгамов Х.** Совет Шарқи туркий халқлари эртакчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б.115; **Жуманиёзов Б.М.** Ўзбек халқ эпосида ялмоғиз образи: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б.5.

мотив "Зумрад ва Қиммат" эртагининг сюжетида ёркин тасвирланган. Чунки эртакда хушхулқ, меҳнаткаш Зумрадга аталган сирли сандиқдан дуру жавоҳирлар, чиройли кимхоб кийимлар чиқса, Қимматнинг сандиғидан бир дона оқ узук чиқиб, илонга айланади ва қизни онаси билан бирга ютиб юборади.

Бир эртакда "ғаройиб нарса" сифатида образлантирилган нарса бошқа эртакда рамзий деталь вазифасини бажариб келиши мумкин. Бинобарин, "Дев пўстин" эртагида[1] эри девни излаб келган қиз унга келганлигини билдириш максадида қўл ювиладиган обдастанинг сувига узугини белги қилиб ташлаб, киритади. Сув билан узук оқиб девнинг қўлига тушади. Узук орқали дев хотинининг кидириб келганлигини билади.

Бу тасвирда узук "ғаройиб нарса" эмас, шунчаки хабар мотивини ифодаловчи рамзий деталь вазифасида келтирилган. Демак, эртакларда кундалик ҳаётда мавжуд бўлган айрим буюмлар ҳам ғаройиб нарса, ҳам рамзий деталь вазифасини бажариб келиши мумкин. Аммо улар типологик муштараклиги баробарида бир-биридан жиддий фарқ қилади. Жумладан, Ш.Шомусаров улар ўртасидаги фарқ: а) ғаройиб нарсаларнинг фақат сеҳрли-саргузашт типидаги эртаклар сюжетида учраши, магик кудратга эгалиги, қаҳрамоннинг муайян мақсадга эришишида кўмаклашиши, қаҳрамонга ҳомий кучлар тарафидан эҳсон қилиниши, тақдим этилиши ёки топиб олиниши; б) рамзий деталларнинг эса оддий нарсалар бўлиши, алоҳида магик кучга эга эмаслиги, уларнинг эртак бадиий тўқимасига кириб келиши ҳомий кучлар билан боғлиқ ҳолда мотивлаштирилмаганлиги билан белгиланишини кўрсатиб ўтади[2].

Қадимги инсонлар барча нарсаларни жонли деб тасаввур қилар эканлар, уларда муайян куч яширинганлигига ишонганлар. Маълумки, *куч* тушунчаси от сўз туркумига оид мавҳум луғавий бирлик бўлиб, у қўл билан ушлаб, кўз билан кўриб бўлмайдиган ҳодисани ифодалайди. Куч реал буюм эмас, балки онг орқали англаш мумкин бўлган тушунчадир. Уни қўл билан тутиб, кўз билан кўриб эмас, фақат ҳис-кечинма билан англаш мумкин. Ибтидоий одамлар эса, аксарият мавҳум тушунчалар каби, *куч* сўзининг ҳам моҳиятини билишга интилар эканлар, уни бевосита кўришга ҳаракат қил-

[1] ЗЎФА. Инв.№156. Ёзиб олувчи: Ж.Асомиддинов.

[2] **Шомусаров Ш.** Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. – Тошкент: Фан, 2002. – Б.281-282.

ганлар. *Куч* сўзининг моҳиятини ўзларининг магик, анимистик, фетишистик қарашлари асосида изоҳлашга ва тасвирлашга уринганлар.

Хуллас, "ғаройиб нарса"лар сеҳрли-фантастик эртаклар бадииятининг асосий таркибий қисмини ташкил этади, уларнинг сюжетидаги воқеалар тафсилотига сирлилик бағишлайди. Шу билан бирга, улардаги сюжет воқеаларининг ривожланиб боришига ва ўзаро боғланишига туртки бўлади. Эртак қаҳрамонларининг характерини очиб беришда ва белгилашда, хусусан, бош ижобий қаҳрамон эпик қиёфасини ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

"ҒАРОЙИБ НАРСА"ЛАР ВА СЕҲРЛИ ЭРТАКЛАРДА ТИЛСИМ

Маълумки, ўзбек халқ сеҳрли эртакларида учрайдиган "ғаройиб нарса"ларнинг аксарияти эпик матн табиатига хос бўлган тилсимнинг юзага келишига хизмат қилади. Яъни тилсим "сеҳрли" нарса-буюмлар воситасида юзага чиқади. Ўзбек халқ эртакларида учрайдиган тилсим билан боғлиқ анъанавий "ғаройиб нарса"лар қаторида ***сеҳрли ҳасса*** ҳам мавжуд. У эртакларда, асосан, икки хил бадиий вазифада талқин қилиниши кузатилади. Биринчидан, сеҳрли ҳасса дарёдан кечиб ўтиш вақтида кўприк бўла олади. Иккинчидан, йўлда юрганда, ҳасса суянчиқ ва мададкор бўлади. "Ер қаттиқ, осмон йироқ" номли ўзбек халқ эртагида "сеҳрли ҳасса"га хос бу бадиий вазифалар талқин этилган[1].

Ўзбек мотам маросими фольклорини кенг ва атрофлича тадқиқ қилган Д.Ўраева мотам қўшиқларида ҳасса магик ҳимоя воситаси, марҳум руҳига абадийлик бахш этувчи, уни қайта тирилтирувчи сеҳрли ашё, азадорлар учун эса суянчиқ, таянч, далда ва тасалли вазифаларида бадиий талқин этилишини ҳамда айрим ҳудудларда *дафн маросими куни марҳумнинг эркак яқинлари ҳасса тутиб, йиғи* қилиш одати ҳанузгача сақланиб келаётганлигини алоҳида таъкидлайди[2].

---

[1] Кенжа ботир. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Чўлпон , 1991. – Б. 189-205.

[2] **Ўраева Д.** Ўзбек мотам маросими фольклори. – Тошкент: Фан, 2004. – Б.104-108; **Ўша муаллиф.** Ҳаёт дарахтидан бир тимсол (мотам қўшиқларида "ҳасса" образи генезиси) // Соғлом авлод учун. Тошкент, 2004. – №10. – Б.26-28.

Ҳассага нисбатан магик ҳимоя воситаси деб қараш қадимги инсонларнинг дарахт культи билан боғлиқ тушунчалари ҳамда "ҳаёт дарахти" ҳақидаги мифологик қарашларига бориб тақалади[1].

Бизнингча, ўзбек халқ эртакларида ***сеҳрли ҳасса*** дарёга кўприк бўла олишининг айтилиши орқали ҳасса ва кўприкнинг ўзаро боғлаб келтирилиши бежиз эмас. Чунки дафн маросими кунида марҳумнинг эркак яқинлари тутган ҳассасини қабр бошига суқиб кетадилар. Бунга инсонларнинг Чиnват ёки Қил кўприк (Пулисирот кўприги) ҳақидаги хаёлий-мифологик тасаввурлари асос бўлган. Қабрга суқилган ҳасса эса бунда, халқ ишончига кўра, кўприк вазифасини ўтайди[2].

Ўзбек халқ эртак, афсона ва достонларида ***сеҳрли тош*** кўп учрайди. Табиийки, бу деталнинг тарихий илдизи тош культи билан боғлиқ қарашларга алоқадор. Тош культи барча халқлар орасида қадимдан шаклланган.

Масалан, "Тимсоҳлар шаҳри" эртаги[3] сюжетида сеҳрли тош алоҳида эътиборни тортади. Унда тимсоҳлар шоҳи деҳқонга бир тош бериб, уни эҳтиёт қилишини, агар қизини соғинса, шу тошни дарёга ташласа, қизи билан дийдорлашиши мумкинлигини айтади. Дарҳақиқат, деҳқон бу сеҳрли тошни дарёга ташлаганда, йўл очилади ва у ичкарига киради. Кирса, бу ерда катта қасрлар қурилган эмиш.

Бу эртакда сеҳрли тош сув ости мамлакатига йўл бошловчи тилсим куч сифатида талқин қилинмоқда. Шу ўринда беихтиёр қадимги одамларнинг Яда тоши ёрдамида ёмғир чақириш маросимини ўтказганликлари ҳақидаги маълумотлар ёдга тушади. Чунки бунда ҳам тош ва сув стихиясининг ўзаро боғланиши кўзга ташланади. Демак, юқоридаги каби мотивларнинг яратилишига шундай тасаввур-тушунчалар мавжудлиги асос бўлганлигига шубҳа йўқ.

Ўзбек халқ эртакларида учрайдиган "ғаройиб нарса"лардан яна бири ***сеҳрли китоб***дир. У кўпинча эврилтириш хусусиятига эга тилсим буюм сифатида гавдалантирилади. Жумладан, унга хос бу хусусият "Гулиқаҳқаҳ" эртагида ёркин тасвирланган[4].

---

[1] **Зеленин** Д. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – М.-Л., 1937. – С.74.

[2] **Ўраева** Д. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти: Филол. фанлари доктори дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – Б.24.

[3] ЗЎФА. Инв.№1657. 8/3/7. 1965 йилда Фарғона вилоятидан ёзиб олинган.

[4] Гулиқаҳқаҳ. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.13.

Баъзи эртакларда сеҳрли, тилсимот китобларнинг сирли ғор ичида сақланиши ва унинг дунёдаги ҳамма сирларни айтиб бериш қудратига эгалиги таърифланади. Айнан шу мотивга "Ниёзбой ва Аёзбой" эртагида дуч келиш мумкин[1].

"Гул узук", "Негиз узук" номли ўзбек халқ эртакларида ***олтин ковуш*** ҳам бор. Йигит уни тўйининг учинчи кунида суюкли хотинига туҳфа қилади. Хотини олтиндан ясалган бу ковушни кийиб юрса, оёгининг тагидан олтин кўчади. Буни бир хизматкор қиз унинг кетида юриб териб олади. Бир кун хотин дарё бўйида оёғини ювиб турганида, оёғидаги ковуши дарёга тушиб кетади. Ковуш бошқа шаҳарлик балиқчиларнинг тўрига илинади. Шу билан ўша шаҳарнинг подшоси ковуш эгасига ошиқ бўлиб, уни излатади. Маълумки, бу мотив "Олтин ковуш", "Подачининг кизи" сингари ўзбек ва Ғарб халқларининг "Золушка" эртаги сюжетида ҳам учрайди.

"Ғаройиб нарса"лар қаторида ***сеҳрли олма*** тимсоли ҳам учрайди. Ҳатто ўзбек халқ эртаклари орасида "Сеҳрли олма" номли алоҳида эртак бор. Номидан кўриниб турибдики, бу эртакда сеҳрли олма сюжет марказида туриб, воқеаларнинг ривожланиб боришига таъсир кўрсатувчи асосий восита сифатида гавдаланади. Эртакда олма инсон умрини узайтирувчи ёки унга ажал келтирувчи магик восита сифатида бадиий талқин қилинган. "Ниёзбой ва Аёзбой" эртагида олма қари киши еса ёш бўладиган магик восита деб кўрсатилади. Бу эртакда яна сеҳрли беҳи тимсоли келтирилган бўлиб, у ҳам инсонга абадий ҳаёт бахш этувчи магик воситалардан бири сифатида акс эттирилган[2].

Баъзи эртакларда олма мифологик персонажларнинг эврилиш қиёфаси сифатида акс эттирилади. Масалан, "Гулиқаҳқаҳ" эртагида олма парига айланади[3]. Эртакларда фаол қўлланиладиган сеҳрли олма ва сеҳрли сув (ҳаёт суви) кишига соғлик ва ёшликни қайтариб берувчи магик восита сифатида ҳам талқин қилинади. Шунинг учун "Сеҳрли олма" эртагида "Олма гулини ҳидласа, кишининг умри узаяди, мевасини еса ўлган киши тирилади", – дейилади. Хоразмдан ёзиб олинган "Маликаи Гулизор" эртагида ўлик маликага олмани ҳидлатишганда, у тирилади[4].

---

[1] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.107.
[2] Ўша манба. – Б.122.
[3] Гулиқаҳқаҳ. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.6.
[4] ЗЎФА. Инв.№1593.

Наманган вилоятидан ёзиб олинган "Ҳасан билан Ҳурлиқо" эртагида[1] эса бир чўпон най чаламан деб созини олиш учун кўйнига қўл солганида қўлига иккита олма илинади. Олмаларни олиб ҳидлаб кўрса, улардан ёш чақалоқнинг бўйи анқиётганини ҳис қилади. Ана шу олмалар орқали эртак қаҳрамони ўзининг йўқолган фарзандлари тириклигини билиб олади ва узоқ саргузаштлардан сўнг уларни ахтариб топади.

Фольклоршунос олим Ж.Юсуповнинг ёзишича, олмани ҳидлаганда тирилиш мотиви эртак қаҳрамонининг олма еб ҳомиладор бўлган аёл фарзанди сифатида талқин қилиниши билан бевосита алоқадордир. Яъни "олма ҳиди – тириклик, ҳаёт аломати бўлгани учун Маликаи Гулизор уни искаб, қайта тирилади. Олмани ҳидлаб тирилиш бу рамзий деталь билан боғлиқ анъанавий сюжет элементлари тизимидаги мотивлар блокига мансубдир. Эпик қаҳрамоннинг ғайриоддий туғилиши бефарзанд шоҳ хотини ёки кекса кампирнинг олма еб ҳомиладор бўлиши мотивини ҳам ўз ичига олади"[2].

Зеро, кўпгина достон, эртак каби эпик жанрлар ҳамда халқ қўшиқларида сеҳрли олма фарзанд тимсолини ўзида ифодалаб келади. Масалан, "Шунқор" эртагида қизил, сариқ, оқ рангдаги учта олмадан учта фарзанд туғилади[3].

Олма тимсоли эртакларда ҳамма вақт сеҳрли кўринишда гавдалантирилмайди. Айтайлик, "Етти пакана" эртагида[4] ўгай она ўзидан кўра гўзал бўлган етим қизнинг барнолигига ҳасад қилиб, унинг олдига гадой қиёфасидаги мастон кампирни жўнатади. Мастон кампир ўгай она берган заҳарланган олма ёрдамида қизни ўлдиради. Кўриниб турибдики, бу эртакда ғаройиб, тилсимли олма ҳақида эмас, балки ғаразли мақсадда заҳарлаб, зарарли ашёга айлантирилган оддий олма устида сўз юритилмоқда.

Айрим эртакларда малика баланд кўшкидан туриб, куёв сифатида танланажак йигитга ёки суйган ёрига қарата олма отади. Умуман айтганда, эртакларга хос бу анъанавий мотив аслида ҳаётий асосга эга бўлиб, унинг заминида қадимий миллий урф-одатларимиздан бири ётади. Бу ўринда олма севги-муҳаббат рамзини ўзида

---

[1] Гулпари / Наманган эртаклари. – Тошкент: Фан, 1969. – Б.246.
[2] **Юсупов Ж.** Хоразм эртаклари поэтикаси. – Урганч, 2005. – Б.104-105.
[3] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.48.
[4] ЗЎФА. Инв. № 147.

ифодалаб келади ва "ғаройиб нарса" эмас, рамзий деталь сифатида қаралади. Олманинг севги-муҳаббат ва фарзанд рамзи сифатида талқин қилиниши билан боғлиқ "олма отиш" номли анъанавий халқ ўйини ҳам мавжуд бўлган. "Хоразм вилоятида байрам, сайил ва ҳайитларда қизлар ҳалинчак учишаётганда йигитлар ўзига унаштириб қўйилган қизга олма отиши удуми қайд этилган. Наврўз байрами, "қизил гул" байрами, "қовун сайли" ва бошқа маросимлар, ҳайитларда қизлар йиғилишиб ҳалинчак – "соринжоқ" учишган. Унаштирилган қизлар ҳам ўз янгалари ҳамроҳлигида ҳалинчак учгани келганлар. Шунда куёв ўп-йигирма дона олмани олиб жўралари билан келган ва олмаларни бир дўстининг қўлига бериб томоша қилиб турган. Агар соринжоқда ўзига фотиҳа қилинган қиз учаётган бўлса, куёв бўлғувчи йигит келинни кўриб *"юз кўрим"*, яъни "ҳайитлик" совға берган ва секин олма билан қизни урган. Бошқа йигитлар ҳам соринжоқда учган қизлардан ўзлари севганларига олма отишган. Баъзан йигитнинг олмаси уни севмаган қизга отилса, қиз чап бериб олмани ўтказиб юборган. Айрим қизлар отилган олмани ушлаб олиб ўзи севган йигитга қайтариб отган"[1].

"Олма" детали билан боғлиқ эпик мотивларнинг тарихий асослари ва бадиий вазифаларини ёритишда фольклоршунос А.Мусақуловнинг "Олма оғочидан йироқ тушмас" мақолидаги олма поэтик кўчим сифатида ота-она ва фарзандни англатиши, мифологик тафаккурда эса кўчимсиз шу маънога эга бўлиши"[2] ҳақидаги фикри муҳим илмий қимматга эга. Чунки бу мулоҳаза ўзбек халқ эртакларидаги "сеҳрли олма" деталига алоқадор мотивлар замирида қадимги аждодларимизнинг серҳосиллик ғояси билан боғлиқ мифологик тасаввурлари ётишини кўрсатади.

Сеҳрли гул **ва** ***ғаройиб ўсимликлар***ининг эртакларда, асосан, инсон саломатлигини тикловчи ва яхшиловчи ёки инсонни бир кўринишдан бошқа кўринишга айлантирувчи тилсим восита сифатида талқин қилиниши кузатилади. Масалан, "Оловполвон" эртагида тасвирланган сеҳрли гул тирилтирувчи хислатга эга. Уни ўлган одам ёки жониворга ҳидлатилса, тирилтиради. Бу гулнинг уруғи эса кексайтиради[3].

---

[1] **Жўраев М., Худойқулова Л.** Маросимнома. Ўзбек халқининг урф-одат ва маросимлари ҳақида қисқача маълумотнома. – Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2008. – Б.84.

[2] **Мусақулов А.** Ўзбек халқ қўшиқларининг тарихий асослари. – Тошкент, 1994. – Б.33.

[3] Гулиқаҳқаҳ. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.29, 42.

"Гуллар сири" номли эртакда сеҳрли гулнинг ғаройиблиги гапириш хусусиятига эгалиги билан изоҳланади. Эртакда гул "агар кимда-ким унинг гули билан баргини қўшиб қайнатиб, юзини ювса, чиройли қилиши"ни маслаҳат беради[1]. Аслида, гул тилидан айтилаётган ушбу маслаҳат – оддий ҳақиқат бўлиб, ҳаётий асосга эга. Чунки маиший турмушда гулобдан, яъни гулнинг сувидан шифобахшлик ва парфюмерия мақсадида кенг фойдаланилади. Хусусан, гул сувидан хушбўй атирлар тайёрланади.

Эртакларда тирилтирадиган гиёҳ[2] ҳамда меҳригиёҳ деб аталувчи меҳр уйғотувчи ўсимлик тимсоллари ҳам образлантирилган.

Баъзи эртакларда тол химчалари ғайритабиий шаклда қатор аскарларга айланади[3].

Сеҳрли най халқ эртакларида уч хил бадиий талқин қилиниши кузатилади:

а) у чалинса, ҳамма тинимсиз рақсга тушади;

б) одамларни эрк ва озодлик учун курашга бошлайди;

в) узоқ вақт яшириб келинган сирнинг очилишига сабабчи бўлади.

Эртакларда ***сеҳрли сув*** ҳақида ҳам гапирилади. Бунда унинг булоқ суви эканлиги, ичса тугамаслиги, шифобахшлиги алоҳида таъкидланади. Жумладан, "Ниёзбой ва Аёзбой"[4] эртагида сеҳрли сув сюжет воқеалари ривожланишига таъсир кўрсатувчи тимсоллардан бири сифатида гавдаланади.

Хулоса қилиб айтганда, сеҳрли-фантастик эртакларда "ғаройиб нарса"лар воситасида яхлит тизимга асосланган тилсим ва тилсимотлар тафсилоти бадиий ифода этилади. Уларнинг баёнида бадиий тўқима, хаёлий ва ҳаётий уйдирмалар ўзаро бирлашиб, эртак бадииятини яратади. Сюжетида "ғаройиб нарса"лар иштирок этадиган эртаклар мураккаб сюжетли эртаклар сирасига киради. "Ғаройиб нарса"лар иштирокида яратилган эртакларда халқ идеали акс этади. Улар бош қаҳрамон қиёфасини идеаллаштиришга хизмат қилади.

Ўзбек халқ сеҳрли эртакларидаги ғаройибликлар **антропоморф шаклда ёки инсон кўринишида** (Хизр, сеҳргар чол ёки кам-

---

[1] Ўша манба. – Б.87.
[2] Ўша манба. – Б.35.
[3] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.114.
[4] Ўша манба. – Б.122.

пир, зар кокилли бола, кулса оғзидан гул, йиғласа кўзидан дур сочадиган бола ва ҳоказо; **зооморф шаклда** ёки ҳайвон, қуш қиёфасида (учар от, булбулигўё, симурғ, анқо, олтин балиқ, олтин туёқли кийик ва ҳ.к.); **ўсимлик шаклида** (ҳаёт гули, доривор сеҳрли гиёҳ, меҳригиё); **"ғаройиб нарса"лар** (очил дастурхон, қайнар хумча, ур тўқмоқ, сеҳрли най, учар гилам, ойнаи жаҳон, сеҳрли чирок, сеҳрли тароқ ва ҳоказолар); **мифологик образлар** (дев, ажина, алвасти, пари, ялмоғиз кампир, аждар); **истеъмол қилинадиган нарсаларнинг ғаройиб типлари** (обиҳаёт, сеҳрли олма, олтин тарвуз); **сеҳрли макон** воситасида (Эрам боғи, жаннат, ер ости, сув ости мулки, ўликлар салтанати, дўзах, Қўҳи Қоф); **сеҳрли сўзнинг** амал қилиши мисолида (сўз билан тошни ёриш, ғор оғзини очиш каби) намоён бўлади.

Эртакларда тилсим нарсалар инсон тақдири ёки табиат олами билан боғлиқ бирор-бир сирни очиш (сеҳрли тош, меҳригиё, сеҳрли олма ва ҳ.к. воситалар орқали), ёмонликни маҳв этиш (масалан, таъқиб қилиб қувиб келаётган ялмоғизни йўқ қилиш учун сеҳрли тароқ, сеҳрли ойна кабилардан фойдаланиш, ур тўқмоқ ёрдамида алдамчи ва золим кимсаларни жазолаш), машаққатли меҳнат азобларини енгиллатиш, тинч ва осуда, фаровон ҳаёт кечириш (очил дастурхон, қайнар хумча, очил, супра, учар гилам кабилар кўмагида) сингари юксак инсоний орзу-истакларни ўзида намоён этади.

"ҒАРОЙИБ НАРСА"ЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Фольклоршуносликда эртаклардаги "ғаройиб нарса"ларни тасниф қилиш бўйича муайян тажрибалар амалга оширилган. Жумладан, атоқли олим В.Я.Проппнинг фикрича, *сеҳрли* эртаклардаги "ғаройиб нарса"ларни вазифасига қараб эмас, *балки* юзага келиш манбаларига кўра таснифлаш мақсадга мувофиқдир[1].

Бизнингча, "ғаройиб нарса"лар сеҳрли эртак бадиий қурилишида муҳим композицион вазифа бажаришини ҳисобга олган ҳолда уларни вазифасига кўра қуйидагича гуруҳлаштириш мақсадга мувофиқдир:

1. **Полифункционал ёки кўп вазифали "ғаройиб нарса"лар.** Бунга *сеҳрли узук*, *сирли ойна* кабилар мисол бўлади.

2. **Монофункционал ёки бир вазифали "ғаройиб нарса"лар.** Бунга *ур тўқмоқ*, *учар гилам*, *қайнар хумча* кабилар мисол бўла олади.

Кўпгина "ғаройиб нарса"лар эртакларда ўзаро вазифадош бўлиб келади. Масалан, тилсим ойна билан сеҳрли китоб, сеҳрли узук орқали қаҳрамон ўзига зарур воқеликдан хабар топиши мумкин. Бу парсаларнинг ҳар учаласи хабарчи восита сифатида бадиий вазифадошлик касб эта олади. Шунингдек, улар қаҳрамоннинг янги-янги саргузаштлари учун йўл очиб беради.

Сеҳрли узук

Узук – сеҳрли эртакларда кўп қўлланадиган сирли нарсалардан, эпик матнда анъанавий моҳият касб этган деталлардан бири. У кўпинча сеҳрли эртакларда, афсоналарда ва достонларда эпик қаҳрамонга рақиб куч устидан ғалаба қозонишда ёки эзгу мақсадига эришишида мўъжизакор кўмакчи бўлиб келади. Асар давомида қаҳрамон янгидан янги, бир-биридан мураккаб синовларга дуч келар экан, бу оғирликларни енгишда унга узук яқиндан ёрдам беради. Қаҳрамонга ҳамкорлик ва кўмакдошлик қилади. Узук оддий бир тақинчоқ бўлса-да, бебаҳодир. Сеҳрли эртакларда унинг бу бебаҳолиги янада бўрттирилади.

Дастлабки узук намуналари тотем саналган ҳайвонларнинг терисидан, суягидан, кейинчалик турли металлар (бронза, мис, ку-

---

[1] **Пропп В.Я.** Исторические корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1946. – С.174.

муш, олтин, жез)дан ясалган. Узуклар, одатда, кўзли ёки кўзсиз бўлган. Кўзли узуклар "нигин шинонанд", "нигинчанок", "нигиндор" деб юритилган[1]. Кўзсиз узуклар эса "нигин" дейилган. Шунингдек, кўзли ва кўзсиз қилиб ишланган узукларнинг номи бошқа халқларда ҳам фаркланади. Жумладан, руслар кўзли узукни "перстень", кўзсиз узукни эса "кольцо" деб юритадилар.

Узукка кўпинча феруза, ёқут, лаъл каби тошлардан "кўз" қилинган. Улар ҳўкиз, туя каби жониворларнинг ёки қарға, булбул каби қушларнинг кўзига монанд қилиб ясалган[2]. Узукнинг кўзи узук эгасини ёмон кўзлардан, киннадан, ҳасаддан асрайди, деб ҳисобланган.

Афсоналарда айтилишича, узук тақкан биринчи инсон Жамшид экан. Шундан кейин барча эркак-аёлларнинг узук тақиб юришлари одат тусини олган. Узук инсониятнинг ақлу заковати, ҳунармандлиги, қўл кучи билан яратилган бебаҳо маданий буюмлардан бири сифатида қадрлидир. Шунинг учун у турмуш тарзимизга жуда сингиб кетган. Ҳатто уларга қараб кишиларнинг ижтимоий моддий аҳволини белгилаш ҳам мумкин бўлган. Эртак қаҳрамонлари, одатда, беш хил йўл билан узукка эришишлари баён этилади:

а) узукни қаҳрамонга унинг эгаси бўлмиш саховатпеша сеҳргар килган бирор-бир хайрли ва эзгу кўмаги учун инъом этади;

б) каҳрамон бирор ёвуз куч (дев, аждар, жодугар) билан курашиб ёки шартлашиб уни енгади-ю, узукни тортиб олади;

в) қаҳрамон паризоднинг муҳаббатига сазовор бўлгани учун пари қиз унга қўлидаги узугини севгиси рамзи сифатида тақдим этади;

г) қаҳрамон мифологик персонажлар маконидан узукни ўгирлаб келади;

д) мерос қилиб қолдирилган сирли сандиқ ичидаги узукни қаҳрамон топиб олади.

Эртакда сеҳрли узук яхши, очиқ кўнгил, пок ниятли, меҳнаткаш, ботир ва сахий инсонлар қўлига тушганда эзгулик, бунёдкорлик йўлида ишлатилса, худбин, тошбағир, ёвуз, ичиқора, очкўз, бахил кимсалар қўлида ёвузлик учун ишлатилиши тасвирланади. Шу сабабли эзгу ниятли эртак қаҳрамони ўз узугини кўз корачи-

---

[1] **Рузиев М.** Разные двери жилищ Бухары. – Душанбе: Дониш, 1967. – С.7.

[2] **Фахретдинова Д.А.** Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент: Литература и искусства, 1988. – С.161.

ғидай асрашга, у билан боғлиқ тилсимни ҳеч кимга ошкор қилмасликка ҳаракат қилади.

Эпик асарлар сюжетида узук воқеаларни ривожлантиришда, баён қилинаётган фикрни бир-бирига улашда муҳим роль ўйнайди. Воқеалар тасвирида узук битта вазифада ёки бирданига бир неча бадиий вазифаларда талқин этилиши кузатилади. Ўзбек халқ сеҳрли эртакларида узукнинг бадиий вазифаларини қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

1) эпик қаҳрамонга бахт инъом этиш воситаси;

2) эврилтириш, яъни эртак қаҳрамонини бир кўринишдан бошқа шаклга айлантириш воситаси;

3) бир жойдан иккинчи жойга етказиб борувчи, яъни узоқни яқин қилувчи восита;

4) узоқдаги воқеликлардан хабар берувчи, огоҳ этувчи ёки воқеликни ўзида акс эттириш қудратига эга тилсим буюм;

5) саховатли моддий таъминотчи;

6) бахт излаб сафарга чиққанларга ҳамроҳ ва мўъжизакор кўмакчи;

7) бунёдкор, қурувчи ва яратувчи;

8) тилсимловчи ёки тилсимдан озод этувчи восита;

9) ўлим келтирувчи жоду қуроли.

"Ойпари" номли ўзбек халқ эртагида "сеҳрли узук"га хос бу бадиий вазифалардан бир нечтаси талқин қилинган[1]. Шунинг учун эртакдаги воқеалар ривожида "сеҳрли узук" муҳим ўрин эгаллаган.

Эртакда баён қилинишича, қаҳрамон сеҳрли узукни отасидан мерос сифатида қабул қилиб олади. Отасига ҳам бу узук мерос ҳисобланади. Уни отасига бобоси "бошингга мушкул иш тушса ишлат" деб қолдирган бўлади. Шу боис, отаси камбағаллиги туфайли бой совчисини қайтарганидан руҳи тушиб, эзилиб турган ўғлини қўллаб-қувватлаш мақсадида ўғли (эртак қаҳрамони) Орзимбекка мерос узукдан фойдаланишни тавсия этади. Узук уларнинг ховлиларидаги кекса ёнғоқ тагига кўмилган сандиқ ичидаги сандиқчаларнинг тўққизинчиси ичидан чиқади. Узукнинг топилиши ва сақланиш ўрни тафсилотиданоқ унинг сирлилигига ишора бор.

Орзимбек узукка қараса, бир ёқут кўзли тилла узук эмиш. Унда "Шу узукни ўнг қўлининг ўрта бармоғига тақиб, уч маротаба нима нияти бўлса, етказ деса, етказади" деган ёзув бор эмиш. Узук кў-

---

[1] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.77-105.

зига ёзилган бу сўзлар эса унинг сирлилигини янада кучайтирмоқда. Шу тариқа эртак сюжетида сеҳрли узук пайдо бўлади ва у кейинги воқеалар ривожига туртки бериб туради.

Узукда сирли ёзув бўлиши ва ёзувли узукнинг мерос қилиб қолдирилиши мотиви эртак сюжетига тасодифан кириб қолмаган. Эртакда ёзувли узукнинг мерос қолдирилиши билан боғлиқ талқинлар маълум ҳаётий заминга эга. Маълумотларга қараганда, ўтмишда узук кишилар учун шахсий муҳр вазифасини ўтаган. Манбаларда кўрсатилишича, XVIII-XIX асрларгача амир, хон, қози, қушбеги, бий, мингбоши, юзбоши каби давлат лавозимларида ишлайдиган шахсларнинг ҳамда эшон, муфти, шайх каби дин арбобларининг узук шаклидаги ўз муҳрлари бўлган ва бундай узук-муҳрлар, одатда, қўлнинг чимчилоғи (кичкина бармоғи)га тақиб юрилган. Уларга узук эгасининг исми-шарифи, лавозими, Қуръон оятларидан парчалар битилган бўлган. Шунингдек, айрим касб эгаларининг ҳам ўз рамзий узуклари бўлган[1]. Жумладан, ўлик ювувчиларнинг, шомон-табибларнинг ва ҳ.к.

Ҳукумат лавозимларида ишлайдиганларнинг узук-муҳрлари бўлганлиги ҳақидаги далил "Амир Темурнинг феруза узуги" номли ривоят сюжети орқали ҳам тасдиқланади[2]. "Ёзувли узук" "Гўрўғли" туркумига кирувчи "Равшан" достонининг сюжетида ҳам учрайди. Равшан бўлажак ёри Зулхумор ҳақида бувиси Юнус пари берган узук кўзидаги ёзувдан хабар топади. Узукка Зулхуморнинг исми ёзилган бўлади. Шундан сўнг Равшан Зулхуморни излаб сафарга чиқади.

Умуман, узукда сирли ёзув бўлиши ва бу ёзувнинг эпик қаҳрамонга йўлланма бўлиб хизмат кўрсатиши мотивининг илдизлари ҳаёт ҳақиқати билан генетик боғлиқ бўлиб, эпик асарлар сюжетида реал воқеликни қайта бадиий идрок этиш тарзида ифода этилади.

"Ойпари" эртагида узукка эга бўлган Орзимбек отасининг қистови билан узукни ёнига солиб ўз бахтини излаб сафарга отланади. Бу ўринда "Сеҳрли узук"нинг қаҳрамонга ҳамроҳ сифатидаги бадиий вазифаси кўзга ташланади.

Орзимбек ўз йўлида сеҳрлаб илонга айлантириб қўйилган бир йигитга дуч келади ва ўз узуги воситасида унга ёрдам кўрсатиб,

---

[1] **Фахретдинова Д.А.** Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент: Литература и искусства, 1988, – С.159.

[2] Бирюзовый перстень Темура. Восточные новеллы. – Ташкент: Ўқитувчи, 1997. – С.3-9.

йигитни жодудан қутқаради. Йигит узукнинг кўмагида илон кўринишидан яна одам кўринишига қайтади. Эртак давомида узукнинг бу қудратидан Орзимбек бир неча марта фойдаланади. Узукнинг кўмагида қаҳрамон шамолга айланади. Ёмон кимсаларни инсон қиёфасидан ҳачир, ит кўринишига эврилтиради. Хуллас, сеҳрли узук эртакда эврилтирувчи, тилсимловчи ва жодудан халос этувчи буюм сифатида талқин этилади.

Сеҳрли узукнинг сири шундаки, биринчидан, у инсон каби гапни уқади, гапира олади, айтилган топшириқни ортиғи билан бажаради, қаҳрамонга маслаҳатлар бериб, унга йўлбошчилик қилади. Эртакларда узукнинг бу каби жонлантирилиши тасодиф эмас. Қадимда араб ва эрон заргар-усталари қўл ҳаракатланганда ўзидан овоз чиқарадиган узуклар ясашган. Уларнинг овози ёмон руҳларни, ўлимни ҳайдайди деб қаралган[1]. Овозли узукларга нисбатан пайдо бўлган эътиқодлар эртакларда овоз чиқариб гапирувчи сеҳрли узук тимсолининг яратилиши учун замин бўлгани шубҳасиз. Сеҳрли узукнинг эртаклардаги яна ғайриоддий хислати шундаки, у инсон куч-қудрати билан амалга ошириш мумкин бўлмаган ишларни бажара олади. Бундай ғаройиб ишларни унга бажартириш учун ниятни уч марта такроран айтиш шарт ҳисобланади. Шундан сўнг узук ишга киришади. Бу ҳол унга хос сирлиликни янада бўрттиради. Сеҳрли эртакларда узук нафақат эврилтирувчи, балки узоқдаги кишини худди "сеҳрли ойна" каби ўзида акс эттирувчи, у ҳақда хабар берувчи вазифада ҳам талқин этилади. Жумладан, "Ойпари" эртагида ҳам унинг бу вазифаси кузатилади. Орзимбекнинг эсига узук тушиб, Ойпари қаердалигини ҳозир биламиз деб, уни кўрсатишни сўраб, уч маротоба такрорлайди. Узукка қараса, унинг кўзида Ойпари бир жойда уй ичида хафа бўлиб ўлтирган эмиш.

Кўриняптики, эртакда сеҳрли узук қаҳрамоннинг талаб-истагига кўра ундан узоқда турган киши ҳақида, унинг туриш-турмуши, руҳий ҳолати тўғрисида хабардор эта олади. Бу билан унинг ҳақиқатан ҳам ғаройиб ва сеҳрлилиги таъкидланади.

Сеҳрли эртакларда узукнинг яна бир бадиий вазифаси шунда кўринадики, у қаҳрамонни бир жойдан иккинчи жойга от-уловсиз, кўз очиб юмгунча етказиб кўяди.

---

[1] **Фахретдинова Д.А.** Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент: Литература и искусства, 1988. – С.160-161.

Шундай қилиб, *сеҳрли узук* фантастик эртакларда узоқ манзилни яқин қилувчи восита ҳамдир. Бу жиҳатдан у *учар гилам*, *учар этик*, *учар меш*, *учар супурги* каби сирли буюмлар билан вазифадошлик қилади.

Сеҳрли узук "Ойпари" эртагида саховатли моддий таъминотчи сифатида эртак қаҳрамони ва унинг ҳамроҳини сеҳрли кийим-кечак ва сирли қурол-яроғлар билан ҳам таъминлайди. Бу ишларни у кўз очиб юмгунча адо этади: иккови кўзини юмиб-очса, қаршисида қилич-калқон тақилган, эгарига ўтда куйдирмайдиган, сувда чўктирмайдиган кийим-бош осиғлиқ эмиш. Шунда узук уларга қараб: "Қўрқманглар, ушбу кийимларни кийиб, отларни миниб, йўлга чиқаверинглар. Йўлларингда дев, аждарҳо, ваҳший ҳайвонлар, махлуқлар учраса, қилични ишга солинглар, уни қинидан чиқарсанглар кирқ газ чўзилади"[1], – дебди. Умуман, сеҳрли узукнинг кучи ёрдамида пайдо бўлган бу хил нарсалар ҳам сирлилиги, қудратлилиги билан ажралиб туради.

Сюжетида сеҳрли узук учрайдиган эртаклар жуда кўп халқларда бор. Уларда сеҳрли узук деярли бир хил талқин қилинади. Масалан, "Сеҳрли узук" номли Румо эртагида бола кампирга қилган ёрдами учун узукка сазовор бўлади. Кампир унга узукни фақат бирор нарсага зориқиб қолгандагина ишлатиш кераклигини уқтиради. Уни ишлатиш учун бармоққа тақилади-ю, мурожаат қилинади ёки бармоқдаги узук у ёқ-бу ёққа буралади. Шунда узук буюрилган юмушни адо этишга киришади. Фақат қаҳрамон узукни йўқотмаслиги лозим. Йўқотса, унинг бошига фалокатлар ёғилади. Эртакда йигит узукнинг кучи билан очил дастурхонга тенг турли ноз-неъматлар тўла дастурхонга эришади. Жуда чиройли қаср қуради.

"Ўлик малика" номли рус халқ эртагида малика мастон кампир туҳфа қилган узукни тақиши билан ўлиб қолади. Бунда узукнинг ўлим келтирувчи, жоду қуроли сифатидаги бадиий вазифаси кўзга ташланади.

"Гул узук", "Негиз узук" номли ўзбек халқ эртакларида бир йигит илонлар подшосининг ўғлини қутқаради. Шунда у йигитга илонлар подшоси бўлган отасидан қўлидаги узугини сўраб олишини маслаҳат беради. Бу узук илонлар ҳукмронлигининг рамзи бўлади. Маълумки, узукнинг давлат рамзи, давлат муҳри вазифасида ишлатилгани ҳаётда маълум. Демак, эртакда ана шу ҳаётий

[1] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. - Тошкент: Ёш гвардия, 1987. - Б.77-105.

ҳақиқатдан ўзига хос бадиий шаклда фойдаланилган. Бу эртакда йигит илонлар подшосининг сеҳрли узуги ёрдамидан фойдаланади.

Одамлар узукка нисбатан жуда қадимдан эътиқодий муносабатда бўлишган. У гўё асровчи тумор сифатида қадрланган. Узуги бор одам зиён-заҳматга йўлиқмайди деб қаралган. Бу тасаввур-тушунчалар эртакларда узук тимсолини сеҳрли буюм сифатида талқин килишга олиб келган. Шунингдек, унинг кўзи учун тош танлашда ҳам маълум эътиқодларга амал қилинган. Узукнинг қандай металлардан – олтинданми, кумушданми, мисданми ясалиши маълум рамзий маъноларни ифода этган.

"Ойпари" эртагида узук тилидан: "Мен ёнларингда эканман, сизларга зиён-заҳмат етмайди", – деб бсъжиз таъкидланмайди. Бу жумладар орқали халқнинг узукка нисбатан фетишистик эътиқоди баён этилади.

"Ойпари" эртагида яна бир ҳолат эътиборни тортади. У ҳам бўлса эртак қаҳрамонининг узукни қўлига тақмасдан ёнида олиб юришидир. Қаҳрамон фақат узукни ишлатгандагина уни ёнидан олиб, ўрта бармоғига тақади-ю, унга ўз ниятини уч марта такрорлаб айтади. Эртакка бундай талқин бсжиз кириб қолмаган. Чунки жуда қадимда узук тақиб юриш тақиқланган[1].

Узук инсу жинсларга қарши амулет (тумор) вазифасини ҳам ўтаган. Шунинг учун эртакларда у қаҳрамонга ёвуз кучларни енгишда, уларга қарши курашиб ғолиб келишда мўъжизакор кўмакчи бўлиши кўрсатиб берилади.

Узукнинг инсу жинсларга қарши кураша олиши ёки ўлимнинг йўлига тўсиқ бўла билиши ҳақидаги қадимги магик-мифологик, фетишистик қарашлар эса бора-бора унинг ижтимоий-магик вазифасини янада бўрттиришга асос бўлган. Шундан сўнг узукни тақиб юрмаслик шартидан кўра, уни доимий тақиб юриш, ўзига ҳамроҳ килиш ғояси кучая борган. Ҳатто маълум даврда аёлларнинг узук тақиб юриши, айниқса, мажбурий бўлган. Шунинг учун қизларга турмушга чиқадиган куни куёв томонидан тўй узуги тақдим этилган.

Ҳозирги пайтда узукни эркаклар ва аёллар баробар тақаверадилар. Бироқ аёлларнинг узуклари эркаклар узукларидан сербезаклиги, кўпинча рангли тошлардан танланган кўзга эга бўлиши, бежиримлиги билан ажралиб туради.

---

[1] **Фрезер Дж.Дж.** Дж. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1983. – С.230.

Лапландликлар одатига кўра, бирор киши вафот этса, уни қабрга қўловчи киши марҳумнинг эри, хотини ёки боласидан мис узук олиб, уни ўнг қўлига тақиб олар экан[1]. (Шундан бўлса керак, эртакларда сеҳрли узукни қаҳрамон асосан қайси қўлига тақишига диққат қаратилади). Гўё бу узук уни марҳум руҳининг турли ёмон таъсирларидан асровчи тумор вазифасини ўтар экан. Эътиборли томони шундаки, халқимиз орасида ҳам ўлик ювувчиларнинг, яъни ғассоллик касби билан шуғулланувчиларнинг ўнг, ўрта бармоғига кумуш узук тақиб юришлари маълум. Демак, узук кишиларнинг касб-корини белгилаб кўрсатиш учун ҳам хизмат қилган.

Узукнинг ижтимоий-магик вазифа бажарганлигини халқ орасида яшаб келаётган айрим урф-одатлар, маросим унсурлари мисолида янада чуқурроқ асослаш мумкин.

Узук яна қадимда мерганлар учун ўқ-ёй отишда нишонга олиш белгиси бўлиб хизмат қилган[2]. Бунинг учун узук чап қўлнинг кўрсаткич бармоғига тақиб юрилган. Ёй отаётганда ўқнинг учи шу узук устига қўйилиб, нишон олинган. Ҳатто энг яхши мерганларни аниқлаш учун ўтказилган мусобақаларда ёй ўқини узук кўзидан ўтказиш шарти белгиланган.

Қадимги узукларда у ёки бу маъбуднинг тимсоли акс эттирилган. Айтайлик, милоддан аввалги IV асрнинг охири ва III аср бошлари даврида Бақтрияда ясалган олтин узук – муҳрга сув ва ҳосилдорлик маъбуди Анахитанинг акси туширилган[3]. Бу билан Анахита узук эгасига ҳомийлик кўрсатади ҳамда уни ўз ҳимоясига олади, деб қаралган.

Сеҳрли узук тимсоли ёзма адабиётда яратилган асарларда ҳам учрайди. Бунга Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин" достони мисол бўла олади. Ушбу достонда сеҳрли узук талқини у ҳақдаги халқ қарашлари асосида берилган. Бундан эса сеҳрли узук ҳақидаги халқ қарашларининг нақадар оммалашганлиги кузатилади. "Сеҳрли узук" номли Румо эртагининг охирида йигит узукдан гоҳ-гоҳидагина фойдаланаркан, "Инсон ҳамма хоҳлаган нарсаларига меҳнатсиз етишиши инсофдан эмас" деб ўйлаши алоҳида таъкидланади. Аслида, йигитнинг ўй-кечинмаси сифатида таъкидланган бу фикрлар халқнинг эзгу қарашини ўзида намоён этади.

---

[1] **Фрезер Дж.Дж.** Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1983. – С.235.

[2] **Ремпель Л.И.** Далекое и близкое. Страницы жизни, строительного дела, ремесла и искусство старой Бухары. – Ташкент: Литература и искусства, 1981. – С.120.

[3] **Фахретдинова Д.А.** Кўрсатилган манба. – Б.191.

Хуллас, "сеҳрли узук" ҳақидаги қарашлар қадимги инсонларнинг магик, фетишистик тасаввур-тушунчалари асосида келиб чиққан бўлиб, халқ сеҳрли эртакларида ўзига хос бадиий талқин этилади. У орқали инсонларнинг яхши ва тўкин турмуш, тинч ва фаровон ҳаёт ҳақидаги орзу-умидлари бадиий ифода этилади.

Ғаройиб ойна

Сеҳрли ойна ўзбек фольклоридаги афсона ва эртак жанрига мансуб асарлар сюжетида кўп учрайдиган анъанавий деталлардан бири бўлиб, у сюжет воқеаларини ривожлантирувчи муҳим бадиий унсур сифатида қўлланади. Эртак ва афсоналардаги сеҳрли ойна тўғрисидаги халқ қарашларининг тарихий асослари қадимги аждодларимизнинг ойна билан алоқадор мифологик тасаввурларига бориб тақалади.

Ўрта Осиёда яшаган қадимги одамларнинг ойна билан боғлиқ эътиқодий қараплари[1], шунингдек, ойна деталининг маросим ва удумлардаги ўрни, хусусан, никоҳ тўйи маросимидаги "ойна кўрсатар" удумининг тарихий асослари[2] каби масалалар маълум даражада ўрганилган. Биз эса ойнанинг ўзбек халқ сеҳрли эртакларидаги талқинлари ҳамда бу "ғаройиб нарса" билан боғлиқ анъанавий мотивлар генезиси хусусида сўз юритамиз.

Ойна инсониятнинг ақл-заковати билан кашф этилган ноёб қурилмадир. У кашф қилингунгача одамлар қиёфани акс эттирувчи табиий воситалардан, хусусан, оқмас ҳавзаларнинг сувидан фойдаланишган. Буниш учун ҳатто махсус мармар ва шиша ҳовузлар қурилганлиги ҳам маълум. Уларда чўмилиш тақиқланган ва фақат ташқи кўринишни тартибга солиш учун фойдаланилган. Шунинг учун халқ оғзаки ижодида ойнанинг келиб чиқиши сув стихияси билан боғлаб талқин қилинади. Бу эътиқодий қарашнинг излари, айниқса, сеҳрли эртакларда яққол сезилади. Эртак қаҳрамони кўпинча сеҳрли ойнадан маълум жойни сувликка (дарё ёки кўлга) айлантириш учун магик восита сифатида фойдаланади. Ҳосил қилинган сувлик эса қаҳрамонни қувиб, таъқиб қилиб келаётган рақиб персонажнинг олдига тўсиқ бўлиб, магик ҳимоячи вазифасини бажаради. Бу мотив жуда кўп сеҳрли эртакларда

---

[1] **Литвинский Б.А.** Зеркало / Литвинский Б.А. Орудия и утварь из могильника западной Ферганы. – М.: Наука, 1978. – С.73-126.

[2] **Саримсоқов Б.** Ойнада зуҳур этган бахт // ЎТА. – Тошкент, 1984. – №4. – Б.30-36.

учрайди. Жумладан, "Бойвачча ва пари" номли ўзбек халқ эртагида ялмоғиздан қочиб келаётган эртак қаҳрамонлари ёвуз кампир уларга етай-етай деб қолганида, унинг йўлига ойна, қайчи, тароқни галма-гал ташлаб, таъқибчидан халос бўладилар. Ташланган қайчидан чангалзор, тароқдан қалин ўрмон, ойнадан эса катта бир дарё пайдо бўлиб, ниҳоят, дарё ялмоғизни домига тортади-ю, эртак қаҳрамонлари ундан қутуладилар[1].

Ғарбий Фарғонадаги кўҳна Жун, Тупроққалъа мозорларида олиб борилган археологик қазув ишлари давомида қадимги қабрлардан бронза ойналар топилган[2].

Археологик қазилмалар даврида қабрлардан чиққан ойналарнинг аксарияти туткичли бўлиб, уларга суякдан, ёғочдан, темирдан ушлагич ўрнатилганлиги кузатилади[3]. Эътиборли жиҳати шундаки, бу хил ойналар қабрга, албатта, синдирилган ҳолда кўмилган[4], чунки қадимда синиқ ойна бахтсизлик, ўлим, айрилиқ рамзини ифодалаган. Шундан бўлса керак, ҳозиргача уйда синган кўзгу сақлаш, синиқ ойнага қараш ёмон ирим қилинади. Бу ҳол бахтсизлик олиб келади дея талқин қилинади.

Ойналар бронзадан, кейинчалик темир, кумуш, симобдан ва ниҳоят милоднинг I асридан бошлаб Италияда шишадан ясалган[5].

Хитойликлар орасида "Қуёшда ҳақиқат доим юзага чиқади" деган мақол борки, унинг пайдо бўлишига бевосита сеҳрли ойна ҳақидаги мифологик тасаввур-тушунчалар, эътиқодий қарашлар асос бўлган. Ҳикоя қилинишича, қадим Хитойда императорнинг хотини куёшли кунларнинг бирида боғда ўтириб севимли машғулоти – бронза ойнасига қараб ўз гўзаллигидан маҳлиё бўлиб турганида, бирданига куёш нурлари ойнага тушиб, саройнинг оқ деворида аждаҳо кўланкаси гавдаланибди. Шу лаҳзада бу тасвир ойнанинг орқа томонида ҳам акс этибди. Хитойликлар аждаҳога (илонга) ҳомий куч сифатида эътиқод қилишлари боис, шу-шу ойнани ҳомий куч – аждаҳо кўним топган сирли буюм, ҳақиқатни юзага чиқарувчи магик восита сифатида эъзозлайдиган ва ойнани эҳтиётлаб ишлатадиган бўлишибди. Ойна сингари, ҳомий куч –

---

[1] Ўзбек халқ эртаклари. 2-том. – Тошкент, 1996. – Б.263.

[2] **Литвинский Б.А.** Зеркало / Литвинский Б.А. Орудия и утварь из могильника западной Ферганы. – М.: Наука, 1978. – С.73-120.

[3] **Литвинский Б.А.** Кўрсатилган асар. – Б.74.

[4] Ўша асар. – Б.76.

[5] Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-том. – Тошкент, 2003. – Б.165.

аждаҳо ҳам бизни тарк этади ва ўз ҳомиймиздан ажраламиз, деган тушунча пайдо бўлибди[1]. Синиқ ойна деярли бутун дунё халқлари орасида бахтсизлик, айрилиқ рамзини ифода этади.

Келтирилган хитой афсонаси ва мақолида ойнанинг қуёш билан боғлаб талқин қилинаётганлиги бежиз эмас. Чунки қадимги римликлар денгизларда ойнани қуёш нурига тўғрилаб, олов ҳосил қилганча душман кемаларини ёндириб йўқ қилганлар. Бундай хатти-ҳаракатлар ойнанинг магик хусусиятига бўлган ишончни янада кучайтирган. Чунки одамлар бу воқелик сирини ойнанинг мўъжизавий кучида деб англаганлар.

Синиқ ойнанинг ўлим, айрилиқ, бахтсизлик рамзини ифода этиши у билан боғлиқ ирим ва туш таъбирлари мазмунида яққол сезилади. Жумладан, тушга синиқ ойнанинг кириши ёки қўлдан ойнанинг тушиб кетиб синиши халқ орасида хосиятсиз туш ҳисобланади.

Халқимиз орасида ойнага алоқадор қатор иримларга амал қилинади. Масалан: синиқ ойнани уйда сақламаслик, тили чиқмаган болаларни ойнага қаратмаслик шулар жумласидандир. Ёш болалар ойнага каратилса, тили кеч чикади, деб ирим қилинади. Яна кечқурун ойнага, сувга қарамаслик тақиқи ҳам бор. Бу хил иримлар ойнага нисбатан табу амал қилганлигини, одамлар унинг сеҳр-жоду кучига ишонганликларини билдириб туради.

Аждодларимиз маиший турмушда ойнадан магик – ҳимоя воситаси сифатида фойдаланишган. Келин-куёвларнинг уйига ойна осиб қўйилган. Болаларнинг бешиги ёстиқчаси остига махсус қопчага солинган ойна қўйиб қўйилган. Ҳатто қабрларни ёруғ қилиб туради деб, ойна кўмилган. Хуллас, халқ маросим ва удумларида ойна кенг қўлланилган. Шунинг таъсирида фольклор асарларида ойна қахрамонни ёвуз кучлардан ҳимоя қилувчи восита сифатида бадиий талқин қилина бошлаган. Айниқса, ойнани магик хусусиятга эга буюм деб тасаввур қилиш халқ маросим ва анъаналарида яққол кузатилади.

Қадимги инсонлар ойнада инсоннинг руҳи акс этишига ишониб, ойнани руҳлар оламини акс эттиришга қодир магик буюм деб ўйлашган. У маълум маънода ўзга дунёга кириш воситаси саналган. Шунинг учун қадимда ойналар фақат усти ёпиқ ҳолда сақланган. Махсус ойна солинадиган сандиқчалар ёки қутилар бўлган.

---

[1] **Калинин А.** Волшебное зеркало из далекого прошлого // Наука и жизнь. – М., 2001. – №.4.

Халқ орасида улар "ойна халта" деб юритилади. Ойна халта ойнани (кўзгуни) сақлаш учун махсус тикиб, баъзан тўқиб тайёрланган халта, бадиий буюмдир. У хона ичида деворга осиб қўйилади. Кўпинча кашта билан ёки қуроқи қилиб безатилган бўлади. Қизиғи шундаки, ойна қоплари республикамизнинг айрим ҳудудларида сақланиб қолган. Шундай ойна қопларини биз Ғиждувон, Қоракўл, Олот туманларида ҳам учратдик.

Ўтмишда рўзғорда фақат битта ойнадан фойдаланилган. Бир уйда кўп ойнадан фойдаланиш ирим килинган. Хонадон ойнаси махсус ойна халтада сақланган. Ойнани гард юқтирмай сақлаш уй бекалари зиммасида бўлган.

Хонадонда ўлим юз берганда уйдаги ойналарнинг усти ёпиб қўйилади. Чунки кадимги инсонлар ойнада юз бериши мумкин бўлган ҳодиса олдиндан акс этади, ойна руҳлари бундан дарак беради, деб ўйлашган. Ойнада ўлим акс этса, ўлим устига ўлим юз беради, деб ирим қилинган.

Ойна теварак-оламни, шунингдек, инсоннинг юз, қош, кўз, оғиз, бурун каби кўришнинг иложи бўлмаган органларини ўзида акс эттириш хусусиятига эга. Айнан инсон эплолмайдиган ана шу ишни бажариши боис ойна одамлар кўзига сирли ва қудратли бўлиб кўринган.

Сеҳрли ойна барча халқлар фольклорига хос муштарак деталлардан биридир. Эртакларда у кўпинча инсонлардек гапириш хусусиятига эга, узоқдаги кишилар ва ходисалардан хабар бера оладиган магик қудратли восита сифатида талқин қилинади. Умуман, сеҳрли эртакларда учрайдиган тилсим кўзгунинг бадиий вазифаларини қуйидагича таснифлаш мумкин.

1. ***Ахборот бериш:***

а) *қаҳрамон ва унинг аҳволи тўғрисида хабар бериш.* Бу мотивнинг генезиси айнан қадимги инсонларнинг ойна руҳлари ҳақидаги тасаввур-тушунчаларига бориб тақалади. Масалан, "Гуллар сири" номли ўзбек халқ эртагида бош қаҳрамон сеҳрли ойна орқали ўз яқинларининг аянчли аҳволидан хабар топиб, уларга ёрдамга отланади[1];

б) *қаҳрамонга узоқдаги севгилиси ҳақида маълумот бериш.* "Маликаи Гулизор" эртагида қаҳрамон сеҳрли кўзгу воситаси-

[1] Само тулпори. ЎХФ. Сеҳрли эртаклар. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.96-103.

да икки ойлик йўл узоқлигидаги севгилисидан бир зумда хабар олади;

в) *қаҳрамонни дунё воқеаларидан огоҳ этиш.* Тилсим ойна орқали эртак қаҳрамони дунё воқеаларидан хабар топади. Шунинг учун сеҳрли эртакларда тилсимли ойна кўпинча "Ойнаи жаҳон", "Ойнаи жаҳоннамо" деб таърифланади.

2. ***Қаҳрамоннинг ҳаёти билан боғлиқ муҳим воқеалардан хабар бериш, уни муайян қийинчиликлардан огоҳ этиш, ҳақиқатнинг юзага чиқишини таъминлаш.*** Сеҳрли эртакларда тилсимли ойна қаҳрамонларнинг ёшлигида улар бошидан ўтган қийинчиликларни кўрсатиб беради. Бу мотив "Кенжа қиз" эртагида учрайди. Эртакда ака-сингиллар ойнага қараб ўз ўтмишларини, ота-онаси дарагини билиб оладилар. Уларга кимлар озор етказиб, ота-онасидан жудо қилганлигидан огоҳ бўладилар. Шу тариқа тилсимли ойна кўмагида асар тугуни счилади. Адолат, ҳақиқат қарор топади. Қаҳрамонлар мурод-мақсадига етишади.

3. ***Узоқдаги нарса-буюмни яқинга кўчириб олиб келиб бериш.*** "Султонхон" эртагининг[1] қаҳрамони бир куни қўлидаги кўзгуга қараб айтади: "Шу боғни ўша Шаҳзодани(нг) богини(нг) тўғрисига олиб бор, уйи уйимга тўғри тушсин, деразаси деразамга тўғри тушсин", – дейди. Султонхон кўзини очиб юмгунча ўз кўрғонини ўша йигит кўрғони ёнида, уйи уйининг тўғрисида, деразаси деразаси тўғрисида туради.

4. ***Ёлғончининг сирини фош этиш.*** "Кунўғил ва Ойпари" эртагида тилсим ойна рост гапирганни кўрсатиб, ёлғон гапирганни кўрсатмайди. Натижада ёлғончининг сири очилиб, у фош бўлади[2].

Халқ эртакларида тилсимли ойна ҳар хил таърифлар билан сифатлаб келтирилади. Масалан, "Анқо қуши" эртагида у "мукаддас ойна", "сеҳрли ойна, сеҳрлигина эмас, мсҳри ҳам бор"[3] деб таърифланса, "Кунўғил ва Ойпари" эртагида "момо" синнг бир ойнаси бор экан, у "ростни кўрсатиб, ёлғонни кўрсатмайдиган" эмиш, дейилади.

"Камбағал қиз" эртагида эса у ҳақда "бир парча сири йўқ ойнак, ҳунари: Қўқон, Марғилон, Наманган кўринади"[4] дейилади.

---

[1] ЗЎФА. Инв.№909. Ёзиб олувчи: Н. Ғофурова.

[2] Гулихаҳқах. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.67-68.

[3] Илон пари. ЎХФ. III китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1985. – Б.12-13.

[4] Ўзбек халқ эртаклари. 2 жилдлик. – Тошкент, 1996. 2-жилд. – Б.270.

Эртак қаҳрамони тилсимли ойнага, албатта, катта қийинчиликлар эвазига эришади. "Гулиқаҳқаҳ" эртагида тилла кокил бола шум кампирнинг ғорига кириб, ойнаи жаҳоннамони излаб кетар экан, уни қўйчивондан топади. Қўйчивон унга қўй ҳайдайдиган таёғини беради. Шу таёгида ойнаи жаҳоннамо бор бўлади. "Зорлиқ ва Мунглиқ", "Ялтиллама сопол товоқ" каби ўзбек халқ эртакларида эса қаҳрамон Семурғнинг болаларини аждаҳодан қутқаргани учун Семург кўмагида денгиз тубидан ойнаи жаҳонни олиб чиқиб, унга эга бўлади. "Кепжа қиз" эртагида эса қаҳрамон тилсимли ойнани от кўмагида топиб олади. Бу эртакда қаҳрамон шум кампирнинг ғорига учган инжиқ синглисининг истагини қондириш учун сеҳрли ойнани излаб йўлга чиқиши мотиви алоҳида ўрин тутади. Шум кампир қаҳрамонни йўқ қилиш учун атайлаб унинг синглисига тилсим ойна дарагини етказади. Синглиси ўжарлик билан акасидан ойнани топиб келишини талаб қилади. Ака юз минг машаққатлар билан синглисига ойнани келтириб беради.

Эртак ва афсоналарда тилсим ойнанинг эгаси сифатида кўпинча ўзга олам вакиллари – мифик образлар: ялмоғиз кампир (жодугар, мастон) ёки парилар кўрсатилади. Табиийки, бунга ҳам ойна руҳлари ҳақидаги мифологик қарашлар таъсир кўрсатган. Эртакларда қаҳрамон тилсимли ойнадан фойдаланиш учун унинг эгасини (ойна руҳини) чорлаб, унга мурожаат қилади. Сеҳрли ойналарга магик кучлар эгалик қилар экан, уларни кўлга киритиш учун эртак қаҳрамони магик кучларга ё хайрли хизмат кўрсатади, ё уларни лақиллатиб, доғда колдиради. Масалан, "Ер қаттиқ, осмон йироқ" эртагида қаҳрамон сеҳргар кампирга яхшилик қилгани учун кампир унга сирли ойнани тортиқ килса, "Жамила" эртагида қаҳрамон тилсим ойнани ялмоғиз кампирнинг кулбасидан ўғирлаб келади.

Магик кучлар эртак қаҳрамонига сеҳрли ойнани тортиқ қилар экан, ундан фойдаланиш йўлини шундай тушунтиради: "Ойнани олиб, қўйнингга сол. Керак бўлсам, уни қўлингга олиб, номимни айтиб, уч марта артсанг, ёнингда пайдо бўлиб ёрдамлашаман". "Анқо қуши" эртагида сеҳрли ойнанинг эгаси паризодларнинг ҳукмдори бўлади ва у қаҳрамонга кўрсатган яхшилиги учун тилсим ойнани тортиқ килади-ю: "Бошингга мушкул иш тушса, мени чақирасан", – дейди[1].

[1] Илон пари. ЎХФ. Ш-китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1985. – Б.12-13.

Хуллас, эртакларда тилсимли ойна қаҳрамоннинг хоҳишига қараб ҳаракатга солинадиган сирли буюм эканлиги бадиий талқин қилинади.

Халқимиз ойнада кун ва туннинг рамзини ҳам кўрган. Ойнанинг ўнги кундузни, терси кечани ифодалайди деб қараган. Бу қараш "Камбағал баққол" эртагида яққол кузатилади. Қиз ўз севгилиси билан тунда учрашишни кўзлар экан, ошиғига буни маълум қилиш учун ойнанинг терсини рамзий белги сифатида ўнгариб кетади.

Ўзбек халқ эртакларининг баъзиларида ойна Оймома образи билан боғлаб талқин қилинади. Масалан, "Баҳодир ва аждаҳо" эртагида қаҳрамонга тилсим ойнани Оймома беради. Эҳтимол, бунга ойна билан ойнинг ташқи кўриниши жиҳатидан ўхшашлиги асос бўлган бўлиши мумкин.

Инсон ақлу заковати билан яратилган бу ноёб қурилма эртакларда, одатда, ўзга дунёдан келиб қолган тилсим буюм сифатида тасвирланади. Шунинг учун эртакларда ойна тилидан "Мен сирли ойнаман. Мени қари дев Қўҳиқофдан ҳам наридаги Эрам боғидаги парилар сандиғидан ўғирлаб келаётган эди. Шу ерга келганда чўнтагидан тушиб қолдим" деган жумла келтирилади.

Халқ оғзаки ижодида яратилган сеҳрли ойна фольклор ва ёзма адабиёт асарларида тугунни яратувчи, воқеалар ривожига туртки берувчи муҳим бадиий детель бўлиб, ўзига хос эпик талқин қилинади ва бир қатор вазифаларига кўра алоҳидалик касб этиб туради.

Тилсимланган тиғли буюмлар

Ўзбек халқ сеҳрли эртаклари сюжетида *пичоқ* (ханжар), *қилич* (шамшир), *қайчи*, *болта* каби тиғли кесувчи буюмлар ўзига хос ўрин тутади. Улар, одатда, сеҳрли эртакларда мўъжизакор кўмакчи, магик восита сифатида бадиий талқин қилинади.

Қадимда тиғли буюмлардан *пичоқ* ва *қайчи* магик маросимларда кенг қўлланилган. Қизиғи шундаки, тиғли буюмлардан маросим жараёнида фойдаланиш одати ҳозиргача сақланиб келаётир. Аниқроғи, ҳозирда ҳам кинна ҳайдаш маросимида кинначилар пичоқдан унумли фойдаланишлари маълум. Улар киши баданига кириб, ўрнашиб олган ёвуз руҳ (кинна, суқ, ҳасад)ни ҳайдаб чиқариш учун пичоқдан самарали фойдаланадилар. Бунда халқнинг тиғли буюм-

ларга нисбатан магик ҳимоя воситаси сифатида қараши равшанлашади. Тиғли буюмларнинг магик хусусиятига ишонч халқ одатларида ҳам акс этади.

Жанубий-Шарқий Осиё халқлари орасида сеҳрли, ғайриоддий қилич ҳақидаги ишонч кенг тарқалган. Унга кўра, қилич сув ва осмон стихияси билан боғлаб талқин қилинади. Айниқса, қилич олов (қуёш) қудратини ўзида намоён этувчи, бупёдкор куч сифатида тасвирланади. Қиличнинг ўткир дами, ўткир тиғи қуёш нурининг куч-қудратига тенглаштирилади.

Қилич турли халқларда маълум бир эшик қаҳрамон номи билан боғлаб талқин қилинади. Масалан, у ўзбекларда Али, вьетнамларда Ле Лой, Европа халқларида шоҳ Артур номи билан боғланади.

Ўтмишда тиғли буюмларга нисбатан махсус табу амал қилган.[1] Айниқса, ўлим юз берганда, улардан жуда эҳтиёткорлик билан фойдаланилган ёки маълум кунгача улар ишлатилмаган. Сабаби, тиғли асбоблар марҳумнинг кўзга кўринмас руҳини бехосдан шикастлаб, унга озор етказиши мумкин деб қаралган. Озор чеккан руҳ эса тирикларга зарар етказиши, улар орасига ўлим ёки касаллик уруғини сочиши мумкин дея тасаввур қилинган. Шунинг учун мотам кунларида тиғли буюмлардан ва санчилувчи ўткир учли – найза, игна каби воситалардан фойдаланиш ирим қилинган. Айтайлик, хитойлар одам ўлганда етти кунгача пичоқ, игна, ҳатто овқат ейиладиган учли махсус чўп-қошиқларни ишлатмасдан, овқатни фақат қўл билан тановул қилар эканлар[2].

Аслини олганда, пичоқ ва қиличдан одамлар ов қилиш ҳамда жанг қуроли, болта ва қайчидан эса меҳнат қуроли сифатида фойдаланиб келишган. Шунингдек, пичоқ, болта, қайчини уй-рўзғор буюми сифатида ишлатишган. Хусусан, пичоқ ва болта овқат пиширишда учун арчиладиган ёки чопиладиган нарсаларни тайёрлашда кенг қўлланилган.

Тиғли буюмлар сеҳрли эртакларда турлича бадиий талқин қилинади. Шундай бўлса-да уларни тўрт хил бадиий йўналишда умумлаштириб кўрсатиш мумкин. Жумладан, улар:

а) қаҳрамоннинг хоҳишига караб ҳаракатга келтирилувчи ёки ўз-ўзидан ҳаракатга келувчи магик буюмлар;

б) жон ёки руҳнинг макони;

---

[1] **Фрезер Дж.Дж.** Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1983. С.219.

[2] Кўрсатилган манба. – Б.219.

в) қаҳрамоннинг аҳволидан огоҳ этувчи тилсим буюм;

г) атрофга сеҳрли таъсир кўрсатиш қудратига эга имитатив магик восита сифатида тасвирлаб келтирилади.

"Оловполвон", "Заҳарли қилич" каби ўзбек халқ эртакларида сеҳрли қилич қаҳрамоннинг хоҳишига қараб, унинг истагини қийинчиликсиз рўёбга чиқариш учун ўз-ўзидан сирли тарзда ҳаракатга келиши тасвирланади. Масалан, "Оловполвон" эртагида ҳикоя қилинишича, қаҳрамоннинг хоҳиши билан қинидан суғурилган қилич кирқ газ чўзилиб, қўлни силтамаса ҳам ўз-ўзидан ҳаракатга келиб, рақиб кучлар – қароқчиларнинг бошини танасидан жудо қила бошлайди[1]. "Заҳарли қилич" эртагида ҳам шунга яқин манзара кузатилади. Яъни қинидан чиқарилган қилич кўз очиб юмгунча кирқ газ узайиб, душманни қулатади, домига тортади[2]. "Гул Санобарга нима қилди, Санобар гулга нима қилди" эртагида эса қаҳрамон "йиғса бир газ, ёзса кирқ газ" бўладиган қилич ёрдамида ўз ниятига эришиши ҳикоя қилинади.

Ушбу эртакларда қилични бадиий жонлантириш асосида унинг магик хусусияти бўрттирилмоқда. Негаки, қиличдек жонсиз буюмнинг қинидан чиққач, кирқ газ узайишию душманни домига тортиши, қаҳрамон қўлини силтамаса-да, ўз-ўзидан ҳаракатга тушиб, душманга қирон келтириши ҳақидаги баён бадиий тўқима, хаёлий уйдирма, муболағадан бошқа нарса эмас. Қилични бундай жонлантириб кўрсатишдан мақсад тингловчига уни магик буюм сифатида таништиришдир.

Эртак ва достонларда қилич ва ханжар (пичоқ) кабилар қаҳрамоннинг доимий йўлдоши, мададкори сифатида талқин қилинишида бундай тушунча – тасаввурлар асос бўлгани шубҳасиз.

Эпик асарларда қилич, одатда, "олмос исфиҳон қилич"[3] номи билан сифатлаб келтирилади. Чунки олмос энг учли, кескир ва қимматбаҳо тош бўлганлиги учун қиличнинг ўткир тиғли, кескир бўлиши, ардоқлилиги унга ўхшатилади. Маълумки, шишачи усталар шиша кесишда олмосдан фойдаланишади. Қиличга нисбатан *исфиҳон* сўзининг ишлатилиши ҳам бежиз эмас. Негаки, ўтмишда қиличнинг яхши намуналари Исфиҳон усталари томонидан тайёрланган.

---

[1] Гулиқаххақ. ЎХФ. Сеҳрли эртаклар. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.58.

[2] Само туялари. ЎХФ. Сеҳрли эртаклар. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б. 43.

[3] Олтин бешик. Эртаклар. ЎХИ. Кўп томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – Б.197.

"Бойвачча билан пари" номли ўзбек халқ эртагида *қайчи* атрофга сеҳрли таъсир кўрсата оладиган имитатив магик қурол, маълум жойни ўзгартиришга қодир "ғаройиб нарса" сифатида талқин қилинган. Эртакда қайчи мифологик тимсол – ялмоғиз кампирга тегишли нарса сифатида кўрсатилади. У ялмоғиз кампир уйининг токчасида ойна, тароқ каби тилсимли буюмлар билан бирга туради. Бу нарсаларни эртак қаҳрамони ҳийла ишлатиб, ялмоғиз кампирга панд бериб, ўғирлаб кетади. Буни сезган ва ғазаб отига минган ялмоғиз кампир қаҳрамонни қува бошлайди. Шунда қаҳрамон бу тилсимли буюмлардан ҳимоя воситаси сифатида фойдаланади ва уларни навбатма-навбат ялмоғиз кампирнинг йўлига тўсиқ бўлиши учун отади. Қаҳрамон қайчини отганида у боши ва охири кўринмайдиган катта тўқайга айланади. Хуллас, бу ўринда қайчининг магик ҳимоя воситаси сифатидаги вазифаси бўрттирилмоқда.

Фольклоршунос олим К.Имомовнинг таъкидлашича, "тилсимлар бош қаҳрамон қиёфасини идеаллаштиради. Қаҳрамоннинг ғалабасида тилсимотнинг роли аҳамиятлидир"[1]. Дарҳақиқат, юқоридаги эртакда ҳам сеҳрли қайчи, ойна, тароқ кабилар воситасида қаҳрамон қиёфасининг идеаллаштирилаётганлигини сезиш қийин эмас.

Сеҳрли эртакларда тиғли буюмлардан *пичоқ* ҳам кўп учрайди. Ҳатто "Сеҳрли пичоқ" номли ўзбек халқ эртаги яратилганлиги маълум. Унда пичоқ "сеҳрли", "хосиятли" сўзлари орқали сифатлаб кўрсатилади. Бу билан пичоқнинг магик хоссаси бўрттирилади.

Эртакда пичоқнинг магик хусусиятини таъкидлаш учун унинг ясалиш жараёни сирли тарзда кечиши баён қилинади. Яъни пичоқсоз уста уни олов билан сувнинг магик хоссасидан фойдаланиб яратади. Шунинг учун уста ўзи ясаган сеҳрли пичоқни "олов билан сувнинг ўғли" деб таърифлайди. Аслида, бу таъриф ҳаётий асосга эгадир. Негаки, пичоқсоз усталар пичоқ ясаш учун даставвал бир бўлак темирни (металлни) олиб, уни оловда яхшилаб тоблайдилар. Шундай қилинса, унга ишлов бериш осон кечади. Сўнгра ишлов берилган чўғдек металл сувга солиб совутилади. Кўриняптики, шу жонли реал ҳолат эртакда пичоққа берилган таъриф орқали таъкидланмоқда.

"Сеҳрли пичоқ" қатнашган эртакларда тилсим пичоқнинг отадан кенжа ўғилга мерос қолдирилганлигига алоҳида эътибор қара-

---

[1] **Имомов К.** Эртак // Ўзбек фольклори очерклари. 2 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1989. 2-жилд. – Б. 86.

тилади. Бундай мерос тилсим пичоқнинг қули бўлиб, қаҳрамон унга сеҳрли сўзлар билан мурожаат қилса, у инсон қиёфасида намоён бўлиб, кўз очиб юмгунча ҳар қандай мушкул топшириқни бир зумда адо этади ва қаҳрамонни орзу-ниятига етказади. Масалан, "Эрназар билан Кимоназар" эртагида ўлим тўшагида ётган ота ўғлига: "Бу чалабузар пичоқ сенга мерос бўлиб қолсин. Бу пичоқ тилсим пичоқ", – дея васият қилади. Ўғил пичоқни ишлатишда унга қарата: "Кимоназар", – дея мурожаат қилади. Шунда пичоқдан: "Лаббай, Назар! Мени ким қўлига олса, ўшанинг қулиман", – деган садо чиқади ва у қаҳрамоннинг истагини тинглаб, бир зумда унинг ҳоҳишини амалга оширади[1]. Худди шунга ўхшаш сюжет мотиви "Мулла панқуш" эртагида ҳам учрайди. Чол ўлимидан олдин кенжа ўғлига "Мулла панқуш" деган пичоқни чиқариб беради[2]. Уни ишлатганда, "Мулла панқуш" дея пичоқнинг қули чорланади.

Хуллас, қадимги инсонларнинг магик маросимларда кенг қўлланадиган тиғли буюмларга нисбатан эътиқодий қарашлари, анимистик тушунча-тасаввурлари халқ эртакларида сеҳрли болта, сеҳрли қайчи, сеҳрли қилич каби ғаройиб деталлар асосида сақланиб қолган. Уларнинг ҳар бири сеҳрли эртакларда ўзига хос бадиий вазифага эга бўлиб, муайян усулда талқин этиб келинади.

"Очил дастурхон"

Маълумки, ўзбек халқ сеҳрли эртакларида қаҳрамонга эпик ҳомийлар томонидан ҳадя этиладиган "ғаройиб нарса"лардан бири – *очил дастурхон* ўзининг турли хил бадиий талқинларга эгалиги билан алоҳида ажралиб туради. Эртакларда учрайдиган ғаройиб хислатли буюм – "очил дастурхон" деталининг юзага келиши аслида халқимизнинг тўкин-сочинлик бахш этадиган ғайриоддий кучлар тўғрисидаги мифологик қарашлари билан боғлиқдир. Халқимиз орасида дастурхонга нисбатан ўзига хос эътиқодий хатти-ҳаракатлар амал қилади. Бунга, табиийки, халқ ўртасида дастурхонга алоқадор магик қарашлар, табулар, ирим-сиримлар мавжудлиги асосдир. Бу каби эътиқодий тушунчалар сеҳрли эртакларда "очил дастурхон" тимсолида бадиий умумлаштирилганлиги кузатилади.

---

[1] Зумрад ва Қиммат. ЎХИ. Кўп томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.40-56.
[2] Ўша манба. – Б.87.

Қадимги инсонлар озиқ-овқатларга нисбатан бежиз табу билан муносабатда бўлмаганлар. Бунга ибтидоий инсонларнинг ёвуз руҳлар кишининг ичига оғиз бўшлиғи орқали кириб олиб, унинг қорнида ўрнашиши ҳақидаги тасаввур-тушунчалари сабаб бўлган. Халқимиз орасида дастурхон билан боғлиқ иримлар келиб чиқишига эса шу каби табулар туртки берган.

Кўпгина халқлар овқатланганда, албатта, дастурхон ишлатадилар. Шунинг учун улар орасида дастурхон қоқиш, уни йиғиш ва атрофида ўтириш билан боғлиқ турли ахлоқ қоидалари, иримлар шаклланган. Дастурхонда қолган нон ушоқлари ва овқат қолдиқлари, одатда, оёқ остида қолмайдиган жойларга (мевали дарахтларнинг остига, қушлар еб кетсин учун томлар устига, деворлар остига ва ҳ.к.) қоқилади. Негаки, қадимда жодугарлар ейилган овқатларнинг қолдиғи орқали кишиларга магик салбий таъсир кўрсатиш усулидан фойдаланишган[1]. Шунинг учун одамлар сийилган овқатларнинг қолдиқлари жодугарлар қўлига тушиб қолишидан эҳтиёт бўлиш чораси сифатида овқатланганда махсус тўшама-дастурхон ёйиб, овқатланиб бўлгач, дарҳол уни йиғиштириб олиб, маълум жойда сақлаганлар. Дастурхонни қоқиш ва уни ишлатишга алоқадор одатлар бизгача ирим ҳолида етиб келган ва ҳанузгача кенг амал қилади. Дастурхон қоқилаётганда, албатта, махсус халқ олқишлари айтилади.

Дастурхондаги ноз-неъматларни емай, шунчаки уларга қараб ўтириш ризқ-рўзни учиради, деб ирим қилинади. Дастурхоннинг доимо тўлиб туриши ният қилинади. Бу эзгу ният эса, одатда, халқ томонидан яратилган дастурхон билан боғлиқ олқишларда бадиий ифода этилади. Бундай олқишлар туркуми ҳақида Б.Саримсоқов алоҳида тўхталган[2].

Дастурхон олқишлари ўзига хос бадиияти, образлилиги билан таъсирчанлик касб этади. Олқиш айтмасдан ҳеч бир ўзбек дастурхон йиғиштирмайди.

Хуллас, дастурхон ризқ-рўзимиз рамзи нон ва овқат тушунчаси билан боғлиқ бўлганлиги боисидан шундай эъзозланади. Дастурхоннинг доимо тўлиб туриши ҳақидаги ниятлар олқишларда тўғридан тўғри баён қилинса, эртакларда ўзига хос эпик шаклда, "очил

---

[1] **Фрезер Дж.Дж.** Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1983. – С.195.

[2] **Саримсоқов Б.** Олқишлар // Ўзбек фольклори очерклари. 3 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1988. 1-жилд. – Б.133-135.

дастурхон"да рамзий бадиий талқин қилинади. Шунинг учун сеҳрли эртакларнинг анъанавий бадиий тимсолларидан бирига айланган "очил дастурхон" ҳамиша тўкин-сочинлик, тўқ ва фаровон турмуш, бахтиёрлик рамзини ифодалаб келади.

Қаҳрамон истаган сўзликни бир зумда тайёр қиладиган ғаройиб дастурхон "*Камбағал йигит ва турна*" номли қабардин-болқар халқ эртагида ҳам учрайди[1].

Баъзи эртакларда ***"еру кўкни тўйдирадиган" ғаройиб қозон*** ҳам учрайди. У ҳам "очил дастурхон" каби тўкин-сочинлик, кут-барака рамзида талқин қилиниши кузатилади.

Эртакларда ўзининг функционал хусусиятларига кўра "очил дастурхон"га яқин турадиган ғаройиб хислатли нарсалардан яна бири сеҳрли супрадир. Маълумки, халқимиз орасида супрага алоқадор ранг-баранг эътиқодий хатти-ҳаракатлар амал қилади. Бунга эса халқ ўртасида айнан супра билан боғлиқ магик қарашлар таъсирида келиб чиққан табулар, ирим-сиримлар ва маросимларга алоқадор удумларнинг мавжудлиги асосдир. Бу каби эътиқодий-магик тушунчалар сеҳрли эртакларда "сеҳрли супра" деталида бадиий умумлаштирилганлиги алоҳида диққатни тортади.

Инглиз удумшуноси Ж.Ж.Фрезер ўтмишда одамлар озиқ-овқатларга ва овқат қолдиқларига табу билан муносабатда бўлишганини маълум қилади[2]. Эҳтимол, шу сабабли қадимги одамлар овқатланадиган ёки овқат тайёрланадиган буюмларга нисбатан ҳам табу ва ирим билан ёндашганлар. Шундай нарсалардан бири супрадир. Супра ун элаш ва хамир қоришда ишлатиладиган махсус тўшамадир. Супрани ёйиш ва йиғишда айтиладиган олқишлар ҳам бор. Супрани унсиз қолдириш тақиқланади.

Эртакларда "сеҳрли супра" қуйидаги бадиий вазифаларда талқин қилинади:

а) қаҳрамонга доимий ҳамроҳ ва ҳомий;

б) қаҳрамоннинг ҳар қандай тилагини рўёбга чиқарувчи;

в) ўликни тирилтирувчи.

Масалан, "Элзод билан Гулхумор" эртагининг сюжетида сеҳрли сурпача детали етакчилик қилиб, воқеаларнинг ривожланишига туртки беради. Эртакда сеҳрли сурпача "Унинг бир хислати бор"

---

[1] **Алиева А.И.** Поэтика и стиль волшебных сказок адыгских народов. – М.: Наука, 1886. – С.18.

[2] **Фрезер Дж.Дж.** Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1983. – С.195.

деб, алоҳида таърифланади. Сурпачанинг отадан ўғилга мерос қилиб қолдирилганлиги айтилади. Сурпача гапни инсонлардек тушунади. Кимки уни олдига қўйиб: "*Сурпачахон, сурпача, отамдан қолган мероссиз, айтганимни қиларсиз*", – деса, шунда сурпача ҳар қандай хоҳишни бирпасда муҳайё қилади. Аммо бу сирни ҳеч кимга, ҳатто яқин бўлган кишига ҳам айтиш тақикланади. Қаҳрамон сурпачани бир дақиқа бўлса ҳам, ёнидан қўймаслиги, ҳатто кечаси бошига қўйиб ётиши, кундузи қўйнида олиб юриши шарт. Чунки у эҳтиётсизлик қилиб, сурпачадан айрилиб қолса, бу дунёдан хору зор бўлиб ўтиши мумкинлиги айтилади[1].

Эртакда супрани гапни тушунадиган қилиб жонлантириш бежиз эмас. Чунки ҳаётда ҳам супрани ёйганда ва йиғиштираётганда унга махсус сеҳрли сўзлар-олқишлар айтиб мурожаат қилинади. Масалан, супрани ёйган киши йиғиши шарт бўлган иримга кўра, уни бошқа киши йиғмоқчи бўлса, йиғаётганида, албатта, супрага қарата "*Эганг тўйга кетди*", деб айтади. Супрага айтиладиган бундай мурожаат олқишлари, табиийки, қадимги одамларнинг супрани жонли, сеҳрли деб тушунишлари оқибатида келиб чиққан. Эртакда эса ана шу тушунчаларнинг ўзига хос бадиий эпик талқини кўзга ташланади. Сеҳрли сурпача эртак воқеалари давомида қаҳрамоннинг илтимосига кўра унинг тутинган онаси бўлмиш ўлган кампирни тирилтиради[2]. Бу билан "сеҳрли сурпача"нинг бадиий таъсирчанлиги кучайтирилган.

"Ур тўқмоқ" ва унинг вазифадошлари

Сюжетида "очил дастурхон", "қайнар хумча" қатнашган эртакларга эътибор қилинса, унга ёндош "*ур тўқмоқ*" ҳам доимий параллел келтирилиши кузатилади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки "очил дастурхон" ва "қайнар хумча" деталлари қатига халқнинг абадий тўкин-сочинлик, тўқ ва фаровон, бахтиёр турмуш ҳақидаги орзу-ҳаваслари сингдирилган. Лекин бундай тасаввур-тушунчалар кишиларни меҳнат қилишдан бош тортишга, дангасаликка етаклаши мумкин бўлганлиги учун эртакларда "очил дастурхон" ва "қайнар хумча" иштирок этган сюжет чизиғида, албатта, "ур тўқмоқ"ни қўшиб тасвирлаш анъанавийлашган. Шунинг учун ур тўқмоқ киноя-

[1] Гулиқаҳқаҳ. ЎХФ. Сеҳрли эртаклар. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.141.
[2] Ўша манба. – Б.150.

вий тимсол сифатида гавдаланади. У орқали текинхўр кимсаларнинг, ўғри ва алдамчиларнинг қаттиқ жазоланиши айтилади. Бунга "Ур тўқмоқ" эртагининг сюжети тўлиқ мисол бўла олади. Эртакда чолнинг лайлакни тузоқдан қутқариши ва бунинг учун лайлак чолга турли "ғаройиб нарса"ларни туҳфа қилиши, аммо чол йўлда келаётиб, соддалиги туфайли ўғри болаларга бу нарсаларни бой бериб қўйиши, сўнгра "ур тўқмоқ" ёрдамида чол болалардан ўғриланган нарсаларини қайтариб олиши, "ур тўқмоқ" ўғри, иккиюзламачи болаларни аёвсиз жазолаши воқеалари қизиқарли ҳикоя қилинган.

Ўзбек фольклоридаги "Ур тўқмоқ" эртагига типологик жиҳатдан яқин бўлган эпик сюжетлар жаҳоннинг бошқа халқларида, жумладан, шарқий славян халқлари эртакларида ҳам мавжудлиги аниқланган[1].

Эртаклар сюжетига ур тўқмоқ тимсолининг кириб келишига аслида жамият ҳаётида, кишилар ўртасида антогонистик муносабатларнинг кескинлашиши, зулм-зўравонликнинг кучайиши, адолатсизлик ва ноҳақликнинг ортиши ҳамда дуалистик-мифологик тасаввурлар сабаб бўлган. Чунки эртакларда ур тўқмоқ орқали ҳақсизлик, адолатсизлик, зулмкорлик бартараф этилиб, адолат ва ҳақиқат қарор топтирилади.

Баъзи эртакларда ур тўқмоққа вазифадош ҳолда ***сеҳрли болта*** келтирилади. Масалан, "Уч ўғил"[2] эртагида чолдан болаларига битта катта ҳўкиз, бир сеҳрли калпоқ, битта сеҳрли дастурхон ва битта сеҳрли болта мерос бўлиб қолганлиги ҳикоя қилинади. Калпоқнинг сири шунда эдики, кимки уни кийиб олса, ҳеч кимга кўринмай қоларди. Дастурхонга қараб: "Очил, дастурхон" – дейилса, киши олдида дунёдаги бор турли таом, нозу неъмат бир зумда тайёр бўларди. Болтага эса "Кес, болта" дейилса, бир ўзи минглаб душманнинг ҳужумини дарров қайтара оларди.

Эпик анъанага кўра, бу эртакда ҳам текин ва беминнат егуликларни ҳадя этиб, кишига завқ-шавқ улашувчи очил дастурхон жазолаш хусусиятига эга беаёв болта деталига зид келтирилмоқда.

Баъзан эртакларда "ур тўқмоқ" эмас, "ур таёқ", "сур таёқ", "ур калтак", "сур калтак" деб ҳам аталади. Масалан, "Гул узук" эртагида бола (қаҳрамон) йўлда бораётиб таёқ уриштираётган икки

---

[1] Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л.Г.Бараг, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, Н.В.Новиков. Л.: Наука, 1979. – С. 112.

[2] ЗЎФА. Инв.№1657. Фарғона вилоятидан Соттихон Эргашевадан ёзиб олинган.

чўпонни кўрибди. Шунда бола: "Сизлар нима учун таёқ уришштираётирсиз?" – деб сўрабди. Улар: "Бу таёқларнинг хосияти кўп, мана бу менинг қўлимдаги таёқ – ур таёқ, унинг қўлидаги таёқ – сур таёқ. Агар "ур таёқ!" деса, одамни уриб ўлдиради, агар "сур таёқ!" деса, ўлган одамни тирилтиради", – дебди. Бола савдолашиб, таёқларнинг ҳар бирига минг тангадан бериб, отининг эгарига кистириб олибди".

Хуллас, эртакларда ўзга сирли оламдан келтирилган нарсалар эзгу ниятли кишиларга яхшилик келтириши, айрим эртакларди эса каҳрамошинг эҳтиётсизлиги туфайли унинг бошига турли фалокатлар ёғилиши тасвирланади. Бу бадиий қонуният "ғаройиб нарса"лар иштирок этадиган барча эртаклар сюжети учун хосдир.

Соч магияси

Одамларга нисбатан қўлланадиган табуларнинг бир қисми инсон тана аъзолари: бош, юз, оёқ-қўл, соч, тирноқ кабиларга дахлдордир. Қадимги инсонлар ўртасида одам руҳи унинг бошида жойлашган, деган тушунча бўлган. Шунга кўра бош жуда улуғланган ва муқаддаслаштирилган. Ҳатто бошга нисбатан эътиқодий қарашлар асосида баъзи эртакларда бош суяги ғаройиб, сирли кўринишда тасвирланганлиги кузатилади. Айтайлик, "Сирли гиламча" эртагида бош суякнинг талқонидан қиз ҳомиладор бўлиб қолади[1]. Бош суягининг ғаройиб хусусияти билан боғлиқ бу эпик мотивнинг тарихий асослари қадимда мавжуд бўлган "калла суяги" культига бориб тақалади. Масалан, Обь дарёси бўйида истиқомат қилган қадимги угорлар ва эскимослар тасаввурига кўра, одамнинг тўртинчи жони, яъни исми ***калла чаноғи***да яшар экан. Шунинг учун ҳам угорлар бирор киши вафот этганда руҳ қайта тирилсин учун битта кўғирчоқ ясаб, унинг бошига марҳумнинг сочидан ёпиштириб қўйишган[2].

"Танасиз каллаю, калласиз тана"[3] эртагида танасиз ҳолда мустақил думалаб юрадиган калла детали тасвирланиши ҳам аслида ана шу бош суяги культи билан алоқадордир. "Шунқор" эртагида эса одам калласининг суяги гапириш хусусиятига эгалиги билан

---

[1] Sehrli ertaklar. O'zbek xalq ertaklari. – Toshkent, Yangi asr avlodi, 2010. – B.401.

[2] **Черницев В.Н.** Представление о душе у обских угров // Труды института Этнографии. №51. – М., 1959. – С.67.

[3] Гуликаҳқаҳ. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.74.

эътиборни тортади[1]. "Қирқ кулоқли қозон" эртагида бола бош суякларини кўриб, тениб юборади. Улар тилга кириб: "Мен ҳам эдим сендай, сен ҳам бўларсан мендай!" – дейди. Учинчи ***калла суяги*** болага ялмоғиз кампирдан қутулиш йўлини айтиб беради[2].

Танасиз бошнинг думалаб юриши мотиви кўпгина топонимик афсоналарнинг сюжетида ҳам учрайди. Бунга "Қувкалла", "Минораи калон" сингари топонимик афсоналарни мисол қилиб кўрсатиш мумкин[3]. Мифологик қаҳрамоннинг калласи думалаб кетиши мотиви ўзбек халқ сеҳрли эртакларида кўп учрайдиган анъанавий эпик мотивлардан бири ҳисобланади. Этнограф олим В.Н.Басиловнинг ёзишича, "ўзининг кесилган бошини қўлида кўтариб кетган қаҳрамон ёки кесилган бошнинг думалаб кетиши мотивининг тарихий асослари аждодлар культи ҳамда ўлиб-тирилувчи илоҳлар тўғрисидаги қадимги тасаввурлар билан боғлиқдир"[4].

Ғарбий Европа халқлари ҳар бир одамнинг учта руҳи бўлиши, улардан биринчиси Олори деб номланиши ва у инсоннинг бошида жойлашишини тасаввур қилганлар. Бу руҳ инсонни ҳамиша балоқазолардан ҳимоя қилади, асраб-авайлайди, унга фойдали маслаҳатлар бериб туради, деб қараганлар ва унга кўпинча уй паррандасини қурбонлик келтиришган. Қадимги кишиларнинг бошга нисбатан эътиқодий тасаввур-тушунчалари соч билан боғлиқ эътиқодларнинг ҳам шаклланишига олиб келган. Соч билан боғлиқ эътиқодий қарашлар эса эпик асарларда сеҳрли соч толаси, сеҳрли ёл (тук, қил), тилла кокил, тилсим тери деталлари яратилишига асос бўлган. Улар сеҳрли-фантастик эртаклар сюжетида ўзига хос поэтик вазифа бажариб келади. Уларнинг келиб чиқиши бевосита қадимги инсонларнинг соч культига алоқадор қарашларига бориб тақалади.

Қадимги инсонлар сочнинг ўзига хос биологик хусусиятларини чуқур англаб етмаганликлари учун у билан боғлиқ сифат ўзгаришларининг содир бўлиш сабабларини магия билан боғлаб изоҳлашга уринганлар.

---

[1] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.52.

[2] ЗЎФА. Инв.№11503.

[3] ЗЎФА. Инв.№1723. 1959 йилда Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида яшовчи Раҳматулла Юсуф ўғлидан ёзиб олинган; **Жўраев М., Саидова Р.** Бухоро афсоналари. – Тошкент: Халқ мероси, 2002. – Б.66.

[4] **Басилов В.Н.** Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агиологии // Фольклор и историческая этнография. – М.: Наука, 1983. – С.145.

Халқ сочда магик хусусият бор деб қараб, унга нисбатан эътиқодий муносабатда бўлган. Шу тариқа соч культи шаклланган. Шунингдек, сочга табу билан ҳам муносабатда бўлинган. Сочга нисбатан табу эса соч билан боғлиқ турли ирим-сиримларнинг шаклланишига таъсир кўрсатган бўлса, соч культи билан боғлиқ қарашлар сочга алоқадор маросимларнинг келиб чиқишига замин бўлган.

А.М.Черчиев Дағистон мифологиясида ғаройиб соч мотивининг қўлланиши ҳақида алоҳида тўхталган[1]. Аммо ўзбек фольклоршунослигида ғаройиб соч мотивининг генезиси, бадиий талқини билан боғлиқ масалалар ҳалигача тўлиқ ва махсус ўрганилмаган.

Соч эртак қаҳрамонининг характер-хусусиятини белгилаб кўрсатишга хизмат қилувчи муҳим атрибутлардан бири ҳисобланади. Айтайлик, тилла кокилли бола эртакларда ўзига хос ғаройиб хусусиятлари билан ажралиб турса, узун сочли ялмоғиз сочлари бойлаб ташлангач, ўз магик куч-қудратидан айрилиб, қувватсизланиб, ожизланиб қолади. Ок соқолли чол образи нафақат доноликни, балки яширин сирли кучга эгалик хусусиятини ўзида мужассамлаштиради. Баъзи эртакларда бўйи бир қарич, аммо соқоли жуда узун ёвуз чол образи учрайди. Агар қаҳрамон унинг соқолидан ушлаб олиб, кесиб ташласа, чол ўз куч-қудратидан, сеҳридан айрилиб, ҳалок бўлади. Демак, эпик персонажларнинг характерига, кўринишига уларнинг соқоли ва мўйлови орқали ҳам ишора қилинади.

Сочли ва сочсиз (кал) одамларга турлича муносабатда бўлинган. Эртакларда кал образи алоҳида талқин қилинади. Халқ орасида "Ақлли бошни соч тарк этар" деган гап бор. Демак, бу ўринда сочли эмас, аксинча, сочсиз бош ақллилик, донолик белгиси сифатида талқин қилинмоқда. Бу ҳам сочга нисбатан турлича қарашлар ҳукмронлигини англатувчи далиллардан биридир. Жумладан, айрим халқ эртакларида кал (бошида туки йўқ эркак киши) образи жисмонан заиф, лекин ақлан ўткир, доно, билимдон ва уддабурон қиёфада тасвирланади. Кўса (юзида ва иягида туки йўқ эркак киши) образи эса қўрқоқ, ишончсиз, ёлғончи характерда тасвирланади.

Соч билан боғлиқ мотивлар эпик асарлар таъсирида бора-бора лирик асарларга ҳам сингган. Шунинг учун халқ қўшиқларида ҳам сочнинг турли маъноларидаги рамзий талқинларига дуч келиш мум-

---

[1] **Черчиев А.М.** О мотиве чудесных волос в дагестанской мифологии // Проблемы мифологии и верований народов Дагестана. – Махачкала, 1988. – С.52-59.

кин. Халқ қўшиқларида соч кўпроқ рангига қараб рамзлаштирилади. Қора соч – ёшлик, гўзаллик, куч-қудрат, стуклик рамзини ифодалаб келса, оқ соч – кексалик, улуғворлик, донолик рамзини англатади.

Соч билан боғлиқ иримлар ҳам жуда кўп. Айтайлик, бир уйда икки кишининг баравар соч тараши тақиқланади. Соч патини ҳар жойга ташламаслик кераклиги уқтирилади. Соч толасини мусича олиб кетиб ин қурса, ўша соч эгаси қаттиқ бош оғриғига гирифтор бўлиши айтилади. Соч токнинг тагига кўмилса, соч узун бўлармиш. Камалак чиққанда сочни бошдан ўгириб остонага қўйиб чопса ҳам, соч узун бўлиши айтилади. Ҳатто бу иримни бажариш жараёнида айтиладиган айтимлар бизгача етиб келган. Фақат у ҳозирги пайтда болалар репертуарида учрайди:

Камалакжон, камалак,
Раънога бер жамалак.

Хуллас, соч билан боғлиқ магик-эътиқодий қарашлар туғилиш, никоҳ ва ўлим каби инсон умрининг асосий босқичларини ташкил этувчи барча йирик маросимларнинг асосий удумлари таркибига сингган. Шунинг учун эпик анъаналар билан туташ соч культи ҳақидаги қарашлар моҳияти халқ эртакларида ўзига хос талқин топган.

Соч толаси кўплик тушунчасини ҳам ўзида ифода этади. Масалан, А.Қодирий "Ўтган кунлар" романида Кумушнинг мактубида "Сизга бошимдаги сочларимнинг тукларича беҳад салом" деган ифодани бежиз келтирмайди.

Соч толасининг кўплик тушунчасини англатиши халқ орасида қўлланадиган "Шамол лашкари" атамасининг борлиги билан ҳам изоҳланади.

Соч магияси ҳақидаги қадимги тасаввур-тушунчаларнинг ўзбек халқ қўшиқларидаги бадиий талқинини ўрганган А.Мусақулов: "Соч магияси бош каби осмон ғояси билан боғлиқ бўлганлиги учун оғзаки ижодда соч жуда қудратли куч сифатида талқин қилинади... Магия ҳодисасига кўра, соч жонли ва қудратлидир"[1].

Таниқли удумшунос Ж.Фрезер қадимги инсонларнинг сочда бошнинг руҳи мужассам деб караб, сочни қирқишга, уни оловга ташлашга кўрққанликлари ҳақида маълумот беради[2].

---

[1] **Мусақулов А.** Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 1995. – Б.109.
[2] **Фрезер Дж.Дж.** Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1983. – С.263-266.

Баъзи удумшунослар соч ўсиш хусусиятига эга бўлганлиги боис қадимги одамлар уни ҳосилдорлик ғояси билан боғлаганликларини бизгача етиб келган мифлар воситасида аниқлашга уринадилар[1].

Ж.Эшонқул таъкидлаганидек, қадимги маросимларга алоқадор аксарият мотивлар эпик асарлар бағрида ўзига хос талқин қилинганлиги кузатилади[2]. Жумладан, қадимги одамларнинг соч культи билан боғлиқ қарашлари асосида шаклланган айрим маросимларнинг бадиий талқини эртакларда ҳам учрайди. Хусусан, сеҳрли-фантастик эртаклардаги сеҳрли соч, тилла кокил, сеҳрли мўй, сеҳрли тола кабилар буни тасдиқловчи муҳим бадиий деталлардир.

Ҳатто соч афсунгарлик ва жодугарлик ишларида муҳим деталлардан бири ҳисобланган. Бунда одамнинг соч толаси орқали эгасига магик таъсир ўтказилган. Соч толаси олиб куйдирилса, унинг эгаси қаттиқ бош оғриғига йўлиқиши; агар соч толаси ахлатга, нопок жойларга ташланса, унинг эгаси ғам-ташвиш ва кулфатга гирифтор бўлиши айтилади. Демак, сочни куйдириш билан унинг эгасининг руҳиятига таъсир ўтказиш, уни безовта қилиб, хотиржамлигини ўғирлаш ҳақидаги қарашлар халқ эртакларида учрайдиган анъанавий мотивлардан биридир. Хусусан, халқ эртакларида бирор жонивор қолдирган белги – тукни куйдириш билан уни ёрдамга чорлаш мотиви кўп учрайди. Кўриняптики, бу мотивнинг келиб чиқишида соч культига алоқадор қарашларнинг таъсири кучлидир.

Эртакларда соч беш хил талқин қилинади:

1. **Сочнинг табиий гўзаллиги**. Қирқ кокилли гўзал пари қизлар, хушрўй маликалар, узун сочли қизлар таърифи эртакларда алоҳида эътиборни тортади ва тингловчининг эстетик завқини оширади.

2. **Сочнинг нотабиий хусусияти**. Тилла кокилли ва зар кокилли болалар образи талқини мисолида буни кузатиш мумкин. Эртакларда бундай болаларнинг магик хусусиятга эга бўлиши алоҳида таъкидланади.

3. **Сочнинг магик куч-қудрат манбаи сифатидаги хусусияти**. Қадимги одамлар соч узоқдаги одам билан хабарлашиш во-

---

[1] **Гаген-Горн Н.И.** Магические значения волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы // Этнография. – М., 1933. – №56. – С.81-89.

[2] **Эшонқул Ж.** Эпик тафаккур тадрижи. – Тошкент: Фан, 2006.

ситаси бўла олади, деб тасаввур қилишган. Бундай тасаввур-тушунчаларнинг излари ўзбек халқ эртак ва достонларида ҳам сезилади. Уларда соч деталининг алоқа-хабар воситаси сифатида талқин қилинганлигини кузатиш мумкин. Жумладан, "Кунтуғмуш" достонида гўзал Холбека Кунтуғмушга нисбатан муҳаббати ҳақида соч толасига ўралган расмини тилла сандиққа солиб дарёга оқизиб юбориш орқали хабар етказади. Ёки "Олтин бешик" номли ўзбек халқ эртагида катта тошнинг ичига кириб гойиб бўлган опасини синглиси тошнинг орасидан чиқиб турган бир тутам сочи орқали билиб қолади. Бу мотив "Ёрилтош" эртагида ҳам учрайди. Унда тош ёрилиб, қизни ҳимоясига олади.

Умуман айтганда, бирор жойнинг ёрилиб, ёрдамга муҳтож қизни ўз ҳимоясига олиши, унинг ғаройиб макондан қўним топганлигини ташқарида қолган бир тутам сочи орқали билиб олиш мотиви нафақат халқ эртакларида, балки айрим топонимик афсоналар сюжетида ҳам келтирилади. Ҳатто бу мотив топонимик афсоналар сюжетининг анъанавий мотивларидан бири сифатида гурғунлашган. Бунда соч тимсоли орқали маълум бир жойнинг келиб чиқишига таъсир кўрсатган воқелик баён этилади. Уларда соч эпик белги вазифасида талқин қилинади. Жумладан, "Қизбибининг сочлари" афсонаси сюжети бунга мисол бўла олади. Афсонада айтилишича, қадим замонда бир гўзал қиз яшаган экан. У барча илмлардан хабардор бўлиб, жуда кўп мўъжизалар кўрсатар, ҳар қандай мушкул ишни тезгина ҳал қилар экан. Бу қизнинг ҳар кандай мўъжизаларини кўрган баъзи одамлар уни сеҳргарга чиқарибдилар. Бир куни қирқ кишилик лашкар бу қизни ўлдириш пайига тушишибди. Қиз жуда кўп жойларга яшириниб, қочибди. Лашкарлар қизни энди тутамиз деганда, у худога илтижо қилибди. Шу пайт ер ёрилиб, қиз ер остига кириб кетибди. Бир тутам сочи эса ернинг устида қолибди. Шу сочдан саксовул дарахти пайдо бўлибди. Гўзал қиз ер остига кириб кетган жой эса зиёратгоҳга айлантирилибди[1].

4. **Қизнинг қалин узун сочларидан арқон сифатида фойдаланиши.** Эртак ва достонларда кўп учрайдиган бу мотивда қиз узун сочи билан севган ёрини пастдан баландликдаги кўшкига (ёнига) тортиб чиқариб олади. Бу ўринда сочнинг ёрдамчи восита, курол вазифасини бажариши кузатилади. Сочдан арқон сифатида

[1] **Жўраев М., Саидова Р.** Бухоро афсоналари. -- Тошкент: Халқ мероси, 2002. -- Б.98.

фойдаланиш мотиви қонхўр ялмоғиз ёки жодугар кампир образи учрайдиган эртакларда ҳам кўзга ташланади. Қаҳрамон қонхўр ялмоғиз ёки жодугар кампирни ўзининг узун сочларига ўраб, қўл-оёкларини боғлаб қочиб қолади. Ёки ялмоғизнинг узун сочларини қаҳрамон тўрт томондан тўртта қозиқ қоқиб, шу қозиқларга боғлаб қўяди.

Шу ўринда халқнинг ажина ва албасти ҳақидаги қарашлари ҳам беихтиёр ёдга келади. Чунки бу мифологик персонажларнинг магик куч-қудрати сочида бўлиши, агар кимда-ким ажина ва албастининг узун сочларини қўлига ўраб олса, уни ўзига осон бўйсундириши айтилади. Шундай қилинса, улар одамга бир умр тобе бўлиб, унинг етти пуштига зиён-заҳмат етказа олмаслиги таъкидланади. Бундан халқнинг сочга магик қудрат воситаси деб қараганлиги ёрқин кузатилади.

5. **Соч толасини куйдириш орқали хабар бериш**. Эртак сюжетлари асосида яратилган халқ достонларидан бири "Ҳурлиқо ва Ҳамро"да Ҳамро оғир аҳволга тушиб қолганда синглиси Гулжамилага: "Эй сингилим, бошим устида бир тола соч бор, сори соч, шуни тутат", – дейди. Гулжамила ўша соч толасини тутатганда куйган сочнинг ҳиди Ҳурилиқонинг бурнига тегиб, ёри қийин аҳволга тушганлигидан хабар топади. Достонда тасвирланишича, "минг йиллик йўлда ётган Ҳурилиқонинг бурнига саҳарнинг файзли вақтида бир ис келиб тегди, акса уриб ўрнидан сакраб турди. Менинг севгили ёрим Ҳамрожонга бир бало бўлди ўхшайди, деб ўйлади. Исми аъзам дуосини ўқиб, бир силкиниб каптарга айланди, тирноғина дам солиб қараса, Ҳамрожон чоҳ ичидан чиқиб турибди"[1].

Тотемистик қарашлар ҳукмронлиги даврида у ёки бу жониворнинг соч толаси, туки ҳам магик хусусиятга эга деб қаралган. Эртакларда улар ҳомий кучни чақириш воситаси сифатида талқин қилинади. Қаҳрамондан бирор ёрдам олган ёки қаҳрамондан енгилиб таслим бўлган жонивор одатда унга ёлидан нишона беради. Шу билан у қаҳрамонга ўз устидан ҳукмронлик ўрнатиш учун изн берган ҳисобланади. Жумладан, ўзбек халқ эртакларида от ёли, шер ёли, маймун туки, йўлбарс ёли, илон пўсти кабилар магик хусусиятга эга бадиий деталь сифатида талқин қилинганлиги кузати-

[1] Ошиқнома. Хоразм достонлари / Нашрга тайёрловчилар: С.Р.Рўзимбоев, А.Аҳмедов, С.С.Рўзимбоев. – Урганч, 2008. – Б.320-321.

лади. Масалан, "Баҳодир ва аждаҳо" эртагида шер, шоқол, бўри болага биттадан ўз тукларидан белги юлиб берадилар[1]. "Булбулигўё" эртагида эса йўлбарс қаҳрамонга мўйловидан юлиб беради[2]. Эртак қаҳрамонлари бошига мушкул иш тушганда, шу тукни тутатсалар, бу жониворлар кўз очиб-юмгунча етиб келиб, ёрдам бериши тасвирланади. "Ота васияти" эртаги сюжетида отнинг мўйи тутатилса, от етиб келиб ёрдам бериши мотиви бор[3]. "Сичқонбой ва бўзчи йигит" эртагида қаҳрамон оқ отнинг ёлидан тутатқи қилиб, ундан кўмак олади[4].

Сеҳрли ёл (тук, қил) тутатилганда бахт, омад ато этувчи магик восита сифатида талқин этилади. Масалан, "Оловполвон" эртагида девнинг қўлтиқ қили осмонга учирилганда мастон кампирни чақириб беради[5]. Девлар тукидан тутатқи қилиб, улардан мадад олиш мотиви "Сичқонбой ва бўзчи йигит" ва "Ойпари"[6] каби ўзбек халқ эртаклари сюжетида ҳам учрайди.

Баъзи эртакларда соқол ҳам магик хусусиятга эга сифатида образлантирилади. Жумладан, Шарқ эртаги "Чол ибн Хаттоб" бу жиҳатдан анча машҳурдир. Унда чолнинг бутун магик қудрати соқолида эканлиги баён этилган.

"Танасиз каллаю, калласиз тана" эртагида оппоқ соқолли киши, "Сирли гиламча" эртагида оппоқ соқолли нуроний чол, "Баҳодир ва аждаҳо" эртагида оппоқ соқолли, малла чопонли бир чол, "Шункор" эртагида эса оппоқ соколи кўксини тўлдириб, нур сочиб турган нуроний чол-қизил дев образи тасвири учрайди ва эртак сюжетидаги етакчи персонажлардан бири сифатида гавдаланади.

Хуллас, ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарида, хусусан, сеҳрли эртаклар сюжетида ғаройиб соч мотиви кенг тарқалган ва турли поэтик вазифаларда бадиий талқин этилади. Эпик асарларда оқ соқолли нуроний чоллар, тилла кокилли болалар, зар кокилли маликалар, узун сочли, қирқ ўримли пари қизлар образи алоҳида эътиборни тортади. Уларнинг келиб чиқишига соч культига алоқадор мифологик қарашлар таъсир кўрсатган. Соч культига боғлиқ ҳолда шаклланган маиший-магик маросимлар ва ишончларнинг излари

---

[1] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.8.
[2] Ўша манба. – Б.29.
[3] O'zbek xalq ertaklari. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. II jild.– B. 254.
[4] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.71.
[5] Гулиқаҳқаҳ. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б.32.
[6] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.91.

эса халқ сеҳрли эртаклари сюжетида ўзига хос бадиий кўринишларда сақланиб қолган.

Тароқ

Бошга табу тароқ, соч толаси, бош кийимлари билан боғлиқ турли иримларни ва магик қарашларни келтириб чиқарган. Қадимги инсонлар орасида соч культи билан боғлиқ қарашлар алоҳида ўрин тутган. Бу қарашлар ва табу-тақиқлар сеҳрли эртакларда ўзига хос талқин қилинган. Шунинг учун сеҳрли эртакларда тароқ, бош кийимлари "ғаройиб нарса" сифатида образлантирилади. Бу билан уларнинг сирлилиги, ўзига хос табуга эгалиги таъкидланмоқчи бўлади.

Буюмларга нисбатан табулар ритуал покланиш қоидаларига амал қилиш натижасида келиб чиққан. Жумладан, тароқ ҳам сочни тартибга келтириш, тараб силлиқлаш учун ишлатиладиган гигиеник воситалардан биридир. Халқимиз орасида тароқ билан боғлиқ бир қатор гигиеник талаблар мавжудлиги буни яққол тасдиқлайди. Айтайлик, тароқ ҳар кимнинг шахсий гигиеник куролларидан биридир. Бир кишининг тароғида соч тараш тақиқланади. Тароқ айирбошлаш, бир-бировига тароқ совға қилиш ирим қилинади. Бироқ Японияда тароқни ҳар бир йигит ўзи тайёрлаб танлаган умр йўлдошига тақдим қилган. Агар қиз тароқни олиши билан уни сочига қадаса, бу унинг йигит таклифига рози эканлигини билдирган.

Тароқ детали халқ эртакларида кўп учрайди. Айниқса, сеҳрли эртакларда у магик кудратга эга гилсим буюмлардан бири сифатида ҳар хил бадиий вазифада талқин қилинади. Аниқроғи, эртакларда тароқ кўпинча икки хил вазифада талқин қилиниши кузатилади. Биринчиси – сочни тараш буюми сифатида. Иккинчиси – магик восита сифатида. Сочни тараш тарокнинг ҳақиқий реал вазифаси ҳисобланади. Дарҳақиқат, ҳаётда тароқлан, асосан, соч тарашда фойдаланилади. Шунинг учун тароқ кўпгина халқлар орасида орасталик буюми сифатида қаралади. Ундан сочни тартибга солиш, силлиқлаб ўримга тайёрлаш учун фойдаланилади.

Тароқларнинг келиб чиқиши жуда қадимга бориб такалади. Илк тароқлар Европадан топилган. Улар тош асрига дахлдор бўлиб, асосан, тақинчоқ-безак вазифасини бажарган. Кейинчалик улар орасталик буюми сифатида қўлланила бошлаган.

Эркаклар ва аёллар фойдаланадиган тароқлар кўриниши ва ҳажми жиҳатидан ўзаро фарқ қилади. Чунки аёлларнинг сочи узун ва қалин бўлиши туфайли улар катта ҳажмли, узун тишли тароқлардан, эркаклар эса сочи калта бўлиши боис кичик ҳажмли, калта тишли тароқлардан фойдаланишган. Шунга қараб тароқлар эркаклар ва аёллар тароғи сифатида икки хил турга бўлинади.

Қадимги қабрлардан топилган тароқлар марҳумлар учун шунчаки ороставлик буюми сифатида эмас, балки магик ҳимоя воситаси сифатида қўйилган. Маълумотларга қараганда, Шарқда аёллар тароқни турли касалликлардан ҳимоя қилувчи махсус магик восита сифатида такиб юришган. Доимий тақиб юриладиган бундай тароқлар ярим айлана кўринишида бўлиб, ё бошнинг орқа қисмига (уни энса тароқ деганлар), ё бошнинг пешонадан юқори қисмига тақилган.

Ўзбекистон Республикаси Тарих музейида қадимги қабрлардан топилган суякдан ясалган қирралари отнинг боши кўринишидаги тароқ сақланади. Суяк тароқлар кўпинча тотем сифатида ардоқланган жониворларнинг шохи ёки суягидан тайёрланган. Хусусан, сигир шохидан ясалган тароқлар анча урф бўлган.

Қадимги қабрларга тароқ марҳумни ўзга оламда магик ҳимояловчи восита сифатида қўйилган. Ибтидоий инсонларнинг тароқни магик ҳимоя воситаси сифатида тасаввур қилиши натижасида эртакларда тароқ қаҳрамонни ўзга олам вакилларидан, ёвуз руҳлардан асровчи "гаройиб нарса" сифатида бадиий талқин қилинганлиги кузатилади.

"Икки ой, икки юлдуз" эртагида "қизнинг тароққа айлантирилиши" мотиви учрайди. Унда ҳикоя қилинишича, "мастон кампир уйда ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб, тезда бир дуо билан қизни тароққа айлантириб, бошига санчиб олибди-да, чархига илинтириб кочиб кетибди"[1].

Қадимги славянлар орасида тароқ аёлларнинг магик атрибути саналган. Уни кўпинча афсунгар ва жодугарлар қўллашган. Шунинг учун бўлса керак, эртакларда кўпинча тароқ жодугар ва мастон кампирга ёки ялмоғиз кампирга тегишли буюм сифатида талқин қилинади. Бу ҳолат ўзбек халқ сеҳрли эртакларининг сюжетида ҳам кузатилади. Масалан, "Илон подшо", "Дев пўстин" сингари

[1] Икки ой, икки юлдуз / Жаҳон халқ эртаклари. 10 жилдлик. – Тошкент: Мерос, 1992. 1-жилд. – Б.279.

эртакларда тароқ жодугар кампирнинг сочини тараш буюми сифатида талқин қилинган. Жумладан, "Илон подшо" эртагида жодугар кампир қаҳрамонга темир тароқ ва ойна бериб, сочимни тара, битини боқ, дейди. Лекин жодугар сочини тарашга ўтирган қаҳрамоннинг тизига бош қўяр экан, унинг қонини сўра бошлайди. Буни сезган қаҳрамон жодугар кампирдан қочиб қутулмоқчи бўлади. У кампирдан қочар экан, изма-из қувиб келаётган жодугарнинг йўлига аввал тароқни ташлайди. Тароқ ташланган жойда бепоён тўқайзор пайдо бўлади.

"Дев пўстин" эртагида жодугар кампирдан қочиб келаётган қаҳрамонлар унинг йўлига тароқни ташлайдилар. Тароқ чангалзор бўлиб, кампир ўтолмай қолади. Баъзи эртакларда жодугар йўлига тўсиқ бўлиши учун ташланган тароқдан чангалзор ёки тўқайзор эмас, чексиз-чегарасиз ўрмон пайдо бўлиши айтилади. Умуман айтганда, тароқ, асосан, ўрмон ёки чангалзор рамзи бўлиб келади. Эҳтимол, бу тароқнинг кўриниши билан боғлиқдир. Чунки дастлабки тароқлар чўпдан, дарахт бўлагидан ясалган. Кейинчалик темир, суяк ва елим тароқлар урф бўлган. Буни қадимги қабрлардан топилган тарок нусхалари тўла асослайди. Масалан, Фарғона водийси Исфара тумани ҳудудидаги, Қорабулоқдаги қадимги қабрлардан икки хил кўринишдаги тароқлар топилган: биринчиси – бир томони тишли ёғоч тароқлар, иккинчиси – икки томони тишли ёғоч тароқлар.

"Финист-сарлочин" рус халқ эртагида афсунгар аёл Финистнинг бошига сеҳрли тароқни қадаши билан у ўлик уйқуга кетади. ЎзР ФА Адабиёт институти Фольклор архивида №147 рақами билан сақланаётган "Етти пакана" эртагида ҳам шунга ўхшаш мотив учрайди. Эртакда подшонинг хотини дунёда ўзини ҳаммадан чиройли деб билади. Лекин бир куни фолчи унга ўгай қизи ундан чиройлироқ эканлигини айтади. Бунинг аламига чидолмаган хотин ўзини касалликка солиб, қизнинг юрагини даво сифатида емоқчи бўлади. Бироқ жаллодларнинг қизни ўлдиришга кўнгли бўлмайди. Шунинг учун уни қалин ўрмонга озиқ-овқат билан ташлаб келадилар. Фолбинлар орқали қизнинг тириклигини билиб қолган хотин бир атторни чақириб олиб, унинг қўлига заҳарланган тароқни беради. Аттор қизнинг ҳузурига бориб, "Тароқ оласанми?" дейди. Қиз олмайман деса ҳам, у бу тароқ жуда яхши, деганча, зўрлаб тароқдан олдиради. Қиз тароқни олиб бошига тақса, кўнгли кетиб

йикилиб тушади. Тароқни бундай образлантиришга, албатта, унга нисбатан магик-эътиқодий қарашларнинг мавжудлиги асос бўлган.

Ўзбек халқ сеҳрли эртаклари сюжетида *узук*, *ойна*, *очил дастурхон*, *супра*, *ур тўқмоқ*, *қайнар хумча*, *пичоқ* (ханжар), *қилич* (шамшир), *қайчи*, *болта*, *игна*, *қайроқтош*, *сангилсополтош*, *тароқ* ва ҳ.к. каби буюмлар кўп қўлланадиган сирли нарсалардандир. Улар қадимги инсонларнинг магик, анимистик, фетишистик тасаввур-тушунчалари асосида образлантирилган бўлиб, халқ сеҳрли эртакларида ўзига хос бадиий талқин қилинади. Улар орқали инсонларнинг орзу-умидлари бадиий ифода этилади. Бу "ғаройиб нарса"лар сеҳрли эртакларда мўъжизакор кўмакчи, магик восита сифатида ифодаланиб келади.

Сеҳрли эртакларнинг сюжет қурилишида қўлланилган "ғаройиб нарсалар"ни эпик функциясига кўра кўп вазифали (полифункционал) ва бир вазифали (монофункционал) буюмларга бўлиб таснифлаш мумкин. Кўпгина "ғаройиб нарса"лар ўзаро вазифадош ҳисобланади. "Ғаройиб нарса" эртак қаҳрамонининг узоғини яқин қилади; уни ўзга оламга олиб киради; малика висолига эриштиради; олдида турган турли мушкул муаммоларини осон ҳал қилиб, қийин вазиятлардан олиб чиқади; даҳшатли рақибини мағлуб этишида кўмаклашади; қаҳрамонни бир кўринишдан бошқа кўринишга эврилтиради, қисқа вақт ичида узоқ масофадан етказиб келади.

"Ғаройиб нарса"лар қайси эпик макондан келтирилишига қараб бир-биридан фарқ қилади ва шунга мос маъно-мазмунда талқин қилинади. Ер ости дунёсидан келтирилган "ғаройиб нарса"лар орқали кўпинча абадийлик тушунчаси англашилади.

"ҒАРОЙИБ НАРСА"ЛАРНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Мифологик тасаввурлар ва "ғаройиб нарса"лар

Ўзбек халқ сеҳрли-фантастик эртаклари сюжетида кўп учрайдиган "ғаройиб нарса"ларнинг тарихий илдизлари бевосита қадимги диний-маиший маросимларга, ибтидоий давр коҳинларининг афсунгарлик амалиётига, шунингдек, магик, animистик ва фетишистик қарашларига бориб тақалади. Жумладан, ибтидоий инсонларнинг жонсиз нарсаларга жонли деб қараши, нарсаларнинг ҳимоя воситаси бўла олишига, уларнинг сеҳр-жоду кудратига ишониши бунга сабаб бўлган.

Жонсиз нарсаларни жонли деб тасаввур қилиб, уларни ўзига ҳимоячи санаган қадимги одамлар у ёки бу буюмни мукаддаслаштира бошлаган. Ана шу тарзда мукаддаслаштирилган, ғаройиб ва сирли саналган фетишлар ҳақидаги қарашлар тизими шаклланган ва фетиш культ даражасига кўтарилган. Одамлар, айниқса, диний-магик маросимлар жараёнида фетишларнинг куч-кудратидан, ҳомийлигидан ритуал фойдаланишга интилганлар. Ю.П.Францев диний маросимларда қўлланадиган ҳамда сиғиниш объектига айланиб улгурмаган эса-да, фетиш даражасида муносабат кўрсатиладиган фетишлар ҳақида алоҳида тўхталади[1].

"Фетиш" атамасини XVIII асрнинг иккинчи ярмида француз олими К.де Бросс кенг қўллаган. Фетишлар ҳақидаги билимларни фетишизм ўрганади.

Фетишизм қадимги диний эътиқодларнинг бир кўринишидир. У аслида анимизм таркибида шаклланган. Шунинг учун кўпинча фетишизм анимизмдаги диний эътиқодларнинг бир кўриниши деб қаралади. В.Вундт, М.О.Косвен каби олимлар ибтидоий маданият ёдгорликларини, миф ва дин муносабатини ўрганиш асосида фетишизмнинг анимизм ва тотемизм сингари қадимги дин шаклларидан кейин пайдо бўлганлигини эътироф этадилар[2].

Турли хил нарсаларга сиғиниш фетишизмнинг асосий моҳиятини ташкил қилади. Бу эса муайян буюм ва ҳодисаларни жонли нарса деб тасаввур қилиш асосида келиб чиққан.

---

[1] **Францев Ю.П.** Фетишизм и проблема происхождения религии. – М., 1940.

[2] **Вундт В.** Миф и религия. – Спб., 1913. – С.198-223; **Косвен М.О.** Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Тошкент, 1960. – Б.157-165.

Жаҳон фольклоршунослигида "анимизм", "фетишизм", "фетиш" тушунчаларига жуда кўп муносабат билдирилган. Жумладан, Л.Я.Штернберг фетишизмни ер юзидаги жонсиз нарсаларни муқаддаслаштиришга асосланган қадимги тасаввурлар тўплами сифатида қараса, Э.Б.Тайлор ва Г.Спенсер каби олимлар фетиш даражасига кўтарилган буюмни магик кудратга эга руҳнинг ўрнашиб ёки кўчиб кириб олган макони деб изоҳлайдилар[1]. В.Н.Харузин фетишизмнинг бош хусусияти жонсиз, ҳаракатланмайдиган нарса образининг руҳ тушунчаси билан боғлаб талқин этилишида кўринишини таъкидлайди[2].

А.Ф.Лосевнинг фикрича, "жонлантирилган ва айни пайтда моддий жисм сифатида муайян физикавий хоссаларга ҳам эга бўлган нарса фетишдир"[3]. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, демак, сеҳрли-фантастик эртаклар сюжети таркибида учрайдиган хаёлий (қайнар хумча, ур тўқмоқ, очилдастурхон ва ҳ.к. сингари) "ғаройиб нарса"лар фетишистик тасаввур-тушунчалар заминида эмас, балки магияга (сеҳр-жодуга) ишонч асосида келиб чиққан. Чунки улар реал ҳаётда мавжуд моддий жисм сифатида учрамайди. Сеҳрли узук, сирли пичоқ ёки қилич, тилсим ойна ва бошқа "ғаройиб нарса"ларнинг келиб чиқиши эса фетишизм билан боғлиқлигига шубҳа йўқ. Зеро, реал ҳаётда ғаройиб узук, сеҳрли пичоқ ёки қилич, тилсим ойналар учрамаса-да, бироқ улар мавжуд моддий жисмнинг хусусиятини фетишистик қарашлар асосида бўрттириш, муболағалаштириш, тилсимлаштириш асосида яратилган.

Ўзбек фольклоршуноси Ш.Шомусаров эса Э.Б.Тайлор, Г.Спенсер, В.Н.Харузин каби олимларнинг фикрларига таяниб, араб ва ўзбек халқ эртакларида учрайдиган узук, чироқ, пичоқ, тош каби сеҳрли буюмларнинг "хизматкори" бўлиши мотивининг "фетиш"да муқаддаслаштирилган нарсанинг ўзини эмас, балки ўша буюмга кўчган руҳни назарда тутиш билан боғлиқ фетишистик тасаввурлар асосида келиб чиққанлигини аниқлаган[4].

---

[1] **Штернберг Л.Я.** Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936. – С.200-222; **Тайлор Э.Б.** Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1990. – С.30-140; **Спенсер Г.** Основания социологии. Т.1. – Спб., 1876. – С.277-281.

[2] **Харузин Н.** Заметки по поводу употребления слова "фетишизм" // ЭО. – М., 1908. – №1-2. – С. 15-121.

[3] **Лосев А.Ф.** Античная литература. – М.: Просвещение, 1973. – С.16-19.

[4] **Шомусаров Ш.** Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. – Тошкент: Фан, 2002. – Б.274-275.

Умуман айтганда, фетишлар воситасида қадимги инсонлар ўзи учун ҳамиша сирли туюлган борлиққа муносабатларини ифода этганлар. Сеҳрли-фантастик эртакларда эса бундай муносабат "ғаройиб нарса"лар асосида бадиий ифода этилган.

Сеҳрли-фантастик эртаклар сюжетига фетишистик қарашлар ҳамда шу асосида яратилган бадиий образлар фетишистик мифлар таъсирида кўчиб ўтган. Бундай типдаги эртакларда асосий қаҳрамонларнинг ўзи эмас, аксинча, улар қўлидаги нарсалар, ёпидаги жониворлар сирли ва ғаройиб кучга эга бўлади ва қаҳрамонга ҳомийлик кўрсатиб, уни қуллаб-қувватлайди. Шунинг учун Ш.Шомусаров "ғаройиб нарсалар"ни "сеҳрли-саргузашт типидаги эртаклар қаҳрамонининг фантастик тимсолини яратишда иштирок этадиган бадиий деталлардир", – деб таърифлайди[1].

Ўзбек халқ эртакларидаги қадимги тасаввурлар, жумладан, анимизм билан боғлиқ "ғаройиб нарса"лардан бири "қилич"дир. "Қиличботир", "Қиличқора", "Шамширбоз" каби эртакларда қилич қаҳрамоннинг жони сақланадиган, яъни руҳнинг макон топган жойи сифатида бадиий талқин қилинганлиги кузатилади. Бу эртакларда халқнинг қадимги анимистик тасаввур-тушунчаси: руҳнинг борлигига ва унинг танадан айри ҳолда яшай олишига ишонч ғояси ўзига хос бадиий усулда сақланиб қолган.

"Менинг жоним қиличда, қиличсиз асти юролмайман", – дейди "Қиличботир" эртаги қаҳрамони. Шунинг учун унга "Қиличботир" дея рамзий ном қўйилган. Мастон кампир Қиличботирнинг жони сақланаётган қилични тош билан букиб, сойга ташлайди. Худди шу пайтда Қиличботир йўлда йиқилиб қолади. Эртакда шум кампирнинг Қиличботирни ҳалок этиш учун тошдан фойдаланиши бежиз эмас. Чунки ўткир тиғли асбоблар, одатда, тошга тегса ёки тошга урилса – ўтмаслашиб, дами кетиб, инга яроқсиз ҳолга келиб қолади. Эртакда шу ҳаётий деталь воситасида қадимги анимистик тушунчалар қолдиғини бадиий талқин қилишга эришилган.

"Қиличқора" эртагида қаҳрамоннинг тушида "– Ўғлим, қачон қиличинг ёнингдан кетса жонинг ҳам кетади, қиличингда жонинг бор, эҳтиёт бўл", – дея садо берилади[2]. Бироқ қаҳрамоннинг эҳтиётсизлиги туфайли унинг қиличи шум кампир қўлига тушиб қолади. Кампир Қиличқоранинг қиличини олиб эшиги олдидан оқиб турган дарёга ташлайди. Шу билан Қиличқоранинг жони узи-

[1] Кўрсатилган манба. – Б.280.

[2] Олтин бешик. Эртаклар. ЎХИ. Кўп томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – Б.238.

лади. Шунга ўхшаш мотив "Шамширбоз" эртагида ҳам учрайди. Бу эртакларда қилич билан боғлиқ иккита:

а) ўз қиличини эҳтиёт қилиш шартини бузиши оқибатида қаҳрамоннинг ҳалокатга учраши;

б) қаҳрамонни йўқ қилиш учун кампирнинг қаҳрамон қиличини сувга ташлаши мотиви алоҳида диққатни тортади.

Булар қадимда қилич билан боғлиқ махсус табу амал қилганлигидан ҳамда қадимги одамлар қилични сув стихияси билан боғлаб талқин этганликларидан дарак беради.

Мифшунос олим В.Вундтнинг фикрича, қадимги анимистик мифологияда "эгизак руҳ" ҳақидаги тасаввурлар кенг оммалашган бўлиб, ибтидоий кишилар ҳар бир одамнинг вужудида руҳ билан унинг ўлимдан кейин танани тарк этиб кетадиган жони ҳам мавжуд бўлади деб тасаввур қилганлар. Ана шу жоннинг "эгизаги" сифатида тасаввур қилинган "руҳ" киши танасидан бошқа жойда, масалан, бирорта буюм, ўсимлик ёки жониворда сақланиши ҳам мумкин деб қаралган. Қадимги одамнинг шу зайлдаги анимистик қарашлари жоннинг бошқа предметда яшаши тўғрисидаги мифологик инончларни келтириб чиқарган[1]. Ўзбек халқ эртакларида девларнинг жони каптар, қурт, балиқ каби жониворларда яшириниши тўғрисидаги талқинларнинг қадимий асослари ана шу мифик қарашларга бориб тақалади.

Бинобарин, юқорида таҳлилга тортилган "Қиличқора", "Шамширбоз" типидаги эртакларда қаҳрамоннинг жони унинг қиличида яшаши, қилич сувга ташланганда эртак қаҳрамони вафот этиши ва яроғ сувдан чиқариб олингач, қайта тирилиши мотивлари ҳам "эгизак руҳ" тўғрисидаги аниматик тасаввурлар замирида шаклланган.

Баъзи эртакларда қилич қаҳрамоннинг тириклигидан ёки ўлимидан хабар берувчи белги-тилсим вазифасида талқин этилади. Масалан, "Бектемир ботир" эртагида қаҳрамон узоқ ва хатарли сафарга отланар экан, ўзи яшайдиган ҳужранинг шипига бир қилични осиб қўйиб: "Агар шу қиличдан қон томса Бектемир ўлди денглар ва азамни тутинглар", – дейди[2]. Шу мотив ҳам руҳнинг танадан айри ҳолда яшай олиши ва маълум буюмларга жойлашиши ҳақидаги анимистик тасаввурларни ўзида ифода этади.

"Сеҳрли қилич"нинг фетишистик қарашлар, яъни жонсиз нарсаларни жонлантириб тасаввур қилиш асосидаги талқинини

---

[1] **Вундть В.** Миф и религия. –Спб., 1913. – С.52-151.

[2] Олтин бешик. Эртаклар. ЎХИ. Кўп томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – Б.93.

"Паҳлавон Рустам" номли ўзбек халқ эртагида кўрамиз. Бу эртакда Зол ўз ўғилларининг жасурлигини синаб кўриш учун уларни сафарга жўнатади. Кичик ўғли Рустам бир тоққа етиб келганида харсангтош устида турган қилични топиб олади. Бу қиличнинг дастасига "Бу қиличнинг ажойиб бир хислати бор: душманга ҳамла қилганда қирқ газ узаяди" деб ёзилган экан[1]. Душманга ҳамла қилганда сеҳрли қиличнинг жонланиши, яъни қирқ газга чўзилиб кетиши тасвирининг замирида фетишистик тушунча ётади.

Ана шундай тилсимий табиат касб этган "ғаройиб нарса"лар сирасига кирадиган "сеҳрли" чўп ва тош деталларида ибтидоий инсонларнинг анимистик, гоҳида фетишистик қарашлари мужассамлантирилади. Н.Сафарова таъкидлаганидек, сеҳрли эртакларга хос бу образлар болалар ўйинлари таркибига ҳам сингишган. Жумладан, "Беш тош", "Тўп тош" номли ўзбек болалар ўйини ҳамда "Етти тош", "Уч тош" каби арман болалар ўйини, "Сеҳрли таёқча" номли рус болалар ўйини, "Сойош таяк" номли бошқирд, "Къакъма таяк" номли доғистон болалар ўйинлари тош ва таёқ каби буюмларнинг ғайритабиий қудратга эга деб қаралиши асосида пайдо бўлгандир. Ҳатто шундай ўйинлар ҳам борки, улар тўғридан-тўғри сеҳрли эртакларга тегишли "ғаройиб нарса"лар номи билан атаб келинади. Чунончи, рус халқ сеҳрли эртакларида учрайдиган "палочка-вручалочка" асосида яратилган "Палочка-вручалочка" ўйини бунинг ёркин мисоли бўла олади. Баъзи ўйинлар эса бевосита сеҳрли эртакларга хос сеҳрли нарсаларга ишонч асосида пайдо бўлган.

Учар гилам ҳам ўзбек халқ эртакларида кўп учрайдиган анъанавий "ғаройиб нарса"лардан биридир. Қаҳрамонни ҳавога учириб, уни истаган манзилига кўз очиб юмгунча, бир зумда етказиб бориш учар гиламнинг эртаклардаги асосий эпик белгиси саналади. Ундан хоҳлаган жойга етказишни сўраш мумкин. Масалан, "учар гилам" "Икки оғайнини тарбиялаган бобо" эртагида[2] стакчи ўрин тутган. Унда учар гиламнинг эпик табиати ва асосий бадиий вазифаси бошқа эртаклардагига нисбатан анча чуқур ва ёркин ифодаланган. Ҳатто бу эртакда учар гиламга қарата айтиладиган тилсим сўзлар шеърий кўринишда таъсирчан келтирилган. Эртакда эпик қаҳрамон – учар гилам эгаси унга қарата шундай буйруқ бериши шартлиги таъкидланади:

---

[1] Ўша манба. – Б. 7.
[2] ЗЎФА. Инв. № 697.

Бир, икки, уч,
Ҳаво томон уч.
Истаган жойимга
Секин туширгич,

– деса бўлди, учар гилам уни хоҳлаган манзилига етказади.

"Сирли гиламча" номли эртакда учар гиламнинг учиш хусусиятига эгалиги баробарида яна кичкина рўмолчага айлана олиши тасвирланади[1].

Эътиборли томони шундаки, ўзбек халқ эртакларида учар гилам билан вазифадош бошқа "ғаройиб нарса" ҳам келтирилади. Бунга "Икки ярим Гулпари" эртагидаги ***учар мешни*** мисол қилиб кўрсатиш мумкин. У ҳам учар гилам каби қаҳрамонни хоҳлаган манзилига қисқа фурсат ичида етказади. Ўрни келганда, эртакларда бу вазифани Семурғ, пари, дев сингари мифологик персонажлар бажариши кузатилади.

Ўзбек халқ эртакларида учрайдиган анъанавий "ғаройиб нарса"лардан яна бири ***сеҳрли қалпоқ***дир. Бу қалпоқни бошга кийиб буйруқ берилса, буюраётган одам ҳеч кимга кўринмайди. Одамни кўринмас қиёфага солиш сеҳрли қалпоқнинг асосий эпик белгиси ва вазифасидир.

Маълумки, таниқли ўзбек болалар адиби Худойберди Тўхтабоев "Сеҳрли қалпоқча" (1965) номли қиссаси ва "Сариқ девни миниб" (1969) ва "Сариқ девнинг ўлими" (1973) саргузашт-романларида ана шу анъанавий эпик образдан маҳорат билан фойдаланиб, қизиқарли асарлар яратган. Бу эса ўзбек адабиётида халқ оғзаки ижодига хос образларнинг стилизация қилиниб келаётганлигини, фольклор ва ёзма адабиёт муносабатларининг давомийлигини таъминлашда "ғаройиб нарса"лар тимсолининг ўзига хос бадиий восита сифатида қўлланаётганлигини билдиради.

Халқ эртакларида сеҳрли рўмол тимсолини ҳам учратиш мумкин. Масалан, "Булбулигўё" эртагида тасвирланган сеҳрли рўмолнинг ғаройиблиги шундаки, у инсон гапини тушуниб, топшириқларни бажаради[2].

"Ғаройиб нарса"лар кимнинг қўлига ва ҳукмига ўтса, ўшангагина хизмат қилади ва ёлғиз унгагина бўйсунади. Масалан, ***сеҳрли чироқ*** ёки ***сирли шамчироқ*** бунга ёрқин далил бўла олади.

---

[1] Sehrli ertaklar. O'zbek xalq ertaklari. – Toshkent:Yangi asr avlodi, 2010. – B.378.
[2] Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.29.

Сеҳрли чироқ тимсоли, асосан, Оловуддиннинг номи билан боғлаб талқин қилинади. Қаҳрамон унга жодугарнинг ёрдами билан эришади. Чироқ унга дастлаб бахт ва омад келтиради. Бироқ жодугар чироқни ўғирлаб олгач, Оловуддин яна қийинчиликлар гирдобида қолади. Унга сеҳрли чироқни жодугардан қайтариб олишда сеҳрли узукнинг қули ёрдам беради. Оловуддин яна қадрдон сеҳрли чироғини, хотини-маликани, гўзал қасрни қўлга киритишга эришади.

Ўзбек халқ эртакларидаги фетишизм билан бевосита боғлиқ бўлган мифологик қарашлар асосида келиб чиққан "ғаройиб нарса"лардан бири "***қуш пати***"дир. Бинобарин, соч ва мўй каби, эртакларимизда қушларнинг пати ҳам ҳамиша сеҳрли хусусиятга эга бўлган тилсимий ашё сифатида тасвирланади. Халқимизда қуш пати билан алоқадор талайгина фетишистик қарашлар, иноч-эътиқодлар мавжуд: кўкйўтал бўлган болага кўккарғанинг патини сувга чайқаб ичириш, ёш болалар дўшисига қуш патини тақиб қўйиш, уй остонасига қуш патини кўмиш каби одатлар ана шу фетишистик тасаввур билан боғлиқ. Ўрта Осиё халклари, шу жумладан, ўзбекларда қушларнинг патлари фетиш ўрнида ишлатилиши этнографик ва фольклористик адабиётларда ҳам қайд этилган[1].

"***Сеҳрли пат***"нинг тилсимий характери "Зар кокилли йигит" эртагида яққол тасвирланган: ялмоғиз кампирнинг уйига бориб қолган эртак қаҳрамони қирқинчи хонага кирганида тутқунда бўлган уч от билан уч қушни қутқаради. Шунда тулпор отлар ўз думининг қилидан, қушлар эса бир донадан патини берадилар. Бу ашёларнинг ғаройиблиги шунда эдики, қаҳрамон бошига мушкул иш тушганида отлар берган тола ёки қуш патидан бирортасини оловга ташлаб куйдирса, улар дарҳол ҳозир бўлиб ёрдамга келишади[2].

"Гулиқаҳқаҳ" эртагининг қаҳрамони чинор устига уя қурган қуш Гулиқаҳқаҳ болаларига ҳамла қилган ёвуз аждарни ўлдириб, полопонларни қутқариб қолади. Ана шу олижаноблиги учун полопонларнинг онаси бўлган ғаройиб қуш қаҳрамонга бир дона па-

---

[1] **Сазонова М.В.** Украшения узбеков Хорезма // Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. – Л., 1970. – С.125; **Борозна Н.Г.** Некоторые материалы об амулетах – украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1976. – С.283-284; **Васильева Г.П.** Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М.,1986. – С.184; **Мирзаев Т., Жўраев М.** "Авесто" мифологияси ва ўзбек халқ оғзаки ижоди // ЎТ. – Тошкент, 2001. – №3. – Б.36-37; **Жўраев М.** Еркўрғоннинг "муқаддас" жониворлари // ФТ. – Тошкент, 2006. – №5-6. – Б.9.

[2] Олтин бешик. ЎХИ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – Б.115-117.

тидан беради. Эртак қаҳрамони бўлган Тилло кокил йигит ойнайи жаҳоннамода кўринган гўзал қизни топиб келиш учун отланар экан, ана шу қуш берган сеҳрли патни тутатади ва ёрдамга етиб келган қуш воситасида ўзи излаган қизни олиб келади[1].

"Қуш пати"нинг "ғаройиб нарса" сифатидаги магик хусусияти уни оловда тутатиш ёки куйдириш орқали эмас, балки суйкаш, суртиш натижасида ҳам намоён бўлади. Масалан, "Кенжа ботир" эртагининг қаҳрамони ўзи топиб олган чиройли олтин пат билан қўйларни силаса, улар бирдан катта бўлиб, семириб кетадилар[2].

Пат суйкаш воситасида ҳосил бўлган эврилиш мотивининг ўзига хос талқини ўзбек халқ эртаклари асосида юзага келган "Шаҳриёр" достонида ҳам учрайди. Бу достонда Заҳҳок бир оқ ва бир қора мўйни суйкаганида гўзал қиз қора лаълга айланиб қолади[3].

"Кенжа ботир" эртагидаги сеҳрли пат билан боғлиқ мотивларни эпик жанрлар диффузияси тизимида тадқиқ этган Б.Саримсоқов тўғри қайд этганидек, "эртакда ана шу пат ижтимоий табу вазифасини ўтайди, чунки у эртак персонажига катта вазифа юклайди. Бироқ от Кенжа ботирдан патни олмаслигини, бу пат унинг бошига кўп кулфатлар келтиришини айтади. Демак, от ўзининг ҳомийлигини патда табу мавжудлигини айтиш билан намоён этган. Патнинг сеҳрли кучга эга эканлиги, унинг ёрдамида қўйларнинг ғайритабиий семириб кетишига қараб бу пат ҳам қандайдир бир мифологик қуш образи билан боғлиқлиги аён бўлади"[4].

Чиндан ҳам, "Кенжа ботир" эртаги қаҳрамони топиб олган сеҳрли пат фақат ғаройиб хусусият касб этибгина қолмасдан, олтин патли ғаройиб қушнинг топилиши билан алоқадор саргузаштларга ҳам асос бўлади. "Маълумки, ўлган ҳайвонларнинг суякларини бир ерга жамлаб кўмиш, шунингдек, қуш ёки бошқа жонзотларда ҳам бу нарса яққол кўзга ташланади. Бу ҳайвон ёки қушга тааллуқли суяклар ёки бошқа нарсалар (масалан, қушнинг пати ёхуд бошқа аъзолари) асосида ўша ҳайвон ёки қуш қайтадан тирилиб дунёга келиши мумкинлиги ўлувчи ва қайтадан тирилувчи табиат ҳақидаги қадимий қарашларнинг бизга қадар сақланиб қолган қолдиқ-

---

[1] Чалпак ёққан кун. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Чўлпон, 1987. – Б.79-81.

[2] Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент, 1985. – Б.5-6.

[3] Ошиқнома. Хоразм достонлари / Нашрга тайёрловчилар: С.Р.Рўзимбоев, А.Аҳмедов, С.С.Рўзимбоев. 1-том. – Урганч, 2006. – Б.398.

[4] **Саримсоқов Б.** Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.113.

ларидан иборат. Бизнингча, ўзбек халқ эртаклари ва достонларида кўп учрайдиган ёлни тутатиш орқали отни, патни тутатиш орқали Семурғни, қилни тутатиш орқали девни чақириб олиш мотивлари ҳам ана шу юқорида айтилган тасаввурлар билан генетик алоқадор"дир[1].

Бинобарин, афсонавий қушлар патини тутатиш орқали ғайриоддий кўмакчининг ёрдамига эришиш мотиви туркий халқлар эртакчилигининг муштарак хусусиятларидан бири ҳисобланади. Хусусан, "козоқ халқ эртакларида Самрук деган улкан қуш полопонларини қутқарган қаҳрамонни ер ости оламидан ёруғ дунёга олиб чиқади-да, бир дона патини бериб кетади. Қаҳрамон ўз бошига мушкул иш тушганида ана шу патни куйдириб, Самрукни ёрдамга чақиради. Бу типдаги эртакларнинг барчасида қуш патининг магик хусусияти бевосита олов ёрдамида, яъни куйдирилгандагина намоён бўлади. Бу эса олов ҳам қадимда магик хусусиятга эга деб қаралганлигини кўрсатади"[2].

Сеҳрли пат билан боғлиқ эпик мотивларнинг ўзбек халқ достонларидаги бадиий талқинини тадқиқ этган Т.Мирзаев ва М.Жўраевларнинг ёзишича, "қуш патининг магик хусусияти билан боғлиқ халқ қарашларини ўзида мужассамлаштирган эпик мотивларнинг тарихий илдизлари анимистик тасаввурларга боғланади. Аждодларимиз одам ёки бирор жонивор ўлгач, унинг руҳи танасининг муайян қисмларида сақланиб колади деб ўйлаганлар. Ана шу қадимий тасаввурлар асосида яратилган аниматик мифларнинг архаик шакллари "Авесто"да ҳам ўз ифодасини топган. "Бахран яшт" алқовида айтилишича, Варағн қуш ҳамда адолат, имон қўриқчиси, қаҳрамонлик ва омад тимсоли Варахраннинг иккитадан сеҳрли пати мавжуд. Ана шу патлар билан танини сийпаган зотлар кудратли ва омадбахш бўладилар"[3].

"Авесто" яштларидан бири – омад ва зафарёр Варахранга бағишланган "Бахран яшт"нинг XVI фаслида айтилишича, кимдаким Варағн деб аталган ғаройиб қушнинг пати ёки суягини қўлга киритса, ёвуз душманнинг жодусидан омон қолади, ҳамиша иши юришиб, омад унга ёр бўлади. Бу қуш пати билан ўзини силаса,

---

[1] **Саримсоқов Б.** Кўрсатилган мақола. – Б.113.

[2] **Каскабасов С.** Казахская волшебная сказка. – Алмата: Наука, 1990. – С.100.

[3] **Мирзаев Т., Жўраев М.** "Авесто" мифологияси ва ўзбек халқ оғзаки ижоди // ЎТ. – Тошкент, 2001. – №3. – Б.23.

унга теккан барча жодулардан халос бўлади, бундай пат эгасини ҳеч бир душман маҳв этолмайди:

Қаноти кенг Варағн,
Қушининг олғин патини –
Патини ол, о, Зардўшт,
Астойдил қилиб ихлос,
У билан таниng сийпаб,
Душманнинг жодусидан
Бўларсан буткул холос,
Бу пат бизга хайрли,
Қудратли Варағнинг,
Кучли қушининг сўнгаги –
У ҳам ҳатто сеҳрли.
Кимга мададкор бўлса,
Кимга омад ёр бўлса,
Уни қўллар меҳр-ла
Муқаддас қушининг пати.
Уни ўлдира олмас,
Ҳеч вақт қотилу ғаддор,
Пат кимда бўлса агар,
Уни қатл ололмас –
У барча ёвин енгар![1]

Бундан кўринадики, ўзбек халқ эртакларидаги "ғаройиб пат" билан боғлиқ эпик мотивларнинг қадимий асослари "Авесто"нинг "Бахран яшт" номли алқовида мадҳ этилган афсонавий Варағн қуши тўғрисидаги мифологик тасаввурларга бориб тақалади. Варағн қушининг пати магик хусусиятга эгалиги ҳақидаги мифик қарашлар қуш патининг фетиш сифатидаги мифологик хоссалари шаклланишига асос бўлган. Ана шу фетишистик қарашлар замирида кейинчалик эртакларда қушлар берган патни куйдирганда пат эгаси етиб келиб қаҳрамонга ёрдам беришни, пат суйкаш орқали эврилиш ҳодисасининг содир бўлиши, унинг воситасида сеҳр-жодудан халос бўлиш каби эпик мотивлар келиб чиққан.

Хуллас, "ғаройиб нарса"ларнинг юзага келишида муҳим роль ўйнаган фетишизм қадимги одам мифологик қарашларининг ўзига

---

[1] Авесто. Бахран яшт (Варахран алкови). М.Исҳоқов таржимаси // ЎТА. – Тошкент, 2000. – № 2. – Б.76.

хос шакли бўлиб, унинг замирида муайян нарса-ҳодисаларни жонлантириб тасаввур қилиш, ёвуз кучларга қарши курашишда турли-туман нарсалар, жонивор ва қушларнинг муайян тана аъзолари, мўйи, пати, хуллас, фетишлардан фойдаланиш мумкинлигига ишониш англанаси ётади. Ана шу мифологик ишончлар фетиш, яъни қадимги одам назарида "сеҳрли нарса" сифатида тасаввур қилинган турли хил "ғаройиб нарса"ларнинг пайдо бўлиши ҳамда фольклор асарларидан кенг ўрин олишини таъминлаган.

Фетишистик қарашларни ўзида акс эттирган "ғаройиб нарса"ларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, уларнинг етакчи эпик вазифаси эртак қаҳрамонига ёрдам бериш, унга кўмаклашишдир. Бу тип "ғаройиб нарса"ларнинг ўзи бевосита ҳаракат қилмайди (масалан, "учар гилам" сингари) ёки манистик мифология асосида келиб чиққан ҳомий-персонажлар (одам қиёфасига кирган олтин балиқ, оқ соқолли чол кўринишидаги Хизр каби) сингари антропоморф, яъни инсоний қиёфада намоён бўлмайди. Фетиш асосида шаклланган "ғаройиб нарса"лар аслида у ёки бу эпик кўмакчини ёрдамга чақириш воситаси ҳисобланади: улар эртак қаҳрамонининг фаолияти давомида зарурат туғилган пайтдагина ёрдамга келади ва буюрилганда хизматни адо этади.

Табу ва "тилсимий ашёлар"

Сеҳрли эртакларга хос сюжетлар тизимида табу (тақиқ)лар билан боғлиқ тушунчалар асосида яратилган уйдирмалар алоҳида ўрин тутади. Табулар ибтидоий инсоннинг сирли олам ҳақидаги мифологик тасаввур-тушунчалари, анимистик қарашлари, сеҳр-жоду (магия)га ишончи натижасида келиб чиққан. Табуларда аждодлар (бобо-момолар, ота-оналар, ака-опалар) томонидан турмушда синаб айтилган, аниқ белгиланган тақиқлар илгари сурилади. Табу ўзига хос сирли шарт бўлиб, уни унутиш ёки унга амал қилмаслик, бу шартни назар-писанд этмаслик, сабрсизлик қилиб бузиш оқибатида киши фалокатга учраши, сеҳр-жодуга йўлиқиши мумкин, деб тасаввур қилинади.

Табулар ўзига хос ижтимоий-ахлоқий моҳиятга эга. Чунки улар ҳаёт тажрибалари асосида келиб чиққанлиги, кишиларнинг турмуш тажрибаси орқали сиқовдан ўтганлиги билан эътиборни тортади. Улар кишилар томонидан ўз-ўзини ташқи ёмон таъсирлардан ҳи-

моялаш, эҳтиёт қилиш учун бажарилади. Белгиланган тақиқларни бажаришда махсус рамзий хатти-ҳаракатларга амал қилинади ёки магик саналувчи нарсалардан фойдаланилади.

"Табу" лексемаси Полинезияда истиқомат қилувчи тонга қабиласи тилидан олинган бўлиб, "tabu", "tabo", "taboo" – "ман этмоқ", "тақиқламоқ" маъноларини англатади[1]. Табу ҳодисаси жаҳон халқларининг барчасига хос бўлиб, "ман қилинган, тақиқланган" деган маъноларни англатади.

Одамлар ўзларини, яқинларини, оила аъзоларини турли хавф-хатарлардан, кўнгилсизликлардан, ёмон кўздан, бахтсизликдан, ўлимдан асраш учун иримларга риоя қиладилар. Иримлар ё яхши ниятни, ё ёмон ниятни кўзлаб бажарилади. Ибтидоий даврларга хос табу (тақиқ)ларнинг бузилишидан иримлар келиб чиққан. Шунинг учун аксар табуларнинг иримларга узвий алоқадорликда ҳосил бўлиб яшаётганини инкор этиб бўлмайди. Иримлар тақиқларга алоқадор бўлади. Аниқроғи, иримлар тақиқларда мавжуд бўлади. Иримларнинг келиб чиқишига табулар асос бўлган. Аслида, табуларни тез-тез бузадиган кишилар иримчи бўлади.

Қадимги одамлар жуда кўп соҳаларда эҳтиёткор бўлишга ҳаракат қилишган. Табуларга нисбатан ибтидоий инсонлар орасида шаклланган ишонч ҳозиргача сақланиб келаётир. Табу ёвуз руҳларни йўқотувчи восита вазифасини ўтаган.

Табулар бутун бир силсилавий тизимни ташкил этади. Улар мавзу мундарижасига кўра қуйидаги турларга бўлиб ўрганилади:

а) тўй маросимига оид тақиқлар;

б) оналар ва болалар ўртасида муносабат ҳамда уларга атаб ўтказиладиган маросимларга оид тақиқлар;

в) кунлар ва вақтга доир табулар;

г) рўзғор ашёлари ва турли хил буюмларга оид тақиқлар;

д) кишилар турмуш фаолиятининг турли соҳаларига оид тақиқлар ва ҳоказо каби.

Ж.Фрезер[2], Д.К.Зеленин[3] ва З.Фрейд[4] каби олимларнинг фикрича, табуларнинг шаклланиш жараёни маълум бир давр билан

---

[1] **Омонтурдиев А.** Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадор нутқи мисолида): Филол. фанлари доктори дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б.9.

[2] **Фрезер Дж.Дж.** Золотая ветвь. 2-е изд-е. – М.: Политиздат, 1983. – С.188-195.

[3] **Зеленин Д.К.** Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Часть 2. – М., 1930.

[4] **Фрейд З.** Тотем и табу: психология первобытной культуры и религии / Фрейд З. "Я" и "Оно". Труды разных лет. Кн.1. – Тбилиси: Мерани, 1991. – С.38-39.

белгиланмайди, бинобарин, уларнинг яшаш тарзи ҳам чегараланмаган. Табулар инсониятнинг қадим аждодлар-ибтидоий одамлар яшаган даврлардаёқ уларнинг табиат стихияси туфайли пайдо бўлган турли-туман эътиқодлари таъсирида вужудга келган.

Ибтидоий аждодларимиз табуни қандайдир ҳаракат, нарса ва сўзга нисбатан қўйилган эътиқодий тақиқ тарзида англаганлар ва уни бузган киши оғир жазога йўлиқишига ишонганлар.

Д.К.Зеленин фикрича, қадимги одамлар ҳайвонлар, қушлар ва ҳашаротларни инсон тилини тушунади, деб ўйлаганлар. Уларнинг тасаввурича, ўрмон ва тоғ, сув ва олов, ерда яшовчи ва сувда сузувчи ҳайвонларнинг руҳлари бир-бирларига қарама-қаршидирлар. Бу хилдаги дуалистик қарашларнинг узоқ замонлар давомида сақланиб, одамлар маънавий-ижтимоий турмушига сингиб кетиши табуларнинг яшаш чегарасини тобора кенгайтира борган.

Инглиз олимуноси Ж.Фрезернинг "Олтин буток" асарида "Тақиқланган ҳаракатлар" номли алоҳида боб бор[1]. Унда одамлар ва уларнинг тана аъзолари,[2] айрим нарсаларга[3] нисбатан қўлланадиган тақиқларнинг моҳияти, келиб чиқиш тарихи ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, олим тақиқ сўзлар тўғрисида ҳам алоҳида тўхталиб ўтган[4]. Ушбу асарда ибтидоий жамиятда амал қилинган табуларнинг тўрт типи кўрсатиб ўтилган.

1.**Ибтидоий жамият аъзосининг ҳаракатини бошқариб турган тақиқлар.** Бунга кўра, қадимги инсонлар ўзга қабила вакиллари билан муносабатда, алоқада бўлишда, озиқ-овқат ва ичимлик турларини истеъмол қилишда, яшаб турган манзилидан узоқлашишда, юриш-туришда маълум табуларга риоя қилганлар.

Эътиборли томони шундаки, бундай табулар мазмунини ўзида ифода этувчи бадиий мотивлар сеҳрли-фантастик типда яратилган эртакларнинг сюжетида сақланиб келмоқда. Баъзи эртакларда қаҳрамон кириши тақиқланган қирқ биринчи хонага киргани учун бошига турли мусибатлар, оғир кунлар тушади. Шу лаҳзадан эътиборан қаҳрамон сеҳр-жодуга йўлиқиб, ҳаётида турли ўзгаришлар юз беради. Демак, эртакларда белгиланган табуга амал қилмаслик, уни бузиш мотиви қаҳрамоннинг сеҳр-жодуга йўлиқиши мотиви талқини учун кенг йўл очади. Натижада мотивлар синтезлашуви

---

[1] **Фрезер Дж.Дж.** Золотая ветвь. 2-е изд-е. – М.: Политиздат, 1983. - С.188-195.
[2] Ўша асар. – Б.196-215.
[3] Ўша асар. – Б.216-234.
[4] **Фрезер Дж.Дж.** Золотая ветвь. 2-е изд-е. – М.: Политиздат, 1983. – Б.235-250.

юзага келиб, эртак сюжетида мураккаб кўпқатламлилик ҳосил бўлади.

2. Бевосита одамларга дахлдор бўлган табулар. Унга кўра, қабила бошлиғи ва ҳукмдор, яқинидан жудо бўлган азадор кишн, ҳомиладор аёл, жангчилар, қотиллар, овчилар, балиқчилар билан муомала-муносабатда бўлишда маълум табуларга амал қилинган.

3. **Буюмларга алоқадор табулар**. Улар, асосан, темирдан ясалган ўткир тиғли жайт қуролларига, узукка, ойнага нисбатан қўлланган. Буюмларга нисбатан пайдо бўлган табулар орасида тиғли буюмларга нисбатан келиб чиққан табулар алоҳида ўрин тутади. Темирга табу ҳали темирдан ясалган буюмларни кенг қўллаш у қадар урф бўлмаган даврларда, одамлар унга шубҳа ва ишончсизлик билан қараган вақтларда пайдо бўлган. Асосан, ёғоч буюмлар ишлатилиб, темир буюмлар деярли ишлатилмаган. Одамлар уларни ишлатишдан чўчишган.

4. Сўзга алоқадор табулар. Унга кўра, инсоннинг исмини, ота-оналарнинг, марҳумларнинг, ҳукмдорларнинг номини айтиш тақиқланган.

Сочга алоқадор табу мавжудлиги туфайли кишилар ўртасида соч олиш ритуал тадбири (соч олиш маросими) шаклланган. Бу маросим ҳозир ҳам ёш боланинг сочини илк марта олиш муносабати билан ўтказилади. Чақалоқнинг сочига кекса аёл ёки чолга қайчи урдириб олинади.

Қизалоқларнинг сочини илк бор ювиб-тараганда момоларимиз қуйидаги каби махсус олқиш-айтимларни куйлайдилар:

Ойда – қулоч,
Кунда – тутам.
Сенга – куёв,
Менга – палов[1].

Соч олишга алоқадор табу ҳозирги пайтда сартарошлар билан боғлиқ эътиқодий муносабатларнинг шаклланишига асос бўлган. Сартарошлар маълум бир ҳимоячи пирга суяниб иш юритадилар.

Халқимизда соч олиш билан алоқадор бир талай табуларга амал қилинган. Жумладан, таниқли этнограф олим Г.П.Снесаревнинг қайд қилишича, "Хоразмда ҳам соч ва тирноқ билан алоқадор

[1] Бойчечак. ЎХИ. Кўп томлик. Болалар фольклори. Меҳнат қўшиқлари. Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, К.Очилов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б.57.

анчагина ирим-сиримлар мавжуд бўлган. Масалан, соч ва тирноқни ўтда куйдириш мумкин бўлмаган, чунки унинг эгаси бирор фалокатга йўлиқади ёки бош оғриғи касалига дучор бўлади деб кўрққанлар. Сартарошлар олинган сочларни дуч келган жойга эмас, балки кўпинча бирор мозорга олиб бориб кўмиб келишган. Соч билан боғлиқ бундай табуларнинг қадимий илдизлари "Авесто"га бориб тақалади"[1].

Хуллас, халқ табу-тақиқлари муайян тизимни ҳосил қилади. Бундан кўринадики, табулар ўтмишда ижтимоий ҳаёт қонуни сифатида кенг амал қилган. Каттаю кичик унга бўйсуниб, риоя қилган. Шу ҳолат, табиийки, жуда қадимда яратилган халқ оғзаки ижоди асарларида ўз аксини топган. Шунинг учун эртакларда табуларга амал қилмаслик ёмон, салбий оқибатларга олиб келиши, фалокат ва фожиа юз бериши алоҳида бадиий талқин этилади.

Ибтидоий одамлар табуларга амал қилмаслик натижасида киши ўзига зарар келтирувчи сеҳрга йўлиқиши мумкин, лекин зарарли сеҳр таъсиридан кишини халос этувчи, асровчи, ҳимоя қилувчи, қўллаб-қувватловчи ва унга карши тура оладиган магик воситалар ҳам бор, деб тушунганлар.

Шу тасаввур-тушунчаларнинг излари сеҳрли эртакларда қаҳрамоннинг ёвуз ниятли мифологик образларга қарши турли ҳимояловчи магик буюмлар воситасида курашиши мисолида бадиий талқин қилинади. Айтайлик, эртак каҳрамонлари, одатда, ўз орқасидан таъқиб қилиб, қувиб келаётган ёвуз кучларни (ялмоғиз кампирни ёки девни) ортда қолдириш учун ёки унинг йўлини тўсиб, имкониятларини чегаралаш максадида сеҳрли тароқ, сеҳрли ойна кабилардан фойдаланади.

Сеҳрли эртакларда ҳар бир сирли (ғаройиб) буюмнинг ўз поэтик ўрни ва вазифаси бор. Улар орасида маросимларда ишлатиладиган ва ишлатилмайдиганлари учрайди. Ҳар қандай ҳолда ҳам улар сирли эртакларда ғаройиб (сеҳр-жодугага эга) буюм сифатида талқин қилиниши кузатилади.

Ўзбек халқ сеҳрли эртаклари таркибига тилсим билан боғлиқ "ғаройиб нарса"лар тасодифан кириб қолмаган. Улардан аксариятининг асосида табу ётади. Жумладан, қадимда сочга нисбатан қўлланилган табу тароққа магик восита сифатида қарашни кел-

[1] **Снесарев Г.П.** Релекты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.169.

тириб чиқарган бўлса, юзни яшириб юриш, ҳар кимга кўрсатмаслик тақиқи сеҳрли ойна тимсолининг яратилишига асос бўлган. Шунингдек, инсон ва ҳукмдорлар номини сир сақлаш, очиқ-ошкора айтмаслик тақиқи эртакларда персонажларни ўз номи билан атамаслик, уларни кўпинча умумий ном билан *подшо, шаҳзода, қаҳрамон, ботир, чўпон, деҳқон, савдогар* ёки бирор-бир белги, ё лақаб билан (мас.: *кал, кўса*) аташга олиб келган.

Хуллас, ибтидоий инсонларнинг ёвуз ва эзгу руҳлар мавжудлигига ишончи табуларни келтириб чиқарган. Қадим кишиси ёвуз руҳларга қарши эзгу руҳлар кўмагида курашиб, уларни мағлуб этиш мумкин деб ҳисоблаган. Шунга кўра, сеҳрли эртакларда икки хил сеҳр-жоду талқин этилади. Булар зарар етказувчи ва ҳимоя қилувчи сеҳр-жодудир. Зарар етказувчи сеҳр-жодуга сеҳрли эртакларлардаги сеҳрланган кўл, ўлик сув кабилар мисол бўлса, сеҳрли тароқ, ойна, узук, тириклик суви, ур тўқмоқ, очил дастурхон, қайнар хумча, учар гилам ва ҳоказолар инсонни ҳар томонлама қўллаб-қувватловчи, ҳимоя қилувчи магик воситалар қаторига киради.

Ҳимоя қилувчи "ғаройиб нарса"лардан очил дастурхон, қайнар хумча тимсоли бадиий тафаккур тараққиётининг кейинги босқичларида халқнинг тўкин турмуш ҳақидаги орзу-истакларига боғлиқ тарзда пайдо бўлган.

Ўзбек халқ эртакларидаги "ғаройиб нарса"лар билан боғлиқ эпик мотивларнинг тарихий асослари, асосий типлари ва бадиий вазифалари махсус тадқиқ этилиши керак, деб ўйлаймиз.

Сеҳрли эртаклар ҳам ўтмишда ижтимоий вазифа бажариб, кишиларга белгиланган маиший тақиқларга риоя қилиш шартлигини уқтириш, агар унга риоя қилинмаса, инсон турли фалокатларга, сеҳр-жодуга йўлиқиши мумкинлигини таъкидлаш вазифасини бажарган. Ҳатто аксарият сеҳрли эртаклар бевосита маълум бир табуни асослаш, уни бадиий талқин қилиш учун яратилганлиги сезилади.

Катталар томонидан айтилган, белгиланган тақиқни унутиш, бузиш, унга риоя қилмаслик асосида эпик қаҳрамоннинг фалокатга учраши, аниқроғи, бирор-бир сеҳр-жодуга йўлиқиши мотиви сеҳрли эртакларнинг етакчи мотивларидан биридир. Масалан, "Олтин бешик" эртагида сингилнинг ўз опаси сўзига амал қилмай, тақиқланган кўлмакдан сув ичиб, кийикка айланиши воқеаси шундай ҳикоя қилинади: "Қизча югуриб бориб сув ичаман деганда, – Ичма,

кийик бўлиб қоласан! – деб қичқирибди. Кейин улар яна йўлга тушибдилар. Синглиси: – Ҳалиги жойда бир пой ковушим қолибди, – дебди. Опаси: – Бор, дарров олиб кел, лекин ҳалиги сувдан ичма! – деб тайинлаб юборибди. Синглиси опасининг гапига кирмай, *ҳовуздаги сувдан ичибди-да, кийик бўлиб қолибди*"[1]. *Синглиси опаси* (катта авлод вакили)нинг сўзига кирмай шу сувдан ичган экан, кийик суратига кириб қолибди. Чунки қадимги одам тасаввурида сув сеҳрли кучга эга деб қаралган ва шу боис ҳар қандай сувни ичиш тақиқланган. Аждодларимиз агар одам у ёки бу жонивор ичган сувдан ичса, унга ўша сув орқали жониворнинг хусусиятлари ҳам ўтади, деб ўйлаган. Ана шу каби қадимий тасаввур-тушунчалар мазкур эртакда табу орқали ифода этилган.

"Қилич ботир" эртагида эса қаҳрамоннинг севгилиси мастон кампирнинг аврашига берилиб, Қилич ботирнинг жони қиличда сақланиши ҳақидаги сирни айтиб қўйиши ва бу сирни очмаслик шартининг бузилиши натижасида қаҳрамон бошига оғир кўргиликлар тушади.

Айрим эртак ва достонларда қаҳрамонларнинг тақиқланган боққа кириб бориши, тақиқланган йўлдан юриши, тақиқланган хонага кириши ва ҳоказолар натижасида ёмон кўргиликларга дуч келиши тасвири ҳам учрайди.

Хуллас, табу (тақиқ)ларга риоя қилинмаса, улар бузилса, маълум салбий оқибатлар келиб чиқиши ҳақидаги қадимги тасаввурлар сеҳрли эртакларда ўзига хос эпик мотивларнинг шаклланишига асос бўлган. Бу билан сеҳрли эртакларда инсонга токатли, бардошли, чидамли, матонатли бўлиш, дуч келган қийинчиликларни сабр билан енгиб ўтишга ўзида куч топа билиши ғояси уқтирилади.

Оғзаки эпик жанрларда табуларга алоқадор мотивлар жуда кўп учрайди. Хусусан, сеҳрли эртакларга хос сюжетлар тизимида табу (*тақиқ)лар билан боғлиқ тушунчалар асосида яратилган уйдирмалар стакчи ўрин тутади.*

Баъзан эртакларда пичоқ билан боғлиқ табу ифодасини кузатиш мумкин. Бунда тилсим пичоқнинг сирини ҳар қандай ҳолатда ҳеч кимга айтмаслик шарт қилиб қўйилади. Бироқ эртак қаҳрамони бу шартни унутиб, табуни бузиши оқибатида бошига жуда кўп ташвиш келтиради. Сўнгра у минг машаққатлар билан яна ўз пичоғини қўлга киритиб, қайтадан хотиржамликка ва бахтга эришади. Бундай мотив "Эрназар ва Кимоназар" эртаги сюжетида учрайди.

---

[1] Oltin beshik. O'zbek xalq ertaklari. – Toshkent, 2011. – B.128-129.

Табиийки, бунда пичоққа нисбатан амал қилинадиган табунинг бузилиши натижасида келиб чиқадиган кўнгилсизлик ва бахтсизликлар эртакда бадиий кўринишда ифода этилади.

Бундай эртакларда, аввало, пичокнинг мерос қолдирилиши ва унга сеҳрли сўз айтиш детали алоҳида эътиборни тортади. Дарҳақиқат, ҳаётда қассоблик ёки кинначилик касби билан шуғулланадиган кишилар ўз фарзандларидан бирига (одатда, ё каттасига, ё кичигига) касб пичоғини мерос сифатида қолдириб кетиш удуми бор. Бунда фарзанд ота касбини қилиб, пичоқдан фойдаланар экан, албатта, отаси руҳига, қассоблар пирига ёки кинначилар пирига олқиш айтади. Шундай қилинса, азиз руҳлар ишимга ривож бағишлайди, деб ишонади.

"Дев пўстин" эртагида[1] шундай табуга алоқадор мотив келтирилган: "Девнинг бир пўстини бўлар экан. Эрталаб кийиб дев бўлиб кетар экан ва кечаси пўстинини ечса яна одам бўлиб ўтираверар экан. Уни қиз билиб олибди. Уйига келиб бу сирни келинойиларига айтибди. Улар "куйдириб ташлагин", дейишибди. Қиз пўстинни ёқиб ташлабди. Эри эрталаб туриб пўстинини қидирибди ва хотинидан сўрабди. Хотини уни куйдириб ташлаганини айтибди. Эри буни эшитиб, хотинига "хайр" деб бир дуо ўқиб кампирга айланиб учиб кетибди. Шундан сўнг қиз отасига телпак, этик, ҳасса қилдириб, эрини излаб йўлга чиқибди".

Кўриниб турибдики, бу эртакдаги воқеалар талқинида ҳам бевосита эпик шарт – табунинг бузилиши драматизмнинг кучайишига сабаб бўлган.

Хуллас, эртаклар орасида маълум бир табуни асослаш, уни бадиий талқин қилиш учун яратилган сеҳрли эртаклар ўзига хос қизиқарли сюжети билан алоҳида эътиборни тортади.

Қадимги маросимлар ва фетишистик магия

Ўзбек халқ сеҳрли эртакларида учрайдиган "ғаройиб нарса"ларнинг аксарияти магик-маиший маросимларда қўлланиши билан эътиборни тортади. Улар эртакларда бош қаҳрамоннинг муваффақиятларини, ғалабаларини юзага чиқаришга ёрдам беради.

Айтайлик, узук аксарият магик маросимларнинг асосий буюми ҳисобланади. Масалан, никоҳланаётган йигит-қиз ўзаро узук алмашади. Узук инсу жинсларга қарши амулет (тумор) вазифасини ўтаган. Узукнинг инсу жинсларга қарши кураша олиши ёки ўлимнинг

[1] ЗЎФА. Инв.№156. Ёзиб олувчи: Ж.Асомиддинов.

йўлига тўсиқ бўла билиши ҳақидаги қадимги магик-мифологик, фетишистик қарашлар эса бора-бора унинг ижтимоий-магик вазифасини янада бўрттиришга асос бўлган.

*Узук*нинг ижтимоий-магик вазифа бажарганлигини халқ орасида яшаб келаётган айрим урф-одатлар, маросим унсурлари мисолида янада чуқурроқ асослаш мумкин. Жумладан, жанубий хоразмликлар янги туғилган чақалоқни бойлик ва саломатлик рамзи сифатида ичига тупроқ, туз, танга ва тилла ёки кумуш узук солинган сувга чўмилтиришади. Жанубий Сурхондарёда эса "чилтон суви" ичадиганларга, яъни момолар касби билан шуғулланиб, аёллар ва болалар табобатига оид амалларни бажаришни ният қилган хотин-қизларга ичига кул ва тилла узук солинган махсус сув ичирилади. Буларнинг барчаси халқнинг узук билан боғлиқ мифологик, фетишистик ва магик қарашларини ўзида ифода этади.

Сеҳрли эртакларда кўп қўлланадиган сирли нарсалардан яна бири *ойна*дир. Халқ маросим ва удумларида ойна кенг қўлланилган. Шунинг таъсирида фольклор асарларида ойна қаҳрамонни ёвуз кучлардан ҳимоя қилувчи восита сифатида бадиий талқин қилина бошлаган. Жумладан, ойнадан турли маросимларда, фол кўришда, касалликларни даволашда қадимдан кенг фойдаланиб келингани ва бу ҳол ҳозиргача давом этаётгани диққатни тортади.

Бронза даври дафн маросимларида марҳумлар ёнига бронзадан ишланган ойна қўйиб дафн этиш удумига амал қилинган[1]. Эътиборли жиҳати шундаки, бу хил ойналар қабрга, албатта, синдирилган ҳолда кўмилган. Шундан бўлса керак, ҳозиргача уйда синган кўзгу сақлаш, синиқ ойнага қараш ёмон ирим қилинади.

Аждодларимиз маиший турмушда ойнадан магик – ҳимоя воситаси сифатида фойдаланишган. Келин-куёвларнинг уйига ойна осиб қўйилган. Болаларнинг бешиги ёстиқчаси остига махсус қопчага солинган ойна қўйиб қўйилган. Никоҳ тўйида келин-куёвни тенг қўйиб ойнага қаратиш, мотам маросимида марҳумнинг оғзи устига ойнани тескари қилиб қўйиш анъанаси ёки фолбинларнинг ойнага қараб ром очиши кабиларда ойнага алоқадор қадимги магик-мифологик қарашларнинг излари ёрқин кузатилади.

Ўзбек халқ сеҳрли эртаклари сюжетида *пичоқ* (ханжар), *қилич* (шамшир), *қайчи*, *болта* каби тиғли кесувчи буюмлар ўзига хос

---

[1] **Калинин А.** Волшебное зеркало из далекого прошлого // Наука и жизнь. – М., 2001. – №.4.

ўрин тутади. Улар, одатда, сеҳрли эртакларда мўъжизакор кўмакчи, магик восита сифатида бадиий талқин қилинади.

Қадимда тиғли буюмлардан пичоқ ва қайчи кўпинча магик маросимларда кенг қўлланилган. Қизиғи шундаки, тиғли буюмлардан маросим жараёнида фойдаланиш одати ҳозиргача сақланиб келаётир. Аниқроғи, ҳозирда ҳам кинна ҳайдаш маросимида кинначилар пичоқдан унумли фойдаланишлари маълум. Улар киши баданига кириб, ўрнашиб олган ёвуз руҳ (кинна, сув, ҳасад)ни ҳайдаб чиқариш учун пичоқдан самарали фойдаланадилар. Бунда ҳалқнинг тиғли буюмларга нисбатан магик ҳимоя воситаси сифатида қараши равшанлашади.

Тиғли буюмларнинг магик хусусиятига ишонч халқ одатларида ҳам акс этади. Жумладан, ёш болаларнинг, айниқса янги туғилган чақалоқларнинг ёстиқчаси остига ҳимоя воситаси сифатида пичоқ қўйиб қўйилади. Ёки чилласи чиқмаган, яъни турмуш қурганларига ҳали 40 кун тўлмаган ёш келин-куёвларнинг тўшаги тагига, албатта, пичоқ қўйилади. Бу хатти-ҳаракатларнинг барчаси пичоққа нисбатан магик ҳимоя воситаси деб қараш туфайли амалга оширилиши сир эмас.

Эртакларда пичоқ қаҳрамоннинг ўринбосари сифатида талқин қилинади. Масалан, "Қирқ куёв" номли ўзбек халқ эртагида подшо кичкина келинини кенжа ўғлининг пичоғига никоҳ қилади. Куёв никоҳ пайтида иштирок этмайди. Унинг ўрнига пичоқни қўйиб қўядилар. Маълумки, келин-куёвни никоҳлашда бундай ҳолга рухсат этилади. Эртакда шу ҳаётий деталга ишора бор.

Эртакларда учрайдиган ғаройиб хислатли буюмлардан яна бири "*сеҳрли супра*"дир. Маълумки, халқимиз орасида супрага алоқадор ранг-баранг эътиқодий хатти-ҳаракатлар амал қилади. Бунга эса, халқ ўртасида айнан супра билан боғлиқ магик қарашлар таъсирида келиб чиққан табулар, ирим-сиримлар ва маросимларга алоқадор удумларнинг мавжудлиги асосдир. Бу каби эътиқодий-магик тушунчалар сеҳрли эртакларда "сеҳрли супра" деталларида бадиий умумлаштирилганлиги алоҳида диққатни тортади.

Анъанавий одатларимизга кўра, янги тушган келинчаклар супра бошига келтирилиб, ун элатилади. Чақалоқ қизалоқларнинг илк бор тирноғи олинганда супрага суртиб олинади. Бу билан қизалоқнинг улғайганда, эпли ва ризқ-рўзли бўлиши ният қилинади. Шунингдек, супра аксарият ибодат ритуаллари – диний-маиший маро-

симларнинг асосий рамзий атрибути ҳисобланади. Айтайлик, чилтонкаш момоларга эм қилдирилганда, чироқ ёқтирилганда ёки чилтон суви ичиш маросими жараёнида супра ёйилади. "Бибисешанба" ва "Мушкулкушод" маросимлари бевосита супра бошида ўтказилади[1].

Халқ орасида соч билан боғлиқ маросимлар ҳам жуда кўп. "Соч тўйи" шулар жумласига киради. Сочга нисбатан амал қилган магик-эътиқодий қарашлар заминида шаклланган бу маросим ёш болаларнинг (чақалоқларнинг) сочини илк марта олганда ўтказилади. Шунингдек, турмушга узатилаётган қизларнинг сочини қирқта ўриш учун ташкил қилинадиган "Соч ўрди" маросими ҳам ўзида соч культи билан боғлиқ қарашларни ифода этади.

Қизларнинг сочини илк бор ўриш ҳам ўзига хос маросим кўринишида кечади. Қизалоқнинг сочини илк бор ювиб-тараб ўраётган она ёки буви бу жараёнда махсус ритуал хатти-ҳаракатларни бажаради. Бунда қизалоқнинг тезроқ улғайиши алоҳида ният қилинади ва шу ниятни бадиий ифодалаш учун унинг сочи дам қулочланиб, дам тутамланиб: *"Ойда қулоч,кунда тутам"* деб айтилади-ю, сўнгра қизчанинг бўйнига уч марта енгил туртган ҳолатда уриб қўйилиб, бу мисралар яна давом эттирилганча: *"Сенга куёв, менга палов"*, дейилади.

Бу олқиш-айтимнинг кейинги мисралари орқали қизалоқнинг тезроқ вояга етиб, ўз бахтини топиши, қиз ўстираётган ота-онанинг орзу-ҳавасига тезроқ эришиши истаги бадиий ифодаланмоқда.

Айрим болаларга "ҳайдар" деб аталувчи кокил қўйилади. Буни "Кокил тўйи" деб нишонлайдилар. Бу маросим одатда боласи турмайдиган оилада туғилган чақалоққа атаб у ёшига етганда ўтказилади. Унда бола ўсиб-унсин, зиён-заҳматлар озор етказмасин деган ниятда бошнинг энса қисмидаги "қорин сочи"дан бир тутамини қирқмасдан қолдирадилар. Ана шу кокил "Ҳайдар" дейилади.

Афсоналарга қараганда, Ҳайдар шамол пири бўлиб, унинг кокили борлиги ҳақида маълумот берилади. Тасаввурларга кўра, Ҳайдар елкасига тушиб турадиган узун ва қалин ёйиқ кокилларини ҳилпиратганча, қулочини кенг ёзиб тулпориши миниб елганда унинг кокиллари тебранишидан шамол вужудга келган.

---

[1] **Ўраева Д., Нарзуллаева Д.** "Бибисешанба" маросимида "супра" рамзи // ЎТА. – Тошкент, 2008. – №6. – Б.24-29.

Фольклоршунос М.Жўраевнинг фикрича, "Ўрта Осиё халқлари мифологиясида Ҳайдар образи елкасига тушиб турадиган кокилларини ҳилпиратганча, кулочини кенг ёзиб келадиган асотирий персонаж сифатида тасаввур қилинган. Бу мифологик эътикод Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Арабон қишлоғида яшовчи М.Орзиевадан ёзиб олинган қуйидаги маросим қўшиғида ҳам яққол кўзга ташланади:

Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилингни силкит!
Хотинингни уйқу босди,
Болангни сув оқизди,
Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилингни силкит!"[1]

Бу маросим қўшиғида шамол ҳомийси Ҳайдарнинг "кокилини силкитиши" шамол қўзғатишнинг магик воситаси сифатида талқин қилинмоқда. Бинобарин, шамол чақирувчи мифологик персонажнинг тожик фольклоридаги намунаси – Хайт образи узун бўйли, сочи белигача тушадиган, оппоқ кийимли одам сифатида тасаввур қилинган[2].

Мумтоз шеъриятда гўзал қизларнинг сочи "Ҳайдар кокили"га ўхшатилиб, ўзига хос ташбеҳ яратилади. Шунингдек, *кокил* сўзи ўрнида кўпинча *ҳайдар* номи метонимия қилиб келтирилади.

Қадимги доғистонликлар 10-12 ёшли болага соч тўйи ўтказганлар. Қариндошлари болани ўртага олиб, навбат билан унга пул берганча сочидан бир тутам қирқиб бершган. Боланинг отаси эса йиғилганларга бу воқеа муносабати билан зиёфат уюштирган. Фақат боланинг пешонасидаги бир тутам сочи қолдирилган. Бу маросим ўтказилгандан сўнг бола суқланишдан сақланади, деб қаралган. Айни пайтда маросимнинг ўтказилиши бола руҳиятига таъсир кўрсатиши эътиборга олинган. Чунки бола шундан кейин ўзини катталардек, ҳақиқий эркаклардек хис кила бошлайди.

М.Жўраев сочнинг алоҳида магик қудратга эга деб тасаввур қилинган қисми кокил маъносини билдиришини таъкидлайди.

---

[1] **Жўраев М.** Ўзбек маъсумий маросим фольклори. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.180.

[2] **Литвинский Б.А.** Семантика древних верований и обрядов памирцев // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. – М., 1981. – С.104.

Ошиқ, суяк кабиларга сирли тус бериш мотиви мотам маросими билан боғлиқ тушунчаларни ўзида сақлаб қолганлиги билан эътиборни тортади. Бу мотивнинг тарихий илдизлари қадимги аждодларнинг суяк культи билан боғлиқ эътиқодларига бориб тақалади. Ошиқ ва суяклар воситасида фол очиш ҳам шундан келиб чиққан. Бу ҳақда Э.Тэйлорнинг "Ибтидоий маданият" асарида кўрсатилишича, қадимги инсонлар кўпинча жангу жадалларнинг қандай тугашини аниқлаш мақсадида ошиқ ва суяклар воситасида фол кўрганлар. Ана шундай урф-одатлар ва эътиқодий қарашлар халқ эртакларида сирли ошиқ образининг келиб чиқишига асос бўлган.

Хуллас, ҳимоя воситаси сифатида хизмат қилувчи бу каби буюмларнинг аксарияти ибтидоий инсонларнинг турли магик маросимларида, ибодат ритуалларида кенг қўлланилган. Улар ҳақидаги маълумотлар эса сеҳрли эртакларда бадиий сайқал топиб, образлаштирилади. Жумладан, ойна, узук, олов, сув, тупроқ, нон, ўтўланлар қадимда беморлар учун ўтказиладиган даволаш ритуалларида зарурий магик воситалар сифатида хизмат қилган. Маросим ўтказилиб, беморнинг тузалиб кетиши ушбу буюмларнинг магик таъсир кучига бўлган ишончни янада мустаҳкамлаган. Ҳозиргача халқона усулда фол очишда, суқланган, баданига турли тошмалар тошган беморларни даволашда юқорида номлари санаб ўтилган буюмлардан аксарияти ишлатилади.

Демак, "ғаройиб нарса"ларнинг тарихий илдизлари бевосита қадимги диний-маиший ва магик маросимларга, афсунгарлик, анимистик, фетишистик ҳамда табу билан алоқадор қарашларга бориб тақалади. Хусусан, ибтидоий инсонларнинг жонсиз нарсаларга жонли, руҳи бор деб қараши, уларнинг сеҳр-жоду қудратига ишониши сабаб ўзи учун ҳимоя воситаси деб билишига оид қадимги фетишистик қарашлар "ғаройиб нарса"лар образининг келиб чиқишида етакчи омил бўлган.

Қадимги инсонларнинг мавжуд борлиқни сирли деб англаб, унга турли фетишлар орқали муносабатда бўлишга интилганлиги сеҳрли-фантастик эртаклар сюжетида "ғаройиб нарса"лар воситасида бадиий акс эттирилган. Бунда "ғаройиб нарса"лар эртак қаҳрамонларининг фантастик тимсолини яратишда муҳим бадиий деталь вазифасида иштирок этади. Чунки эртакда асосий қаҳрамоннинг ўзи эмас, аксинча, унинг қўлидаги нарсалар, ёнидаги жониворлар сирли ва ғаройиб кучга эга бўлиб, қаҳрамонга ҳомийлик

кўрсатади ҳамда уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди. Натижада, "ғаройиб нарса" эртак сюжетидаги воқеаларни ўзаро боғлаб турувчи ва ривожлантириб борувчи асосий воситага айланади.

Сеҳрли-фантастик эртаклар сюжетига фетишистик қарашлар ҳамда шу асосида яратилган бадиий образлар фетишистик мифлар таъсирида кўчиб ўтган ва янада чуқур бадиий сайқал топиб, кўпвазифалилик (полифункционаллик) касб этган. Ўзбек халқ сеҳрли эртакларига хос сюжетлар тизимида табу (тақиқ)лар билан боғлиқ тушунчалар асосида яратилган уйдирмалар ҳам алоҳида ўрин тутади. Ўзига хос сирли шарт бўлган табуни унутиш ёки унга амал қилмаслик, бу шартни назар-писанд этмаслик, сабрсизлик қилиб бузиш оқибатида киши фалокатга учраши, сеҳр-жодуга йўлиқиши мумкин, деган қадимги тасаввур-тушунчалар эртакларда "ғаройиб нарса"лар воситасида ғоятда бадиий таъсирчан акс эттирилиши кузатилади.

Мағик маросимларда кенг қўлланадиган буюмларга нисбатан ҳам қадимги инсонларнинг эътиқодий қарашлари, анимистик тушунча-тасаввурлари халқ эртакларида "ғаройиб нарса"ларнинг образлантирилишига олиб келган. Уларнинг ҳар бири сеҳрли эртакларда ўзига хос бадиий вазифа бажариб, муайян усулда талқин қилиниши кузатилади.

"ҒАРОЙИБ НАРСА"ЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

"Ғаройиб нарса"ли эртакларнинг мотивлар таркиби

Эртак сюжетида "ғаройиб нарса" тасодифан пайдо бўлмайди. Унинг сюжет таркибига келиб қўшилишини белгилайдиган бир неча анъанавий мотивлар мавжуд. Шулардан бири подшонинг ўз қизини турмушга беришида бўлажак куёвликка номзодларни маълум бир "ғаройиб нарса"ни олиб келишга буюриши, яъни ***шарт белгилаш***и мотивидир. Ким шу синовдан ўтса, маликага уйланиш баробарида подшоликнинг ҳам учдан бир қисмига ёки тенг ярмисига сазовор бўлиши таъкидланади. Баъзан подшо қизини бериш учун бўлажак куёвликка номзодларни маълум бир мураккаб юмушни адо этишга ундайди: кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қаср қуриш, сирли макондаги аждаҳо ёки девни ўлдириб келиш ва ҳ.к. каби. Шунда эртак қаҳрамони ўзига тегишли бирор "ғаройиб нарса" воситасида шу шартни муваффақиятли ҳал этиб, подшо синовидан ўтади ва мақсадига эришади. Бироқ унинг қувончи узоққа чўзилмайди. Подшо йигитнинг сиридан хабар топиб, унинг сеҳрли буюмларини мастон кампирлар, жодугар ёки афсунгарлар ёрдамида *олиб қўяди*. "Ғаройиб нарса"*ларидан, яъни* ўз ёрдамчиларидан ажралган йигит бунинг оқибатида жуда ноқулай вазиятга тушиб қолади. Шунда унга бошқа ҳомий кучлар ёрдамга келади.

Эртак сюжети таркибига "ғаройиб нарса"нинг келиб қўшилишига туртки берадиган мотивлардан яна бири ***туш***дир. Масалан, "Чол билан кампир" номли халқ эртагида бир куни чол ўтин тергани бориб, булоқнинг бўйида ухлаб қолибди. Тушида биров тур, ана уни ол, дебди. Қараса, булоқнинг ичида бир супра айланиб турибди.

– Уни нима қиламан? – дебди.

– "Очил, супрам", деб айтгин, – дебди.

Чол "очил, супрам", деса, нозу неъматлар пайдо бўлибди. Чол бир неча маротаба булоқбошида ухлаб туш кўради ва ҳар сафар тушида булоқ ичида сеҳрли бир ашё турганлигининг гувоҳи бўлади. Кўзини очиб чиндан ҳам ўша нарсани кўради ва уни олади. Хуллас, бу эртакда чол кўрган туши орқали "*очил, супра*", "*газла, газим*", "*пишди палов*" ва "*чиқ қовоқдан*" сингари тилсим буюмлардан огоҳ бўлиб, уларни қўлга киритади. Чол ҳаёти шундан сўнг

ўзгариб, у роса бойиб кетади, тўкин ва тўкис ҳаётга эришади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки ҳар бир "ғаройиб нарса"га халқнинг ўз ҳаётини, турмуш тарзини яхшилаш, уни тўкин ва тўкис қилиш, ғанимлардан ўч олиш ҳақидаги орзу-истаклари сингдирилган.

Эртакда чол – бош қаҳрамон. У халқнинг бадиий тимсолини ўзида ифодалаб келган. Шунинг учун ҳам эртакда "ғаройиб нарса"ларга унинг хиёнаткор дўсти ва золим подшо эмас, фақат чол эришади.

Эртакда чолнинг "ғаройиб нарса"ларга эришиш йўли ҳам жуда оддий ва ишонарли тарзда ифодаланган: чол сирдан тушида огоҳ бўлади. Туш мотиви эса халқ эпик асарлари сюжетида учрайдиган анъанавий мотивлардан биридир. "Чол билан кампир" эртагида ана шу анъанавий мотивдан фойдаланиб, эртак тугуни яратилган ва воқеалар ривожига эришилган. Эртакда чолнинг туши унинг ўнгида кечаётган воқеалар билан боғлиқ тасвирланган. Шу орқали туш мотиви эртак мазмунига сингишиш баробарида ундаги муҳим композицион воситалардан бирига айланган. Натижада туш эртакдаги воқеалардан ажралиб қолган сирли бир ҳолат сифатида эмас, бевосита унинг таркибига сингиб кетган ҳаётий воқелик тарзида тасаввур уйғотади. Эртакда ҳатто туш ва унинг чегаралари аниқ ажратилмаган, улар бир-бири билан қоришиб кетган. Аниқроғи, бу чегара "уйғониб кетса", "уйғониб қараса" каби сўзлар билан ажратиб кўрсатилмаган. Натижада эртакда баён қилинаётган воқеликнинг қай бир жойигача тушу қай бир жойидан бошлаб ўнг эканлигини бирдан англаш қийин.

Баъзи эртакларда тилсим буюмлар билан туш ҳодисаси ўзаро синонимия ҳосил қилиши кузатилади. Бунга "Сирли гиламча" ва "Қирон ака" эртаклари сюжетини ўзаро қиёслаш орқали ишонч ҳосил қилса бўлади. Бинобарин, "Қирон ака" эртагида парига ошиқ бўлиб қолган шаҳзода дев чангалига тушганидан сўнг, унинг ҳомийси ва халоскори бўлган Қирон ботир тушида шаҳзоданинг бандилигидан огоҳ бўлади: "Бир кун Қирон туш кўрибди. Тушида бола девнинг зиндонида ётган эмиш. Қирон тонгда уйғонибди..."[1] Демак, эртакдаги кейинги воқеаларнинг ривожини таъминлаш учун Қирон шаҳзоданинг дев чангалига тушганидан огоҳ бўлиши керак эди. Қирон эса бу воқеадан туши орқали огоҳ бўлади. Аммо эртакнинг мана шу жойида туш эпизоди ўрнига эпик қаҳрамоннинг тақдиридан огоҳ этиш вазифасини бажара оладиган тилсим ойна

[1] Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – Б.170.

ёки сеҳрли узук каби бирор буюмдан ҳам фойдаланиш мумкин эди. Бошқача айтганда, Қирон туш орқали эмас, балки ойнаи жаҳоннамодан кўриб ҳам шаҳзоданинг асирлигидан хабар топиши ажабланарли бўлмасди. Худди шундай усул билан "Сирли гиламча" эртагидаги туш эпизодининг ғаройиб хусусиятли буюм билан ўрнидошлигини исботлаш ҳам мумкин. Яъни кимсасиз оролдан одамлар яшайдиган жойга – душманнинг юртига, денгиз орқали ўтиб бориши керак бўлган ўтиш йўли ҳақида новвой тушида хабар топади. Воқеаларнинг кейинги ривожи учун зарур бўлган бу ишни у сирли гиламча кўмагида амалга оширади. Аммо новвой улкан денгиздан сеҳрли тароқ, сеҳрли ойна ёки тутатқи тилсимидан фойдаланиб ўтиб олиши ҳам мумкин эди. Чунки эртакларда, одатда, бу тилсим буюмлар сув йўлига тўсиқ бўла олиши кўп тасвирланади. Демак, сирли гиламча, сеҳрли тароқ, сеҳрли ойна, сеҳрли совун ва тутатқи кабилар ўзаро вазифадош тилсим буюмлар эканлиги кузатилмоқда.

Кўриниб турибдики, эртакларда "ғаройиб нарса"лар туш эпизоди билан ўзига хос маъновий яқинлик ҳосил қила олади. Аммо туш эртакнинг нафақат сеҳрли-фантастик, балки ҳайвонлар ҳақидаги (масалан, "Сусамбил" эртагида ҳўкизнинг туши), маиший эртакларда ("Маликаи Ҳуснобод" эртагида подшонинг туши) ҳам учрашини инобатга олсак, уни тилсимли буюмлар сингари тилсимотлар сирасига киритиб бўлмайди. Қолаверса, туш – ҳаётий ҳодиса. Ҳар бир инсон ҳаёти давомида жуда кўп тушлар кўради. Ҳатто уларнинг аксарияти ҳаёт воқеликларига мос келади, рўёбга айланади. Туш – инсон ҳаётининг ўзига хос бир томони. Одамлар ҳамиша туш билан қизиқиб келганлар. Унинг юз бериши, рамзларга бойлиги одамларни бефарқ қолдирмаган. Тушга хос ана шу сирлилик эса уни, хусусан, сеҳрли-фантастик эртаклар сюжетига кўпроқ сингдиришга асос бўлганлиги шубҳасиз.

Эртакларда туш мотивининг қўлланиши, бадиий ўрни ҳамда вазифалари масаласи ўзбек фольклоршунослигида Ж.Эшонқулов томонидан бирмунча чуқур ва кенг тадқиқ қилинган[1]. Биз эса фақат унинг сеҳрли-фантастик эртаклар сюжетида "ғаройиб нарса"лар билан бадиий вазифадошлик, бу жиҳатдан маъновий яқинлик ҳосил қилиб келиши билан қизиқдик, холос.

Қаҳрамонлар бирор жониворни ўлимдан ёки ноқулай вазиятдан қутқариб қолгани учун улар томонидан тилсим буюм билан

[1] **Эшонқул Ж.** Эшик тафаккур тадрижи. – Тошкент: Фан, 2006. – Б.54-105.

тақдирланадилар. **Тилсим буюм билан тақдирланиш мотиви** "Тўти лаббай ўти", "Ур тўқмоқ" эртаклари сюжетида учрайди. "Тўти лаббай ўти" эртагида қаҳрамон лайлакни тузоқдан озод қилгани учун сеҳрли "Тўти лаббай ўти"ни олади. У ўз магик қудрати билан қаҳрамоннинг барча истакларини амалга ошира олади.

Маълумки, "Ур тўқмоқ" эртагида ҳам шунга ўхшаш мотив учрайди. Унда чол лайлакни тузоқдан қуткаргани учун сеҳрли очил дастурхонга, қайнар хумчага ва ур тўқмоққа эга бўлади-ю тўкинсочин турмушга, бахт-саодатга эришади.

"Ғаройиб ларса"нинг эртак қаҳрамонига мерос қолиши мотиви. Эртакларда ота-онадан қолган меросга фарзандларнинг муносабати, мероснинг қиммати ва қадри, унинг фарзандлар томонидан қадрланиши ёки исроф қилиниши, мерос қолдириш билан ота-оналарнинг ўз фарзандлари келажагини ўйлаб ғамхўрлик кўрсатиши, уларнинг бу меҳрибончиликларига нисбатан фарзандларнинг жавоби масаласи хусусида алоҳида сўз юритилади. Ота-онанинг фарзандга мерос қолдириши инсонлар ўртасида қадимдан шаклланиб, ҳозиргача амал қилиб келаётган анъаналардан биридир. Ҳар бир ота-она ўз фарзандига у ёки бу нарсани мерос қилиб қолдиришга ва шу йўл билан боласи келажагининг моддий пойдеворини бунёд этишга ҳаракат киладилар ва бунда кўпинча қимматбаҳо буюмларни, уй-жой, экин майдони кабиларни мерос қилиб қолдиришга интиладилар.

Меросга эга бўлган болалар, одатда, турмушда ўз-ўзини моддий жиҳатдан тез ва осон ўнглаб олади. Бироқ ота-онадан қолган озми-кўпми меросдан самарали фойдалана олган фарзандларгина ҳақиқий тўкин-сочинликка, бахтга эришиши мумкинлиги ҳаётда ўз исботини топган.

Меросда ота-онанинг меҳнати, чеккан заҳматлари, фарзандларига меҳр-муҳаббати, ғамхўрлиги, унинг келажаги учун қайғуриши ўз рамзий ифодасини топади. Бироқ ҳамма вақт ҳам фарзандлар мероснинг қадрига етавермайдилар. Қайсидир фарзанд қолдирилган меросдан ақл-заковатини ишга солиб, топқирлик, оқиллик билан одилона фойдаланса, қайсинисидир уни ҳисоб-китобсиз, режасиз совуриб, бекадр қилади. Шунинг учун болаларнинг ота-онадан қолган меросга муносабати масаласи халқ эртакларида алоҳида тилга олиниб, унинг ахлоқий-тарбиявий моҳиятига урғу қаратилган. Бу масаланинг ечими орқали ота-она қадри улугланган. Ота-онанинг фарзандлар учун ғамхўрлиги, фидокорлиги, меҳр-муҳаббатлилиги таъкидланган.

Меросга муносабат, ота-она қадрининг улуғворлиги масаласи сеҳрли эртакларда "ғаройиб нарса"лар воситасида янада бўрттириб тасвирланиши кузатилади. Жумладан, "Ойпари" номли ўзбек халқ эртаги ота-она қадри, ўғилга улардан мерос қилиб қолдирган сеҳрли узук воситасида бадиий талқин этилган. Эртакда баён қилинишича, қаҳрамон сеҳрли узукни отасидан мерос сифатида қабул қилиб олади.

Эртакда сеҳрли узукнинг мерос қилиб қолдирилиши мотиви эртак сюжетига тасодифан кириб келмаган. Бу эртакдаги ўзига хос маиший-ҳаётий деталдир. Чунки "сеҳрли узук" воситасида ота-онадан қолган мероснинг куч-қудрати кўрсатиб берилган.

"Ойпари" эртагида қаҳрамоннинг меросдан фойдаланишдаги оқиллиги улугланади. Эртак қаҳрамони Орзимбекка мерос қолдирилган ёқут кўзли тилла узук қимматбаҳо эди. Бундай узукларнинг баҳоси ҳамма вақт бозорларда қиммат пархда баҳоланиб келган. Бошга моддий қийинчилик тушганда, у сотилса, киши моддий қийинчиликдан анча-мунча қутулади. Демак, кичик бўлса-да, катта нархга эга бўлган бу хил узуклар фарзандлар учун ҳақиқий моддий мерос бўла олади. Лекин бундай меросни фақат бошга жуда каттик моддий қийинчилик тушганда сотиш мумкин. Бошқа вақтларда эса уни ота-онадан қолган ёдгорлик сифатида ардоқлаб сақлаш лозим. Бу, ўз навбатида, ота-она хотирасини эъзозлаш, улар меҳнатини қадрлаш билан тенг бўлади.

"Сеҳрли сурпача" номли ўзбек халқ эртагида ота-онадан қолган мерос болалар ўртасида тақсимланади ва бунда катта фарзандлар кенжа ўғилни гўл топиб, унга оталаридан қолган эски, кўримсиз, йиртиқ-ямоқ сурпачани берадилар, холос. Бироқ катта ўғиллар кўзга илмаган ва назар-писанд қилмаган бу сурпача сеҳрли бўлади. Агар ким бу хислатли сурпачани олдига қўйиб: "Сурпачахон, сурпача, отамдан қолган мероссиз, айтганимни қиларсиз", — деса, шунда сурпача ўша кишининг хоҳиш-истагини бир зумда муҳайё қилади. Фақат сурпача эгаси бу сирни ҳеч кимга, ҳатто акаларига, хотинига ҳам айтмаслиги, сурпачани бир дақиқа бўлса-да, ёнидан қўймаслиги, кечаси бошига қўйиб ётиши, кундузи қўйнида олиб юриши лозим бўлади. Мабодо эҳтиётсизлик қилиб, сурпачадан айрилса, бу дунёдан хору зор бўлиб ўтади. Сеҳрли сурпачадан фойдаланишга алоқадор бу ўгитлар орқали аслида ота меросининг куч-қудрати билдирилмоқда. Дарҳақиқат, фарзанд ундан фойдаланишда эҳтиётсизлик, бўшлик қилса, у хору зорликка юз буради.

Қаҳрамоннинг мерос талашиб турган ака-укаларни лақиллатиб, уларнинг сеҳрли буюмларини осонгина эгаллаб олиши мотиви. Агар фарзандлар ўзаро ноаҳил, худбин бўлиб ўсишса ҳам, ота-онадан қолган мероснинг бошқалар томонидан талон-торож қилиб кетилишига сабабчи бўладилар. Бу ҳаётий ҳақиқат сеҳрли эртакларда ўзига хос тарзда бадиий талқин этилади. Жумладан, "Мурқимомо"[1] эртагида ота уч ўғлига сеҳрли ҳасса, сеҳрли қалпоқ ва тўрт теварагига турли сўзлар ёзилган сеҳрли гиламни мерос қилиб қолдиради. Бироқ болалар меросни ўзаро тенг бўлишолмай талашиб-тортишиб, уришадилар. Шу пайт уларнинг олдига ақлли, тадбиркор, зийрак йигит келиб қолади ва у бу урушқоқ, ноаҳил ака-укаларнинг лақмалигидан фойдаланганча, уларга панд бериб, мерос сеҳрли буюмларни ўмариб кетади. Шундай қилиб, лақма ва жанжалкаш, ноаҳил ака-укалар оталаридан қолган меросдан ажралиб қоладилар. Улар ушласа, бир қадами минг қадам бўладиган ҳамда кўр кўзга суртса, уни очадиган ҳассадан, кийганда киши кўзига кўринмайдиган қалпоқдан, ўтириб хатларини ўқиса, хоҳлаган жойига бир зумда етказадиган гиламдан қуруқ қоладилар. Ақлли йигит эса улар кўмагида бахт-саодатга эришади. Кўриняптики, бу эртакда ота-онадан қолган меросни ўзаро аҳилликда, ақл ва фаросат билан ишлатишнинг фойдаси хусусида фикр юритилмоқда. Шундагина мероснинг мўъжизакор қудратига гувоҳ бўлиш мукинлиги таъкидланмоқда. Унинг мўъжизакор қудратини бадиий акс эттиришда эса "ғаройиб нарса"лар қўл келмоқда.

"Кимёгар бойнинг ўғли"[2] эртагида ёшлик қилиб, ота меросининг қадрига етмаган ўғил хусусида ҳикоя қилинади. Бой ўғлига тўртта сирли нарса: 1) ичига қўл солганда биттадан 10 сўмлик тилла чақа берадиган, аслида кўриниши кир, лекин сеҳрли халтани; 2) ким кийса ҳеч кимга кўринмайдиган қилиб қўядиган қизил сеҳрли кулоҳни; 3) минглаб аскарларни бир ўзи овози билан енга оладиган тилсим сурнайчани; 4) тилсим кўрғоннинг калитини мерос қилиб қолдирган бўлади. Бироқ бойнинг ўғли мастон кампирнинг гапига кириб, шошма-шошарлик қилганча, уларни ҳали ақли қуйилмай туриб онасидан талаб қилиб олади. Лекин ёшлиги, тажрибасизлиги туфайли у бу "ғаройиб нарса"ларни айёр маликага бой бериб қўяди

---

[1] Зумрад ва Қиммат. Эртаклар. ЎХИ. Кўп томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б.144.

[2] Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – Б.157-161.

ва танг аҳволга тушади. Ниҳоят, учинчи алданишдан сўнг йигитчанинг эси киради. У ақлини йиғади-ю, алдамчи маликадан ўч олиб, отасидан мерос қолган сирли нарсаларни яна қўлга киритади ва улар кўмагида мурод- мақсадига етади.

Қаҳрамоннинг ёвуз кучни енгиб ёки лақиллатиб, унга тегишли "ғаройиб нарса"ларни олиб қўйиши мотиви. Бунга халқнинг ажина ҳақидаги мифологик қарашлари асос бўлганга ўхшайди. Ўрта Осиё халқлари фольклорида учрайдиган бу демонологик образ ўзбек фольклорида, одатда, тасқара кампир қиёфасида гавдалантирилади. Унинг кўпинча дарахтлар устида, харобазорларда, ташландиқ ва кимсасиз жойларда учраши, қўлида ғайритабиий буюмлари: сеҳрли китоби, чақаси, сеҳрли тароғи ва ҳайкал-тумори бўлиши айтилади. Шуниси билан ажина бошқа демонологик персонажлардан фарқланади. Халқнинг тасаввур-тушунчаси ва ишончига кўра, кимки ажинага йўлиқса, ундан ана шу буюмларини олиб қўйиши лозим. Шундай қилинса, ажина кучсизланиб, ўша одамга бир умр тобе бўлиб қолиши, бу одамнинг етти авлодига зарар етказолмаслиги айтилади[1]. Шунинг учун халқ эртакларида магик кучга эга кампирнинг "99 шумликни айтиб берадиган китоби", "ғаройиб нарса"лари ҳақида гапирилади.

Халқнинг ажина ва алвасти каби ёвуз кучлар билан боғлиқ тасаввур-тушунчалари эртакларда кўпроқ ялмоғиз ҳамда жодугар кампир образларига сингдирилганлиги сезилади. Хусусан, бу яқинлик улар кўринишининг эпик талқин қилинишида яққол кузатилади. Шунингдек, ялмоғиз ва жодугар кампир ҳам худди ажина сингари маълум бир "ғаройиб нарса"ларга эгалик қиладилар. Эртакларда уларнинг тилсим ойнаси, сеҳрли тароғи, сеҳрли оти, учар гилами, қайроқтоши, қайчиси, игнаси борлиги тасвирланади.

Умуман айтганда, сюжетида "ғаройиб нарса"лар иштирок этадиган эртаклар мураккаб сюжетли эртаклар сирасига киради. Чунки уларнинг сюжетини бир неча анъанавий мотивлар морфологик жиҳатдан уюштириб туради. Бу жиҳатдан эртакларнинг уюшма мотивлар бирлашмаси уч хил эканлиги кузатилади. Улардан биринчисида ***"ғаройиб нарса"ни қўлга киритиш"*** мавзуи стакчи мотив сифатида қаҳрамоннинг сеҳрли нарсани излаб сафарга отланиши, сафар давомида қаҳрамоннинг турли синовларга дуч келиши, минг

---

[1] **Муродов О.** Древние образы мифологии у таджиков долины Зеравшана. – Душанбе: Дониш, 1979. – С.115.

машаққатлар билан тилсим буюмни топиши, аммо уни то қўлга киритгунича бошидан турли саргузаштларни кечириши, мифологик кучлар билан тўқнаш келиб, уларни енгиши ва улар томонидан қўриқланаётган "ғаройиб нарса"ни қўлга киритиб, ўз юртига соғ-саломат қайтиб келиши мотивларини ўзига бирлаштириб келади. Бунда кўпинча қаҳрамон "ғаройиб нарса"ни ё курашиб, ё ўғирлаб олади.

Уюшма мотивлар бирлашмасининг иккинчи типида ***"ғаройиб нарса"га сазовор бўлиш*** мавзуи ўзак мотив сифатида кўзга ташланади. Бунда қаҳрамон кўрсатган бирор жасорати, амалга оширган эзгу иши, бошқаларга қилган яхшилиги учун "ғаройиб нарса"га сазовор кўрилади, тақдирланади.

Уюшма мотивлар бирлашмасининг учинчи типида ***қаҳрамон эришган "ғаройиб нарса"ларини ўғирлатиб қўяди***. Унда қаҳрамон ўзи эришган "ғаройиб нарса"ни ўғирлатиб қўйгач, уни ахтариб йўлга отланади ва турли синовларга дуч келади. Сўнгра яна қайта "ғаройиб нарса"ни қўлга киритиб, уйига эсон-омон қайтиб келади ва бахтли ҳаёт кечира бошлайди. Масалан, "Гул узук" эртаги сюжети ана шу қизиқарли мотив асосига қурилган.

Баъзи эртакларда қаҳрамон ит, мушук ва сичқонни ёвузликдан қутқаради. Подшонинг мураккаб синов-шартини "ғаройиб нарса"-лар ёрдамида бажариб, маликага уйланади. Лекин узугини йўқотиб, сири фош бўлиб қолади. Шунда у қутқарган ҳайвонлар йигитга йўқотган "ғаройиб нарса"сини (кўпинча сеҳрли узугини) қайтариб олишида кўмаклашадилар.

Зарар етказувчи кучлар (ялмоғиз, дев кабилар)нинг сири яширинган ёки жони сақланадиган "ғаройиб нарса"ларни қўлга киритиб, йўқ қилиш мотиви. Баъзи эртакларда ёвуз девнинг, маккор ва одамхўр ялмоғизнинг жони "сеҳрли тухум" ёхуд "сеҳрли нина" ичида бўлиши тасвирланади. Эртак қаҳрамони ана шу тилсим буюмларни минг машаққат билан қўлга киритиб, бу мифологик персонажларни йўқ қилади. Жумладан, "Семурғ" эртагида ялмоғизнинг жони қирқта сирли хужранинг энг ичкарисидаги қирқ биринчи хужрада қўйилган сандиқ ичида жойлаштирилган кичкина қутичадаги қуртда сақланса, "Зулайҳо" эртагида унинг жони ғорнинг ичидаги чуқурга яширилган сандиқдаги тухумнинг ичида туради. Кимки шу тухумни олиб чиқиб синдирса, ялмоғизни ўлдиришга эришади[1].

[1] Само тулпори. ЎХФ. Сеҳрли эртаклар. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.140.

Эртакларда кўпинча ялмоғиз "ғаройиб нарса"ларнинг эгаси сифатида тасвирланади ва бунда унга тегишли бўлган ғаройиб нарсаларнинг сони ҳам алоҳида эътиборни тортади. Масалан, "Жамила" эртагида ялмоғизнинг уйида битта тилсим ойна, бешта сеҳрли тароқ, битта қайроқтош борлиги айтилади. Баъзан унинг "ғаройиб нарса"лари қаторида "сеҳрли қатиқ" номи ҳам тилга олинади. Агар ялмоғизнинг бу сеҳрли қатиғи душман йўлига тўкилса, у тўкилган жой бир зумда тошдай музлаб қолади. Бу мотив "Илон оға" эртаги сюжетида учрайди.

Кўриниб турибдики, сюжетида "ғаройиб нарса"лар иштирок этадиган эртаклар мураккаб сюжетли эртаклар сирасига киради. Уларнинг сюжетини бир эмас, бир неча анъанавий мотивлар ташкил этади. Эртак сюжетида бу анъанавий мотивлар морфологик жиҳатдан уюшиб, яхлит тизимни ҳосил қилади. Шунинг учун "ғаройиб парса"лар иштирок этадиган эртаклар уюшма мотивлар бирлашмасидан иборат бўлиши кузатилади.

"Ғаройиб нарса"ларни тасвирлашнинг поэтик воситалари

Сеҳрли эртакларда сеҳр-жодуни ифодаловчи сўз ва бирикмаларнинг сифатловчи вазифасида кенг қўлланиши бу типдаги бадиий асарларнинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Уларда сифатлаш орқали ҳам эртак, ҳам "ғаройиб нарса" моҳияти ва белгилари очиб берилади, эстетик таъсири кучайтирилади.

Сеҳрли эртакларда қўлланадиган сифатлашлар "ғаройиб нарса" ёки воқеликни ифодалашига кўра икки хил бўлади:

а) ***ишониш ва тасаввур қилиш қийин бўлган сифатлашлар***. Масалан, сеҳрли пичоқ, олтин балиқ, олтин тарвуз, олтин олма. Чунки бундай буюмлар реал ҳаётда мавжуд эмас. Уларни ҳаётда учратиб бўлмайди. Улар халқнинг хаёлий уйдирмаси маҳсули ҳисобланади;

б) ***ишониш ва тасаввур қилиш мумкин бўлган сифатлашлар***. Масалан, олтин қилич, тилла қозон, олтин тароқ кабилар. Уларни, ҳар ҳолда, усталар, кам нусхада бўлса-да, тайёрлаши мумкин.

Сеҳрли олма, сеҳрли пичоқ, сеҳрли най, учар гилам, олтин тарвуз, сеҳрли таёқ, тилла кокилли бола, сеҳрли қалпоқ, сирли шамчироқ, сеҳрли сандиқ, сеҳрли узук, сеҳрли кўзгу, ёнар тоғ,

сеҳрли сурпача, тирилтирадиган гиёҳ, сеҳрли гул, олтин олма, учқур от, сеҳрли қилич, сеҳрли қалқон кабилар сеҳрли-фантастик эртакларда кўп қўлланадиган доимий сифатлашлардир. Улар сеҳрли эртакларда анъанавий тарзда доимий қўлланиб келади. Фақат баъзан уларнинг синонимлашган ҳолатда қўллапилиши кузатилади. Масалан, *сеҳрли от – учар от – қанотли от – учқур от, сеҳрли гилам – сирли гиламча – учар гилам, сеҳрли таёқ, ур тўқмоқ, сеҳрли кўзгу – сирли ойна – тилсим ойна – ойнаи жаҳон* каби ва ҳ.к.

Демак, эртакларда "ғаройиб нарса"лар номини аташда турлича сифатловчи аниқловчилардан фойдаланиш уларнинг синонимлашган номлари пайдо бўлишига туртки бўлади. Аммо бунда сифатловчи-сифатланмиш муносабатида келган сўз бирикмаси таркибидаги ҳоким сўзнинг маъносини аниқлаштиришга, изоҳлашга хизмат қилиб келаётган тобе сўз ўзгаради-ю, маъноси изоҳланаётган ҳоким сўз ўзгармайди. Бу эса ўша тилсим буюмнинг образлантирилганлигини, асар сюжетида ўзига хос бадиий вазифа бажариб келишини англашга ёрдам беради. Масалан, халқ эртакларида *ғаройиб ойна* ҳам турлича номлар билан атаб келиниши кузатилади. Бунда унинг асл номи эмас, фақат сифатловчи аниқловчиси ўзгариб туради. Жумладан, "сеҳрли ойна", "сирли ойна", "ойнаи дилжом", "ойнаи жаҳоннамо" каби. Аммо бунда *ғаройиб ойна*нинг номланиши ҳар хил бўлса ҳам, бироқ эртакдаги бадиий вазифаси ўзгармайди.

"Самбул тош" эртагида сеҳрли ойна "ойнаи дилжом", "ойнаи дилжамол" деб номланади. Бу эртакда бир подшо бўлади. Унинг етти хотини бўлса ҳам, фарзанди бўлмайди. Бир куни подшо "Кимнинг қизи менга олтин кокили бор, оғзида мармар тиши бор ўғил туғиб берса, хотинликка оламан" деб жар чақиртиради. Бу гапни эшитган бир подачи, бу ишни менинг қизим қилади, деб келади. Подшо подачининг қизига уйланади. Хотинининг ой-куни яқинлашганда, подшо овга чиқиб кетади. У келгунча, қизнинг кундошлари чақалоқларни мозорга ташлатиб, ўрнига кучукбаччаларни қўйиб қўядилар. "Хотининг ит туғди" деган хабарни эшитган подшо қаттиқ ғазабланиб, подачини ўлдиртиради, хотинини эса биёбонга ҳайдаб юборади. Болаларни мозордан Хизр келиб олиб кетади ва ўзи тарбиялай бошлайди. Эртак охирида ҳақ қарор топади. Подшо ҳақиқатдан огоҳ бўлади ва хотинию фарзандларини бағрига қайтаради. Ҳақиқатнинг юзага чиқишида ойнаи дилжамол билан самбул тош катта хизмат кўрсатади.

Шуниси борки, баъзи "ғаройиб нарса"лар номини турлича сифатловчи аниқловчилардан фойдаланиб, синоним сифатида аташда ўзига хос анъанавийликка риоя қилинади. Бинобарин, "сирли гиламча"ни "сеҳрли гилам" ёки "тилсим гилам" деб аташ одатга кирмаган. Лекин у "учар гилам" деб кўп аталади. Чунки сирли гиламнинг сеҳрли эртаклардаги асосий белгиси унинг учиш хусусиятига эгалигидир.

Тилсимли эртакларда, одатда, муайян сўзлар воситасида буюмларнинг сеҳр-жодуга, ғаройибликка эгалиги таъкидланади. Жумладан, *сеҳрли, сирли, тилсим, олтин, тилла, олмос* каби сўзлар шулар сирасига киради. Улар кўмагида ҳосил қилинадиган сифатлашли бирикмалар эртак сюжетига ғайриоддийлик, хаёлий уйдирма, воқеликни фантастик тарзда бўрттириш хусусиятини бахш этади. Масалан, *олмос қилич, сирли шамчироқ, сеҳрли най, тилсим гор, олтин ковушча, тилла балиқ, тилла беҳи* кабилар шулар жумласидандир. Эътибор қилинса, сеҳрли эртакларда кўпинча *олтин* ёки *тилла* синонимлари воситасида буюмга ғаройиб сифат юклатилади. Бу сифатлашларнинг маълум буюмга қўшиб айтилиши ўзига хос сирлиликни келтириб чиқаради. Агар бу сифатлашлар *зирак, қошиқ, тож* каби сўзларга қўшилиб келса, у қадар шубҳа уйғотмайди. Лекин улар *олма, беҳи, ковуш, дарахт* каби сўзларга қўшилиб келганда бир қадар шубҳа туғдиради. Ана шу шубҳали қараш таъсирида тингловчилар кўнглида бу ғайритабиийлик, ғаройиблик катта қизиқиш уйғотади ва улар бу тилсимотнинг қандай вужудга келиб, қандай моҳият касб этишини, нималарга қодир эканлигини билишга интилиб қоладилар. Шунинг учун сеҳрли-фантастик эртаклар тингловчилар учун ҳамиша қизиқарли туюлган.

"Гулуялар билан Қаландарбек" эртагида шундай парча учрайди: "***Олтин қаср***нинг ичидаги ***ҳамма нарса олтиндан эмиш. Гулзорларда очилиб турган гуллар ҳам, дарахтлардаги мевалар ҳам олтиндан эмиш***... ***Тилла қозон***ларда овқатлар пишиб ётган эмиш... ***Тилла обдаста***ларда сувлар тўлдирилган эмиш. Бу ердаги ***гуллардан тортиб, идиш-товоқларгача тилла эмиш-да! Олтин дарахтдаги олтин олмалар***... ***Олтин қозон*** четидаги ***тилла капкир***..."[1]

Бу парчада *олтин* ва *тилла* сифатлашлари орқали "ғаройиб нарса"лар – сирли нарсаларнинг образлантирилган талқини вужуд-

[1] *Илон пари.* ЎХФ. *Сеҳрли эртаклар.* III китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1985. – Б.60-61.

га келтирилмоқда. Айни пайтда уларнинг мавжудлиги реал ҳаёт воқелигига зидлиги боис бу жумлалардан кейин гумон ва тахминни, эшитилганлик ва миш-мишни ифодаловчи "эмиш" сўзи парчада алоҳида урғу билан келтирилган.

Сеҳрли-фантастик эртакларда *олтин, тилла, олмос, ёқут, кумуш* каби сифатловчилар кўмагида ҳосил қилинувчи тилсим буюмларнинг кўп келтирилиши бежиз эмас. Чунки меҳнаткаш халқ ҳамиша тўкин ва фаровон, бой турмушни орзу қилган. Халқнинг мана шу эзгу орзу-нияти эса кўпинча хаёлий уйдирмага бой фантастик эртакларда акс эттирилган. Эртакшуносларнинг фикрича эса, "олтин" эпитети қуёш ранги маъносини ўзида ифода этади[1]. Бу фикрда ҳам жон бор. Эҳтимол, зардуштийлик дини ҳукмронлиги даврида одамлар оловга ва унинг юксак манбаси ҳисобланган қуёшга сиғинар эканлар, ҳар бир мавжудот тимсолида унинг тажаллисини кўриб, шу ҳолатни *олтин* ва *тилла* сифатлашлари орқали бадиий ифодалаган бўлиши мумкин.

"Ғаройиб нарса"ларни тасвирлашда уларнинг хусусиятини аниқлаштиришга хизмат кўрсатадиган сифатловчи аниқловчилар баъзан йиғиқ, баъзан ёйиқ ҳолда келиши билан диққатни тортади. Айтайлик, тилла беҳи тимсолини яратишда қўлланаётган "тилла" сўзи аслида от туркумига оид сўз бўлиб, бу ўринда сифатловчи аниқловчи вазифасида келиб, йиғиқ сифатловчи аниқловчили бирикмани ҳосил қилган.

"Қимматбаҳо қора тош", "Ер кўкни тўйдирадиган қозон" каби бирикмаларда уюшмаган сифатловчи аниқловчи ҳамда ёйиқ сифатловчи аниқловчи қатнашаётганлиги кузатилади.

Сеҳрли эртакларда кўпинча ғайритабиийлик ва ғаройибликни кучайтириш ва сирлиликни ошириш учун ўхшатиш санъатидан унумли фойдаланиш кузатилади. Унинг воситасида бирор мифологик персонажнинг белгиси бошқа бир буюмга нисбатан бўрттириброқ тасвирлаб кўрсатилади. Чунончи, "Маликанинг уч шарти" эртагида Кўк девнинг портрети "...елкалари яйловдай, бутлари чалпак сойдай, оғзи ғордай, кўзи қирқ газли ҳовуздай, овозини баралла қўйса, ўн бир тошгача етгудай экан. Қизил дев – калласи тепадай, мўйлови илон сойдай, ҳар бир туки узун теракдай, овоз қилса, етти иқлимга етгудай экан" – дея, ўхшатиш санъати воситасида тасвирланган. Бунда ўхшатиш санъати сеҳрли персонажнинг харак-

[1] **Зуева Т.В., Кирдан Б.П.** Русский фольклор. Учебник. - М.: Наука, 2002. – С.147.

тер-хусусиятини, унга хос сирлиликни янада аниқроқ очиб беришга хизмат қилмоқда. Айни чоғда бу парчада ўхшатишли бирикмаларни санаш оҳангида келтириш орқали сажъ яратилиб, наср таркибида ритм ҳосил қилинган. Бу эса, ўз навбатида, эртак тингловчиларининг диққатини тортишга ва эстетик завқини уйғотишга хизмат қилади.

Демак, ўхшатишлар сеҳрли эртакларда сирлиликни янада бўрттириш ва кучайтириб тасвирлаш учун ёрдам беради.

Сеҳрли эртакларда "ғаройиб нарса"ларни тасвирлашда иштирок этадиган поэтик воситалар орасида тазоднинг ҳам алоҳида ўрни бор. Тазод воситасида "ғаройиб нарса"ларнинг сирлилик хусусияти янада кучайтирилади. Масалан, Камбағал қиз" эртагида "таги йўқ тос-ажаб тез юради", "бир парча сири йўқ ойнак, ҳунари Қўқон, Марғилон, Наманганни кўрсатади", "бир эски пўстак, йигирма бир жойида тешиги бор, ҳунари: устига ўтирсанг, машриқдан мағрибга етказади"[1] деб, тилсимли нарсалар ташқи жиҳатидан жуда оддий ва кўримсизлиги, ҳатто яроқсиз буюмга ўхшаб кўриниши унинг ички куч-қудратига зид келтирилади. Шу орқали уларнинг тилсимоти янада бўрттирилганлиги сезилади.

Сеҳрли эртакларда "ғаройиб нарса"лар жонлантириш санъатидан фойдаланиб, худди инсонлардек гапиртирилади ва онгли ҳаракатда қилиб кўрсатилади. Жумладан, тирилтирадиган гиёҳ, учадиган гилам, урадиган таёқ, гапирадиган узук кабилар бунга мисолдир.

Сеҳрли эртакларда ғаройибликни таъкидлаш учун муболаға санъатидан ҳам фойдаланиш кузатилади. Масалан, "Баҳодир ва аждаҳо" эртагида "қўйдай-қўйдай каламушлар", "бургутдай-бургутдай бойўғлилар", "мушукдай-мушукдай сичқонлар", "ходадай-ходадай илонлар" ҳақида гапирилади. Табиийки, бундай муболағали катталаштириш ғаройибликни келтириб чиқармоқда ва эртакка хос сирлиликни кучайтирмоқда. Муболағалаштириш, айниқса, "ғаройиб нарса"лар тасвирида алоҳида кўзга ташланади. Масалан, "Сеҳрли тарвуз" эртагида тарвузнинг сирлилик аломати муболаға ёрдамида очиб берилади. Яъни тарвузнинг муболағали тарзда кундан-кунга ўсиб, жуда катта тарвузга айланиши муболағалаштирилган ҳолда баён этилади. Натижада тингловчилар тасаввурида сирли тарвуз детали пайдо бўлади.

---

[1] Ўзбек халқ эртаклари. 2 жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. 2-жилд. – Б.279.

Хуллас, сеҳрли эртаклар сюжетида “ғаройиб нарса”ларни образлантиришда сифатлаш, ўхшатиш, жонлантириш, тазод, муболага каби бир қатор бадиий санъатлардан поэтик восита сифатида унумли фойдаланиш кузатилади. Бунда ушбу тасвир воситаларининг ҳар бири ўзига хос вазифа бажариб келиши билан эътиборни тортади.

Эртак сюжетига “ғаройиб нарса”ларнинг келиб қўшилишини белгилайдиган бир неча анъанавий мотивлар: подшонинг ўз қизини турмушга беришида бўлажак куёвликка номзодларни маълум бир “ғаройиб нарса”ни олиб келишга буюриши, улар олдига шарт қўйиши, қаҳрамонлар бирор жониворни ўлимдан ёки ноқулай вазиятдан қутқариб қолгани учун улар томонидан тилсим буюм билан тақдирланиши, каҳрамоннинг ёвуз кучни енгиб ёки лақиллатиб, унга тегишли “ғаройиб нарса”ларни олиб қўйиши, тилсим буюмнинг мерос қолиши, туш мотиви, табунинг бузилиши мотиви мавжуд.

Сюжетида “ғаройиб нарса”лар иштирок этадиган эртаклар мураккаб сюжетли эртаклар сирасига киради. Уларнинг сюжетини бир неча анъанавий мотивлар ташкил этади. Эртак сюжетида бу анъанавий мотивлар морфологик жиҳатдан уюшиб келиши кузатилади. Сеҳрли эртакларда сеҳр-жодуни ифодаловчи сўз ва бирикмалар сифатловчи вазифасида кенг қўлланиши кўзга ташланади. Уларда “сеҳрли”, “сирли”, “ғаройиб”, “тилсим”, “олтин” (тилла), “олмос” сингари қатор сифатлашлар орқали ҳам эртак, ҳам “ғаройиб нарса” моҳияти ва белгилари очиб берилади, эстетик таъсири кучайтирилади. Улар кўмагида ҳосил килинадиган сифатлашли бирикмалар эртак сюжетига ғайриоддийлик, сирлилик, хаёлий уйдирма, воқеликни фантастик тарзда бўрттириш хусусиятини бахш этади.

Эртакларда “ғаройиб нарса”лар номини аташда турлича йиғиқ ва ёйиқ сифатловчи аниқловчилардан фойдаланиш уларнинг синонимлашган номлари пайдо бўлишига туртки бўлади. Сеҳрли эртакларда кўпинча ғайритабиийлик ва ғаройибликни кучайтириш ва сирлиликни ошириш учун ўхшатиш, қаршилантириш, жонлантириш, муболага сингари бадиий сўз санъатларидан унумли фойдаланиш кузатилади.

ХОТИМА

Ўзбек халқ сеҳрли эртакларининг тарихий илдизлари жуда чуқур бўлиб, қадим замонларда яшаган ота-боболаримизнинг эътиқодий қарашлари, мифологик ишончлари, турмуш тарзи, урф-одатлари, маросимлари тизимига бориб тақалади. Уларни бадиий акс эттиришда "сеҳрли" рақамлар ва "ғаройиб нарса"лар муҳим бадиий восита сифатида хизмат қилади. Айниқса, фантастик эртакларнинг бадиий қурилишида "сеҳрли" рақамлар ва "ғаройиб нарса"лар алоҳида кўзга ташланиб туради. Улар бу типдаги эртакларнинг муайян эпик қатламини ҳосил қилиб, унинг эпик бадиий табиатини белгилашга хизмат қилади. Чунки 3, 4, 5, 7, 9 ва 40 рақамлари билан боғлиқ эпик мотивлар ҳамда қаҳрамон саргузаштлари давомида фаол иштирок этадиган "ғаройиб нарса"ларнинг иштирокига кўра сеҳрли-фантастик эртаклар сюжетида баён қилинаётган воқеликнинг сирлилиги, бадиий таъсирчанлиги, қизиқарлилиги ортади. Сеҳрли-фантастик эртакларда яхлит тизимга асосланган тилсим ва тилсимотлар тафсилоти бадиий ифода этилади.

Ўзбек фольклоридаги "сеҳрли" рақамлар ҳамда "ғаройиб нарса"ларнинг тарихий асосларини қадимги мифология ва архаик маросимлардаги ритуал-тимсолий деталлар билан қиёсан ўрганиш асосида қуйидаги умумий хулосаларга келдик:

1. Ўзбек фольклорида хилма-хил рақамлар қўлланилади. Бинобарин, халқ оғзаки ижодиёти бадииятини мукаммаллаштирувчи рақам рамзлари муайян структурал-семантик ва поэтик вазифаларни бажаради. Айниқса, ўзбек халқ эртаклари сюжет қурилишидаги эпик формулалар таркибида турғунлашиб қолган рақамларнинг умумий хусусияти – уларнинг бадиий матнда анъанавийлик касб этишидир. Аммо айрим сонлар, аниқроғи, 3, 4, 5, 7, 9, 40 рақамлари фақат халқ оғзаки поэтик ижодиётида эмас, балки мифологик эътиқодлар, маросим ва удумларимиз таркибида ҳам қўлланилади. Ўзбек фольклорида қўлланилувчи рақамларни тарихий асослари ва бадиий матндаги поэтик табиатига кўра иккига бўлиш мумкин: анъанавий ва "сеҳрли" (магик) рақамлар.

2. Қадимги одамлар само ёритқичларининг муттасил ҳаракатини, ёмғир, қор, шамол, олов, зилзила каби табиий ҳодисаларнинг сабабларини мифологик тасаввурлар воситасида изоҳлашга, тушунишга ҳаракат қилишган. Шу боис, ўз тафаккурига бўйсунмаган

ташқи оламнинг хилма-хил мўъжизалари сирини билишга доимо интилиб келган қадимги аждодларимиз гоҳ эзгулик, гоҳ ёвузлик аломати тарзида тасаввур қилинган ғайриоддий кучларга сиғинган. Шу тариқа сеҳр-жоду қудратига ишонишга асосланган қадимги тасаввурлар тизими – мифологик инончлар ҳамда магик маросимлар ёки магия юзага келган. Рақамлар магияси ёки "сеҳрли" рақамларга сиғиниш анъанасининг тарихий асослари ҳам аждодларимизнинг сонлар билан боғлиқ мифологик қарашлари ҳамда қадимги маросимларда қўлланилган рақам тимсолларига боғланади. Чунки қадимги одам ҳар хил нарса ва ҳодисалар қаторида айрим рақамларда ҳам қандайдир сеҳрли қудрат бор, деб билган. Бу эса баъзи рақамларнинг мўътабарлаштирилиши ва турли удумлар, расм-русумлар, ибора ва сўз бирикмалари таркибида турғунлашишига сабаб бўлган. Турли ҳудудларда яшаган қадимги одамлар турмуш тарзи ва дунёни мифологик инончлар воситасида англаш жараёнининг муштараклиги натижасида муайян рақамларни тимсоллаштириш анъанаси яратилган.

3. "Сеҳрли" рақамларга эътиқод қилиш магиянинг муайян тури бўлиб, қадимги одамлар турмушидаги архаик маросимларнинг зарурий компонентларидан бири бўлган. Аждодларимиз гоҳ яхшилик, гоҳ ёмонлик келтирувчи ғаройиб хусусиятга эга деб ҳисоблаган сонлар тўғрисидаги мифологик тасаввурлар эволюцияси натижасида "сеҳрли" сонлар билан боғлиқ халқ қарашлари шаклланган.

4. Ўзбек халқ эртакларининг сюжет қурилишида ўзига хос бадиий вазифа бажарувчи "сеҳрли" рақамлар эртак бадииятини такомиллаштирувчи эпик формулалар тарзида қўлланади. Рақамларнинг бадиий матн қурилишидаги семантик функциялари бир-бири билан чамбарчас боғланганлигини кўпгина сеҳрли эртакларнинг сюжети уч рақами асосига қурилган анъанавий мотивлар (уч такрор, уч йўл, уч шарт, уч нафар қаҳрамон ва ҳ.к.) комбинациясидан иборатлигида ҳам кўриш мумкин.

5. Эртаклардаги "сеҳрли" рақамлар реал математик миқдор маъносини англатмайди. Одатда, сонлар муайян арифметик муносабатларни амалга ошириш, яъни қўшув, айирув, бўлув ва кўпайтирув каби амалларни бажариш орқали нарса-ҳодисалар ҳисобини олишга, миқдорини белгилашга хизмат қилади. Халқимизнинг мифологик қарашлари, урф-одат ва маросимлари, жонли сўзлашувдаги турли ибора ва бирикмалар, фольклор асарлари, шу жумладан,

эртакларда қўлланилган "сеҳрли" рақамлар эса ўзи турғунлашган анъана доирасида ҳамиша рамзий моҳиятга эга бўлиб, бадиий-эстетик вазифа бажаради. Фольклорнинг айрим жанрларида, масалан, тарихий қўшиқ, тарихий достон, ривоят ва оғзаки воқеий ҳикоялардаги рақамлар реал ва рамзий каби типларга бўлиниши табиий. Аммо эртаклардаги эпик сюжет, анъанавий мотив ва образлар силсиласи талқинида қўлланилган рақамлар қадимги мифологик тасаввурлар ва архаик маросимлар билан боғлиқ рамзий-ритуал маънони ифодалайди.

6. Ўзбек халқ эртакларидаги "сеҳрли" рақамларнинг генезиси қадимий мифологик тасаввурлар ва дастлабки саноқ усулларининг архаик маросимлардаги талқинлари билан боғлиқдир. Санаш усулларининг муттасил такомиллашиб бориши жараёнида қачонлардир ҳисоб-китоб амалиётида энг охирги, яъни катта сон деб тасаввур қилинган рақамлар ҳақидаги мифологик эътиқодлар аждодларимиз тасаввурида айрим рақамларнинг тимсоллаштирилишига сабаб бўлган. Қадимги одамлар санаш усулларини ўзлаштириш давомида учлик, бешлик, еттилик, тўққизлик, ўнлик, ўн иккилик, кирклик, олтмишлик, тўқсонлик каби ҳисоб усулларини амалда қўллаганликлари маълум. Ана шундай "санокнинг охири" деб қаралган сонларнинг турли магик маросимлардаги муайян рамзий-ритуал хатти-ҳаракатлар ва айтим-аломатлар таркибида анъанавий тарзда қўлланилиши натижасида қадимги мифологияда рақамлар асосига қурилган архаик моделлар тизими шаклланган. Мифларнинг фольклор асарларига, маросим ва удумларга, маданият ва санъат обидаларига диффузияланиши натижасида эса ана шундай "сеҳрли"-магик рақамлар билан боғлиқ архетиплар силсиласи эпик мотив ва бадиий формулалар таркибига сингиб кетган.

7. Қадимги одамнинг олам ҳақидаги мифологик тасаввурларида тўрт томон ва тўрт фасл тушунчалари дунёнинг маконий ва замоний ориентациясини ифодаловчи космогоник модель сифатида талқин қилинган. Шу боис, ўзбек халқ эртакларидаги анъанавий тўрт сони аксарият ҳолатларда оламнинг горизонтал тузилиши билан боғлиқ эпик мотивлар таркибида келади. Шунингдек, қадимги одам оламнинг вертикал тузилишини учлик асосида изоҳлаган: оламнинг уч қисмдан, яъни Кўк, Замин ва Ер ости дунёсидан иборатлиги тўғрисидаги космогоник қарашлар уч рақамининг магик сонлар таркибидан ўрин олишини таъминлаган. Осмон жисм-

ларининг ҳолати ва ҳаракатини муттасил кузатиш асосида яратилган фенологик тақвимларни қадимги деҳқончилик маданиятида фаол қўллаган аждодларимизнинг Етаган, яъни Етти қароқчи юлдузлари билан боғлиқ астромифологик инончлари халқ оғзаки бадиий ижоди, урф-одат ва маросимлар ҳамда моддий маданият ёдгорликларида етти рақамининг анъанавийлашувига асос бўлган.

8. Ўзбек халқ эртакларидаги "сеҳрли" рақамлар ўзининг функционал-семантик хусусиятларига кўра, бошқа туркий халқлар фольклоридаги магик рақамлар билан чамбарчас боғликдир. 3, 4, 5, 7, 9, 40 рақамларини мўътабарлаштириш анъанасининг тарихий асослари қадимги туркий мифологияга бориб тақалиши туфайли қардош халқларнинг бу сонлар ҳақидаги эътиқодий қарашларида ҳам типологик ўхшашликлар ва умумийлик юзага келган.

9. Ўзбек халқ эртакларидаги "сеҳрли" рақамларнинг ҳар бири эпик сюжет қурилишида ўз ўрни ва вазифасига эга бўлиб, асосан, информатив ва эстетик функция бажаради. Одатда, поэтик формулалар таркибидаги рақам кўрсаткичлари фақат хабар бериш вазифасини адо этади. Хусусан, "йўл юрса ҳам мўл юриб, роппароса уч кеча-уч кундуз юрди", "етти кеча-кундуз жанг қилди" каби эпик вақт формулаларидаги рақам кўрсаткичи қаҳрамон маълум муддат ҳаракат қилганлигини билдиради, холос. "Паҳлавон Рустам" эртагида эса Девсафид макони сари йўл олган кишиларнинг сафари қуйидагича тасвирланади: "Саёҳатчилар уч кун ичида биринчи тоғдан, яна уч кундан сўнг иккинчи тоғдан, тағин уч кунда учинчи тоғдан ўтиб, кенг саҳрога чиқадилар. Улар чўлни ҳам уч кунда босиб ўтиб, ёвуз дев маконига етиб боришади". Бунда уч рақами эртак бадиий қурилишининг асосини ташкил этувчи етакчи мотивларни шакллантирувчи бадиий деталь вазифасини бажаради. Ёвуз дев макони сари йўл олган кишиларнинг сафари машаққати анъанавий учлик формуласи воситасида янада бўрттириб тасвирланади.

10. "Сеҳрли" рақамлар эртакнинг бадиий қурилишини шакллантиришда ҳам муҳим роль ўйнайди. Жумладан, эртак сюжетининг шаклланиши инициал формулалардаги рақам кўрсаткичлари билан белгилаб берилган персонажлар тизимининг саргузаштлари баёнига асосланади. Уч ўғил, уч қиз, етти ака-ука каби анъанавий образлар сюжетнинг композицион қурилишини белгиловчи асосий бадиий унсурлар сирасига киради. Ака-укаларнинг уч йўл бошида турли юртларга жўнаб кетиши, уч шартни бажариш,

бирор мотив ёки эпизоднинг уч марта такрорланиши, ҳомийлар сонининг еттита бўлиши билан боғлиқ эпик мотивлар ҳам "сеҳрли" рақамлар иштирокида шаклланган. Рақамларнинг архетипик хоссаси, яъни сюжет элементларини шакллантириш хусусияти, айниқса, анъанавий мотивларнинг учлиги асосига қурилган эртакларда яққол кўзга ташланади. Уч оға-ини саргузаштларига бағишланган эртаклар сюжети ўзига хос "учликлар комбинациясидан" иборат бўлади.

11. *Сюжетида "ғаройиб нарса"лар иштирок этадиган эртаклар* эса мураккаб сюжетли эртаклар сирасига киради. Уларда "ғаройиб нарса"лар ё бадиий образ, ё рамзий деталь вазифасида келиши кузатилади. "Ғаройиб нарса"лар иштирокида яратилган эртакларда, асосан, халқ идеали акс этади. Улар бош қаҳрамон қиёфасини идеаллаштиришга хизмат қилади. Эртаклардаги "ғаройиб нарса"лар қаҳрамон тақдири ёки табиат олами билан боғлиқ бирор-бир сирни очиш (сеҳрли тош, мехригиё, сеҳрли олма ва ҳ.к. воситалар орқали), ёмонликни маҳв этиш (масалан, таъқиб қилиб қувиб келаётган ялмоғизни йўқ қилиш учун сеҳрли тароқ, сеҳрли ойна кабилардан фойдаланиш, ур тўқмоқ ёрдамида алдамчи ва золим кимсаларни жазолаш), машаққатли меҳнат азобларини енгиллатиш, тинч ва осуда, фаровон ҳаёт кечириш ("очил дастурхон", "қайнар хумча", "очил, супра", "учар гилам" кабилар кўмагида) сингари орзу-истакларни ўзида намоён этади.

12. "Ғаройиб нарса"лар кўп вазифали ёки бир вазифали бўлади. Кўпгина "ғаройиб нарса"лар вазифадош ҳисобланади. "Ғаройиб нарса" эртак қаҳрамонининг узоғини яқин қилади; уни ўзга оламга олиб киради; малика висолига эриштиради; олдида турган турли мушкул муаммоларини осон ҳал қилиб, қийин вазиятлардан олиб чиқади; даҳшатли рақибини мағлуб этишида кўмаклашади; қаҳрамонни бир кўринишдан бошқа кўринишга эврилтиради, қисқа вақт ичида узоқ масофадан етказиб келади.

13. "Ғаройиб нарса"лар қайси эпик макондан келтирилишига қараб бир-биридан фарқ қилади ва шунга мос маъно-мазмунда талқин қилинади. Ер ости дунёсидан келтирилган "ғаройиб нарса"*лар орқали кўпинча абадийлик тушунчаси англатилади.* "Ғаройиб нарса"ларнинг тарихий илдизлари бевосита қадимги диний-маиший ва магик маросимларга, афсунгарлик, анимистик, фетишистик ҳамда табу билан алоқадор қарашларга бориб тақалади. Хусусан, ибтидоий инсонларнинг жонсиз нарсаларга жонли, руҳи бор деб

қараши, уларнинг сеҳр-жоду қудратига ишониши сабаб ўзи учун ҳимоя воситаси деб билишига оид қадимги фетишистик қарашлар "ғаройиб нарса"ларнинг келиб чиқишида етакчи омил бўлган.

14. Эртакларда асосий қаҳрамоннинг ўзи эмас, аксинча, унинг қўлидаги нарсалар, ёнидаги жониворлар сирли ва ғаройиб кучга эга бўлиб, қаҳрамонга ҳомийлик кўрсатади. "Ғаройиб нарса"лар қаҳрамон саргузаштларининг бошланишига сабаб бўлади, эртак сюжетидаги воқеаларни, қаҳрамон эпик биографиясидаги лавҳаларни ўзаро боғлаб турадиган асосий бадиий ҳалқа вазифасини бажаради. Ўзбек халқ эртакларига хос аксарият "ғаройиб нарса"лар бошқа халқлар сеҳрли эртакларидаги тилсим буюмлар билан ўзаро типологик муштараклик касб этади. Жумладан, сеҳрли кўзгу, учар гилам, сеҳрли олма, очил дастурхон кабилар шулар сирасига киради. Аммо фақат ўзбек халқ эртакларигагина хос бўлиб, бошқа халқларнинг эртакларида учрамайдиган "ғаройиб нарса"лар ҳам бор. "Ғаройиб нарса"лар кўпроқ у ёки бу эртакнинг тугуни ва ечими билан боғлиқ эпизодларда кўринади. Улар воқеа-ҳодисаларни бадиий тасвирлашга хизмат қилади, воқеалар ривожини таъминлайди. Қаҳрамон характерини очишга хизмат қилади, қадимий эътиқодий қарашларни ўзида бадиий ифодалаб келади. Сеҳрли эртакларда кўпинча ғайритабиийлик ва ғаройибликни кучайтириш ва сирлиликни ошириш учун ўхшатиш, қиёслантириш, жонлантириш, муболаға сингари бадиий сўз санъатларидан унумли фойдаланиш кузатилади.

15. Пурмаъно поэтик тимсоллар сифатида халқимиз бадиий тафаккурига сингиб кетиб, фольклор асарларида, ёзма адабиётда, кундалик турмушдаги турфа урф-одатлар, расм-русумлар, маросим ва удумларимизда анъанавий тарзда қўлланиладиган "сеҳрли" рақамлар ва "ғаройиб нарса"ларнинг тарихий асослари ва бадиий оламини ўрганиш орқали қадимий мифологик тасаввурлар ҳамда архаик маросимлар моҳиятини янада теранроқ тушуниш, хаёлий уйдирма ва бадиий тўқиманинг барҳаёт анъаналари сирини чуқурроқ англаш имконига эга бўламиз. Бинобарин, "сеҳрли" рақамлар ҳамда "ғаройиб нарса"ларнинг келиб чиқиш тарихини "миф→маросим→эртак" босқичларидан иборат тадрижий жараён сифатида ўрганиш ижодий салоҳияти ғоят теран бўлган халқимиз бадиий тафаккурининг бебаҳо қадриятларини кенг кўламда тадқиқ этишга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. **Каримов И.** Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.

2. Авесто. Бахран яшт (Варахран алқови). М.Исқоқов таржимаси // ЎТА. – Тошкент, 2000. – № 2. – Б.75-78.

3. **Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий.** Бухоро тарихи. – Тошкент, 1966.

4. **Абу Райхон Беруний.** Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент, 1968.

5. Авазхон (ўзбек халқ достони). – Тошкент: Фан, 1965.

6. **Айтбаев М.Т.** Народные знания киргизов XIX – начала XX вв. // Известия АН Киргизистана. – Т.1. – Вып.1. – Фрунзе, 1959. – С.56-69.

7. **Акишев А.К.** Искусство и мифология саков. – Алматы: Наука, 1984.

8. **Алексеенко Е.А.** Представление кетов о мире // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л., 1976.

9. **Алиева А.И.** Поэтика и стиль волшебных сказок адыгских народов. – М.: Наука, 1986.

10. **Алимов С.** Формирование и развитие жанра литературной сказки в узбекской литературе: АКД. – Ташкент, 1984.

11. **Альбаум Л.И.** Живопись Афрасиаба. – Тошкент, 1975.

12. **Аммосова Т.П.** Математические знания и представления якутов. Ч.1. – Якутск: "Бичик", 1994.

13. **Андреев М.С.** Чильтаны в среднеазиатских верованиях // В.В.Бартольду – друзья, ученики и почитатели. – Ташкент, 1927.

14. **Андреев М.С.** Поездка летом 1928 г. в Касансайский Район (сев. Ферганы) // Известия общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами. Т.1. – Ташкент, 1928.

15. **Андреев М.С.** Таджики долины Хуф. Т.2. – Сталинабад, 1958.

16. **Аникин В.П.** Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. – М., 1957.

17. **Анохин В.** Материалы по шаманству у алтайцев. – Л., 1924.

18. **Ардзинба В.Г.** Ритуалы и мифы древней Анатолии. – М., 1982.

19. Асотирлар ва ривоятлар. 1-китоб. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: **М.Муродов, М.Шайхова.** – Тошкент: Ёш гвардия, 1990.

20. **Афанасьева В.К.** Гильгамеш и Энкиду. – М: Наука, 1979.

21. **Афзалов М.** Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1964.

22. **Афзалов М.** Сўнг сўз // Кенжа ботир. Эртаклар. – Тошкент, 1973. – Б.173-174.

23. **Әбішев Х.** Аспан сыры. – Алматы, 1966.

24. **Багаев Е.Г.** О некоторых числовых символах // Русская речь. – М., 1997. – № 2. – С.72-75.

25. **Байбосунов А.** Допаучные представления киргизов о природе. – Фрунзе: Мектеп, 1990.

26. **Байзақов Ж., Қонақбосв С.** Жумбақ – сырли 4 саны // Илым ве Әнбек. – Алмата, 1979. – №1. – Б.25.

27. **Баймырадов А.** Туркмен фольклор прозасынын тарыхы эволюциясы. – Ашхабад: Ылым, 1982.

28. **Баймурзина Р.Т.** Сакральное число қырқ ('сорок') в башкирском языке // Урал-Алтай: через века в будущее: Материалы Всероссийской научной конференции. – Уфа: Гилем, 2005. – С.141-142.

29. **Басилов В.Н.** Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агиологии // Фольклор и историческая этнография. – М.: Наука, 1983.

30. Башкорт халык ижады. Эпос. 1-китап. – Офо: Башкортстан китап нашрияты, 1954.

31. Башкорт халык ижады. Риуайаттар. Легендалар. – Офо: Башкортстан китап нашрияты, 1980.

32. Башкорт халык ижады. Макалдар һам айтемдар. – Офо: Башкортстан китап нашрияты, 1980.

33. **Башмаков И.Г., Юшкевич А.П.** Происхождение систем счисления // Энциклопедия элементарной математики. Т.I. – М.-Л., 1951. – С.26.

34. **Bahaeddin Ogal**. Turk mitolojisi. II-cilt. – Ankara.: Turk tarih kurumu, 1995.

35. **Бекбергенов А.** Қаракалпақ тилиндеги санлықлер: Филол. фанлари номз. дисс. – Нокис, 1976.

36. **Бекназаров Қ.** Ўзбек халқ маиший эртаклари (ўрганилиши, таснифи, поэтикаси): Филол. фанлари помзоди дисс. Автореф. – Тошкент, 1993.

37. **Бернштам А.И.** Наскальные изображения Саймалы-Таш // Этнография. – 1952. – №2.

38. **Блехер Ф.П.** Число и счет. Диссертация представленная на соискания ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 1946.

39. Бирюзовый перстень Темура. Восточные новеллы. – Ташкент: Ўкитувчи, 1997.

40. **Бичурин Н.Я.** Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2. – М.-Л., 1950.

41. Боболардан қолган наклллар. Афсона, ривоят ва халқ таквими / тўплаб, пашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изохлар муаллифлари: **М.Жўраев, У.Сатторов.** – Тошкент, 1998.

42. **Богораз В.** Краткий отчет об исследовании чукоч Колимского края. – Иркустк, 1889.

43. **Богораз В.Г.** Христианство в свете этнографии. – Л., 1928.

44. **Бойс М.** Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М: Наука, 1987.

45. Бойчечак. Болалар фольклори. Меҳнат қўшиқлари. ЎХИ / Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: **О.Сафаров, К.Очилов**. – Тошкент, 1983.

46. **Боровков А.К.** Игры узбекских детей // Сборник научного кружка при Востфаке САГУ. Вып.1. – Ташкент, 1928. – С.35-36.

47. **Бородин А.И.** Число и мистика. – Донецк, 1975.

48. **Борозна И.Г.** Некоторые материалы об амулетах – украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1976. – С.280-286.

49. **Брусько З.М.** Концепт чет – нечет в фольклоре семейной обрядности татар // Татарское народное творчество / Научные исследования и фольклорные образцы. Кн.V. – Казань, 2010. – С.57-62.

50. **Валиханов Ч.Ч.** Следы шаманства у киргизов // Записки императорского географического общества. Отд. этнографии. Т.XXX. – СПб, 1904. – С.20-21.

51. **Валиханов Ч.Ч.** Собрание сочинения. Т.1. – Алмата: Ғылым, 1961.

52. **Васильев А.В.** Числовые суеверия. – Казань, 1889.

53. **Васильева Г.П.** Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М.,1986. – С.182-195.

54. **Василевич Г.А.** Материалы по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору. I. – Л., 1936. – С.29-30.

55. **Василевич Г.М.** Ранние представления о мире у эвенков // Исследование и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. – М., 1958.

56. **Ведерникова Н.М.** Русская народная сказка. – М.: Наука, 1975.

57. **Волчак Б.Я.** Протоиндийские божество // Сообшение об исследований протоиндийских текстов. II. – М.: Наука, 1972.

58. **Всеволодская-Голушкевич О.В.** Баксы ойыны. – Алматы: Рауан, 1996.

59. **Вундт В.** Миф и религия. – Спб., 1913.

60. **Габышева Л.Л.** Функции числительных в мифоэпическом тексте на материале олонхо // Язык, миф, культура народов Сибири. – Якутск, 1988. – С.78-92.

61. **Гаген-Горн Н.И.** Магические значения волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы // Этнография. – М., 1933. – №56. – С.81-89.

62. **Галиев Ш.** Ўзбек болалар ўйин фольклори. – Тошкент: Фан, 1998.

63. **Гордлевский В.А.** Числительное 50 в турецком языке // Избранные произведения. Т.2. – М., 1961. – С.133-134.

64. Гулиқаҳҳаҳ. ЎХФ. VI китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988.

65. Гулпари. Наманган эртаклари / ЎХИ. Нашрга тайёрловчи: **Т.Ғозибосв.** – Тошкент, 1969.

66. **Гумилев Н.Л.** Древние тюрки. – Л., 1967.

67. **Давыдова О.А.** Числительные в русских поговорках и пословицах // Специфика фольклорной лексики и фразеологии. – Курск, 1978. – С.15-27.

68. **Дандамаев М.А., Лукшин В.Г.** Культура и экономика Древнего Ирана. – М., 1980.

69. **Диваев А.** Киргизский рассказ о звездах // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. Т.XIY. – Казань, 1897. – С.34.

70. **Дьяконова В.П.** Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л., 1976.

71. **Дўстхўжаева Н.** Ўзбек сеҳрли эртакларининг структурал таҳлили: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1999.

72. **Елизаренкова Т.Я., Топоров В.Н.** Трита в колодце: ведийский вариант архаической схемы // Сборник статей по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1973.

73. **Еремина В.И.** Историко-этнографические истоки общих мест похоронных причитаниях // Русский фольклор. Поэтика русского фольклора. XXI. – Л., 1981.

74. Етти ҳакида етти мисол // ФТ. – Тошкент, 1979. – 9-сон. – Б.27.

75. **Жалолов Ғ.** Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1976.

76. **Жалолов Ғ.** Ўзбек фольклорида жанрлараро муносабат. – Тошкент: Фан, 1979.

77. **Жалолов Ғ.** Узбекский народный сказочный эпос. – Ташкент: Фан, 1980.

78. **Жаҳонгиров Ғ.** Болалар эртаклари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1972.

79. **Жаҳонгиров Ғ.** Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент, 1976.

80. **Жуковская Н.Л.** Формы проявления культа природы в пантионе и ритуалах ламаизма // Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии. – М., 1970.

81. **Жуковская Н.Л.** Семантика чисел в калмицком эпосе "Джангар" // "Джангар" и проблема эпического творчества тюрко-монгольских народов. – М., 1980.

82. **Жуковская Н.Л.** Магическое созвездие // Вокруг света. – М., 1983. – №4. – С.29.

83. **Жуковская Н.Л.** Число в монгольской культуре // Археология, этнография, антропология монголов. – Новосибирск, 1987 – С. 241-258.

84. **Жуковская Н.Л.** Число девять как символ полноты и завершенности в архаическом мировоззрении и традиционной культуре (на монгольском материале) // Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции. – Якутск, 1992. – С.171-183.

85. **Жумаева С.Ч.** Ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг генетик асослари ва спецификаси: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1996.

86. **Жуманиёзов Б.М.** Ўзбек халк эпосида ялмоғиз образи: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1996.

87. **Жўрабоев А.** Ўзбек тилида тўй маросим номлари (Андижон группа шевалари материаллари асосида): филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 1971.

88. **Жўраев М.** Етти иклимдаги "етти"лар // ФТ. – Тошкент, 1979. – 9-сон. – Б.18-20.

89. **Жўраев М.** "Қирқ"нинг қирқ хил тавсифи // ФТ. – Тошкент, 1981. – 7-сон.

90. **Жўраев М.** Эртаклардаги анъанавий уч йўл мотивининг генезиси // ЎТА. – Тошкент, 1983. – 3-сон. – Б.31-36.

91. **Жўраев М.** "Тўрт" рақамининг эртаклардаги бадиий функцияси // ЎТА. – Тошкент, 1985. – 5-сон. – Б.43-44.

92. **Жўраев М.** "Тўққиз" сири // Сирли олам. 3-тўплам. – Тошкент, 1986. – Б.48-55.

93. **Жўраев М.** "Уч" ҳақида уч ҳикоя // ФТ. – Тошкент, 1986. – 8-сон. – Б.12-19.

94. **Жўраев М.** Эртакларда магик рақамлар // ЎТА. – Тошкент, 1986. – 3-сон. – Б.25-28.

95. **Жўраев М.** Рақамларда яширинган олам. – Тошкент: Ўзбекистон, 1986.

96. **Жўраев М.** Магические числа в узбекских народных сказках (исторические основы и поэтические функции): АКД. – Ташкент, 1987.

97. **Жўраев М.** "Сеҳрли" рақамлар // ФТ. – Тошкент, 1989. – 4-сон. – Б.26-27.

98. **Жўраев М.** Етти ҳомийнинг мифологик асосларига доир // Адабий мерос. – Тошкент, 1989. – 2(48)-сон. – Б.65-69.

99. **Жўраев М.** "3"дан "40"ка қадар // Ёш куч. – Тошкент, 1989. – 12-сон. – Б.13.

100.**Жўраев М.** "Сеҳрли" рақамлар сири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991.

101.**Жўраев М.** Ўзбек халқ эртакларида сеҳрли рақамлар. – Тошкент: Фан, 1991.

102.**Жўраев М.** Юлдузлар билан боғлиқ халқ қарашлари ва самовий афсоналар // Улуғбек академияси ва олий мактаб. – Тошкент, 1994. – Б.53-54

103.**Жўраев М.** Етти қароқчи // Мактабгача тарбия. – Тошкент, 1995. – 7-8-сон. – Б.44-45.

104.**Жўраев М.** Юлдуз учиши билан боғлиқ мифологик қарашлар // ЎТА. – Тошкент, 1996. – 2-сон. – Б.39-43.

105.**Жўраев М.** Еркўрғоннинг "муқаддас" жониворлари // ФТ. – Тошкент, 2006. – №5-6. – Б.9.

106.**Жўраев М.** Ўзбек мавсумий маросим фольклори. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2008.

107.**Жўраев М., Холмуҳамедов К.** Етти иқлимдаги "етти"лар. – Тошкент: Фан, 1989.

108.**Жўраев М., Шомусаров Ш.** Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. –Тошкент: Фан, 2001.

109.**Жўраев М., Саидова Р.** Бухоро афсоналари. – Тошкент: Халқ мероси, 2002.

110.**Жўраев М., Худойқулова Л.** Маросимнома. Ўзбек халқининг урф-одат ва маросимлари ҳақида қисқача маълумотнома. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2008.

111.**Завадская Е.Е.** Эстетика числа в китайской живописи // III летняя школа по вторичным моделирующим системам. Тезисы. – Тарту, 1968. С. 147-149.

112.**Зарифов Ҳ.** Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар // Пўлкан шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4-китоб. – Тошкент: Фан, 1976.

113.**Зеленин Д.К.** Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Часть 2. – М., 1930.

114.**Зеленин Д.К.** Культ онгонов в Сибири. – М.-Л., 1936.

115.**Зеленин Д.** Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – М.-Л., 1937.

116.**Зуева Т.В., Кирдан Б.П.** Русский фольклор. Учебник. – М.: Наука, 2002.

117.Зумрад ва Қиммат. ЎХИ. Кўп томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988.

118.**Зухба С.Л**. Абхазская народная сказка. – Тбилиси, 1970.

119.**Иванов Вяч.В**. Числовые характеристики римской мифологии и ритуалов // III-летняя школа по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1968. – С.124-127.

120.**Иванов Вяч.Вс**. Заметки о типологическом и сравнительно-историческом исследовании римской и индоевропейской мифологии // Труды по знаковым системам. 4. – Тарту, 1969. – С.53-54.

121.**Иванов В.В**. Астралные мифы // Мифы народов мира. Т.1. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. – С.116.

122.**Иванов В.В., Топоров В.Н**. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М.-Л., 1969.

123.**Иванова З.П**. Типични числа в българските народни песни // Известия на семинара по славянска филология при университета в София. Кн. IV. – София, 1921. – С.513-526.

124.**Иванов С.В**. Числовая символика и пол в представлениях и обрядах народов Азии // Страны и народы Востока. Вып. XXV., география, этнография, история. – М., 1987. – С.179-185.

125.**Избекова Е.И**. Числительное в олонхо. АКД. – Якутск, 2000.

126.Икки ой, икки юлдуз / Жаҳон халқ эртаклари. 10 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Мерос, 1992.

127.Илон пари. ЎХФ. III китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1985.

128.**Имомов К**. Ўзбек халқ сатирик эртаклари. – Тошкент: Фан, 1974.

129.**Имомов К**. Ялмоғиз – жодугар образи талқинига доир / Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 1979. – Б.77-88.

130.**Имомов К**. Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент: Фан, 1981.

131.**Имомов К**. Ўзбек халқ эртаклари // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981.

132.**Имомов К**. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. 2 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1989.– Б.3-20/

133.**Имомов К**. Эртак / Ўзбек фольклори очерклари. Икки жилдлик. 2-жилд. – Тошкент, 1989.– Б.60-75.

134.**Имомов К**. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.

135.**Иностранцев К.А**. Сасанидские этюды. – СПб., 1909.

136.**Исмоилов И**. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. – Тошкент, 1969.

137.**Кагаров Ев**. Культ фетишей, растений и животных в древней Греции // Журнал министерства народного творчества. – СПб., 1912. – №7. – С.307-308.

138.Казахский фольклор в собрании **Г.Н.Потанина**. Архивные материалы и публикации. – Алмата.: Ғылым, 1972.

139.**Калинин А.** Волшебное зеркало из далекого *прошлого* // Наука и жизнь. – М., 2001. – №.4.

140.**Каримий Буюк**. Ўзбек халқ эртакларининг баъзи бир хусусиятлари // ЎТА. – Тошкент, 1995. – №5-6. – Б.57-62; 1996. – №1. – Б.59-65.

141.**Карпенко Ю.А**. Названия звездного неба. – М.: Наука, 1985.

142.**Каскабасов С**. Казахская волшебная сказка. – Алмата: Наука, 1990.

143.**Каскабасов С**. Казахская несказочная проза. – Алмата, 1990.

144.Келиной қўшиқлари / Ўзбек халқ қўшиқлари ва термалари (тўплаб, *нашрга* тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: **О.Собиров**). – Тошкент, 1983.

145.**Кенесбаев С**. Үш, тоғыз, жеті, қырық пен байланысті ұғымдер // Известия АН Казахстана. Серия общ., наук. – Алмата, 1946.

146.**Кенесбаев І**. Қазақ тілінің *фразеологиялық* сөздігі. – Алмата: Ғылым, 1977.

147.Кенжа ботир. Эртаклар. – Тошкент: Фан, 1973.

148.**Kerim U**. Türk dilinde 40 // Türk dili. Aylik dergi. Sayi:23. Cilt:2. – Ankara, 1953. – S.752.

149.**Кисляков Н.А**. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л., 1969.

150.**Кляшторный С.Г**. Древнетюркская надпись на каменном изваянии из Чойрена // Страны и народы Востока. Вып. XXII. – М., 1980. – С.91-104.

151.**Кононов А.Н**. Способы и термины определения стран света у тюркских народов // Тюркологический сборник. 1974. – М., 1976.

152.**Корсункиев П.К**. Сюжет о метком стрелке // "Джангар" и проблемы эпического творчества тюркомонгольских народов. – М., 1980. – С.270-286.

153.**Косвен О.М**. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Тошкент, 1960.

154.**Кузьмина Е.Е**. Єцена терзания в искусстве саков // Этнография и археология Средней Азии. – М.: Наука, 1979.

155.Кулса – гул, йиғласа – дур. Ўзбек халқ эртаклари / ЎХИ. – Тошкент, 1983.

156.**Кустанаев Х**. Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов. – Ташкент, 1894.

157.**Кюнер Н.В**. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961.

158.**Леви-Брюль Л**. Первобытное мышление. – М., 1930.

159.**Леффлерь Е**. Цифры и цифровые системы культурных народов в древности и в новое время. – Одесса, 1913.

160.**Литвинский Б.А**. Зеркало / Литвинский Б.А. Орудия и утварь из могильника западной Ферганы. – М.: Наука, 1978. – С.73-126.

161.**Литвинский Б.А**. Семантика древних верований и обрядов памирцев // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. – М., 1981. – С.100-112.

162.**Ломов В**. Инженерная психология // Наука и человечество. – М., 1970. – С.48-49.

163.**Лопатин И.А**. Гольды амурские, уссурийские и сунгарийские. – Владивосток, 1922.

164.**Лосев А.Ф**. Античная литература. – М.: Просвещение, 1973.

165.**Лотман Ю.М**. Семантика чисел и тип культуры // III летняя школа по вторичным моделирующим системам. Тезисы. – Тарту, 1968. – С.103-108

166.Маадай кара. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1978.

167.**Магницкий Г**. Материалы к объяснении старой чувашской веры. – Казань, 1881.

168.**Малов С.Е**. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л., 1959.

169.**Манжигеев И.А**. Бурятские шаманские и дошаманистические термины. – М.: Наука, 1978.

170.**Мартынова А.В**. Потешки. Считалки. Небылицы. – М., 1989.

171.Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М., 1973.

172.**Мелетинский Е.М**. Поэтика мифа. – М., 1976.

173.**Metin Ergun**. Turk dunyasi efsanelerinde degisme motifi. II-cilt. – Ankara,1997.

174.**Миллер Всев**. Ассирийские заклинания и русские народные заговоры // Русская мысль. – М., 1986. – кн.7. – С.71.

175.**Миллер Дж.А**. Магическое число "семь" плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информации // Инженерная психология. – М., 1964. – С.19-22.

176.Минг бир бола ўйини / тўпловчи: Ғани Жаҳонгиров. – Тошкент, 1978.

177.**Мирзаев Т., Жўраев М**. "Авесто" мифологияси ва ўзбек халқ оғзаки ижоди // ЎТ. – Тошкент, 2001. – №3. – Б.30-38.

178.**Мороз Е.Л**. Следы шаманских представлений в эпической традиции древней Руси // Фольклор и этнография. – Л., 1977. – С. 65-71.

179.**Муратова Р.Т**. Сакральное число ос ('три') в представлениях башкир о мире // Башкирская филология. – Уфа: Гилем, 2005. – С.156-161.

180.**Муратова Р.Т.** Символика числа ос ('три') в духовной культуре башкир // Духовное наследие и современная культура: текстология, освоение и изучение. Материалы международного симпозиума. – Алматы, 2006. – С.142-147.

181.**Муратова Р.Т.** Число туғыҙ 'девять' в башкирской языковой картине мира // Подвижники сибирской филологии: В.А.Аврорин, Е.И.Убрятова, В.М.Наделяев. – Новосибирск, 2007. – С.166-169.

182.**Муратова Р.Т.** Сакральное число ете ('семь') в башкирском языке // Искусство и образование. – М., 2008. – №7. – С.41-44.

183.**Муратова Р.Н.** Символика числа тугы□ 'девять' в башкирском языке // Феномен Евразийства в материальной и духовной культуре, этнологии и антропологии башкирского народа. – Уфа, 2009. – С.214-216.

184.**Муратова Р.Н.** Символика чисел в башкирском языке: АКД. – М., 2009.

185.**Муродов О.** Древние образы мифологии у таджиков долины Зеравшана. – Душанбе: Дониш, 1979.

186.**Мусақулов А.** Ўзбек халқ қўшиқларининг тарихий асослари. – Тошкент, 1994.

187.**Мусақулов А.** Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 1995.

188.**Муҳаммадқулов А.** Сеҳрли бир рақам саргузаштлари // Тошкент оқшоми. – Тошкент, 1979. – 17 февраль.

189.**Мяль Л.Э.** Число "5" в буддизме // Сборник статей по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1973. – С.17-31.

190.**Назаров Н.** Лакайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. – Тошкент: Тамаддун, 2010.

191.**Назершина Ф.** Халык хатере. – Өфө: Башкортстан китап нәшрияты, 1986.

192.**Назиров Р.Г.** Запрет оглядываться (К происхождению фольклорного мотива) // Фольклор народов РСФСР. Межэтнические фольклорные связи. Межвузовский научный сборник. – Уфа: Башкирский университет, 1987. – С.28-41.

193.**Насыров К.** Поверья и обряды казанских татар // Записки императорского Русского географического общества. Отд. Этнография. Т.VI. – СПб., 1880.

194.**Новичкова Т.А.** Традиционные числа в былинах // Известия АН. Серия литературы и языка. 1984. Т.43 – №2. – С.144-155.

195.**Нуржанова Д.Н.** Казахская космонимия // Этнография имен. – М.: Наука, 1971.

196.**Нурмонов Ф.** Хизр образининг генезиси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқини: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 2006.

197.**Обнорский С.П.** Заметки по русским числительным // Академия наук – академику Н.Я.Марру. – М.-Л., 1935.

198.**Огибенин Б.Г.** Структура мифологических текстов "Ригведы" (ведийская космогония). – М., 1968.

199.**Огибенин Б.Л.** Дополнительные данные к индоевропейскому "ренке" (пять) в связи с символикой руки // III летняя школа по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1968.

200.**Огибенин Б.Г. и др.** Этимология. 1977. – М., 1979.

201.Ойжамол. Ҳаётий эртаклар. 2-китоб / ЎХИ. – Тошкент, 1969.

202.Оймомода аждарҳо. Сеҳрли эртаклар / Ўзбек халқ фантастикаси. – Тошкент, 1983.

203.**Окладникова Е.А.** Загородние лигани двух материков и петроглифы Урала // Древние культуры Алтая и Западной Сибири. – 1978.

204.Олтин бешик. Эртаклар. ЎХИ. Кўп томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.

205.Oltin beshik. O'zbek xalq ertaklari. – Toshkent, 2011.

206.Олтин олма. Ҳаётий эртаклар / ЎХИ. Кўп томлик. – Тошкент, 1966.

207.**Омонтурдиев А.** Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадор нутқи мисолида): Филол. фанлари доктори дисс. автореф. – Тошкент, 2009.

208.**Осьмин В.А.** К вопросу о семантике одного сюжета в петроглифах Букантау // Этнография и археология Средней Азии. – М., 1979.

209.Ошиқнома. Хоразм достонлари / Нашрга тайёрловчилар: С.Р.Рўзимбоев, А.Аҳмедов, С.С.Рўзимбоев. 1-том. – Урганч, 2008.

210.**Пантусов Н.** Таранчинские бахши. Пери уйнатмак (способы игры и лечении бахши). – Ташкент, 1907.

211.**Потанин Г.Н.** Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – М., 1983.

212.**Потанин Г.Н.** Очерки Северо-Западной Монголии. Вып.IY. – СПб, 1883.

213.**Потанин Г.** Отголоски сказки об Еруслане // ЭО. 1900. – №3. год 12. – кн.3. – С.3-45.

214.**Потапов Л.П.** Шаманский бубен качинцев как уникальный предмет этнографических коллекций // Материальная культура и мифология. – Л.: Наука, 1981.

215.**Potapov L.P.** Materialien zur Kulturgeschichtr der Uzbeken aus den Jahren 1928-1930 // Turcologica. Herausgegeben von Lars Jahanson. Band 25. – Wiesbaden, 1995.

216.**Праведников С.П.** Семантико-функциональная характеристика имени числительного в фольклорном тексте (на материале различных фольклорных жанров). АКД. – Курск, 1993.

217.**Прокофьева Е.Д.** Старые представления селькупов о мире // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. – Л., 1976.

218.**Пропп В.Я.** Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946.

219.**Пропп В.Я.** Русский героический эпос. – Л., 1955.

220.**Пропп В.Я.** Морфология сказки. – М.: Наука, 1968.

221.**Пропп В.Я.** Фольклор и действительность. – М., 1976.

222.**Пюрбаев Г.Д.** Глагольная фразеология монгольских языков. – М., 1972.

223.**Раевский Д.С.** Очерки идеологии скифо-сакских племен (опыт реконструкции скифской мифологии). – М.: Наука, 1977.

224.**Раҳмонов Ф.** Қашқадарё воҳаси аҳолисининг зироатчиликка оид урф-одат ва маросимлари (асрнинг XIX охири – XX аср бошлари): тарих фанлари номз. дисс. – Тошкент, 2001.

225.**Ремпель Л.И.** Далекое и близкое. Страницы жизни, строительного дела, ремесла и искусство старой Бухары. – Ташкент: Литература и искусства, 1981.

226.Родословная тюркского племени, соч. Абул-газы. Перевод **Г.Саблукова.** – Казань, 1884.

227.**Рузиев М.** Разные двери жилищ Бухары. – Душанбе: Дониш, 1967.

228.**Рўзиева М.** Тошкентнинг ўтмиш қиёфаси. – Тошкент, 1984.

229.**Сазонова М.В.** Украшения узбеков Хорезма // Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. – Л., 1970.

230.**Сазонова М.В.** Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. – Л., 1978.

231.**Саломов Ғ.** Мақол ва идиомалар таржимасига доир. – Тошкент, 1961.

232.Само тулпори. ЎХФ. V китоб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987.

233.**Самойлович А.Н.** Турецкие числительные количественные и обзор попыток их толкования // Языковедные проблемы по числительным. – Л., 1927. – С.146-147.

234.**Саримсоқов Б.** Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.98-120.

235.**Саримсоқов Б.** Ойнада зуҳур этган бахт // ЎТА. – Тошкент, 1984. – №4. – Б.30-36.

236.**Саримсоқов Б.** Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986.

237.**Саримсоқов Б.** Олқишлар // Ўзбек фольклори очерклари. 3 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1988. 1-жилд. – Б.133-135.

238.**Сафаров О.** Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.

239.**Сегал Д.М.** Мифологические изображения у индейцев Северо-Западного побережья Канады // Ранные формы искусства. – М., 1972.

240.**Седакова И.А.** Семантика и символика второго у болгар (с некоторыми славянскими параллелями) // Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С.М.Толстая. – М.: Индрик, 2002. – С.209-224.

241.**Сеҗидов М.** Коҗ аҕ, гара рәнкләриниң эски инамла әлагәси // Известия АН Азербайджана. Серия литература, язык, искусство. – Баку, 1978. – №2.

242.**Сеҗидов М.** Гызыл дојушчунуң соҗ-етник талеји һагтында // Улдуз. – Баки, 1981. – №8. – Б.41-44.

243.Sehrli ertaklar. O'zbek xalq ertaklari. – Toshkent, Yangi asr avlodi, 2010.

244.**Снесарев Г.П.** Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969.

245.**Содикова М.А.** Ўғай қиз типидаги туркум эртакларнинг спецификаси, генезиси ва бадиияти: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 2003.

246.**Спенсер Г.** Основания социологии. Т.1. – Спб., 1876.

247.Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л.Г.Бараг, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, Н.В.Новиков. Л.: Наука, 1979.

248.Структура мифологических текстов "Рыгведи" (ведийская космогония). – М., 1968.

249.**Сыркин А.Я.** Числовые комплексы в ранных панишадах // Труды по знаковым системам. 4. – Тарту, 1969.

250.**Сыркин А.Я.** Числа // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – М., 1982. – Т.2. – С.629-631.

251.**Сыркин А.Я., Топоров В.Н.** О триаде и тетраде // III летняя школа по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1968. – С.98-115.

252.**Сэндэжавин Д.** Образы монгольской мифологии и литературная традиция. АКД. – М., 1972.

253.**Тайджанов К., Исмаилов Х.** Особенности доисламских верований у узбеков-карамуртов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М: Наука, 1986.

254.**Тайлор Э.Б.** Первобытная культура. – М., 1990.

255.**Темкин Э.Н, Эрман В.Г.** Мифы древней Индии. – М., 1982.

256.**Тенишев Э.Р**. Тюркские "один", "два", "три" // Тюркологический сборник – 1974. – М, 1978. – С.97-115.

257.**Токарев С.А**. Сущность и происхождение магии // Исследования и материалы по вопросам религиозных верований. – М. 1959. – С.5-80.

258.**Токарев С.А**. Религия в истории народов мира. – М., 1964.

259.**Толстов С.П**. Древний Хорезм. – М., 1948.

260.Тошшмоқлар. ЎХИ. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: **З.Ҳусаинова**. – Тошкент, 1983.

261.**Топоров В.Н**. О структуре некоторих архаических текстов, соотносимых с концепцией "мирового дерева" // Труды по знаковым системам. 5. – Тарту, 1971. – С.22-25.

262.**Топоров В.Н**. К семантике троичности (славян. тризна и др.) // Этимология – 1977. – М., 1979.

263.**Топоров В.Н**. Дерево мировое // Мифы народов мира. Т.I. – М., 1980. – С.400-410.

264.**Топоров В.Н**. О числовых моделях в архаических текстах // Структура текста. – М.: Наука, 1980. – С.3-58.

265.**Топоров В.Н**. Числовой код в заговорах. По материалам сборника Л.Н.Майкова "Великорусские заклинания" // Заговорный текст. Генезис и структура. – М.: Индрик, 2005. – С.194-246.

266.**Усмонова З**. Ўзбек эртак-новеллаларининг ўзига хос хусусиятлари ва бадиияти: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1999.

267.**Успенский Л**. Слово о словах. – М., 1970.

268.**Файзиева Д.О**. Ўзбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадиияти): Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 2004.

269.**Фаминцин А**. Древне-арийские и древне-семитские элементы в обычаях, обрядах, верованиях и культах славян // ЭО. – М., 1985. – №3.

270.**Фахретдинова Д.А**. Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент: Литература и искусства, 1988.

271.**Францев Ю.П**. Фетишизм и проблема происхождения религии. – М., 1940.

272.**Фрезер Дж.Дж**. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1983.

273.**Фрейд З**. Тотем и табу: психология первобытной культуры и религии / Фрейд З. "Я" и"Оно". Труды разных лет. Кн.1. – Тбилиси: Мерани, 1991. – С.38-39.

274.**Фролов Б.А**. Счет в жизни человека позднего палеолита // Бюллетень Московского общество испытателей природы. Новая серия. Отдел биологический. Т.71. Вып.5. – М., 1966. – С.140-158.

275.**Фролов Б.А.** К истолкованию числовой символики палеолита // Сибирский археологический сборник. Древняя Сибирь. – Новосибирск: Наука, 1968.

276.**Фролов Б.А.** Как появилась "магическая семерка" // Атеистические чтения. – М., 1970. – №4. – С.116-122.

277.**Фролов Б.** По следам одного числа // Будущее науки. Вып.4. – М., 1971. – С.340.

278.**Фролов Б.А.** "Магическая" семерка // Природа. – М., 1972. – №5. – С.57-59.

279.**Фролов Б.А.** Представление о числе 7 у народов Сибири и Дальнего Востока // Бронзовый и железный век Сибири. Новосибирск: 1974. – С.294-303.

280.**Фролов Б.А.** Персонаж с 7 лучами в наскальном искусстве // Археология Северной и Центральной Азии. – Новосибирск, 1975. – С.58-62.

281.**Фролов Б.А.** Палеолитическое искусство и мифология // У истоков творчества. – Новосибирск, 1978. – С.106-115.

282.**Фролов Б.А.** Числа в графике палеолита. – Новосибирск, 1974.

283.**Халидова М.Р.** Формы космогонических представлений и верований в повествовательном фольклоре народов Дагестана // Проблемы мифологии и верований у народов Дагестана. – Махачкала, 1988.

284.**Хангалов М.Н.** Собрание сочинения. Т.1. – Улан-Удэ, 1958.

285.**Харузин Н.** Заметки по поводу употребления слова "фетишизм" // ЭО. – М., 1908. – №1-2. – С. 15-121.

286. Холдорхон. ЎХИ. – Тошкент, 1981.

287.**Хомич Л.В.** Шаманы у ненцев // Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. – Л., 1981.

288.**Хроленко А.Т.** Числительные в разных жанрах фольклора // Научно-практические очерки по русскому языку. Вып.6. – Курск, 1972. – С.74-82.

289.**Хроленко А.Т.** Поэтическая фразеология русской народной лирической песни. – Воронеж, 1981.

290.**Худойқулова Л.** Сурхондарё тўй қўшиқлари: Филол. фанлари *номзоди дисс. – Тошкент*, 2012.

291.**Хуснуллина И.И.** Числа в заговорах татар Заказанья // Татарская фольклористика: исследования молодых / Сборник материалов чтений школы молодых фольклористов. – Казань, 2010. – С.15-17.

292.**Хуснуллина И.И.** Число "три" в заговорно-лечебной традиции // Татарское народное творчество / Научные исследования и фольклорные образцы. Кн.V. – Казань, 2010. – С.57-62.

293.Чалшак ёққан кун. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Чўлпон, 1987.

294.**Чанышев Я.А.** К этимологии тюркских числительных первого десятка // Теория и практика этимологических исследований. – М., 1985. – С.78-82.

295.**Чернышев В.** О "стержневых" именах числительных в русском и казахском языках // Известия АН Казахстана. Серия филологическая. №4 (49). – Алмата, 1946. – С.45-46.

296.**Черницев В.Н.** Представление о душе у обских угров // Труды института Этнографии. №51. – М., 1959. – С.52-78.

297.**Черчиев А.М.** О мотиве чудесных волос в дагестанской мифологии // Проблемы мифологии и верований народов Дагестана. – Махачкала, 1988. – С.52-59.

298.**Членов М.Л.** Числовая символика и тайные союзи на Молуккских островах // Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. – М., 1979.

299.**Чистяков В.А.** Представления о дороге в загробный мир в русских похоронных причитаниях XIX—XX вв. // Обряды и обрядовый фольклор. – М, 1982.

300.Чистяков И.И. Числовые суеверия. – М.-Л., 1927.

301.**Чыстякова Е.М.** Математика и религия. – Краснодар, 1962.

302.Шамар. Туркман халқ эртаклари. – Ашгабат, 1981.

303.**Шаниязов К.** Узбеки-карлуки. – Ташкент, 1964.

304.**Шаракшинова Н.О.** Мифы бурят. – Иркутск, 1980.

305.**Шеппинг Д.О.** Символика чисел. – Воронеж, 1909.

306.**Широкова Н.С.** Число "3" в религии и мифологии древних кельтов // Жебелевские чтения-2. Тезисы докладов научной конференции. – М., 1999. – С.85-90.

307.**Шишкин В.** У стен великой Намазги. – М.: Наука, 1980.

308.**Шомақсудов Ш., Шорахмедов Ш.** Нега шундай деймиз? / Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1987.

309.**Шомусаров Ш.** Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили: Филол. фанлари доктори дисс. автореф. – Тошкент, 1997.

310.**Шомусаров Ш.** Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. – Тошкент: Фан, 2002.

311.**Штернберг Л.Я.** Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936.

312.**Щербак А.М.** Огуз-наме. Мухаббат-наме. – М.-Л., 1959.

313.**Щербак А.М.** Сал-наме (по рукописи №721, хранящейся в рукописном отделе ЛО ИВ АН России // Письменные памятники Востока. 1971. – М., 1974. – С.184-185.

314.**Щербак А.М.** Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – М., 1977.

315.**Эгамов Х.** Совет Шарқи туркий халқлари эртакчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

316.**Элиаде М.** Космос и история. – М., 1987.

317.Эрали ва Шерали. ЎХИ. – Тошкент, 1972.

318.**Эрнитс Э.К.** К происхождению числительного "один" в разных семьях языков // Финно-угроведение. – М., 1973. – №3. – 7-18.

319.**Эрнитс Э.К.** К происхождению числительного "один" // Сов. Тюркология. – Баку, 1987. – №2. С.77-79.

320.**Эшонқул Ж.** Эпик тафаккур тадрижи. – Тошкент: Фан, 2006.

321.**Эшонқулов Ж.С.** Ўзбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадиий талқини: Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1996.

322.**Юсупов Ж.** Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. – Тошкент: Фан, 1997.

323.**Юсупов Ж.** Хоразм эртаклари поэтикаси. – Урганч, 2005.

324.Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, 1980.

325.Ўзбек халқ эртаклари. 1-том. – Тошкент, 1960.

326.Ўзбек халқ эртаклари. 2-том. – Тошкент, 1963.

327.Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент, 1981.

328.Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.

329.Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988.

330.Ўзбек халқ эртаклари. 2 жилдлик. 2-жилд. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996.

331.O'zbek xalq ertaklari. II jild. – Toshkent: O'qituvchi, 2007.

332.Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-том. – Тошкент, 2003.

333.**Ўраева Д.** Ўзбек мотам маросими фольклори. – Тошкент: Фан, 2004.

334.**Ўраева Д.** Ҳаёт дарахтидан бир тимсол (мотам қўшиқларида "ҳасса" образи генезиси) // Соғлом авлод учун. – Тошкент, 2004. – №10. – Б.26-28.

335.**Ўраева Д.** Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадийяти: Филол. фанлари доктори дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

336.**Ўраева Д., Парзуллаева Д.** "Бибисешанба" маросимида "супра" рамзи // ЎТА. – Тошкент, 2008. – №6. – Б.24-29.

337.**Қаюмов А.** Беруний ва адабиёт. – Тошкент, 1974.

338.**Қаюмов А.** Қадимият обидалари. – Тошкент, 1972.

339.**Қаюмов О.** Ўзбек фольклорида пари образи (генезиси ва поэтикаси): Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент, 1999.

340. **Қиличев Т.** Хоразм халқ театри. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

341. **Қодиров Н.** Ўзбек сеҳрли эртакларида замон ва макон талқини: Филол. фанлари номзоди дисс. Автореф. – Тошкент, 2004.

342. **Ғуломов Я.** Хоразмнинг суғорилиши тарихи. – Тошкент, 1957.

343. **Ҳусаинова З.** Сўнг сўз // Тонишмоқлар / ЎХИ. – Тошкент, 1981. – Б.341.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА.....3
1б. РАҚАМЛАР МАГИЯСИ ВА ЭРТАК ПОЭТИКАСИ
"Сеҳрли" рақамларнинг тарихий асослари.....10
Ўзбек халқ эртакларида анъанавий учликлар.....53
Анъанавий уч йўл мотиви.....58
Уч боғли мифологик образлар.....69
Эртаклардаги анъанавий уч такрор усули.....77
"Тўрт" рақамининг бадиий вазифалари.....89
"Беш" рақами ва бармоқлар воситасида санаш усули.....97
Ўзбек фольклорида "етти" рақами.....105
Урф-одат ва маросимлардаги "еттиликлар".....120
Қадимий ёдгорликларда рақамлар магияси.....126
Астромифологик тасаввурлар ва "етти ҳомий" образи.....133
"Тўққиз" рақамининг этнофольклористик таҳлили.....167
"Қирқ" рақами ва эпик образ тадрижи.....177

П б. СЕҲРЛИ ЭРТАКЛАРДА "ҒАРОЙИБ НАРСА"ЛАР
"Ғаройиб нарса"ларнинг турлари ва бадиий вазифалари.....191
"Ғаройиб нарса"лар ва сеҳрли эртакларда тилсим.....203
"Ғаройиб нарса"лар таснифи.....210
Сеҳрли узук.....210
Ғаройиб ойна.....218
Тилсимланган тиғли буюмлар.....224
Очил дастурхон.....228
"Ур тўқмоқ" ва унинг вазифадошлари.....231
Соч магияси.....233
Тароқ.....241
"Ғаройиб нарса"ларнинг тарихий асослари.....245
Мифологик тасаввурлар ва "ғаройиб нарса"лар.....245
Табу ва "тилсимий ашёлар".....255
Қадимги маросимлар ва фетишистик магия.....262
"Ғаройиб нарса"ларнинг бадиий талқини 269
"Ғаройиб нарса"ли эртакларнинг мотивлар таркиби 269
"Ғаройиб нарса"ларни тасвирлашнинг поэтик воситалари...277
ХОТИМА.....283
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.....289

Илмий нашр

Мусаҳҳиҳа: Ҳилола Болтабоева
Нашриёт муҳаррири: Файзи Шоҳисмоил
Техник муҳаррир: Беҳзод Болтабоев

«MUMTOZ SO'Z»
масъулияти чекланган жамияти
нашриёти

Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел.: (998 71) 241-60-33 E-mail: mumtoz_soz@mail.ru

Нашриёт лицензияси AI № 103
Босишга рухсат этилди 15.12.2014
Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт тобоғи 18,0
Шартли босма тобоғи 19,25. Адади 150
Баҳоси келишилган нархда

«MUMTOZ SO'Z»
масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди. Буюртма 15-14
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-81-20

Маматқул ЖЎРАЕВ
Зебинисо РАСУЛОВА

МИФ, МАРОСИМ ва ЭРТАК

ISBN 978 9943-398-99-3